studii

REVISTĂ DE ISTORIE

DIN SUMAR

250 DE ANI DE LA MOARTEA STOLNICULUI CONSTANTIN CANTACUZINO

TOMUL 19 — 1966

4

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

Prețul unui abonament anual este de 90 lei.

În țară abonamentele se primesc la oficiile poștale, agențiile poștale, factorii poștali și difuzorii voluntari de presă din întreprinderi și instituții.

Comenzile de abonamente din străinătate (numere izolate sau abonamente) se fac prin CARTIMEX, căsuța poștală 134—135, București, Republica Socialistă România, sau prin reprezentanții săi din străinătate.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa comitetului de redacție al revistei „Studii" —revistă de istorie.

Apare de 6 ori pe an.

Adresa redacției
B-dul Aviatorilor nr. 1
București
Telefon 18.25.86

studii

REVISTĂ de ISTORIE

TOM 19 1966 Nr. 4

SUMAR

250 DE ANI DE LA MOARTEA STOLNICULUI CONSTANTIN CANTACUZINO

DIN VIAȚA ȘI DIN ACTIVITATEA STOLNICULUI CONSTANTIN CANTACUZINO (1640–1716)

DE

I. IONAȘCU

Acum un sfert de mileniu, în noaptea de duminică 7 iunie 1716 s.n.[1], cădea sugrumat de turci la Constantinopol Constantin Cantacuzino stolnicul, Poarta otomană căutînd să pună capăt politicii acestuia, pătrunsă de spiritul patriotic al eliberării Țării Românești de sub o nemiloasă dominație străină.

Stolnicul Constantin Cantacuzino a fost cărturarul cel mai erudit, reprezentantul cel mai strălucit al umanismului în Țara Românească în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea „o podoabă a învățăturii românești din epoca sa", depășind prin orizontul larg al informației, prin metoda folosirii critice a izvoarelor, prin concepția istorică detașată de mentalitatea medievală pe cronicarul moldovean contemporan Miron Costin, situîndu-se pe același plan de superioritate intelectuală cu marele savant român de reputație europeană Dimitrie Cantemir, deși stolnicul era cu peste 30 de ani mai în vîrstă, precedîndu-l deci cu o generație. În același timp, Constantin Cantacuzino s-a dovedit și un diplomat abil, fiind bine orientat în politica internațională.

Considerații genealogice. Din lipsa izvoarelor de bază pentru stabilirea datelor genealogice complete ale familiilor din țara noastră din acea vreme, chiar dacă aparțineau aristocrației feudale, istoriografia noastră — mai veche și chiar mai nouă — a admis că Constantin Cantacuzino stol-

---

[1] N. Iorga, *Operele lui Constantin Cantacuzino*, București, 1901, p. XXIX–XXX; idem, *Studii și documente*, XXIII, Buc., 1913, p. 279–280. Știrile provin de la ambasadorul olandez din Constantinopol și consulul respectiv din Smirna și sînt datate în stil nou, care în secolul al XVIII-lea are față de stilul vechi (iulian) un avans de 11 zile, deci greșit s-a socotit în unele ziare recente „6 spre 7 iunie (după stilul nou de 16 spre 17 iunie)". Datei de 7 iunie st. n. îi corespunde 28 mai st. v. În *Cronica anonimă* publicată în „Magazin istoric pentru Dacia" de Bălcescu și Laurian (Buc., 1847, p. 183) se arată că uciderea stolnicului și a fiului său, Ștefan-vodă Cantacuzino, s-a produs „în ziua de 26 mai 1716". În notă, editorii avertizează că data e luată „după alte scrieri originale". În ediția lui C. Grecescu (*Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, Buc., 1959, p. 127), această informație lipsește.

nicul s-ar fi născut în 1650 [2] sau în jurul acestei date, pe cînd în realitate fenomenul s-a petrecut cu vreo zece ani mai înainte (1639 sau 1640), după cum arătam în două studii apărute în 1956 [3] şi în 1964 [4].

Viitorul erudit şi diplomat Constantin Cantacuzino era unul dintre cei şase fii ai lui Constantin Cantacuzino postelnicul, rezultaţi din căsătoria acestuia cu domniţa Elina, fiica voievodului Radu Şerban (1602-1611), succesorul şi continuatorul viguros al politicii antiotomane practicate constant de Mihai Viteazul, eroicul realizator pentru întîia oară a unirii politice şi teritoriale a celor trei ţări române din evul mediu : Ţara Românească, Transilvania şi Moldova.

Constantin Cantacuzino-tatăl, a cărui carieră politică de mare dregător (postelnic) în divanul Ţării Româneşti începe la 20 aprilie 1625 [5], era fiul unui influent şi bogat grec constantinopolitan, Andronic Cantacuzino. La rîndu-i, Andronic descindea din Mihai Cantacuzino Şeitanoglu, om cu mare avere şi putere la Poartă, concesionarul vămilor, al salinelor de la Anchialos şi un negustor versat în schimburile internaţionale, care îşi sfîrşi zilele în mod tragic, fiind spînzurat din porunca sultanului chiar în palatul său din Anchialos pentru a-i confisca imensele bogăţii (1578) [6].

După o perioadă de umbră şi peripeţii, Andronic Cantacuzino reuşi, datorită legăturilor cu cercuri influente din Constantinopol, să-şi refacă situaţia materială şi prestigiul, devenind conducătorul luptei lumii greceşti din Imperiul otoman şi din sud-estul european pentru libertate [7], aşa cum fusese şi Mihai Şeitanoglu, tatăl său, pe care grecii îl cinstiseră „ca pe un principe”, socotindu-l „speranţa neamului grecesc” şi „stîlpul creştinilor” [8], în această stare de lucruri găsindu-se şi o altă cauză a oribilei suprimări din 1578.

Poziţia politică puternică a lui Andronic Cantacuzino la Constantinopol [9] i-a îngăduit să fie unul dintre principalii susţinători ai lui Mihai

---

[2] N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, II, *De la 1688 la 1750*, ed. a 2-a, Buc., 1926, p. 186 („trebuie să se fi născut pe la 1650, mai degrabă înainte decît după această dată”); G. Pascu, *Istoria literaturii şi limbii române din secolul al XVII-lea*, Iaşi, 1922, p. 161 („1650 ?”); Mario Ruffini, *L'influenza italiana in Valachia nell'epoca di Constantin-vodă Brîncoveanu (1688—1714)*, Milano, c. 1930; G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini şi pînă în prezent* Buc., 1941, p. 37 („s-a născut, probabil. pe la mijlocul veacului”); N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, III, Buc., 1945, p. 263 („s-a născut pe la 1650”); C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, III—2, Buc., 1946, p. 819 („născut între 1645 şi 1650”); Al. Piru, *Literatura română veche*, Buc., 1961, p. 336; Eugen Stănescu, *Valoarea istorică şi literară a cronicilor muntene. Studiu introductiv* la *Cronicari munteni*, ed. M. Gregorian, vol. I, Buc., 1961, p. XVI („se naşte pe la 1650”); *Dicţionar enciclopedic român*, vol. I, Buc., 1962, p. 494 („c. 1650”).

[3] I. Ionaşcu, *Despre logofătul Stoica Ludescu şi paternitatea cronicii „Istoria Ţării Româneşti”*, în „An. Univ. Parhon”, seria Istorie, nr. 5, p. 271, nota 71 („este de admis că s-a născut în jurul anului 1640, iar nu 1650”).

[4] Idem, *Activitatea de început a Academiei domneşti de la Sfîntul Sava (1694—1716)*, în „An. Univ. Bucureşti”, seria Şt. sociale-Istorie, an. XIII, 1964, p. 122.

[5] *Documente privind istoria României*, B. vol. IV (1621—1625), p. 497—498.

[6] N. Iorga, *Despre Cantacuzini. Studii istorice...*, Buc., 1902, p. XXV—XIX, folosind relatările contemporanilor, în special ale lui Şt. Gerlach (*Türkisches Tagebuch*, Franckfurt, 1674) şi M. Crusius (*Turco-Graecia*, Basel, 1584); I. C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Gr. Cantacuzino*, Buc., 1919, p. XX XXI.

[7] N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. I, Buc., 1935, p. 67; P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, Buc., 1936, p. 371.

[8] N. Iorga, *Contribuţiuni la istoria Munteniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în „An. Acad. Rom”, Mem. Secţ. ist., t. XVIII, 1896, p. 18.

[9] În noiembrie 1593, patriarhul Ieremia al II-lea scria lui Petru Şchiopul că „domnul Andronic Cantacuzino are acum trecere mare la împărăţie” (Hurmuzaki-Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor*, XI, Buc., 1900, p. 370, nr. 516).

Viteazul pentru ocuparea tronului Ţării Româneşti în 1593 [10]. Faptul îl afirmă chiar Andronic într-o scrisoare din 14 noiembrie acelaşi an, anunţînd pe Petru Şchiopul, fostul domn moldovean, acum refugiat în Tirol: „Am făcut pe *banul Mihai* domn al Ţării Româneşti; am judecat că e mai bun decît ceilalţi păcătoşi de bei (domni), care nu arată nici un semn nici de la tată, nici de la mamă, numai păcătoşi, necioplîţi şi mincinoşi şi argaţi şi nevrednici în toate treburile" [11].

Multă vreme s-a susţinut în istoriografia noastră mai veche că Andronic Cantacuzino a ocupat dregătoria de mare ban în Ţara Românească înainte de venirea lui Mihai Viteazul la tron, aceasta pe baza unei scrisori a lui Policrat Camerinos din mai 1593 adresată din Constantinopol lui Petru Şchiopul, vestindu-l că a primit scrisoarea trimisă „către domnul Cantacuzino banul" [12], care, desigur, nu poate fi altul decît Andronic. Însă problema care se pune este dacă Andronie vistierul din divanele Ţării Româneşti în anii 1591-1593 poate fi identificat cu Andronic Cantacuzino, fiindcă niciodată în actele emise de cancelaria domnului muntean nu apare numele de familie Cantacuzino [13]. Într-un singur document din 10 noiembrie 1593 [14] figurează un „Andronie vel-ban" apoi nu mai apare pînă în 1595 alt mare ban în divan; în schimb la 23 noiembrie şi 20 decembrie 1593, 27 aprilie şi 8 iunie 1594, 28 septembrie şi septembrie-decembrie 1596, 22 iunie şi 10 iulie 1597 [15] este prezent în sfatul domnesc, din datele cronologice menţionate, Andronie vistierul, pe cînd la alte date lunare din anii respectivi figurează alte nume de bani: Pangratie, Barbă Albă, Statachi, Teodosie. Explicaţia dată că Andronic „este, probabil, vistier al doilea" [16] nu este satisfăcătoare, căci nu se practica în cancelaria vremii sistemul ca un mare dregător să fie înlocuit în absenţă cu un subaltern. Mai curînd ar putea fi vorba de un personaj foarte influent, care deseori era necesar să lipsească din ţară. Oricum, chestiunea rămîne deschisă, mai ales că la 10 şi 23 noiembrie 1593, adică tocmai în intervalul de timp în care Andronic Cantacuzino scria lui Petru Şchiopul, în sfatul domnesc muntean este prezent ca ban, apoi ca vistier, Andronie, ceea ce ar pleda împotriva identificării dregătorului muntean cu magnatul ţarigrădean Andronic Cantacuzino. Pe de altă parte, deoarece în tratatul dintre Mihai Viteazul şi Andrei Báthory din 26 iunie 1599, iscăleşte cu caractere greceşti şi Andronic vistier [17], iscălitură care ar aduce numai cu a lui Andronic din scrisoarea din 14

---

[10] Alături de Iane banul şi de ambasadorul englez Eduard Barton, Andronic contribui şi la întregirea sumei de aproape o jumătate de milion de taleri pentru cumpărarea tronului (N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, p. 102).

[11] Hurmuzaki-Iorga, *op. cit.*, p. 374.

[12] Hurmuzaki-Iorga, *op. cit.*, p. 331, nr. 459; N. Iorga, *Despre Cantacuzini*, p. XL; idem, *Mihai Viteazul*, p. 66, unde se afirmă că „vistierul Andronic... face parte din divanul datornicului său (Ştefan Surdu) de la început pînă la sfîrşit", cînd în realitate în aprilie-iunie 1592 mare vistier e Dan (N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 290).

[13] *Lista dregătorilor din sfatul domnesc al Ţării Româneşti în secolele XV XVII*, în *Studii şi materiale de istorie medie*, IV, 1960, p. 573.

[14] *D. I. R.*, VI (1591–1600), p. 84 (este o traducere din sec. XVIII).

[15] *Ibidem*, p. 85, 93, 114, 127–128, 252 253, 254, 277 şi 284.

[16] *Lista dregătorilor...*, p. 573, nota 3.

[17] Hurmuzaki, *Documente*, III–1, p. 330, nr. 255.

noiembrie trimisă din Constantinopol [18], ne duce la concluzia că tot grec era şi vistierul din vremea lui Mihai.

Andronie vistierul s-a bucurat de mare preţuire din partea lui Mihai Viteazul, susţinîndu-l să acapareze ocini moşneneşti (la Albeşti, Rătunda, Groşăneasca de la Meteleu din judeţul Buzău). În hrisovul din 19 mai 1595 domnul reduce birul satului Rătunda, la ruga lui Andronie, „pentru multă, dreaptă şi credincioasă slujbă, care mi-a slujit domniei mele"[19]. Voievodul mai dăruise în anul precedent mănăstirii buzoiene şi nişte mori domneşti de pe moşia oraşului [20]. Andronic le închină mănăstirii Buna Vestire din oraşul Buzău (care va lua apoi numele de mănăstirea Banu) dăruindu-i şi nişte mori domneşti de pe ocina oraşului amintit. În toate hrisoavele de întărire, domnul îl numeşte „jupanul Andronie vistierul"; or, dacă acesta ar fi fost faimosul constantinopolitan Cantacuzino, faptul ar fi fost arătat.

Şi domnii care au urmat lui Mihai Viteazul, cînd întăresc mănăstirii de la Buzău, închinată mănăstirii Duşco (cu hramul Preobrajeniei Domnului) din Tesalia [21], moşiile dăruite de Andronie, îi spun „Andronie biv vel-vistier", adăugînd informaţia că mănăstirea a fost „zidită din temelia ei de jupan Andronie vistier", cum apare în hrisoavele date de Alexandru-vodă Iliaş la 23 ianuarie şi 8 aprilie 1617, cînd Andronie nu mai era în viaţă [22], dar nu-i indică numele de familie. În iulie 1619, Gavriil Movilă întăreşte mănăstirii jumătate din satul Ruşeţu, fost al doamnei Elina lui Radu Şerban, în pribegie la Viena, pe care domnia o confiscase, iar altă jumătate va fi cumpărată şi dăruită mănăstirii de Ienache Catargiu, mare ban, la 12 iunie 1620, acesta plătind Mariei de Bucov 85 de galbeni şi lui Dumitraşco comis Filipescu 100 de galbeni [23]. În hrisovul din 8 iunie 1620, Gavril Movilă mai confirmă mănăstirii „ce se cheamă a lui Andronie" stăpînirea satului Albeşti [24].

Alexandru Coconul, fiul lui Radu Mihnea, susţinătorul puternic al influenţei greceşti în ţările noastre, în actul din 14 ianuarie 1624, prin care dă cîştig de cauză mănăstirii Bunei Vestiri, nu menţionează numele lui Andronie vistierul [25]. De remarcat că din divanul domnesc face parte şi Dumitrachi Cantacuzino, mare postelnic , căruia la 10 mai 1623 Radu Mihnea îi dăruise satul domnesc Frăsinetul, numindu-l „preacinstitul şi vlastelinul şi primul sfetnic al domniei-mele" [26], deşi nu ocupa nici un loc în divanul

[18] N. Iorga, *Albumul familiei Cantacuzino*, Buc., 1902, planşa foto VII. Din comparaţia iscăliturii figurate din actul de la 1599 cu facsimilul scrisorii lui Cantacuzino din *Albumul* citat nu avem impresia că este aceeaşi grafie.

[19] *D. I. R.*, XVI 6, p. 118–119.

[20] *Ibidem*, p. 123–125.

[21] La 12 iunie 1590, călugări de la mănăstirea Duşco de la Tricala cumpărau de la un tîrgoveţ din oraşul Buzău 15 stînjeni de ocină şi 12 pogoane de vie la Verneşti cu 14 600 de aspri (idem, sec. XVI, vol. V, p. 455), ceea ce dovedeşte că la această dată călugării greci aveau metoh mănăstirea „din jos de oraşul Buzău", condusă de un egumen, cum apare în hrisovul lui Ştefan Surdu din 28 ianuarie 1592, în care figurează şi „Andronc vel-vistier" (*D. I. R.*, XVI 6, p. 34), vădindu-se că numai în vremea lui Mihai Viteazul Andronie devine ctitor nou prin danii la o fundaţie religioasă mai veche, operă a unor greci din Tricala, de unde era originar şi tatăl marelui vistier Hrizea Popescu din a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

[22] *D. I. R.*, Ţara Românească, XVII–3, p. 114–115; 159–161.

[23] *D. I. R.*, XVII–3, p. 401–402.

[24] Arh., st. Buc., *Mănăstirea Banu*, pac. VII–6.

[25] *D. I. R.*, XVII 4, p. 375 376.

[26] *Ibidem*, p. 271 272.

domnesc, danie pe care i-o reconfirmă la 10 aprilie 1624, acordînd satului privilegiul de slobozie, acum fiind mare postelnic în divan, cu aceeași formulă de rară distincție și deosebit prestigiu „preacinstitului și vlastelinului, primului sfetnic al domniei mele" [27]. Din documentele menționate rezultă cu limpezime că teza susținută de A. Cazacu : „termenul *vlasteli* are o viață destul de scurtă ; el apare sporadic în diplomatică la începutul secolului al XVI-lea și dispare tot în cursul acestui secol" [28] este caducă, deoarece și în deceniul al treilea din secolul al XVII-lea unui reprezentant al familiei de vază Cantacuzino domnul îi acordă titlul de cinste „vlastelin", așa cum se acorda marilor boieri feudatari din familia Craioveștilor în primele decenii ale secolului al XVI-lea [29]. Această formulă ar fi întrebuințat-o, desigur, și Mihai Viteazul în documentele prin care întărea stăpînirea unor bunuri funciare lui Andronie vistierul ; într-unul singur i se adresează „prea cinstitului dregător și mai ales din casa domniei-mele", însă acesta conține elemente de suspiciune diplomatică [30]. Celelalte documente conțin formula obișnuită, „cinstitul dregător", pe care n-o putea adresa Mihai unui personaj de mare reputație politică cum era Andronic Cantacuzino, unul dintre factorii principali care au determinat ridicarea la tron a lui Mihai Viteazul.

Am arătat cum în 1624 Alexandru Coconul, emițînd un act mănăstirii din Buzău, nu pomenește numele lui Andronie vistierul ; la fel procedează și la 9 decembrie 1625, cînd întărește mănăstirii stînjeni de ocină și pogoane de vie la Vernești [31]. În ședința divanului din 1624 fusese prezent Dumitrachi Cantacuzino mare postelnic, în aceea din 1625 participă Constantin Cantacuzino, tot în demnitatea de mare postelnic, și este de neconceput ca fratele și fiul lui Andronic Cantacuzino, dacă mănăstirea ar fi fost ctitoria acestuia, să nu fi protestat față de această arbitrară încălcare de patronat.

În documente ulterioare anului 1625 relative la mănăstirea Banu, de asemenea nu se mai menționează numele lui Andronic vistierul. Matei Basarab, într-un hrisov din 1640–1641, afirmă că mănăstirea Banu din Buzău „este făcută și întemeiată din temelia ei de *banul cel bătrîn*" și închinată la Dușco din Tricala [32]. Pentru prima oară mănăstirea Buna Vestire din Buzău este denumită „mănăstirea Banului" într-un zapis de dania unor pogoane de vie la Vernești făcut de călugărița Dionisia la 2 aprilie 1625 [33] și cu acest nume va fi cunoscută în secolele următoare.

Cerîndu-se de către mitropolie egumenului mănăstirii Banu în 1832 să răspundă la un chestionar din nouă „ponturi", egumenul încheie acest chestionar la 15 septembrie, în care printre altele se arată — cînd se rezumă documente din anii 1618–1620 — că la redactarea lor „a fost și Enache, banu de la Craiova". La pontul ctitorilor se indică a fi zidită „de un jupan Andronie vistier", nu se știe cine a închinat-o la Dușco, se menționează și „banul cel bătrîn", apoi Andriana, soția vornicului Șerban Cantacuzino,

---

[27] *Ibidem*, p. 393–394.

[28] Cf. *Stăpînii de pămînt*, în *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII)*, Buc., 1957, p. 185.

[29] *D. I. R.*, XVI–1 (1501–1525), p. 11, 55, 89, 114, 135, 155–157).

[30] *Ibidem*, XVI–6 (1591–1600), p. 398 (trecut la „îndoielnice").

[31] *Ibidem*, XVII–4 (1621–1625), p. 578–579.

[32] Arh. st. Buc., *Mănăstirea Banu*, pac. XXII–9, orig. slav, pergament.

[33] *Ibidem*, XXII–9, orig. rom. cu 7 iscălituri și 5 peceți în fum.

ctitora din 1722, care a rezidit biserica din temelie după moartea soţului, dăruindu-i şi o evanghelie ferecată în aur şi argint [34]. Într-un al doilea chestionar, contemporan cu precedentul, dar nedatat, este transcrisă pisania bisericii, fiind întîi zidită „de pieatră de un Ianache banul şi un Andronie", Şerban Cantacuzino vel-vornic „au sfărîmat-o de tot", dar, neapucînd s-o rezidească, a terminat-o „jupîneasa Andrieana" [35].

S-ar putea ca Ienache banul să fie Catargiu din 1618-1620, care a dăruit parte din moşia Ruşeţu, însă „banul cel bătrîn" din hrisovul lui Matei Basarab ne duce cu gîndul la o perioadă ceva mai veche. Din expunerea de mai sus, e drept cam întinsă, dar utilă, se desprinde încheierea că Andronic Cantacuzino, tatăl Cantacuzinilor stabiliţi în Ţara Românească şi Moldova în vremea cînd a domnit alternativ Radu Mihnea, nu poate fi identificat cu Andronie vistierul, iarăşi grec de obîrşie, şi că nu s-a stabilit în Ţara Românească în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, cum s-a crezut [36].

Andronic Cantacuzino s-a născut în 1553 şi s-a însurat la Anchialos în 1575 cu Irina, fiica altui grec influent, Iacob Ralli [37]; au avut mai mulţi copii, dintre care trei — probabil atraşi de Radu-vodă Mihnea — s-au stabilit în Ţara Românească şi Moldova prin deceniul al doilea al secolului al XVII-lea. Este vorba de Constantin Cantacuzino, împămîntenit în Ţara Românească, şi de Toma şi Iordache Cantacuzino, aşezaţi în Moldova. La 20 aprilie 1625 [38], Constantin apare în divanul domnesc al lui Alexandru Coconul ca mare postelnic şi se menţine în această importantă dregătorie pînă în noiembrie 1627 [39], cînd Coconul este înlocuit la tron cu Alexandru Iliaş (1627-1629). În domnia acestuia, Constantin a fost ţinut departe de divan pînă în ianuarie 1629, cînd obţine o demnitate mai puţin potrivită cu pregătirea şi abilitatea acestuia : marea păhărnicie [40]. Că marele paharnic Constantin din perioada 3 ianuarie—16 septembrie 1629 era Cantacuzino o dovedeşte un zapis dat la 18 mai 1629 de Constantin clucerul, viitorul domn

---

[34] *Ibidem*, pac. XLIII—133, ms. cuprinzînd 8 file, din care 6 scrise ; n-are nici o iscălitură, data cronologică e în caractere greceşti.

[35] *Ibidem*, XLIII—140, ms. cuprinzînd 6 file, scrise integral, fără iscălitură.

[36] P. V. Năsturel, *Neamul boierilor Cantacuzino*, în „Literatură şi artă română", XII (1908), p. 64—65 ; A. D. Xenopol, *Istoria românilor*, ed. a 2-a, vol. V, Buc., 1914, p. 180 (fraţii Andronic şi Ioan Cantacuzino) 306 (Andronic Cantacuzino în locotenenţa domnească din 1600 în Moldova) ; N. Iorga, *Istoria românilor*, V, *Vitejii*, Buc., 1937, p. 259 ; C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, III—1, Buc., 1942, p. 23, şi indice, p. 1 065, Andronic trecut la Cantacuzino. În schimb, P. P. Panaitescu (*Mihai Viteazul*, p. 51, nota 2) nu admite identitatea Andronic Cantacuzino-Andronie vistierul, căci primul iscăleşte cu nume de familie, ultimul fără. Legenda transmisă de Cantemir după care Andronic Cantacuzino ar fi fost ucis în 1595 de sultanul Ahmed al III-lea (vezi Mihai Cantacuzino banul, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, Buc., 1902, p. 32) este lipsită de fond. Din raportul unui prelat rutean în Polonia la 1603 aflăm că Andronic Cantacuzino, învinuit de turci că a fost înţeles cu Mihai Viteazul şi l-a susţinut cu bani, „a fugit cu alţi bănuiţi şi este acum la împărat" (P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 50, folosind pe Golubev „Petru Moghila", anexe, Kiev, 1858, p. 179—181).

[37] I. C. Filitti, *Arhiva G. Gr. Cantacuzino*, tabloul genealogic I ; idem, *Notice sur les Cantacuzène du XIe au XVIIe siècles*, Buc., 1936, p. 13 (după Gerlach, *op. cit.*, p. 133, 146, şi Martin Crusius, *op. cit.*, p. 67).

[38] *D. I. R.*, sec. XVII, vol. IV (1621—1625), p. 497—498.

[39] *Documenta Romaniae Historica*, vol. XXI (1626—1627), Buc., 1965, p. 461—463, nr. 281.

[40] Cf. *Lista dregătorilor... în secolele XV—XVII*, p. 579, unde se indică numele marelui paharnic „Constantin" fără a se arăta familia. După cum vom arăta îndată, acesta era Constantin Cantacuzino, viitorul mare postelnic în [illegible] lui Matei Basarab.

Constantin Șerban, prin care vinde vistierului Iane Psira moșia Vărăști de lîngă Dobreni-Ilfov, în care arată că a întrebat cînd a înstrăinat moșia și pe *cumnatul său*, Constantin vel-paharnic [41]. Aflăm astfel că acesta se căsătorise cu Elina, fiica lui Radu-vodă Șerban și soră cu Constantin clucerul de la Dobreni. La 10 noiembrie 1630, în zapisul prin care Iane vistierul vinde moșia lui Gheorghe logofătul de vistierie (Caridi, bunicul cronicarului Radu Popescu), iscălește mărturie și Constantin Cantacuzino „biv vel-paharnic" [42], neavînd deci nici o dregătorie de divan în domnia lui Leon Tomșa (1629-1632), iscălind în diata lui vtorivistier Mușat Greceanu din 24 aprilie 1632 : „Constantin biv vel-postelnic Cantacuzino" [43]. O dată cu înscăunarea lui Matei Basarab (1632-1654) începe lunga carieră politică a lui Constantin Cantacuzino, deținînd timp de 22 de ani dregătoria de mare postelnic, avînd în primul rînd răspunderea conducerii treburilor externe ale Țării Românești.

Din cele expuse în rîndurile de mai înainte, Constantin, fiul lui Andronic Cantacuzino, mare dregător muntean începînd din 1625, era căsătorit în mai 1629 cu Elina, fata lui Radu-vodă Șerban, care se născuse la Suceava în 1611 [44], cînd părinții erau pe calea grea a pribegiei în Polonia și apoi în Imperiul habsburgic, mai întîi în orașul Tirnavia și apoi la Viena, Șerban fiind înlocuit de turci pentru politica-i antiotomană, cu Radu Mihnea (1611-1616) [45]. În țară exista un puternic curent antiturcesc printre boieri, întreținut și de speranța iluzorie că Habsburgii vor reîncepe un nou război cu turcii, ceea ce a îndemnat pe Radu Șerban să țină un strîns contact cu aderenții din țară și în același timp să stăruie constant a determina pe imperiali la acțiune, cel puțin pentru a recîștiga tronul. Dar totul a fost zadarnic : moartea l-a ajuns departe de țară, la Viena, după ce și-a alcătuit diata la 28 februarie 1620 [46]. Cu aproape doi ani înainte de a-și sfîrși viața, pribeagul domn măritase (la 10 iulie 1618) pe fiica mai mare, Anca, cu, Nicolae Pătrașcu-Vodă, alt pribeag în Imperiul habsburgic, fiul strălucitului Mihai Viteazul, care a așezat neamul românesc „în văzul popoarelor, ca element esențial de vitejie în conflictele vremii" [47]. Din căsătoria acestor mlădițe de domnitori au rezultat doi copii : Mihai și Elena ; multă vreme s-a nădăjduit că Mihai va urca pe tronul bunicilor și tatălui său, totul pînă la urmă vădindu-se numai o iluzie.

După moartea și înhumarea lui Radu Șerban în catedrala Sf. Ștefan din Viena, văduva doamnă Ilina, din neamul puternicilor boieri din Mărgineni, și a doua fiică, Elina, n-au mai rămas multă vreme la Viena să trăiască din pensia acordată anevoie de imperiu, ci s-au reîntors în țară, unde aveau un imens domeniu funciar, în timp ce Anca a trebuit să rămînă cu Nicolae Pătrașcu în așteptarea vană a unei noi domnii. Pe considerentul

---

[41] *Arhiva genealogică*, II, Iași, 1913, p. 187.

[42] *Ibidem*, p. 191.

[43] Arh. st. Buc., *Mănăstirea Argeș*, pac. III—10.

[44] *Istoria Țării Românești 1290—1690. Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu-D. Simonescu, Buc., 1960, p. 89 („și acolo au născut și o cocoană, botezind-o părintele vlădica Crimca, numind-o Elena").

[45] I. Ionașcu, *Date noi relative la Radu-vodă Mihnea în Țara Românească*, în „Studii", XIV (1961), nr. 3, p. 711.

[46] *D. I. R.*, sec. XVII—3 (1616—1620), p. 484—485. În fruntea martorilor iscălește Dionisie Paleologul-Rally, înrudit cu Cantacuzinii.

[47] N. Iorga, *Istoria românilor*, V, p. 161.

că cele două surori nu se puteau despărţi, mai ales dacă şi mama va fi murit la Viena, s-a dedus că numai o dată cu revenirea Ancăi în ţară, pe la 1640, s-ar fi reîntors şi sora ei mai mică Elina, şi, ca atare, căsătoria Elinei cu Constantin Cantacuzino, mare postelnic, nu s-a putut face decît în „1641 sau 1642", ducînd apoi „o viaţă împreună de mai bine de douăzeci de ani"[48].

Însă documente noi, scoase la lumină în răstimp de peste 60 de ani de la opinia emisă cu privire la data căsătoriei Elinei, dovedesc că văduva lui Radu Şerban, doamna Ilina, venise în ţară înainte de 10 mai 1626, cînd întăreşte mănăstirii Cozia dania de două sate, făcută mai înainte de mătuşa ei jupaniţa Maria, fiica lui Drăghici vornicul din Mărgineni[49]. La 13 mai actul este întărit prin hrisov de către Alexandru Coconul, precizîndu-se că zapisul de întărirea daniei s-a făcut de „doamna Elina, doamna răposatului Şerban-voievod, şi fiica ei, doamna ..."[50], locul numelui fiind lăsat necompletat, dar neputînd fi vorba decît de Elina, căci Anca locuia încă la Viena. Dintr-un alt hrisov emis de Alexandru Coconul la 20 iulie 1627 aflăm că doamna Elina vinde lui Oprea căpitanul din Bucu o ţigancă cu 4 000 de aspri, însă îi iartă 2 000 „pentru slujba lui dreaptă şi credincioasă cu care a slujit-o prin ţări străine"[51]. De vreme ce în act nu se menţionează că această tranzacţie s-a făcut şi cu ştirea lui Constantin Cantacuzino, putem trage concluzia că la data hrisovului menţionat postelnicul Cantacuzino nu era încă ginerele doamnei Ilina Şerban-vodă.

Însă, după cum am arătat mai înainte, la 18 mai 1629 acesta era cumnat cu Constantin clucerul din Dobreni, frate vitreg cu Elina, soţia acum a postelnicului Constantin Cantacuzino; în consecinţă considerăm căsătoria acestora efectuată în 1628, nu prin 1641—1642, cum se susţinuse la începutul veacului actual şi de unde s-a ajuns să se admită în istoriografia noastră că stolnicul Constantin Cantacuzino, cea mai cuprinzătoare şi totodată uimitoare minte din Ţara Românească în secolul al XVII-lea, s-ar fi născut în jurul anului 1650[52].

Dacă s-ar fi ţinut seamă de unele date cronologice sigure, de succesiunea naşterilor copiilor lui Constantin postelnicul cu Elina şi de intrarea lor în viaţa publică, nu s-ar fi putut fixa ca moment al naşterii viitorului mare erudit român C. Cantacuzino pe la 1650. Inscripţia pietrei funerare a lui Şerban-vodă Cantacuzino († 1688) de la ctitoria sa Cotroceni din Bucureşti arată că avea la moarte 54 de ani, deci s-a născut în 1634[53]. De reţinut că fiul cel mai mare al postelnicului era Drăghici, care s-a născut

---

[48] *Idem*, *Despre Cantacuzini*, p. LIX—LXI; N. Cartojan, *op. cit.*, p. 263.

[49] *Documenta Romaniae Historica*, B., vol. XXI, p. 111, nr. 63.

[50] *Ibidem*, p. 117—119, nr. 66. Văduva lui Radu Şerban depune mărturie în divan la 3 iunie 1626, arătînd că a văzut dînsa cînd Nica, fost mare logofăt, a numărat banii Cheraţei, mama lui Leca-agă, pentru cumpărarea satului Tîncăbeşti-Ilfov (*ibidem*, p. 153 —156, nr. 79).

[51] *Ibidem*, p. 412—415, nr. 251.

[52] N. Iorga, *Istoria literaturii române*, ed. a 2-a, vol. II, p. 186; Sextil Puşcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ed. a 3-a, Sibiu, 1936, p. 140; G. Călinescu, *op. cit.*, p. 37; N. Cartojan, *op. cit.*, p. 263; C. C. Giurescu, *op. cit.*, vol. III—2, p. 819; Al. Piru, *op. cit.*, p. 336; Eugen Stănescu, *op. cit.*, p. XVI; *Dicţionar enciclopedic român*, vol. I, Buc., 1962, p. 494. Lista s-ar putea lungi.

[53] N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, Bucureşti, 1902, p. 331—332.

prin 1630, fiindcă în iulie 1652[54] era căsătorit cu Păuna Buicescu [55], pe care tatăl său Diicul, mare spătar din Buiceşti-Olt, o înzestrase cu moşia Crîngeni, pe acea vreme tot în judeţul Olt[56]. Constantin postelnicul a avut şi şase fete, cea mai mare fiind Maria[57] se pare, urmată de jupaniţa Stanca, mama lui Constantin-vodă Brîncoveanu, născută în 1637, căci cronicarul Radu Greceanu notează că avea cînd a murit, la 10 februarie 1699, vîrsta de 62 de ani [58].

Al treilea fiu al postelnicului a fost Constantin, viitorul stolnic şi cărturar, despre care Mihai Cantacuzino[59] afirmă că „din copilăria sa a fost dat cu totul asupra învăţăturii : la limba elinească era un mare filozof”. În oastea Ţării Româneşti care la 20 iulie 1663 pleca în campanie, în frunte cu Grigore-vodă Ghica, la porunca turcilor în Ungaria superioară, se aflau „şi 3 feciori ai lui Constantin postelnicul, anume Drăghici velpaharnic i Şărban vtori logofăt şi Constandin vtori postelnicul”, după cum ne informează cronica[60]. Ca să poată participa la expediţie, Constantin trebuia să aibă măcar 20 de ani, iar nu 13, cîţi admit cei ce socot că s-a născut pe la 1650. Fiind preocupat de probleme de genealogie, P. V. Năsturel—spre deosebire de alţi cercetători contemporani cu el — susţinea[61] că Constantin s-a născut la 1639, după Drăghici şi Şerban, urmat de Mihai (n. 1640), Matei (n. 1649) şi Iordache (n. 1651). Inscripţia de pe mormîntul lui Matei de la Cotroceni indică anul morţii lui 1685, în vîrstă de 37 ani, deci născut în 1648[62]. Dacă Matei, mai mic decît Constantin şi Mihai, s-a născut în 1648, apare limpede că Constantin nu s-a putut naşte în 1650. Genealogistul familiei Cantacuzino ştia şi el în secolul al XVIII-lea că stolnicul Cantacuzino, „după ce a venit în vîrstă, s-a dus în Evropa, iar pentru învăţătură”[63], înţelegînd prin aceasta să spună că era un tînăr avînd cam 25 de ani ; şi cum plecarea lui la studii în străinătate s-a petrecut în 1665, rezultă că s-a născut pe la 1640. În 1702, cînd învăţatul englez Chishull vine la Bucureşti însoţind pe lordul Paget, ambasador la Poartă, observă că domnitorul Brîncoveanu avea 47 de ani, pe cînd stolnicul Cantacuzino era „om în vîrstă..., foarte iniţiat şi în mai multe

---

[54] La 10 iulie 1652, Drăghici log. plăteşte 45 de ughi, pentru plata birului unor ţărani liberi din satul Mişăi-Vlaşca, fugiţi pe moşia lui Crîngeni şi deveniţi rumâni pe această moşie (I. Ionaşcu, *Documente inedite din perioada 1517—1774*, în „Studii”, VIII (1955), nr. 4, p. 105—106). Faptul că la această dată era căsătorit de cel puţin un an, cînd va fi avut 21 de ani, am admis naşterea lui „prin 1630”.

[55] Cf. I. Ionaşcu, *Biserici, chipuri şi documente din Olt*, I, Craiova, 1934, p. 17, unde admiteam că Păuna s-ar fi măritat „prin anii 1647—1650”.

[56] N. Iorga, *Documente privitoare la fam. Cantacuzino*, p. 13—14.

[57] I. C. Filitti, *Arhiva Gh. Gr. Cantacuzino*, p. 59, nr. 58 (act emis de C. Brîncoveanu la 25 noiembrie 1688).

[58] *Cronicari munteni*, vol. II, ed. M. Gregorian, p. 162. Stanca Brîncoveanu-Cantacuzino a fost înhumată la mănăstirea Brîncoveni.

[59] În opera sa, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, Bucureşti, 1902, p. 292. În titlul arborelui genealogic, genealogistul precizează că stolnicul Constantin era „al treilea fiu al postelnicului” (p. 292 *a*).

[60] *Istoria Ţării Româneşti. 1290—1690. Letopiseţul Cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu-D. Simonescu, Bucureşti, 1960, p. 148.

[61] *Neamul boierilor Pîrşcoveni şi încuscrirea lor cu Cantacuzinii din ramura marelui spătar Drăghici Cantacuzino*, Bucureşti, 1906, *Schiţa genealogică a Cantacuzinilor*, anexă.

[62] *Inscripţiile medievale ale României. Oraşul Bucureşti*, vol. I, Bucureşti, 1965, p. 235, nr. 84.

[63] *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 292.

științe profane"[64]. Un alt izvor extern, vorbind despre uciderea stolnicului Cantacuzino în 1716 la Constantinopol, pledează pentru o dată anterioară chiar cu cîțiva ani lui 1640: „Welcher des Fürstenthums Truches und ein Herr von etlich achtzig Jahren war"[65]. În consecință, dacă stolnicul Cantacuzino vine pe lume în 1640 sau cu un an, doi mai înainte, apoi cunoscut fiind faptul că perioada lui de creație științifică nu depășește sfîrșitul secolului al XVII-lea, trebuie ca în cadrul istoriei științei și literaturii române figura distinsului cărturar umanist să fie situată în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, iar nu cum s-a considerat pînă acum[66] ca aparținînd primei jumătăți a secolului al XVIII-lea.

Colegiul din Tîrgoviște. Fiind printre boierii cei mai bogați din Țara Românească și cu mare influență politică, deținînd dregătoria de mare postelnic în toată domnia lui Matei Basarab, Constantin postelnicul s-a îngrijit în mod deosebit de instruirea și de educarea copiilor săi, el însuși fiind un om cult, cu o bibliotecă valoroasă prin manuscrisele și tipăriturile rare ce conținea, care atrăgeau atenția călătorilor străini în trecere pe la Mărginenii Prahovei, ca sirianul Paul din Alep[67]. Datorită stăruinței acestui mare boier muntean pe lîngă Matei Basarab, a luat ființă la Tîrgoviște, unde era atunci capitala țării, în 1646, cea dintîi școală oficială de învățămînt mediu-superior, numită *Schola greca e latina*[68], fiindcă învățăturile se predau în aceste două limbi clasice de către un reputat profesor grec de la „Academia" Patriarhiei din Constantinopol, Pantelimon Ligaridis[69], care făcuse studii întinse în Italia la Institutul grec Sf. Atanasie din Roma, condus de iezuiți[70]. În activitatea de director și profesor, Ligaridis era ajutat de un alt dascăl grec, originar din Chios, ca și Ligaridis, stabilit în Tîrgoviște, Ignatie Petrițis, care a colaborat la traducerea

[64] Edmund Chishull, *Călătorie prin Țara Românească*, trad. de Caterina Piteșteanu, în „Bul. Soc. rom. de geografie", XLI (1922), p. 199. Cu privire la Brîncoveanu, el notează că „ocrotește arhitectura și învățătura în București", iar despre fiul acestuia Ștefan, de 14 ani, că „cunoaște bine limba latinească și cea grecească".

[65] Damian Hugo von Virmondt, *Historische Nachricht von der Römische Kaiserliche Grossbotschafft nach Constantinopol...*, Nürnberg, 1723, p. 311.

[66] *Istoria literaturii române*, I, 1400—1780, Buc., Edit. Acad. R. P. R., 1964, p. 559.

[67] Paul din Alep, *Călătoria patriarhului Macarie de Antiohia în țările române. 1653—1658*, traducere după cea engleză de Emilia Cioran, București, 1900, p. 165, unde se arată că în biblioteca postelnicului Cantacuzino a găsit un manuscris voluminos, *Expunerea psalmilor* din „colecția imperială a Sf. Sofii", alcătuită de Sf. Nichita, manuscris rarisim, căci nu se găsea o copie a lui nici în biblioteca papei, care număra atunci 72 000 de manuscrise, deci, după inteligentul călător, această carte era „unică în lume".

[68] V. Papacostea, *Originile învățămîntului superior în Țara Românească*, in „Studii", XIV (1961), nr. 5, p. 1 152 și urm.

[69] Fr. Pall, *Les relations de Basile Lupu avec l'Orient orthodoxe et particulièrement le patriarcat de Constantinople*, în „Balcania", VIII, București, 1945, p. 76—77.

[70] Înființat de papa Leon al X-lea în 1513 ca să infiltreze catolicismul printre grecii locuind sau în strînse legături economice și culturale cu Italia. Aici a mai învățat și Alexandru Mavrocordat, tatăl viitorului domn fanariot Nicolae, în anii 1657—1660 (C. Daponte, *Catalogul istoric al oamenilor însemnați din sec. XVIII...*, în *Cronicarii greci care au scris despre români*. ed. C. Erbiceanu, București, 1888, p. 184—185), iar în 1665—1671 a fost directorul Academiei din Constantinopol (E. Legrand, *Généalogie des Mavrocordato de Constantinople*, Paris, 1900, p. 9—10, 53 și urm.; I. Moga, *Documente privitoare la domnia lui Constantin Movilă*, în „Anuarul Inst. de ist. naț. din Cluj", IV (1926—1927), p. 416—417).

din greceşte a monumentalei opere de caracter juridic, *Îndreptarea legii*, tipărită la Tîrgovişte în 1652[71].

În Colegiul de la Tîrgovişte au învăţat copiii cei mai mari ai postelnicului : Drăghici şi Şerban, alături de alţi 10 fii de boieri, printre aceştia fiind şi Radu Năsturel. După ce a împlinit cinci ani de activitate (1646—1651) cît era durata studiilor în colegiu, Ligaridis a părăsit oraşul Tîrgovişte, călugărindu-se în ortodoxie sub numele Paisie şi ajungînd mitropolit de Gaza[72]. O dată cu plecarea acestuia din Ţara Românească (1651), şcoala de la Tîrgovişte a încetat a mai funcţiona, aşa că a treia şi cea mai reuşită odraslă cantacuzinească, Constantin, n-a apucat să se bucure de luminile amintitului dascăl.

În anii următori, domnia şi marii feudali au avut de suferit din cauza răscoalei populare a seimenilor şi dorobanţilor, care a culminat în 1655, cînd o seamă de mari boieri exploatatori au căzut sub loviturile răzvrătiţilor; cei scăpaţi au pribegit în Transilvania, aşezîndu-se mai ales în oraşele Braşov şi Sibiu. La Braşov s-a retras şi postelnicul Cantacuzino cu numeroasa-i familie; aici funcţiona o şcoală înfiinţată de Honterus în 1544, cu recunoscută tradiţie de studii clasice umaniste, cu profesori saşi bine pregătiţi. Desigur, cu unii dintre aceştia va fi început să înveţe tînărul Constantin limba greacă, dar mai ales latina, ceea ce se deduce din faptul că, după descoperiri recente[73], postelnicul a primit în această vreme cărţi cu dedicaţie de la asemenea învăţaţi saşi. Astfel, la 31 august 1655, Martin Albrichius, „philosophiae magister et Scholae Cor<onensis> Rector", oferea „magnifico ac generosissimo domino C. Cantacuzeno" o operă teologică *Enchiridion*, apărută la Wittenberg în 1608, conţinînd polemica dintre augustini şi anabaptişti[74]. În acelaşi an, la 7 decembrie, Albrichius dedica lucrarea elaborată de dînsul *Disputatio theologica*, tipărită în decembrie 1655 la Braşov, „Magnifico generosissimoque d. Constantino Cantacuzeno Walachiae Magnati, domino suo gratiosissimo"[75]. Cred că lucrarea lui Valentin Wagner semnalată de Ilie Minea[76], tipărită la Braşov în 1530 şi aparţinînd unei biblioteci particulare din Prahova, este un exemplar tot din biblioteca Cantacuzinilor de la Mărgineni, iar tînărul din Ţara Românească care ar fi învăţat la Braşov a putut să fie chiar Constantin stolnicul, refugiat cu familia la Braşov, unde a rămas cîţiva ani.

De altfel, şi mai înainte de răscoală şi de înfiinţarea şcolii tîrgoviştene, unii boieri munteni îşi trimiteau copiii la şcolile din Transilvania sau aduceau de acolo dascăli versaţi în limbile clasice, după cum notează—fireşte

---

[71] D. Russo, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, vol. I, Bucureşti 1939, p. 137. În biblioteca stolnicului Cantacuzino se găsea volumul 3 din opera *Magnus Basilius...*, tipărită la Paris în 1638, care a aparţinut lui Ig. Petriţis, cum atestă *ex libris*-ul lui şi mai multe însemnări greceşti. Pe f. 2 se găseşte însemnarea de proprietate a stolnicului în greceşte şi latineşte. Desigur, de la Petriţis cartea a trecut la postelnicul Cantacuzino şi a rămas fiului său (N. Iorga, *O carte a lui Constantin stolnicul Cantacuzino*, în „Revista istorică", XIX (1933), nr. 1—3, p. 16).

[72] Fr. Pall, *op. cit.*, p. 80.

[73] Făcute în Biblioteca Academiei de către Corneliu Dima-Drăgan, care a avut amabilitatea să mi le comunice, pentru care îi exprim mulţumiri.

[74] Biblioteca Academiei, C. R. I. 47526. Cartea este opera lui Luca Osiander şi conţine dedicaţia pe forzaţul posterior.

[75] Ibidem, I 432, 465.

[76] *Cercetări istorice*, V—VII (1929—1931), Iaşi, p. 378. Cartea se intitula *Compendii Grammatices Graecae libri tres.*

nu cu satisfacţie — unii misionari catolici[77] în trecere prin ţară, pentru faptul că aceşti dascăli erau protestanţi.

Studiile tînărului Constantin Cantacuzino în străinătate. Fiindcă Constantin Cantacuzino postelnicul avea o mare putere economică şi atîţi băieţi născuţi cu o fată de domnitor, care puteau rîvni îndreptăţiţi la ocuparea tronului muntean, o parte dintre boieri — fie pămînteni, fie greci —, văzîndu-şi poziţiile politice şi economice ameninţate de concentrarea puterii de stat în mîna Cantacuzinilor, au uneltit în aşa fel ca Grigore-vodă Ghica să se decidă a porunci ca bătrînul postelnic să fie închis la Snagov şi apoi ucis (la 20 decembrie 1663), fapt care a deschis seria unor intense lupte între cele două facţiuni boiereşti adverse : a Cantacuzinilor şi a Bălenilor.

După mazilirea lui Grigore Ghica şi înscăunarea la tronul muntean a lui Radu Leon (1664—1669), cei doi fraţi mai mari, Drăghici şi Şerban, şi mai ales mama lor, Elina, văzînd adînca înclinare spre studii a tînărului Constantin, au hotărît să-l trimită pentru a-şi însuşi învăţături mai înalte în străinătate, mai întîi la Adrianopol şi Constantinopol, apoi în Italia. Datorită carnetului de student al lui Constantin Cantacuzino, descoperit de marele istoric Nicolae Iorga acum 65 de ani, în care tînărul studios şi ordonat îşi făcea însemnările cu privire la condiţiile de învăţătură[78], ştim că la 12 martie 1665, într-o joi „am purces ··· den Bucureşti la Odrii (Adrianopol), aducînd şi ploconul haraciului", rămîind aici pînă la 11 iulie şi apoi trecînd la Constantinopol[79], unde cu începere de la 3 august 1665 „am început tare spudiia cărţii" cu dascălul Dionisie, la metohul patriarhiei din Ierusalim[80]. Murind Dionisie la 12 mai 1666, tînărul boier român începu la 25 octombrie „a învăţa la dascălul Gherasim Criteanul ieromonahul şi am fărşit la ghen<arie>10"<1667>[81]. La 18 ianuarie 1667, socotind că şi-a însuşit toate învăţăturile ce se puteau cîştiga la Ţarigrad, studentul român se îmbarcă pe o corabie veneţiană „Madonna del Rosario" şi după o călătorie plină de peripeţii, timp de o lună de zile, soseşte la Veneţia în ziua de 19 februarie, unde rămîne în casa vestitului negustor grec Pană Pepanò, un prieten al familiei, pînă la 18 aprilie cînd, însoţit de Pană, vine la Padova şi intră în gazdă cu întreţinerea completă la un preot Alvizie Florie, plătindu-i 15 ducaţi pe lună. Studentul român precizează că „dascălul, iar într-aceste case şăzăndu, vine în orănduita vreame dă-m<i> dă învăţătură"[82]. Acest dascăl era academicianul Antonio Dall'Acqua, cu acesta începîndu-şi lecţiile „cu toată a

---

[77] În 1601 episcopul Quirini se plîngea papei că, nefiind în Moldova profesori de latină, boierii erau nevoiţi să-şi trimită copiii în Transilvania (B. P. Hasdeu, *Documente inedite...*, în „Columna lui Traian", VII (1876), p. 322, nr. XIII). În 1640 P. Bakšić, episcop catolic de Sofia, raportează Congregaţiei şi cere un profesor de latină la Tîrgovişte, căci tinerii români care vor să înveţe latina „vano in Transilvanio fra il heretici e poi sono inimici alle chiese romane... („*Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium. Acta Bulgariae ecclesiastica*, vol. XVII, Zagreb, 1877, p. 141). Şi Ligaridis se manifestă împotriva protestanţilor din Transilvania (E. Legrand, *Bibliographie hellénique*, IV, Paris, 1894, p. 68).

[78] N. Iorga, *Operele lui Constantin Cantacuzino*, p. 1—12. La pagina 11 se publică şi versurile „clineşti pentru slăvirea împărătescului său neam", la sfîrşitul cărora iscăleşte greceşte şi Matei Creţulescul, un distins elev al Academiei domneşti de la Sf. Sava în anii 1695—1699.

[79] *Ibidem*, p. 11.

[80] *Ibidem*, p. 12.

[81] *Ibidem*, p. 11.

[82] *Ibidem*, p. 4 7.

mea mică puterea omenească" la 15 aprilie[83], iar la 28 iulie „am început loghica a învăţa la luminatul şi mult ştiutul Albanie Albanez, care este începătura fireştii filosofii" şi exprimîndu-şi dorinţa „ca să o şi sfărşăscu la el filosofia"[84]. La 10 noiembrie începe să studieze fizica, sfîrşind la 1 mai 1668 cele 8 cărţi ale fizicei, începînd apoi la 2 mai, cu acelaşi dascăl, învăţătura „Despre suflet". Totodată, încă de la 6 aprilie începuse cu matematicianul Valeriano Bonvicino[85] studiul geometriei, şi anume „care sînt stihiile lui Efclid" şi studiul sferei, „care să zice armilaris". La 4 august sfîrşi „aceste cărţi", iar la 10 ale lunii reveni la Veneţia. În însemnările de cheltuieli apar 5 galbeni, plătiţi la 22/12 iulie 1667 „dascalului Antonie de la Acfa", şi 7 galbeni venetici, daţi la 1 august 1667 „dascalului mieu de filosofie, lu Albanie Albanezul".

Padova avea o universitate celebră cu patru facultăţi, în care se studiau temeinic filozofia neoaristotelică, cuprizînd şi ştiinţele exacte şi ştiinţele naturii, apoi medicina, dreptul şi teologia. Universitatea padovană avea pe cînd studia stolnicul Cantacuzino un muzeu de ştiinţe naturale şi de fizică şi un observator astronomic.Boierul român a studiat în casă cu dascăli de la această universitate (în anii 1667 şi 1668).

În vara anului 1667 începu să-şi formeze la Padova o bibliotecă selectă, notîndu-şi grijuliu autorul şi preţul fiecărei cărţi[86]. Printre ele figurează *Gramatica grecească* a lui Lascaris, alta latină a lui Manuel, o istorie a „gimnaziului patavin", apoi opere ale istoricilor latini Titus Livius, Quint Curţiu, memoriile lui Natalis Comes, o istorie a dogilor Veneţiei, operele lui Aristotel, Epictet, Lucian, Synesius, iar dintre poeţi, alături de Homer, găsim pe Virgiliu, Marţial, Terenţiu şi Horaţiu etc.

După doi ani de rodnice şi adînc stăruitoare studii la Padova, după cum s-a arătat, Constantin Cantacuzino părăsi Veneţia la 23 iulie 1669, îndreptîndu-se spre Viena, unde ajunse la 5 august[87], iar de aici reveni în Ţara Românească Aici domnea din aprilie Antonie-vodă din Popeşti (1669—1672), însă puterea politică se găsea de fapt în mîna taberei Cantacuzinilor, condusă de Şerban Cantacuzino, om energic, activ şi autoritar, care în 1678 — după o serie de peregrinări provocate de tabăra Bălenilor — ocupă tronul ţării, Gh. Duca fiind transferat în Moldova, şi caută să acapareze cea mai mare parte din averea părintească, înstrăinîndu-şi afecţiunea mamei sale şi a fraţilor, în special a lui Constantin şi Mihai, de unde nu apare întemeiată opinia, exprimată chiar şi în ultima vreme[88],

---

[83] *Ibidem*, p. 8. Lecţiile cu acesta au durat pînă la 22 iulie st. n. probabil, fiindcă la această dată îi plăteşte 5 galbeni.

[84] Albanius Albanesius era profesor de logică la universitatea padovană „in tertio loco", mai tîrziu ridicat „in primo loco"; moare în 1717, la un an după stolnic (Ramiro Ortiz, *Per la storia della cultura italiana in Romania*, Buc., 1916, p. 167 şi urm.; R. Ortiz şi N. Cartojan, *Un grande erudito rumeno a Padova: Lo „Stolnic" Constantin Cantacuzino*, Buc., 1943, p. 34, şi urm.).

[85] Era titularul catedrei de „filozofie extraordinară" şi i-a ţinut un curs „Despre univers".

[86] N. Iorga, *op. cit.*, p. 2—4. Lista cărţilor are data 1 iulie 1667.

[87] *Ibidem*, p. 8—9.

[88] Virgil Cândea, *O datorie de onoare faţă de istoria culturii româneşti*, în „Scînteia", an. XXXV, nr. 6 873 din 27 ianuarie 1966, unde s-au strecurat două inadvertenţe: 1666, data plecării stolnicului la studii peste hotare în loc de 1665; apoi 1665, data asasinării postelnicului Cantacuzino, în loc de 1663. Anul 1666 este socotit ca moment al plecării lui Constantin Cantacuzino la studii în străinătate şi admis de autor în articolul *250 de ani de la moartea stolnicului Cantacuzino*, în „Scînteia", nr. 7 003, din 7 iunie 1966.

că stolnicul Cantacuzino a avut poziția de „conducător al politicii externe a Țării Românești ··· sub fratele său Șerban Cantacuzino", căci rolul stolnicului a început să fie un factor hotărîtor în orientarea politică a Țării Românești numai o dată cu înscăunarea lui Constantin Brîncoveanu, nepotul său, în 1688, după moartea lui Șerban Cantacuzino.

Activitatea științifică și politică a stolnicului. După revenirea de la studii, Constantin Cantacuzino a căutat să-și îmbogățească mintea, să-și lărgească orizontul cunoștințelor cu privire la trecutul poporului român prin călătorii, prin corespondență cu bărbați învățați din sud-estul Europei și din Occident, prin cumpărarea de cărți din Italia (Padova și Veneția), Franța, Imperiul habsburgic, Polonia etc., pe care le putea cerceta temeinic ca unul ce cunoștea perfect limbile greaca veche și bizantină, latina, italiana, franceza și germana, după cum rezultă din catalogul cărților bibliotecii lui de la mănăstirea Mărgineni, cuprinzînd 263 de titluri de cărți, descoperit de curînd la Arhivele statului din București, Fondul M-rea Mărgineni, de C. Dima-Drăgan, care a reușit să și identifice parte din aceste cărți umaniste în Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România[89], multe dintre ele avînd *ex libris*-ul strălucitului umanist român, stolnicul C. Cantacuzino, în latinește sau grecește, într-o admirabilă grafie de versat mînuitor al condeiului. În biblioteca distinsului cărturar român, cea mai veche bibliotecă umanistă din Țara Românească, existau și tipărituri și manuscrise de lucrări, obținute de la autori, de la diferiți copiști sau de la intelectuali în trecere prin țara noastră, ca de pildă, epigrafistul englez Chishull, care îi oferă o lucrare în limba italiană din 1669 cu autograf[90]. În descrierea călătoriei lui, tipărită abia în 1747, Chishull arată că și stolnicul i-a dăruit mai multe cărți, iar cînd Toma Cantacuzino, care l-a condus pînă la Brașov în 1702, s-a despărțit de lordul Paget, i-a mai dat lui Chishull încă două cărți[91]. Medicul lui Brîncoveanu, Iacob Pylarino, iarăși îi cedează o lucrare de filozofie în limba latină[92] și alta de istorie *Cronica latină* a lui Nauclerus, tipărită la Colonia în 1544[93]. În biblioteca stolnicului a figurat și o carte de filozofie a pro-

---

[89] Corneliu Dima-Drăgan, *Știri noi despre biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, în „Călăuza bibliotecarului", an. XVII, nr. 10, octombrie 1964, p. 619—623. Atrag atenția că localitatea Tyrnau, nu este „Tîrnova" (p. 622), ci Tirnavia. Autorul reia problema în alte două studii: *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, în „Studii și cercetări documentare și bibliologie", an. 6, 1964, nr. 2, p. 197—205; și *Cultural relations between the serbian chronicler George Brankovich and the Stolnic Constantin Cantacuzino*, în „Revue des études sud-est européennes", t. II, 1964, nr. 3—4, p. 553—560. Semnalez la primul studiu următoarele erori: „domnița Elina, descendentă din familia Filipeștilor" (p. 198), cînd ea cobora din boierii Mărgineni; postelnicul „a fost ucis în anul 1664" (p. 198), de fapt în 1663, de unde și afirmația că stolnicul a plecat la studii „la un an după moartea tatălui său" (p. 199), în realitate la doi ani. Și aici se identifică Tyrnau cu „Tîrnova" (p. 200). În nota cu 3 asteriscuri (p. 201), marca de proprietate a lui Gh. Brancovici, scrisă în latină, este transcrisă defectuos. Explicația din ultima notă din aparat (p. 202) că n-au sosit profesorii solicitați nici pînă în 1696, deci școala de la Sf. Sava „nu exista, probabil, decît în stadiul de proiect", fiindcă fiii stolnicului învățau cu dascălul Damaschin, este nefundată. În general, marii boieri preferau dascăli buni în casă, așa după cum Constantin Cantacuzino, în loc să urmeze cursurile din Padova, prefera să studieze cu profesorii universității, însă acasă la el. Și în bibliografie se găsesc scăpări.

[90] C. D. Drăgan, *Biblioteca stolnicului...*, p. 202. Titlul lucrării: *Cardinalismo di Santa Chiesa.*

[91] E. Chishull, *Travels in Turkey and back to England...*, Londra, 1747, trad. de E. Piteșteanu, p. 200 și 204.

[92] Cartea se intitulează *Philosophia vetus et nova ad usum scholae accomodata*, Paris, 1682.

[93] C. D. Drăgan, *op. cit.*

fesorului său, Valerianus Bonvicinus[94]. Pe lîngă lucrări teologice se remarcă opere de caracter laic: juridice, de medicină, de ştiinţe exacte. Nu lipsesc operele poeţilor italieni: Ariosto (*Orlando furioso*) şi Tasso (*Rinaldo*, *Aminta*).

Ştiind că în Moldova era un mediu favorabil istoriografiei, stolnicul a făcut curînd după reîntoarcerea din apus o călătorie de informare, descoperind la marele comis Ioan Racoviţă o copie a cronicii lui Grigore Ureche; va fi cunoscut, poate, şi pe vestitul cronicar Miron Costin într-una din călătoriile sale în ţara de peste Milcov, de unde avea să-şi aleagă şi tovarăşa de viaţă, pe Safta Buhuş, înrudită prin soţia acestuia cu rumeliotul Gheorghe Duca, dar în preţioasa sa operă istorică privind originile cele mai îndepărtate ale neamului românesc, de care ne vom ocupa în cele ce urmează, nu ne destăinuie nimic.

În domnia lui Antonie-vodă, tînărul învăţat a putut să-şi ducă nestingherit munca de investigaţie a izvoarelor, însă o dată cu revenirea lui Grigore Ghica (1672—1673) s-au abătut asupra lui, ca şi a întregii familii a Cantacuzinilor, prigoane şi pribegii. Numai după definitiva îndepărtare de la putere a lui Ghica şi trecerea domniei Ţării Româneşti asupra lui Gheorghe Duca (1673—1678), Cantacuzinii au oarecare răgaz, iar în 1675—1677 Constantin Cantacuzino, apreciat de Duca ca om de profundă cultură elenică, fu solicitat de acesta să intre în sfatul domnesc ca mare stolnic, unică dregătorie pe care a ocupat-o Constantin în toată viaţa sa, a cărei denumire a devenit un fel de cognomen care-i va însoţi pentru totdeauna numele de familie. În aceeaşi perioadă, fratele său Şerban păstrează marea logofeţie. Dar în 1678 Şerban pleacă pe nesimţite din ţară, ajunge la Constantinopol, unde prin relaţii influente şi bani reuşeşte să obţină domnia Ţării Româneşti, Duca fiind strămutat în Moldova.

În domnia lui Şerban-vodă, Constantin stolnicul n-a deţinut efectiv nici o demnitate şi nici n-a colaborat la opera de guvernare a lui Şerban. Fără a nesocoti activitatea politică, dovedindu-se ulterior un pasionat de putere, în perioada domniei fratelui său, Constantin stolnicul — cu erudiţia lui complexă, neîntîlnită pînă atunci în Ţara Românească — a fost preocupat de ideea de a pune pe alte baze istoria poporului său, căutînd să folosească operele istoricilor străini (fiindcă analele ţării nu-l satisfăceau de loc), însă cu un spirit ascuţit, respingînd argumentat orice părere neîntemeiată. Ca un istoric modern, Constantin Cantacuzino, cel mai învăţat dintre boierii munteni ai epocii lui, intuieşte importanţa cîntecelor bătrîneşti, legendelor, obiceiurilor din popor pentru descifrarea trecutului nostru îndepărtat, acordînd totodată valoarea cuvenită documentelor în elaborarea istoriei, dar apreciind în mod realist imensa greutate pe care o ridică depistarea şi prelucrarea acestor izvoare istorice de prim rang. Nu scapă atenţiei acestui spirit luminat nici izvoarele arheologice, în special cele care grăiesc de romanizarea Daciei, a întregului teritoriu locuit de români.

Cu o asemenea orientare şi pregătire, eruditul român a păşit la realizarea unei opere istorice privind poporul său, considerat ca un singur întreg, care să depăşească tot ce s-a scris despre trecutul neamului românesc pînă atunci, operă de vaste proporţii şi de adîncime, care, desigur, nu

[94] Tipărită la Padova în 1667, tocmai cînd se afla la studii aici (cf. Bibl. Acad., C. R. I 42 449).

putea fi adusă la zi în condiţiile istorice ale vremii lui. Opera şi-a intitulat-o *Istoria Ţării Rumâneşti întru care să cuprinde numele ei cel dintăi şi cine au fost lăcuitorii ei.* Pornind de la daci, a căror întîietate pe aceste meleaguri o înfăţişează pe baza tuturor izvoarelor antice şi medievale ce i-au stat la îndemînă, autorul se ocupă pe larg de războaiele romanilor cu dacii, de supunerea, organizarea şi romanizarea Daciei, de primele migraţiuni, oprindu-se la descrierea portretului lui Attila, conducătorul hunilor stabiliţi în Panonia. În opera sa, stolnicul pune problema continuităţii elementului roman în Dacia, în această privinţă fiind primul istoric român care susţine cu argumente valabile această continuitate, adăugînd şi remarcabila idee a unităţii românilor din Ţara Românească, Moldova şi Transilvania, afirmînd cu mîndrie : ,,Iară noi, într-alt chip de ai noştri şi de toţi cîţi sînt rumâni, ţinem şi credem, adeverindu-ne den mai aleşii şi mai adeveriţii bătrîni istorici şi de alţii mai încoace că valahii, cum le zic ei, iară noi, *rumânii, sîntem adevăraţi romani şi aleşi romani* în credinţă şi în bărbăţie, den carii Ulpie Traian i-au aşezat aici în urma lui Decheval ; ... aşa i-au ţinut şi i-au lăsat aşezaţi aici şi dintr-acelora rămăşiţă să trag pînă astăzi rumânii aceştea.

Însă rumânii înţeleg nu numai ceştea de aici, ce şi den *Ardeal*, carii încă şi mai neaoşi sînt, şi *moldovenii* şi toţi cîţi şi într-altă parte se aflâ şi au această limbă, măcar fie şi cevaşi osebită în nişte cuvinte den amestecarea altor limbi, cum s-au zis mai sus, iară tot unii sînt. Ce dară pe aceştia, cum zic, *tot romani îi ţinem, că toţi aceştea dintr-o fîntînă au izvorît şi cură*''.

De aici rezultă clar iubirea de neam a stolnicului, care susţine într-o formă energică ideea unităţii poporului român, a dreptului ,,de proprietate ancestrală a românilor asupra întreg teritoriului lor'', după formularea dată de N. Iorga.

S-a scris despre această *Istorie* că ,,informaţia este de toată lauda'' şi ea ,,se remarcă printr-un spirit de discuţie mai modern şi prin aspectul de carte de idei''[95], privindu-se însă negativ (din partea unui literat) stilul, ceea ce este un punct de vedere opus celui exprimat de marele erudit N. Iorga, care apreciază că în stilul stolnicului ,,avem toată lărgimea sonoră, toată armonioasa şerpuire a modelelor italiene din care se inspiră'', încheind : ,,Niciodată fraza românească nu fusese mai amplă, mai complicată şi mai plină de înţeles''[96].

Lucrarea stolnicului Cantacuzino s-a păstrat în mai multe copii, fără ca vreunul dintre manuscrise să conţină numele autorului. S-a publicat pentru prima oară în 1858 de librarul-editor G. Ioanid[97], ca un fragment anonim, reprodus apoi de M. Kogălniceanu şi atribuit de acesta lui N. Milescu[98]. B.P. Hasdeu[99] şi E. Picot[100] au atribuit-o de asemenea nejustificat spătarului Milescu.

---

[95] G. Călinescu, *Istoria literaturii române*, vol. I, 1941, p. 37.

[96] *Istoria literaturii româneşti*, vol. II, 1926, p. 200.

[97] *Istoria Moldo-Romîniei... cu un fragment istoric*, vol. I, Buc., 1858, p. 295—376. Un raport inedit din anul 1855 al profesorului de istorie de la Sf. Sava, Al. I. Creţescu, precizează că el a descoperit manuscrisul ce avea să fie publicat de Ioanid, în biblioteca mănăstirii Cozia în vara acelui an.

[98] *Cronicele României*, ed. a 2-a, vol. I, Buc., 1872, p. 85—126.

[99] ,,Columna lui Traian'', nr. 31, 1872, p. 131.

[100] E. Picot, *Notice bibliographique et biographique sur Nicolas Spatar Milescu, ambassadeur du Tzar Alexis Mihalovici en Chine*, Paris, 1883, p. 10.

V. A. Urechia a descoperit un alt manuscris al acestei lucrări și a publicat un studiu asupra lui, dar nu l-a editat și nici nu s-a pronunțat asupra paternității acestei valoroase opere, care depășea concepția și metoda cronicarilor[101]. I. G. Sbiera admitea eronat că ar fi opera unor boieri munteni adversari ai Cantacuzinilor[102]. Meritul de a fi identificat pe autorul real în persoana stolnicului C. Cantacuzino revine lui N. Iorga, datorită largului său orizont de cultură și de istorie universală. Opinia susținută de savantul istoric român în 1899 a fost în curînd întărită prin descoperirea de către același a carnetului de studii al lui C. Cantacuzino și publicarea lui împreună cu textul *Istoriei*, după alt manuscris[103], în 1901, fixînd în domeniul culturii naționale figura acestui remarcabil erudit român din secolul al XVII-lea, pătruns de un luminat patriotism, care prin răspunsurile date unor învățați străini (ca eruditul general Marsigli, originar din Bologna), preocupați să cunoască trecutul poporului român, a contribuit la punerea în lumină a istoriei patriei noastre, a romanității și a continuității poporului nostru pe pămîntul dacic, a rolului politic, economic și cultural jucat de români în sud-estul Europei.

Cînd Constantin Brîncoveanu a înființat Academia domnească de la Sfîntul Sava, din a cărei evoluție a rezultat Universitatea din București, îndemnul i-a venit, desigur, de la Constantin Cantacuzino, fostul student de la Padova, acum cel mai învățat bărbat al Țării Românești, contribuind totodată cu experiența și cu orizontul larg al minții sale la organizarea înaltei instituții de învățămînt[104].

Pentru a aduce la cunoștința lumii culte din Europa poziția geografică a țării sale și importanța ei economică, stolnicul C. Cantacuzino a întocmit *Harta Țării Românești*, indicînd localitățile cu litere grecești. Este cel dintîi izvor cartografic alcătuit de un român, care se remarcă prin precizia localizărilor, depășind toate lucrările de acest gen publicate de străini. Harta s-a tipărit la Padova în 1700. În 1718, A. M. Del Chiaro, fostul secretar al lui Brîncoveanu, și Ștefan Cantacuzino, a publicat-o la sfîrșitul lucrării lui privind istoria Țării Românești, redactată în italiană și tipărită la Veneția, însă scriind denumirile cu caractere italiene[105]. Originalul acestei hărți a fost descoperit în 1927 de consulul român Dimăncescu la British Museum din Londra[106]. În același timp, stolnicul era în contact cu publicațiile periodice ale epocii, fiind abonat la „Galleria di Minerva", care apărea la Veneția începînd din 1696. Numeroase știri culegea și din *almanahuri* și *calendare*, dintre care unele se mai păstrează în Biblioteca Academiei.

Dar stolnicul Cantacuzino s-a remarcat și pe tărîm diplomatic, el conducînd politica externă a Țării Românești în domniile lui C. Brîncoveanu și a fiului său Șt. Cantacuzino (1714—1716). Stolnicul redacta

---

101 *O cronică anonimă*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie", an. II, vol. III, București, 1884, p. 65—82.

102 I. G. Sbiera, *Mișcări culturale și literare la românii din stînga Dunării în răstimpul de la 1504—1714*, Cernăuți, 1897, p. 225.

103 N. Iorga, *Operele lui Constantin Cantacuzino*, p. 1—179.

104 I. Ionașcu, *Activitatea de început a Academiei domnești de la Sfîntul Sava* (*1694—1716*), în „Analele Univ. Buc.", Șt. sociale. Istorie, an. XIII (1964), p. 122—124.

105 *Istoria delle moderne Rivoluzioni della Valachia...*, Veneția, 1718.

106 C. C. Giurescu, *Harta stolnicului Constantin Cantacuzino*, în „Rev. ist. rom"., XIII (1943), fasc. 1, p. 1—27.

întreaga corespondență a domniei cu statele străine, ca unul ce avea o largă experiență politică, o vastă cultură umanistă caracteristică epocii și cunoștea perfect cîteva limbi de largă întrebuințare.

Contemporanii știau că stolnicul este conducătorul diplomației muntene din acea vreme, unii cronicari subliniază orgoliul manifestat de Cantacuzino în această poziție de subordonare a domniei, lucru ce nu putea lăsa indiferent multă vreme pe Brîncoveanu. În unele scrisori adresate de stolnic devotatului său David Corbea, agentul diplomatic tainic al țării la Moscova, apar și unele atacuri directe vizînd pe domnitorul muntean, pentru că a acceptat în 1703 majorarea haraciului de către sultan și adăugirea altor obligații, toate aruncate asupra țării, căci — scrie Cantacuzino — „el (Brîncoveanu) nu dă doi bani, iar țara se prăpădește ; de care ce să zicem, de stă măriia-sa tot la acest nărav, numai să-și caute dobînda sa, nu știu ce drum vom apuca”[107].

În anii următori, relațiile dintre domn și Constantin Cantacuzino se vor răci, iar din 1707 se vor rupe chiar. Cînd Brîncoveanu a fost mazilit în 1714, turcii au ridicat în scaunul domnesc pe fiul stolnicului, Ștefan Cantacuzino, însă după doi ani, în zorii zilei de 7 iunie s.n. 1716, fiul și bătrînul stolnic, de aproape 80 de ani, vor fi strangulați de turci la Constantinopol, sfîrșind tot așa de tragic ca și Brîncoveanu cu cei patru fii ai săi.

Și Brîncoveanu, și Cantacuzinii au fost suprimați de turci atît pentru a le confisca imensele bogății acumulate în țară și la băncile din Veneția și Viena, cît și pentru a curma țelurile politice ale acestora de scuturare a greului jug al dominației otomane și cîștigarea independenței țării.

Marele învățat umanist Constantin Cantacuzino stolnicul, pildă strălucită de iubire de neam, istoricul și cartograful modern prin concepție și erudiție, rămîne cea mai luminoasă figură printre oamenii de cultură ai țărilor române din secolul al XVII-lea.

---

[107] Muzeul de istorie romîno-rus, microfilm nr. 1, după doc. de la Leningrad, comunicat de Elena Ionescu.

STOLNICUL CONSTANTIN CANTACUZINO
OMUL POLITIC – UMANISTUL (I)

DE

VIRGIL CÂNDEA

A doua jumătate a secolului al XVII-lea a adus în cultura românească prefaceri comparabile Renașterii din culturile apusene. În numai cîteva decenii răsar strălucite figuri de cărturari : Grigore Ureche, Miron Costin, Dosoftei Mitropolitul, Nicolae Milescu, Constantin Cantacuzino, Antim Ivireanu, Dimitrie Cantemir. În gîndirea și scrisul lor, acești cărturari au alte preocupări și orizonturi decît predecesorii lor. Ei sînt multilaterali, îmbinînd istoriografia, poezia și eseul filozofic, ca Miron Costin ; istoria, filozofia, logica, etica, geografia și cartografia ca Dimitrie Cantemir ; traducerile, memorialistica, teologia, ca Nicolae Milescu. Mari poligloți, ei iubesc totuși limba vie a poporului și alcătuiesc împreună româna literară. Însetați de cunoaștere, ei descoperă cultura universală, clasică sau contemporană, lărgind orizontul limitat pînă atunci la tradiția literelor și cugetării bizantine. Ei sînt mari călători, dornici să vadă meleaguri străine, pretutindeni buni observatori, pretutindeni prețuiți pentru cultura lor vastă și gîndirea lor înaintată. Scrisul lor poartă toate caracterele umanismului : predilecția pentru antichitatea clasică, ale cărei mari nume le evocă mereu mai frecvent ; tratarea într-un sens nou a temei *Fortuna labilis*, care, exprimînd mereu sentimentul vieții nestatornice, nu mai duce la disprețul față de lume, ci la regretul părăsirii ei ; ideea evoluției universale, care va genera o nouă viziune a istoriei ; preocuparea pentru originile poporului și mîndria de a demonstra noblețea acestei origini imperiale, romane ; afirmarea posibilității înnobilării prin cultură, a superiorității cărturarilor față de aristocrații ignari. Operele lor sînt clădite deopotrivă pe entuziasmul cald al dragostei de patrie, dar și pe spiritul critic care însoțește pretutindeni zorile raționalismului modern [1].

---

[1] Tabloul general al gîndirii românești a secolelor XVII–XVIII, apariția umanismului și începuturile culturii noastre moderne formează obiectul unei lucrări pe care o avem în pregătire. Din studiile fragmentare ce s-ar putea deocamdată cita, trimitem la *Istoria gîndirii sociale și filozofice în România*, Buc., Edit. Acad. R. P. R., 1964, p. 42–83 ; N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. I, Buc., 1901, p. 1–60 ; R. Ortiz, *Per la storia*

Oricare dintre marile figuri amintite mai sus ne-ar îngădui să reconstituim, prin formaţia intelectuală, prin viaţa şi opera lor, revirimentul trăit atunci de cultura noastră. Dar împrejurarea că în 1966 comemorăm împlinirea a 250 de ani de la moartea stolnicului Constantin Cantacuzino ne oferă prilejul acestei întoarceri în timp prin evocarea uneia din cele mai proeminente personalităţi care inaugurează cultura română modernă.

La începutul secolului al XVII-lea s-au aşezat în ţările române şase fraţi Cantacuzino, în căutarea păcii şi a mediului favorabil unei acţiuni în folosul neamului lor, pentru care Constantinopolul nu se mai dovedea potrivit. Părintele lor, Andronic Cantacuzino, îşi legase soarta de aceea a eroului care fusese o speranţă şi pentru greci şi pentru toate popoarele balcanice : Mihai Viteazul. Ban în 1593, după ce fusese vistier al lui Ştefan Surdul şi se înrudise cu Aron Vodă în Moldova, Andronic ajutase la numirea lui Mihai ca domn şi încercase să-l readucă în scaun pe Petru Şchiopul din exilul său din Tirol. Vistier al lui Mihai în 1599, ispravnic al domnului în timpul cuceririi Moldovei, se pare că el a urmat soarta sfetnicilor munteni după asasinarea lui Mihai în Cîmpia Turzii, fiind ucis de turci, cum confirmă şi o tradiţie de familie [2].

Cei şase feciori ai săi se refugiară în Creta veneţiană încă, dar, revenind în Constantinopol într-un moment prielnic, toţi plecară curînd în Moldova împreună cu Radu Mihnea, ocupînd apoi dregătorii şi în Ţara Românească. În urmă, Dumitru Cantacuzino se duse în Crimeea, unde se va turci, Mihail se întoarse la Constantinopol, Ienache şi Iordache fură vistiernici mari în Moldova, Toma ajunse mare vornic al Ţării de Jos şi caimacam după moartea lui Ştefăniţă Vodă Lupu [3].

Constantin, apare ca postelnic mare în Muntenia din 1625 [4]. El are aceeaşi dregătorie sub Matei Basarab din 1633 pînă la moartea acestuia, refuzînd apoi alte dregătorii, „nepohtind nici o boerie ci ră-

---

della cultura italiana in Romania, Buc., 1961 ; Mario Ruffini, *L'influenza italiana in epoca di Constantin Vodă Brîncoveanu (1688—1714)*, Milano, 1933, 69 p. ; idem, *L'opera culturale di Venezia nell'Oriente europeo nei secoli XVI , XVII° e XVIII* , în „Studia Universitatis Babeş-Bolyai", Series Philol., fasc. II, 1963, p. 15 şi urm. ; Tudor Vianu, *Die Rezeption der Antike in der rumänischen Literatur*, în *Renaissance und Humanismus in Mittel — und Osteuropa*, Bd. I, Berlin, 1962, p. 328—334 ; vezi şi studiile noastre despre *Nicolae Milescu şi începuturile traducerilor umaniste în limba română*, în „Limbă şi literatură", 7 (1963), p. 29—76 şi *Dialogul Orient—Occident, tradiţie-inovaţie în Divanul lui Dimitrie Cantemir*, în „Buletinul Comisiei naţionale a R. P. Române pentru Unesco", 6 (1964), nr. 1—2, p. 41—50.

[2] Pentru informaţii privitoare la Andronic Cantacuzino, vezi N. Iorga, *Despre Cantacuzini*, Buc., 1902, p. XXXIX—XLIV ; idem, *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. I, Buc., p. 27—28 şi cap. III, passim ; Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor...*, publicată de N. Iorga, Buc., 1902, p. 35—36. În *Lista banilor din sfatul domnesc*, Andronic Cantacuzino apare cu această demnitate la 10 noiembrie 1593. Din 13 iulie 1595, ban este Coci (Şt. Ştefănescu, *Bănia în Ţara Românească*, Buc., 1965, p. 230).

[3] I. Tanoviceanu, *Începutul Cantacuzineştilor în ţările române şi înrudirea lor cu Vasile Lupu*, în „Arhiva Societăţii ştiinţifice şi literare din Iaşi", 3 (1892), nr. 1, p. 14—43 ; N. Iorga, *Despre Cantacuzini*, p. XLVI şi urm. ; Ioan C. Mihalcea, *Neamul Cantacuzinescilor de la aşezarea lui în ţerile române pînă la domnia lui Şerban Cantacuzen*, Buc., 1889, p. 49—50, datează venirea postelnicului în Ţara Românească în anii 1610—1616.

[4] *Doc. priv. ist. României*, XVII, B, *Ţ. Rom.*, vol. IV, p. 500, 502, 505 etc. (referinţă dată de Damaschin Mioc).

mâind mazil", cum va declara singur în 1655 [4 bis]. Ca și frații săi, el se căsătorește cu o jupîniță din țară. Elina, fiica cea mai mică a lui Radu Șerban, urmașul lui Mihai Viteazul. Mireasă cu zestre mare în moșii, ce se vor adăuga la acelea în care postelnicul însuși investise parte însemnată din averea adusă din Constantinopol. Era înzestrată însă, mai ales, cu educația formată în timpul pribegiei tatălui său la Viena și cu frumoase calități de voință și chibzuială, de care va da dovadă în tulburata și îndelungata sa viață.

Cantacuzinii s-au acreditat de la început în societatea românească a timpului lor prin virtuți de destoinicie, hărnicie, experiență, învățătură și o conduită etică deosebită de aceea a boierimii locale. Poligloți și buni gospodari, ei dețin, în cea mai mare parte, dregătoriile de postelnic și vistier. Trei dintre frați (Mihail, Ienache, Iordache) sînt vistieri în Moldova, doi (Constantin și Toma) sînt, unul postelnic, celălalt vtori-postelnic. Fiul și nepotul lui Iordache dețin tot funcția de vistier. Aceste activități dau împămîntenirii Cantacuzinilor și o explicație obiectivă : nevoia de oameni pricepuți în domeniul relațiilor externe (în primul rînd relațiile cu Poarta) și în acela al finanțelor. Dar amîndouă aceste nevoi corespundeau unor împrejurări caracteristice primei jumătăți a secolului al XVII-lea. Relațiile cu Poarta luaseră forme noi, teama de hainire introdusese obiceiul chemării domnilor la Poartă și prezența discontinuă, dar frecventă a supraveghetorilor turci sau „greci țarigrădeni". Dependența de Poartă face pe domni să simtă nevoia unor cunoscători ai cercurilor influente din capitala imperiului : otomane, grecești sau ale diplomaților străini. Pe de altă parte, Moldova și Țara Românească cunosc, după oprirea exploatării din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, o perioadă de relativă refacere economică, în care se înregistrează unele progrese ale forțelor de producție în dezvoltarea agriculturii și a meșteșugurilor, a pieței interne și a posibilităților de export. Exploatarea crește la rîndul ei, din partea feudalilor români, ca și a Imperiului otoman. Excedentul exportului față de import explică aglomerări de numerar în țară, cu care se acoperă apoi obligațiile bănești față de Poartă. Problemele financiare ale țării, devenind în general mai complexe, cer să fie dirijate de oameni experimentați [5].

Acești oameni se dovedesc însă și adepții unei conduite etice superioare celei pe care, în același secol, o va înfiera Cantemir la boierimea din țară. Cronicarii au lăsat portrete elogioase și obiective. Frații Toma și Iordache Cantacuzino în Moldova sînt astfel caracterizați de Miron Costin : „Ce oameni au fost acești doi aicea în țara aceasta, ales Iordachie vistiernicul, fără scrisoarea mea crez că va trăi numele lor în veci într-această țară de pomenirea oamenilor, de om în om". „Capite ca acelea abia de au

---

[4 bis] N. Iorga, *Studii și documente*, vol. IV, Buc., 1902, p. 32—33, nr. XLI; pentru Elena Cantacuzino, vezi același, *Despre Cantacuzini*, p. LIV—LXI; despre postelnic, *ibidem*, p. XLIV—XLV, XLVIII, XLIX, LXI—LXXX; Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor...*, p. 53 și urm. și 79—90.

[5] Pentru împrejurările politice ale epocii, vezi *Istoria României*, vol. III, Buc., 1964, p. 26—27, 62.

avut țara cîndva sau de va mai avea", adaugă cronicarul [6]. Despuiați de averi de către Gheorghe Ștefan, ei primesc în compensație moșiile confiscate Ciaureștilor; fapt nemaiîntîlnit, ei le restituie proprietarilor, „de voia lor", se miră Neculce, care adaugă că Racovițeștii, în aceeași situație, nu-i imită [7]. Ei se identifică cu interesele țării. Se opun încuscririi dintre Vasile Lupu și cneazul lituan Radziwill, atrăgînd domnului atenția că ar fi „un lucru nu fără de grijă despre împărăția Turcului". Îl înfruntă pe Ștefăniță, care-i amenință cu hangerul, cînd voia să mărească fumăritul și, scrie Neculce „măcar că erau greci, dar se puneau tare pentru țeară și pentru obiceiu nou să nu să facă, că obiceiele cele noao fac risipă țărilor și peirea domnilor" [8]. La moartea lui Iordache „cu multă pohfală și cu multă jele despre toți pămîntenii, în mănăstirea Barnovschi l-au îngropat; că măcar că era grec, om străin, dar era om bun; se punea tare pentru pămînteni la domnie" [9].

Aceleași însușiri le-a vădit, în Țara Românească, postelnicul Constantin. Autoritatea ce dobîndise slujind bătrînului Matei Basarab, puterea politică și avuția ce-i îngăduiau să facă și să doboare domni— „să popească și să răspopească", va nota, nu fără antipatie Radu Popescu [10] — fac din el un om temut, dar și invidiat. Încă din domnia lui Mihnea cel Rău, cînd capătă totuși logofeția cea mare, începe prigoana în care domnul găsește sprijinul boierimii de țară și, după răgazul din prima și scurta domnie a lui Grigore Ghica și în cealaltă, tot scurtă, a lui Constantin Vodă, prigoana continuă sub noua guvernare a lui Ghica, creația postelnicului, ca o dovadă că ascensiunea Cantacuzinilor devenise o grijă pentru aristocrația munteană. Dar și peste hotare erau știute calitățile „bătrînului domn, foarte isteț, din neamul Cantacuzinilor ce făcuse Constantinopolul", cum îl caracterizează Kraus din cercurile saxone ale Transilvaniei [11], unde Martin Albric îi dedică și o *Disputatio theologica de invocatione sanctorum*, apărută la Brașov în 1655 [12].

Soția sa, Elina, se va arăta iertătoare față de ucigașul Stroe Leurdeanu în 1672, tenace în salvarea casei după pieirea postelnicului, prudentă în împărțirea averii, iubitoare față de fiii săi împiedicați de la învrăjbire, cultivată prin cuprinsul literar al diatei sale din 1681, bărbătoasă prin călătoria la Ierusalim din anul următor [13].

---

[6] Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace*, în *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, Buc., 1958, p. 169.

[7] Ioan Neculce, *O samă de cuvinte*, în ed. a 2-a, Iorgu Iordan, Buc., 1959, p. 23—24.

[8] *Ibidem*, p. 26.

[9] *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. cit., p. 32—33.

[10] *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. C. Grecescu, Buc., 1963, p. 130.

[11] Georg Kraus, [*Siebenbürgische Chronik, 1608—1665*] în *Fontes rerum austriacarum Scriptores*, t. IV, Viena, 1864, p. 372—373.

[12] Descrierea operei la A. Veress, *Bibliografia romano-ungară*, vol. I, Buc., 1931, p. 90 91, nr. 178.

[13] *Vezi documente privitoare la familia Cantacuzino...*, publicate de N. Iorga, Buc., 1902, p. 81 (actul din 1669 pentru condamnarea lui Stroe Leurdeanu) și p. 104—110 (viața Elinei Cantacuzino). Acest ultim document, alcătuit de „Stoica Liudescul log⟨ofăt⟩ însă cu învățătura bunii stăpînii mele jupîneasa Elina Stara postelniceasa", nu a fost încă analizat și sub raportul literar. Între alte erori de transcriere în *ed. cit.*, una la p. 105: fraza „Iată acum..." (citat din *Ps.* 132, 1) trebuie alăturată

Aceasta era familia în care avea să se nască, după 1640, viitorul stolnic Constantin Cantacuzino [14].

Copilăria, desfăşurată în ultimii ani de pace ai domniei lui Matei Basarab, va însemna pentru Constantin începerea, acasă, cu un dascăl grec [15], a învăţăturii ce nu se va încheia, pentru el, niciodată. Cu scrisul şi cititul putea încerca examenul, nedisciplinat încă, al bibliotecii de la Mărgineni. Postelnicul Constantin adunase aici o frumoasă colecţie de cărţi, pe care o va lăuda Del Chiaro [16], cuprinzînd opere latineşti sau manuscrise greceşti, unele dăruite de Panaiot Nicoussios, marele dragoman al Porţii, biblioteca în care fraţii Cantacuzini vor lua, aşa cum s-a remarcat, ,,primul lor contact cu valorile culturii universale"[17]. În primii săi paşi pe calea grea a literelor, tînărul spudeu avea deci norocul de a se găsi pe o cale de mult bătută de înaintaşii săi.

Tradiţia cărturărească era veche în familia Cantacuzinilor, iar originea acestei tradiţii şi climatul cunoscut de copil, acasă, vor marca puternic formaţia viitorului stolnic. La contemporanul său mai tînăr, Dimitrie Cantemir, două împrejurări au determinat o educaţie neobişnuită pe atunci chiar pentru un fiu de prinţ sud-est european : voinţa tatălui şi înzestrarea firească a fiului, remarcabilele sale aptitudini pentru învăţătură. Dar Cantemir a simţit de mic singurătatea erudiţiei lui, în care nu putea dialoga cu bătrînul oştean, tatăl său, ori cu Antioh, fratele, ,,elefantul gros din fire" din *Istoria ieroglifică*. Această singurătate îi va da conştiinţa unei superiorităţi intelectuale ce străbate de timpuriu în opera lui şi dorinţa afirmării acestei calităţi, care va face din el un autor publicat la numai 25 de ani.

Stolnicul nu a avut această ispită şi una din nedumeririle ce ne rămîn, examinîndu-i opera, priveşte tocmai discreţia acestui mare cărturar, care, prezent în toate realizările literare româneşti din vremea lui, scrie prefeţe semnate de alţii, revede traduceri dificile fără a-şi trece numele, alcătuieşte

---

[14] Data exactă a naşterii stolnicului nu este cunoscută. Aproximările sînt îngăduite de cîteva date : *un terminus post quem*, data naşterii fratelui mai mare Şerban, care avea 55 de ani la moartea sa în 1688, deci se născuse în 1633 (*Istoria Ţării Româneşti*), *1290 1690*, ed. C. Grecescu şi D. Simonescu, Buc., 1960, p. 192) ; un *terminus antequem*, c. 1643, pentru că în 1663, cînd participă ca vtori-postelnic la campania din Ungaria trebuie să fi avut douăzeci de ani (*ibidem*, p. 148). Pentru această dată (către 1640) înclină în studii recente prof. I. Ionaşcu, *Despre logofătul Stoica Ludescu şi paternitatea cronicii „Istoria Ţării Româneşti"*, în „Analele Universităţii C. I. Parhon", Seria Şt. sociale, Istorie (1956), p. 271 ; Radu Albala, *Antim Ivireanul şi vremea lui*, Buc., 1962, p. 24 şi 192, n. 12.

[15] Cf. N. Iorga, *Istoria literaturii române în sec. al XVIII-lea*, vol. I, p. 157, n. 3 ; dar referinţa la Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. IX_1, Buc., 1897, p. 318, nr. 446, datînd din 1684, nu este în acest caz concludentă. V. Papacostea (*Originile învăţămîntului superior în Ţara Românească*, în „Studii", 14 (1961), nr. 5, p. 1 152) presupune că chemarea de la Constantinopol a lui Panteleimon Ligaridis şi a lui Ignatie Petriţis în 1646 de către postelnicul Cantacuzino avea ca scop şi instruirea fiilor acestuia : Drăghici şi Şerban (cf. de acelaşi *Les origines de l'enseignement supérieur en Valachie*, în „Revue des études sud-est européennes", 1 (1963), nr. 1—2, p. 24). Prezenţa în biblioteca Stolnicului a unui volum fost al lui Petriţii (*Operele* Sf. Vasile cel Mare într-o ediţie pariziană din 1538, semnalată de N. Iorga, *O carte a lui Constantin stolnicul Cantacuzino*, în „Revista istorică", 19 (1933), nr. 1 3, p. 16), avînd în marginalii exerciţii latine autografe ale Stolnicului, ar indica printre dascălii acestuia pe Petriţis.

[16] Anton-Maria Del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*, Veneţia, 1718, p. 124 ; *Revoluţiile Valahiei*, trad. rom., Iaşi, 1929, p. 82. Manuscrisul de la Panaiot Nicoussios, semnalat de N. Iorga, *Manuscrise din biblioteci străine relative la istoria românilor*, în „Analele Acad. Rom.", S. II, Mem. ist. 20 (1897—1898), p. 239.

[17] Victor Papacostea, *art. cit.*, în „Studii", nr. 5, 1961, p. 1 152.

o operă istorică ce va circula anonimă, împărtăşeşte necontenit, tuturor, din tezaurul cunoştinţelor sale, fără ambiţia de a-şi constitui o reputaţie publicistică ce nu i-ar fi cerut, lui, eforturi deosebite. Este o atitudine nouă faţă de cultură, pe care la stolnic o întîlnim mai întîi : modestia omului care-şi cunoaşte posibilităţile, dar le raportează la modelele de erudiţie cunoscute aiurea, se îmbină la el cu o înţelegere gravă a datoriilor cărturăreşti. Cum vom vedea şi din analiza operei sale, stolnicul a fost negreşit un mare exigent cu sine însuşi, ceea ce vădeşte o concepţie despre cultură rară în Ţara Românească a vremii lui. Este o primă trăsătură care confirmă caracterizările lui Nicolae Iorga despre „anacronismul" stolnicului[18].

Nenorocirile familiei adaugă de timpuriu la învăţătura cărţii, învăţătura din experienţe crude şi pe aceea prin călătorii[19]. În 1658, prigoana lui Mihnea cel Rău, îl duce, cu postelniceasa Elina şi fraţii mai mici, în pribegie la Iaşi. Peste cinci ani, ca al doilea postelnic al lui Grigore Ghica, trece în Transilvania, împreună cu oastea munteană angajată în campania otomană contra imperialilor, dar tot în 1663, după uciderea năprasnică a tatălui său la Snagov, el fuge în Moldova, la neamurile unchilor săi. Revenit sub domnia lui Radu Leon, el porni în 1665 la Adrianopol, Constantinopol, Veneţia, Roma şi nu se întoarse în ţară decît după ce obţinu de la pribeagul Grigore Ghica dovezile scrise ale calomniilor care-l pierduseră pe postelnic şi numele pîrîşilor, ce-şi vor găsi apoi pedeapsa la judecata lui Antonie Vodă din Popeşti.

În noua domnie a lui Grigore Ghica, tînărul Constantin Cantacuzino, acum postelnic, avu din nou să sufere temniţă şi bătăi şi numai protecţia caimacamului Kara-Mustafa îl scoase din întunericul turnului palatului domnesc. Dar Ghica plăti pentru îndepărtarea duşmanilor săi şi astfel Constantin, împreună cu Radu Creţulescu, luă drumul exilului în Creta abia cucerită, unde avea să regăsească urmele încă vii ale civilizaţiei veneţiene. Domnia lui Duca i-a curmat acest surghiun din miazăzi, dar aceeaşi domnie aduse noua prigoană din 1675, potolită anul următor. Ca stolnic, Constantin Cantacuzino însoţi în 1678 pe domn la asediul Cehrinului şi, în acelaşi an, domnia lui Şerban veni la timp ca să asigure aproape patru decenii de pace Cantacuzinilor.

Se părea că vremurile sînt mai mult ca oricînd prielnice împlinirii vechiului ideal sud-est european pentru care muriseră silnic cîteva generaţii de Cantacuzini.

Sistemul feudal militar pe care era clădit Imperiul otoman intrase într-o criză iremisibilă. Încetarea cuceririlor curmînd vechiul izvor de venituri — prada de război —, clasa feudală otomană înăspreşte asuprirea ţărănimii de pe timare. În faţa pătrunderii capitalului străin, economia

[18] N. Iorga, *Constantin Cantacuzino stolnicul*, în „Revista fundaţiilor", 2 (1935), nr. 7, p. 3—22.

[19] Despre biografia stolnicului, vezi Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 292—312 ; N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. I, p. 157—164 ; idem, *Despre Cantacuzini*, p. LXXX—CXLV, *passim* ; R. Ortiz şi N. Cartojan, *Un grande erudito rumeno a Padova : Lo „stolnic" Constantin Cantacuzino*, Bucarest, 1943, 87[—93], p. + X pl. ; N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, vol. III, Buc., 1945, p. 263—272 (şi bibliografia) ; *Istoria literaturii române*, vol. I, Buc., 1964, p. 559—568 (P. P. Panaitescu) ; vezi şi M. Ruffini, *L'opera culturale di Venezia nell'Oriente europeo*, loc. cit. (dar la p. 22 „il cugino" Brîncoveanu este o eroare pentru „il nipote").

imperiului, organizată pe sistemul anacronic al isnafurilor refractare progresului, nu este capabilă să se apere. Dezorganizarea corpurilor militare ale ienicerilor şi spahiilor, care-şi căutau acum o condiţie mai profitabilă în comerţ sau agricultură, adaugă la slăbirea economică a Porţii decăderea militară. Încercarea de a relua politica de cuceriri, declanşată de marii viziri din familia Köprülü prin campaniile din Creta, Ucraina şi Transilvania, nu mai putea redresa imperiul. Silită după războiul de treizeci de ani să-şi oprească expansiunea spre Europa de centru şi apus, Austria îşi va căuta o compensaţie către Balcani, unde poziţia şubredă a Porţii nu mai aştepta decît o lovitură decisivă. Ridicarea Rusiei, care căuta o ieşire la Marea Neagră şi, prin ea, la Marea Mediterană, deschide, încă de la sfîrşitul secolului al XVII-lea, lunga serie a războaielor ruso-turceşti. În faţa unei descompuneri iminente, integritatea Imperiului otoman era menţinută numai de politica echilibrului european, promovată de Anglia şi Franţa, care dau un nou sens chestiunii orientale, apărînd în mod artificial, timp de două secole, un sistem politic condamnat la pieire [20].

Dar oamenii politici de la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi mai ales Cantacuzinii, care văzuseră înfrîngerea armatei otomane sub zidurile Vienei în 1683, nu puteau crede atunci că imperiul va supravieţui încă multă vreme, aşa încît speranţa, combinaţiile, negocierile, măsurile de prudenţă păreau nu numai posibile, dar chiar urgent necesare la acea dată. Cît de lungă va fi agonia Imperiului otoman nimeni n-ar fi putut bănui. Această împrejurare, pe de o parte, presiunea imperialilor, care doreau atragerea grabnică a Moldovei şi Ţării Româneşti în „Liga sfîntă", pe de altă parte, justifică îndeajuns politica de negocieri cu puterile creştine începută de Şerban Cantacuzino, continuată de Constantin Brîncoveanu şi Ştefan Cantacuzino, politică ce a trezit bănuieli turcilor şi a determinat introducerea regimului fanariot în principate.

Consecvenţa acestei politici, unitatea de obiective şi de metode folosite pentru aplicarea ei sub trei domnii, aproape patru decenii (1678—1716), prezenţa lui Constantin Cantacuzino în negocierile întreprinse ca şi în acţiunile diplomatice curente, ne impun să căutăm în politica externă a Ţării Româneşti din acea lungă perioadă activitatea şi principiile stolnicului ca om de stat.

Tratativele lui Şerban Cantacuzino cu austriecii au început îndată după asediul Vienei şi înfiinţarea „Ligii sfinte" şi atunci se cristalizează şi linia politică adoptată de Ţara Românească pînă în 1716 : o înţelegere cu marile puteri antiotomane în vederea obţinerii independenţei, cu preocuparea de a evita ocuparea ţării de către viitorii învingători ai Porţii şi, totodată, represaliile turceşti în cazul unui insucces militar al Ligii sfinte. În acest scop, negocierile erau desfăşurate în taină, trecerea de partea puterilor creştine era condiţionată de garantarea apărării ţării şi, ca măsură de prudenţă, se evita tratarea cu un singur partener, folosindu-se şi rivalitatea dintre polonezi şi austrieci, austrieci şi ruşi. În tot acest timp, ţara continua să-şi îndeplinească obligaţiile faţă de Poartă, înţelegînd să menţină vechiul statut politic pînă ce va avea certitudinea reuşitei luptei de eliberare.

---

[20] *Istoria Romîniei*, vol. III, p. 5 şi urm., 455 şi urm.

Negocierile dintre Şerban Cantacuzino şi imperiali din anii 1684—1687 se desfăşoară potrivit acestor criterii [21]. Victoriile austriace din vara şi toamna anului 1688, cucerirea Caransebeşului, a Şabaţului şi Belgradului fac că crească presiunile asupra lui Şerban, pentru a-l determina să treacă făţiş de partea imperialilor şi aceasta explică incursiunea munteană a trupelor generalului Veterani în lunile august şi septembrie 1688. Importanta solie trimisă la Viena la 12 octombrie, formată din 130 de persoane, avînd în frunte pe fratele şi pe ginerele domnului — Iordache Cantacuzino şi Constantin Bălăceanu — trebuia să încheie ezitările lui Şerban, căruia în februarie acelaşi an Curtea din Viena îi făgăduise recunoaşterea dinastiei sale ca ereditară în Ţara Românească.

Tratativele ce urmau să se desfăşoare la Viena, şi care ascundeau şi multe iluzii comparînd puterile inegale ale partenerilor, nu puteau satisface exigenţele de prudenţă politică ale stolnicului, care cunoştea dorinţa Habsburgilor de a ocupa Ţara Românească, de a succeda în toate prerogativele otomane pretutindeni unde erau aşteptaţi ca „eliberatori". Momentul unei ruperi făţişe cu Poarta şi al aducerii austriecilor în ţară nu era deci bine ales. Actul ce urma să fie încheiat la Viena trebuia, pe de altă parte, să înlăture de la domnie pe ceilalţi fraţi Cantacuzino în favoarea descendenţei lui Şerban. Împrejurările îngăduie stolnicului evitarea ambelor riscuri ale soliei. Înainte ca aceasta să ajungă la Viena, Şerban moare la 9 noiembrie 1688 şi contemporanii dau acestei morţi un sens politic [22].

Succesorul lui Şerban, Constantin Brîncoveanu, confirmînd instrucţiunile soliei, depunerea jurămîntului şi încheierea tratatului, menţinînd deci politica antiotomană care nu-l putea despărţi de predecesorul şi unchiul său, insistă asupra clauzei dictate de prudenţă, virtute pe care o împărtăşea cu mentorul său încercat, stolnicul. „Încă nu este vremea aceea ce gîndeşti — scrie Brîncoveanu lui Bălăceanu —, că turcul şi tătarul încă este în puterea lor"[23]. Iar reacţiunea Curţii din Viena, trimiterea generalului Heissler să ocupe Ţara Românească, faptul că turcii reuşesc să respingă pe austrieci şi să aşeze în Transilvania pe Emeric Tököly confirmă această politică prudentă. „Nu avem nici o nădejde în nemţi — va scrie stolnicul agentului său din Moscova —, precum n-am avut niciodată mai înainte, şi ne rugăm lui Dumnezeu să nu avem niciodată de-a face cu dînşii" [24].

[21] Virgil Zaborovschi, *Politica externă a celor trei principate, Ţara Românească, Transilvania şi Moldova, de la asediul Vienei (1683) pînă la moartea lui Şerban Cantacuzino şi suirea pe tron a lui Constantin Brîncoveanu (1688)*, Buc., 1925, 151 p; I. Radonić, *Situaţiunea internaţională a Principatului Ţerii Româneşti în vremea lui Şerban Cantacuzino (1678 1688)*, în „Analele Acad. Rom.", S. II, Mem. ist., 36 (1913 1914), p. 949—971).

[22] Învinuirea stolnicului de a-şi fi otrăvit fratele, cu complicitatea lui Brîncoveanu, se întemeiază pe mărturii aduse de adversari politici (cronicarul Radu Popescu, după Ioan Mavrocordat, soţia şi fiii lui Şerban, de unde ia, probabil, acuzaţia Dimitrie Cantemir). Zvonurile din 1688 sînt menţionate cu îndoială şi de Radu Popescu şi de Neculce. Confirmarea lor, peste 28 de ani, de către stolnicul însuşi, în momentul dificil al mazilirii fiului său Ştefan, este suspectă: ea putea avea ca scop numai demonstrarea fidelităţii faţă de Poartă. Vezi analiza acestor mărturii în studiul nostru *Semnificaţia politică a unui act de cultură feudală*, în „Studii" (1963), nr. 3, p. 661—662. Problema rămîne deschisă şi *în stadiul actual al cercetării ei nu se poate aprecia, după părerea noastră, decît că faptul este posibil, în concordanţă cu moravurile vremii, dar insuficient atestat de documente.*

[23] *Istoria Ţării Româneşti de la octombrie 1688 pînă la martie 1717*, ed. C. Grecescu, Buc., 1959. p. 21.

[24] A. C. Stourdza, *Constantin Brancovan, prince de la Valachie (1688—1714). Son règne et son époque*, vol. III, Paris,

Numai privirea atentă a condiţiilor politice ale Ţării Româneşti în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea poate îngădui înţelegerea politicii chibzuite duse de stolnic şi nepotul său, Brîncoveanu.

Intenţiile expansioniste ale Austriei se vădiseră după cucerirea Belgradului, în 1688. Cantemir, bine informat asupra evenimentelor timpului, ştia atunci că imperialii ceruseră „regatul Ungariei, împreună cu provinciile ce ţin de acesta, adică Slavonia, Croaţia, Bosnia, Serbia, Bulgaria şi Transilvania"[25], mai bine de jumătate din posesiunile europene ale Turciei, iar Neculce nota că tot „opinteau nemţii să fie Dunărea hotar"[26]. Pentru că, deşi tratau cu Ţara Românească, ceea ce însemna recunoaşterea unei suveranităţi fără care nu se puteau concepe legături diplomatice şi făgăduiau lui Şerban conducerea armatelor balcanice în lupta finală de eliberare a peninsulei, în anul următor morţii acestuia Habsburgii cer turcilor Ţara Românească, iar în noiembrie 1689 trec munţii şi ocupă Bucureştii. În asemenea împrejurări, Brîncoveanu putea spune, ca şi cronicarul ungur, că imperialii nu vor decît să schimbe „jugul de lemn otoman cu un altul de fier"[27]. Dar nu o asemenea soluţie căutau românii într-o epocă ce începea să le lumineze orizontul unei eliberări depline. Respingerea ofertelor austriece era, dimpotrivă, singura politică înţeleaptă, mai cu seamă după campania din 1689, cînd locuitorii Ţării Româneşti au înţeles cît îi costa prezenţa cătanelor nemţeşti, iar sultanul Mustafa al II-lea părea dispus să trateze mai blînd un stat pe care evoluţia politică internaţională îl adusese în prima linie de apărare a Imperiului otoman, mergînd pînă la scutirea birului pe 1691 [28].

A scoate pe austrieci din ţară printr-o intervenţie tătărască de numai 22 de zile a fost unul din marile examene date cu succes de Brîncoveanu în eforturile sale de a limita la minimum pagubele unui stat prins între două focuri, şi din nou trebuie să atribuim acest succes încrederii în sfetnicul său, stolnicul, căci el era în 1689 îndreptătorul divanului şi el aduce pe tătarii care au curăţit ţara de trupele imperiale [29]. Dar şi după retragerea cătanelor, puterea habsburgică rămînea ameninţătoare şi avidă pe culmile Carpaţilor în Transilvania, subjugată curînd printr-o nouă armă, aceea a prozelitismului catolic, care va impune unirea românilor ortodocşi cu Roma în 1699. La tributul imens plătit Porţii, se adăugase cel pretins de austrieci [30], astfel încît în 1689 Dementie Fomin îl putea informa pe ţar că Ţara Românească plăteşte tribut şi turcilor şi tătarilor şi austriecilor [31].

---

[25] D. Cantemir, *Histoire de l'Empire Othoman*, trad. de la Joncquières, t. II, Paris, 1743, p. 175—176; cf. şi raportul din 1689 al trimisului rus la Viena, Ioanikie Lihudis, în A. Kociubinskii, *Mi i oni*, Odesa, 1878, p. 45.

[26] I. Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. 2-a, Iorgu Iordan, Buc., 1959, p. 142. Încă din timpul tratativelor de la Viena, austriecii doreau ca Ţara Românească să fie faţă de ei „tocmai ca Ardealul" (*Scrierile Cantacuzinilor. Operele lui Constantin Cantacuzino*, publicate de N. Iorga, Buc., 1901, *Introducere*, p. VII).

[27] Mihai Cserey, citat de G. S. Ardeleanu, *Ştiri privitoare la istoria ţărilor române, în corespondenţa împăratului Rusiei Petru I*, în *Studii şi cercetări de istorie medie*, 1 (1950), p. 186.

[28] N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la Romanité Orientale*, vol. VI, Buc., 1940, p. 509—510.

[29] *Ibidem*, p. 487—489.

[30] *Ibidem*, 482 şi 508.

[31] L. E. Semionova, *Stabilirea legăturilor diplomatice permanente între Ţara Românească şi Rusia la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea*, în „Romanoslavica", 5(1962), p. 36.

În acelaşi timp însă, adjudecarea principatelor dunărene unei puteri sau alteia devenise jocul de cartografie politică favorit al diplomaţilor europeni. La pretenţiile lui Sobieski, care cerea să i se plătească cu Moldova sacrificiile făcute pentru creştinătate, sau ale împăratului Leopold I, care-şi revendica privilegiile prăfuite de suveran al Ungariei, se adăugau proiectele inspirate ale Regelui Soare, Ludovic al XIV-lea. La Versailles se plănuia cununarea lui Sobieski cu o prinţesă franceză, acordîndu-i ca zestre ţările române, „pe care — citim într-un raport diplomatic al vremii — Maiestatea-Sa i le-ar ceda după alungarea turcilor din Europa"[32]. Urmau ambiţiile lui Emeric Tököly, dornic să creeze un avanpost francez la Dunăre, la dominaţia căreia reflecta însă şi ducele de Lorena, ce se visa suveranul Ţării Româneşti, considerată de cutare diplomat francez drept o „moşie" bună de atribuit oricui, după nevoile echilibrului politic european[33].

Cancelaria diplomatică brîncovenească nu ignora aceste combinaţii naive, primejdioase numai cînd autorii lor aveau şi puterea de a le transforma în fapt. Dar după pacea de la Carlowitz punctele nevralgice ale continentului se mută în apus (Spania) şi în nord (Suedia). În această acalmie relativă de care se bucura vremelnic Europa de sud-est, noua putere militară aşteptată să se arate mai curînd sau mai tîrziu la Dunăre şi cu care raporturile trebuiau pregătite din timp rămînea acum Rusia.

În această conjunctură, informaţia politică, reflecţia asupra evenimentelor contemporane, conjugată cu aceea asupra istoriei însăşi, răbdarea, curajul, tactul, adică însuşirile diplomatului, puteau fi de un ajutor hotărîtor pentru o ţară înconjurată şi rîvnită. O lungă perioadă, Brîncoveanu va avea alături, în stolnic, pe omul ce întrunea aceste rare calităţi.

Cîteva încăperi ale Curţii Vechi, în inima Bucureştilor, au concentrat în anii de trecere dintre al XVII-lea şi al XVIII-lea veac cea mai intensă activitate diplomatică din Europa de sud-est. Fire tainice, care atingeau în nord-vest Viena, în nord-est Moscova prin Iaşi, Baturin şi Kiev, în sud Constantinopolul şi Ierusalimul, în sud-vest Veneţia, se înnodau pe masa de lucru a stolnicului Cantacuzino. El, ne spune Del Chiaro, „dirija corespondenţa Domnului cu suveranii creştini şi avea în grijă pe secretarii pentru limbile italiană, latină, germană, polonă, greacă şi turcă[34]". El judeca situaţia internaţională, documentat de presa occidentală ce-i sosea cu regularitate prin Viena sau de o reţea de informatori avizaţi, demnitari străini ca Alexandru Mavrocordat Exaporitul la Constantinopol, contele Ferdinand de Marsigli, contele Mikes şi alte personalităţi politice din Austria, cancelarii F. A. Golovin şi A. G. Golovkin din Moscova, înalţi prelaţi, ca Dositei al Ierusalimului şi Hrisant Notaras, negustori, ca cei ai Companiei Greceşti din Braşov şi Viena, ambasadori sau simpli agenţi în plata cancelariei muntene[35]. El analiza, desigur cu scepticism, dar cu

---

[32] Ms. fr. 7 176 al Bibliotecii Naţionale din Paris, după N. Iorga, *op. cit.*, p. 496.

[33] *Ibidem*, p. 503 şi 508—509.

[34] A.-M. Del Chiaro, *op. cit.*, trad. rom., p. 104.

[35] Despre activitatea diplomatică a stolnicului Constantin Cantacuzino şi a lui C. Brîncoveanu, vezi N. Iorga, *Introducerea* la *Scrierile Cantacuzinilor. Operele lui Constantin Cantacuzino*, p. VIII şi urm.; C. Şerban, *Legăturile lui Constantin Cantacuzino cu Rusia*, în „Studii şi articole de istorie", 2 (1957), p. 237—254; idem, *Contribuţii la repertoriul corespondenţei stolnicului Constantin Cantacuzino*, în revista de faţă; L. E. Semionova, *art. cit.*; G. S. Ardeleanu, *art. cit.*; Gh. Georgescu—Buzău, *Un diplomat român la Moscova la începutul secolului al XVIII-lea : David Corbea Ceauşul*, în „Relaţii româno-ruse în trecut", Buc., 1957, p. 42—62.

preocuparea de a nu-i scăpa nimic, pronosticurile politice din calendarele astrologice ca *Foletul novel*, *Tartana degli influssi* sau alcătuirile ermetice ale lui Chiaravalle și Fourniol[36]. El dădea instrucțiuni verbale sau în scris numeroșilor agenți diplomatici, plenipotențiari, curieri care soseau și plecau necontenit din capitală. El era consilierul de politică externă al domnului în ceasurile de seară, expertul la tratativele oficiale de dimineață cu ambasadorii străini în trecere sau solii puterilor vecine, convivul fin de la banchete, amfitrionul oaspeților de marcă și tot el încheia programul noaptea tîrziu, la lumina tremurată a făcliilor de ceară, descifrînd mesajele secrete ale trimișilor munteni la curțile străine.

O cancelarie numeroasă redacta, tălmăcea, scria neîntrerupt după directivele sale : Anton Maria del Chiaro, secretarul domnesc, pentru italiană, medicul Bartolomeo Ferrati pentru germană, Nicolae Folos de Wolf pentru latină, Afenduli Clucerul și cîțiva dieci turci pentru mesajele în limba lor, frații David și Teodor Corbea pentru latină, slavonă, rusă și greacă, Constantin Strîmbeanu pentru misivele românești, alți secretari pentru polonă și maghiară, la care se adăugau Andrea Wolf, Petru Grienner, Nicola de Porta, Ioan Franco, popa Nicolae și slujbașii mai mărunți consemnați de bogata corespondență a acestui activ om de stat[37]. Vistieria îi însoțea acțiunile din țările străine cu pungile de taleri și ducați, cămara domnească cu zibeline și stofe scumpe, hergheliile cu cai frumoși, moșiile cu butelci de Tokay și Drăgășani, stupi cu miere, turme de oi și care cu grîne menite să netezească drumul și să pregătească primirea solilor. Nicăieri între Viena, Moscova și Stambul nu se ducea o mai vie și mai atentă muncă de relații internaționale.

Rolul politic al acestei cancelarii bine informate și active, comparabilă cu tot ce avea mai bun diplomația europeană a vremii, a fost foarte mare.

Dornic „să-și taie o fereastră spre Europa”, Petru viza în politica lui ieșirea Rusiei la două mări, Baltica și Mediterana (aici, prin Marea Neagră și Dardanele) și întîmpina doi adversari, Suedia și Turcia. Bunele relații cu Țara Românească îi ofereau țarului în timp de pace un centru de informații politice ample, proaspete, verificate despre politica internă și externă otomană, potențialul economic și militar al Porții, intențiile ei imediate, obținute prin întinsa rețea diplomatică organizată de stolnicul Cantacuzino. Prin aceeași rețea, țarul aflase o cale sigură și comodă de trecere a curierului său de la și spre Petru Andreevici Tolstoi, ambasadorul rus la Constantinopol. Nici un alt stat din sud nu-i putea face Rusiei asemenea servicii, Moldova fiind în acei ani supusă schimbărilor frecvente de domni, din care nu toți erau amicii țarului și în nici un caz la fel de avizați diplomați ca Brîncoveanu. În caz de război, Petru știa că va putea conta pe sprijinul economic și militar al românilor și, prin intermediul lor, al celorlalte popoare balcanice, care-și făceau pregătirile militare cu sprijin de la București sau pe teritoriul Țării Românești.

Corespondența diplomatică a anilor 1701—1714 confirmă pe deplin aceste așteptări rusești. Mesajele transmise prin solii munteni ai timpului — Gh. Castriotul, David Corbea, Teodor Corbea, căpitanul Sava Constantin, Panait Radu, Petru Damian etc. — cuprind informații care puteau scăpa

---

[36] Emil Vîrtosu, *Foletul novel, calendarul lui Constantin Brîncoveanu, 1693—1704*, Buc., 1942, p. XXI—XXIII.
[37] C. Șerban, *art. cit.*, p. 239, nr. 10.

lui Tolstoi, mai puţin introdus, prin poziţia sa de ambasador al Rusiei, în intimitatea cercurilor politice otomane. Întîlnim în aceste scrisori informaţii militare, ca intenţiile vizirului Tatlaban Mustafa de a declara război (1702) sau de a bloca gurile Donului (1704), numărul salahorilor trimişi în Crimeea pentru construirea fortificaţiilor de la Kerci sau efectivele flotei turceşti din acel port, înăsprirea raporturilor turco-tătare sau incendiul de la şantierele din Constantinopol şi pagubele flotei turceşti [38]. Întîlnim portrete ale înalţilor demnitari otomani, ca Tatlaban Mustafa, „care nu ştia să scrie şi nici să citească", descrieri fine ale stării de spirit din Constantinopol, unde în toamna lui 1707, datorită teroarei vizirului, „poporul geme, *se vorbeşte mult şi apar profeţi*" (subl. ns.). Dar aria informaţiilor este mai largă, ele privesc raporturile austriecilor cu răsculaţii lui Francisc Rákoczy, poziţia Franţei, Angliei sau Olandei în privinţa Transilvaniei, campaniile suedeze în Saxonia şi Ucraina, foametea din Franţa şi chiar detalii, a căror importanţă nu putea scăpa unor oameni politici avizaţi, ca scandalul produs la Paris de căsătoria morganatică a lui Ludovic al XIV-lea cu doamna de Maintenon.

Satisfacţia primirii acestor ştiri era mare la Moscova şi ea explică frecventele scrisori de mulţumire ale ţarului şi ale cancelarului său F.A.Golovin, adresate stolnicului sau lui Brîncoveanu, „binefăcătorul preamilostiv şi prea scump", pentru „rîvna sa creştină", îndemnul să scrie cît mai des, „căci marea prietenie a luminăţiei-voastre e pentru noi o mare mîngîiere"[39]. Ţarul nu ignora nici riscurile lui Brîncoveanu, care prin relaţiile sale cu Rusia îşi primejduia domnia şi viaţa, de aceea îl încuraja, făgăduindu-i ca răsplată „toată îndurarea noastră" şi îşi exprima nădejdea „că şi în viitor aceeaşi va fi înclinarea voastră faţă de noi, din datorie creştinească"[40].

Evident că *Brîncoveanu îşi asuma toate aceste riscuri într-un scop politic precis*. Intenţiile Rusiei de a relua ostilităţile cu Poarta după încheierea războiului nordic erau limpezi şi în trăinicia păcii ruso-turce din 1700 nu credea nimeni la Bucureşti. Problemele care se puneau în această situaţie erau mai întîi de a şti *cînd înţelege ţarul să declanşeze războiul cu Poarta*, deoarece eventualitatea că acest război va avea ca teatru al ostilităţilor Ţara Românească era probabilă, cu tot ce decurgea de aici ca efort economic şi militar. Acest război *putea aduce eliberarea ţării de sub turci* şi, în acest caz, se punea problema *viitorului său statut, a relaţiilor cu ţarul* sau se putea sfîrşi cu o *înfrîngere* (cum va fi cazul la Stănileşti în 1711). Domnul trebuia să prevină ambele situaţii; în cea de-a doua se ivea *primejdia compromiterii lui, deci necesitatea asigurării securităţii viitoare a familiei şi averii sale.*

Iată de ce, din partea românească, pe lîngă informaţiile şi serviciile amintite, cercetarea intenţiilor ţarului este necontenită. În scrisoarea din 6 decembrie 1703, prezentată de omul Cantacuzinilor, David Corbea, cancelarului Golovkin, dorinţa de a cunoaşte aceste intenţii este limpede exprimată. Popoarele din Peninsula Balcanică, scrie Corbea, crunt apăsate de otomani „l-au rugat într-un glas pe domnul meu şi l-au întrebat ce trebuie să facă şi cum să înceapă" lupta de eliberare. De aceea Corbea întreabă „ce speranţe să se dea acestor popoare, cum să fie asigurate şi

[38] G. S. Ardeleanu, *art. cit.*, p. 204, nr. XLII.
[39] *Ibidem*, p. 208, nr. LXIV.
[40] A. C. Stourdza, *Constantin Brancovan, Prince de la Valachie*, vol. III, p. 31, nr. 20.

cum să li se vorbească despre tot?"[41]. În acelaşi timp, Brîncoveanu vrea garanţii pentru persoana, familia şi averea sa şi le obţine în 1701, printr-o *Jalovannaia gramota* (act de favoare), care-i asigură lui şi Cantacuzinilor, în caz de primejdie, azil în Malorusia [42]. În 1709, angajamentele reciproce iau forma unui tratat secret de alianţă, al cărui text nu a fost încă descoperit, dar despre existenţa căruia ştia Ioan Neculce. Tratatul prevedea alianţa militară a românilor, care urmau să asocieze şi pe sîrbi şi bulgari în viitoarele ostilităţi ruso-turce şi aprovizionarea de către români a armatelor ruseşti. Petru asigura apărarea armată a Ţării Româneşti, independenţa ţării sub garanţia rusă şi recunoaşterea ca domn a lui Brîncoveanu. O altă clauză prevedea, desigur, că tratatul se va aplica în momentul intrării trupelor ruseşti pe teritoriul Ţării Româneşti, deoarece peste doi ani îl vedem pe Brîncoveanu stînd în rezervă în timpul luptei de la Stănileşti, fără ca ţarul să-i facă vreo imputare [43].

Începînd legăturile diplomatice cu Petru I, stolnicul Cantacuzino şi Brîncoveanu au avut însă şi un plan politic mai înalt, acela al *atragerii* ţarului către războiul cu Poarta, al *grăbirii* acestui conflict de la care ţările române sperau atît de mult. Misiunea la Moscova a lui Gheorghe Castriotul din aprilie 1698, cu care se reluau contactele diplomatice româno-ruse după solia arhimandritului Isaiia din 1688—1691, a avut ca obiect expunerea unui plan de luptă antiotoman conceput la Bucureşti, pentru acceptarea căruia s-a apelat şi la influenţa spătarului Nicolae Milescu, înalt funcţionar tocmai la Ministerul de Externe rus (*Posolskii prikaz*)[44]. Memoriul muntean cuprindea un plan complet de acţiune militară. Turcii trebuiau surprinşi pe două fronturi : unul rusesc pe litoralul de nord al Mării Negre, prin ocuparea Oceakovului şi al portului Kerci, ceea ce ar fi dus la izolarea tătarilor din Crimeea de cei din Kuban, iar al doilea românesc (moldavo-muntean), împotriva Bugeacului. Se conta, în propunerea munteană, pe trupele moldovene conduse de Constantin Turculeţ şi pe colaborarea trupelor popoarelor balcanice.

Cîteva detalii ale memoriului sînt semnificative. Autorii lui ţin să echilibreze raporturile inegale dintre statul mic care era Ţara Românească atunci şi Imperiul rusesc. De aceea, ca şi cu zece ani înainte Şerban Cantacuzino în tratativele cu austriecii, se vorbeşte în numele *tuturor popoarelor* creştine ale Balcanilor, amintindu-se că propunerea vine şi „din partea sîrbilor, bulgarilor, macedonenilor, arnăuţilor şi tuturor celorlalte neamuri elene" [45]. Pe de altă parte, ajutorul cerut ţarului este *numai de colaborare armată*. Se subliniază că Ţara Românească şi grupul de popoare balcanice au un potenţial militar apreciabil, în orice caz suficient ca să asigure apoi apărarea regiunilor eliberate, aşa încît nu se pune problema prelungirii intervenţiei armatelor ruse în sud-est. Argumentul este prezentat ca o preocupare de a nu provoca ţarului mari cheltuieli de război, de aceea

[41] L. E. Semionova, *art. cit.*, p. 40.

[42] *Ibidem*, p. 48.

[43] *Ibidem*.

[44] Scrisoarea stolnicului către N. Milescu, în ms. rom. 5 148 al Bibliotecii Academiei, p. 205, şi P. P. Panaitescu, *Influenţa polonă şi rusă în cultura românească*, Curs universitar, Buc., 1935—1936, p. 600—601. Planul este rezumat de L. E. Semionova, *art. cit.*, p. 37, după originalul din arhivele din Moscova.

[45] *Ibidem*, p. 37.

„noi numai acum vă rugăm să ne eliberați, dîndu-ne *o singură dată ajutor*", linia Dunării urmînd a fi apărată ulterior de armatele române [46].

Deschiderea unui front antiotoman într-un moment cînd ostilitățile austro-turce erau pe sfîrșite (în curînd vor începe tratativele la Carlowitz) nu convenea însă politicii lui Petru, care se pregătea pentru războiul nordic, așa încît propunerea munteană este amînată. Brîncoveanu se plînge într-o scrisoare adresată lui Castriotul de „îndelungata întîrziere și marea tăcere" și stăruie asupra oportunității unui război ruso-turc într-un moment cînd „puterea păgînă a slăbit foarte mult". Solul muntean va rămîne la Moscova pînă în toamna anului 1700 fără a primi răspunsul așteptat.

Stolnicul și Brîncoveanu nu renunță însă la planul lor de grăbire a acțiunii rusești și, trimițînd pe David Corbea ceaușul ca rezident muntean la Moscova în toamna anului 1700, ei repetă propunerea declanșării războiului ruso-turc. Memoriul cuprindea acum rezultatele unei consfătuiri secrete care avusese loc la București în 1700 între domn, frații Constantin și Mihail Cantacuzino și patriarhul Dositei al Ierusalimului. Analizînd situația politică internațională, starea internă a Imperiului otoman, relațiile ruso-turcești și ale bisericilor catolică și ortodoxă, concluzia celor patru oameni de stat era că Rusia trebuie să-și modifice politica externă, încheind pacea cu suedezii și declarînd război Porții [47].

O asemenea propunere putea părea îndrăzneață, dar memoriul muntean o argumenta în perspectiva întregii situații politice internaționale. La București se știa că Ungaria va intra curînd în alianța franco-suedeză contra Rusiei. Dorința generală a popoarelor creștine era ca Rusia să încheie o pace, fie și provizorie, cu suedezii și să-și întoarcă armele contra Turciei, care se afla într-o stare economică, militară și politică susceptibilă să asigure victoria țarului. O întîrziere însă i-ar putea dăuna, pentru că turcii înșiși, la presiunile marilor puteri europene, se pregăteau să atace Rusia.

Planul de operațiuni militare era în linii mari cel din 1698. Se dădeau însă informații precise asupra pregătirilor militare ale sîrbilor și ajutorului ce se va putea primi din partea oastei moldovene a lui Constantin Turculeț. Se cerea, în încheierea memoriului, un răspuns limpede din partea țarului.

Dar Rusia tocmai încheiase un tratat de pace cu Poarta, care-i ceda Azovul, admitea prezența unei flote de război ruse în Marea Neagră și trecerea navelor comerciale rusești prin Dardanele, iar prin „dreptul de pelerinaj al rușilor la Ierusalim" posibilitatea extinderii relațiilor ruse în posesiunile orientale ale Turciei, care se va transforma cu timpul în politica de protecție a creștinilor ortodocși de sub stăpînirea otomană. Tratatul îi asigura liniștea în sud și posibilitatea de a se concentra pe frontul Balticei. Propunerea munteană nu putea modifica politica rusă.

Se cunosc rezultatele schimbului intens de scrisori dintre București și Moscova în anii domniei lui Brîncoveanu. În 1703 prima oară și din nou după 1711 turcii au înțeles să curme aceste manifestări de „hainire" ale domnului muntean. Dar concepția politică ce a călăuzit această acțiune diplomatică fără succes pentru Țara Românească își păstrează o înaltă valoare nu numai pentru sentimentul patriotic care a inspirat-o, ci și pentru iscusința și tenacitatea cu care a fost condusă. Cum David Corbea, diplomatul mult folosit în aceste relații, a fost omul de casă al Cantacuzinilor

---

46 *Ibidem*.
47 G. Georgescu-Buzău, *art. cit.*, p. 56; L. E. Semionova, *art. cit.*, p. 43.

şi stolnicul a militat mai mult decît Brîncoveanu pentru întreţinerea legăturilor cu Moscova, rolul lui Constantin Cantacuzino în politica externă a Ţării Româneşti se reliefează în mod deosebit. Întrerupt o vreme de răcirea relaţiilor cu Brîncoveanu, acest rol va continua în domnia lui Ştefan Cantacuzino.

Politica externă promovată de stolnic era aceea menită să elibereze Ţara Românească şi Moldova din dependenţa otomană şi să asigure acestor ţări vechiul statut internaţional pe care i-l atesta documentarea sa istorică. Stolnicul ştia că Moldova şi Ţara Românească au fost, în urmă cu cîteva secole, ţări care ştiau „hotarele lor mai tare a le ţinea", respectate de vecini, care le căutau prietenia. „Şi într-acesta chip încă multă seamă de ani s-au purtat şi s-au ţinut nici grijă lor de alte domnii şi crăii măcară era, căce multă şi puternică oaste avea" [48]. Idealul politic al lui Constantin Cantacuzino era întemeiat pe convingerile istoricului şi pe observaţiile lucide ale omului de stat. Cît de bine cunoştea el situaţia internaţională a Ţării Româneşti, înţelegem din această caracterizare, care-i definea deopotrivă autonomia internă, ca şi raporturile de semidependenţă faţă de Poartă : „Iară ceştea rumâni, oricum şi cum pentr-atîtea călcări, zdrobiri şi nespuse rele ce i-au trecut şi i-au călcat, tot iată pînă astăzi... că tot încă de nu să află atîta fericiţi şi slobozi de tot, iar încă şi domnie, stăpîniri şi limba aceia a romanilor, tot stă şi să ţine [49]". Înainte de Cantemir, el ştie că aceste raporturi sînt întemeiate pe tratate şi în negocierile cu puterile străine se referă la „vechi privilegiuri", pentru a căror reactualizare completă militează.

---

[48] C. Cantacuzino, *Istoria Ţării Româneşti*, în *Cronicari munteni*, ed. M. Gregorian, vol. I, p. 67–68.

[49] *Ibidem*, p. 69.

ORIZONTURI UMANISTE ÎN CULTURA ROMÂNEASCĂ DIN SECOLUL AL XVII-LEA

(BIBLIOTECA UNUI MARE CĂRTURAR ROMÂN, STOLNICUL CONSTANTIN CANTACUZINO)

DE

CORNELIU DIMA DRĂGAN

Preocupările şi aspiraţiile de factură umanistă au apărut şi s-au dezvoltat în cadrul general al ideologiei româneşti din epoca feudală, de aceea s-au manifestat în primul rînd pe tărîmul culturii bisericeşti, în operele cronicarilor, în corespondenţa diplomatică.

Marii oameni de cultură ai secolului al XVII-lea din Ţara Românească şi din Moldova au fost adînc frămîntaţi de ideea umanistă a unităţii de neam şi de limbă a poporului român. Ideea, născută pe pămîntul nostru din realităţile istorice ale celor trei state româneşti, a fost apoi întărită şi argumentată pe temeiul studiilor întreprinse de Miron Costin, Nicolae Milescu, Dimitrie Cantemir, stolnicul Constantin Cantacuzino, şi de alţi cărturari ai vremii la universităţile din Polonia şi Italia, la Şcoala Patriarhiei din Constantinopol.

Contactul cu marile realizări şi idei ale Renaşterii a avut, la rîndul său, un ecou profund în cele mai adînci şi mai întinse zone ale culturii noastre. Astfel, un recent studiu publicat de Virgil Cândea în revista „Limbă şi literatură" [1] relevă pătrunderea la noi, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, prin intermediul spătarului Nicolae Milescu şi al altor cărturari care au ostenit pentru transpunerea integrală a Bibliei în limba română, a metodelor filologice umaniste de traducere a textelor sacre. Motive exterioare bisericii au stat la baza traducerii şi tipăririi şi a altor lucrări cu conţinut religios din această perioadă.

Trăsături şi tendinţe umaniste descifrăm în formarea spirituală, în profilul moral şi în activitatea marilor oameni de cultură ai epocii. Dacă postelnicul Constantin Cantacuzino, un înfocat sprijinitor al orto-

---

[1] *Nicolae Milescu şi începuturile traducerilor umaniste în limba română*, „in Limbă şi literatură", 1964 , nr. 7, p. 29 76.

doxiei, accepta cu multă toleranţă pledoariile luterane ale rectorului Colegiului evanghelic din Braşov, Martin Albrich, şi voia să-şi formeze fiii în spiritul dragostei pentru cultura greacă şi latină, era o dovadă că vechea cultură tradiţională de coloratură slavă ceda mereu în faţa aspiraţiilor rinascentiste.

Crescut în atmosfera de respect şi de admiraţie faţă de monumentele culturii antice, stolnicul Constantin Cantacuzino avea să adauge, în anii studenţiei sale la Constantinopol şi Padova, preocupări stăruitoare pentru toate marile izbînzi ale geniului uman pe plan literar, filozofic şi ştiinţific. Ne-o dovedeşte cu prisosinţă vestita sa bibliotecă, în care erau reprezentate — nu în ediţii de lux, bibliofile, ci în exemplare de lucru — cele mai de seamă lucrări din toate domeniile şi din toate timpurile (de la incunabule pînă la periodicele vieneze şi veneţiene apărute la sfîrşitul secolului al XVII-lea).

„În cărţile pe care le alege cineva, le păstrează cu îngrijire, le lasă după sine ca o moştenire scumpă — spunea în 1907 Nicolae Iorga — se vede icoana sufletului său . . . De aceea nici o listă de cărţi nu e indiferentă. Am voi să avem pe această cale cît mai multe cunoştinţi de suflete, cît mai multe psihologii : mi-ar trebui însemnarea cărţilor celor mai buni ca şi a celor mai răi, celor mai ageri ca şi a celor mai mărginiţi, *pentru a înţelege pe deplin, din nevoia de cetit a unei societăţi, orientarea ei, moravurile ei, seriozitatea sau uşurătatea ei, situaţia ei faţă de judecata, desăvîrşit informată şi foarte aspră, a timpurilor*" [2].

Prin cunoaşterea cărţilor care au circulat cîndva în ţara noastră, care au stat ca temelie documentară la elaborarea unor opere trainice şi de interes naţional, cunoaştem mai bine epoca, înţelegem mai bine, mai de aproape, mai limpede idealurile şi preocupările contemporanilor ei.

Studiată din acest punct de vedere, biblioteca de la mănăstirea Mărgineni a stolnicului Constantin Cantacuzino şi, în genere, a familiei Cantacuzinilor din Ţara Românească reflectă unele aspecte caracteristice ale laicizării culturii noastre prin umanism.

Dintr-o lăuntrică pornire patriotică, alimentată de o temeinică cultură umanistă, care i-a îngăduit să-şi rotească privirea iscoditoare asupra marilor civilizaţii europene, stolnicul purcede la alcătuirea istoriei patriei sale, pentru ca timpul să nu surpe definitiv „în prăpastia uitării şi în întunericul de veci" trecutele fapte ale oamenilor care au locuit aceste meleaguri. „Cu greu, zic, foare-mi iaste [a cerceta şi a scrie istoria, zice stolnicul Constantin Cantacuzino], de vreme ce nu aflu eu pînă acum, *măcar cît am ostenit, cît am cercat, cît am întrebat, şi de ştiuţi şi de bătrîni, domiriţi şi înţelepţi şi în tot chipul m-am trudit şi pentr-alte părţi şi cu cheltuială am nevoit*, că doar aş fi aflat vreun istoric carele şi de ţara aceasta, de începătura ei şi de lăcuitorii ei şi domnitorii ei, carii cît şi cum s-au purtat şi de obiciaiurile lor şi de legile ei şi de alte multe ce într-însa să vor fi aflat, carele să scrie pe amăruntul toate şi cu deadinsul precum de alte ţări fac şi scriu pe larg toate" [3].

---

[2] N. Iorga, *Încă o dată : ce se cetia pe vremuri la noi (cărţile lui Vasile Drăghici)*, în „Floarea darurilor", 2, nr. 9, 25 mai 1917, p. 129 (*subl. ns.*)

[3] Constantin Cantacuzino stolnicul, *Istoria Ţării Rumâneşti întru care să cuprinde numele ei cel dintîi şi cine au fost lăcuitorii ei atunci*, ediţie îngrijită şi comentată de N. Cartojan şi Dan Simonescu, Craiova, Scrisul românesc, [1943], p. 3 (*subl. ns.*).

Bogatele note şi comentarii ale prof. Dan Simonescu care însoţesc ediţia din 1943 a *Istoriei Ţării Româneşti* au reuşit să reclădească parţial din informaţiile şi referirile autorului, aparatura documentară care stă la baza elaborării acestei lucrări. Avînd însă în vedere intenţia stolnicului de a întocmi o istorie completă a Ţării Româneşti, putem presupune că marele nostru istoric şi-a alcătuit un vast repertoriu informativ, cuprinzînd atît izvoare de bază, clasice, cît şi scrieri de istorie contemporană cu referiri la cele trei state româneşti.

Cercetarea fenomenului istoric naţional în ansamblul, istoriei universale are în lucrarea stolnicului Constantin Cantacuzino proporţii şi profunzimi nemaiîntîlnite pînă atunci în cultura noastră. Amplele incursiuni în istoria altor popoare îi dau posibilitatea stolnicului să prezinte, cu un plus de veridicitate şi de informaţie ştiinţifică, însăşi originea şi istoria poporului român, să ajungă la ideea de legitate care guvernează fenomenele istorice. Relevînd importanţa cercetării izvoarelor străine pentru conturarea propriei noastre istorii, stolnicul Constantin Cantacuzino conchide : „Ci dar aşa lucrul fiind, ce a face eu n-am, fără cît iată, dupe la istoricii streini, pe la greci, pe la leşi, pe la unguri şi pe la alţii voiu umbla a cere şi a mă îndatori, ca ce vor fi şi ei pomenind şi istorind de această ţară, să zic şi eu aici şi cît îmi va fi putinţa, foarte voi nevoi, ce va fi adevărul după zisele lor să arăt" [4].

Semnalăm în acest sens cîteva dintre lucrările de istorie universală sau religioasă identificate în biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino. În primul rînd, un volum cuprinzînd comentariile istoricului Pausanias (secolul al II-lea e.n.) asupra istoriei şi arheologiei Greciei antice, tipărit la Frankfurt în 1583, care demonstrează preocuparea stolnicului pentru depistarea şi folosirea celor mai autorizate izvoare informative, *Călătoriile* lui Pausanias fiind şi astăzi considerate drept cea mai importantă operă privind istoria şi arheologia Greciei antice. O lucrare intens studiată de stolnicul Constantin Cantacuzino — dovadă multiplele însemnări marginale, note de lectură — este *Istoria papilor* (*De vitis ac gestis summorum pontificum*, Colonia, 1551) a marelui istoric italian din secolul al XV-lea, Bartholomeo Platina, acuzat de iezuiţi pentru lipsă de respect faţă de biserica catolică şi de conducătorii ei, deoarece a încercat să prezinte într-o lumină mai reală şi mai puţin apologetică viaţa papilor. Din multiplele lucrări contemporane de acest gen, umanistul Constantin Cantacuzino a ales ca obiect al studiului său pe cea mai bună, pe cea mai obiectivă, şi pe cea mai îndepărtată de spiritul apologetic.

Din biblioteca unei mănăstiri cistercite situate în preajma Vienei avea să ajungă în posesiunea stolnicului, prin dania cronicarului Gheorghe Brancovici, volumul al II-lea din scrierea *Annalium virtutis et fortunae Boiorum*, pars. II, a istoricului german Andreas Brunner, supranumit de contemporani „Titus Livius bavarez", tipărită la München în 1629. Lucrarea se referea la o perioadă mult frămîntată din istoria Europei, perioada invaziei popoarelor migratoare (anii 788—1070 e.n.). Studiind amănunţit istoria Europei în a doua jumătate a mileniului I e.n. (şi această tendinţă este evidentă în ultima parte a *Istoriei Ţării Româneşti*), stolnicul nu făcea risipă de erudiţie, ci încerca să clarifice problema formării

[4] *Ibidem*, p. 8.

limbii şi a poporului român, la fel de importantă ca şi originea poporului nostru. Frămîntat de dorinţa de a cunoaşte pe deplin originea neamului nostru, formarea limbii şi a poporului român, stolnicul investighează zone foarte îndepărtate în timp şi spaţiu, apelează la toate izvoarele care îi pot furniza unele elemente, chiar foarte disparate. Astfel *Istoria Ţării Rumâneşti* se încheagă treptat, printr-un efort prelung şi permanent, ca o lucrare de sinteză, clădită pe o temeinică documentaţie.

Stolnicul întreprinde cercetări istoriografice şi în epoci mai apropiate de vremea sa, păstrînd aceeaşi viziune europeană în studierea fenomenului istoric naţional. Atent la toate evenimentele şi mişcările politice, sociale, militare de pe continent, *istoricul* vrea să le cunoască îndeaproape şi să le înţeleagă nu numai pentru a le înregistra, ci şi pentru a furniza *omului politic*, diplomatului un tablou al raportului de forţe, al sferelor de influenţă, al tendinţelor politice-militare contemporane, de care era obiectiv legată istoria celor trei state româneşti.

Războiul de 30 de ani, care a antrenat şi Transilvania de partea puterilor protestante, oferea multiple date istorice şi interesante linii directoare pentru politica externă a Ţării Româneşti din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. De aceea stolnicul avea în biblioteca sa o cunoscută cronică contemporană privind istoria Imperiului romano-germanic în perioada anilor 1617—1633, *Rerum Germanicorum sub Matthia Ferdinandis II et III*, datorată unui mare umanist contemporan Petrus Lotichius. Lucrarea apăruse la Frankfurt în 1646—1650, în două volume in folio, ilustrate cu numeroase gravuri reprezentînd scene de luptă, evenimente mai însemnate (de exemplu apariţia unei comete în 1618), planuri de oraşe, cetăţi şi dispozitive de luptă. În volumul I, pe care l-am identificat în Biblioteca Academiei, se află o frumoasă şi amănunţită hartă a Boemiei.

În secolul al XVII-lea, brăzdat de numeroase războaie şi cu o activitate politică intensă, cunosc o largă răspîndire scrierile istorice cu caracter informativ, care înregistrau şi comentau succint evenimentele politice şi militare din toate statele europene. În aceste istorii universale rezumative (*Ristretto dell'historie del mondo*) sînt frecvente informaţiile curente privind Ţara Românească, Moldova şi Tansilvania în special.

Credincios informării exhaustive, stolnicul include în sfera sa de cercetare şi istoriile rezumative, căutînd pretutindeni ştiri, fapte, evenimente care să lumineze istoria ţărilor româneşti. Două lucrări de acest gen, aflate cîndva în posesiunea istoricului Ţării Româneşti, una întocmită de un cunoscut istoric iezuit, Horatius Tursellin, care a trăit în secolul al XVI-lea, alta elaborată de un autor contemporan, Bernardo Oldoini, ambele tipărite la Veneţia în a doua jumătate a secolului al XVII-lea (1688 şi, respectiv, 1674), inserează bogate date despre Transilvania din secolele XV—XVI şi despre Moldova, Ţara Românească şi Transilvania în timpul războiului de 30 de ani şi în deceniile imediat următoare (pînă în 1661).

Prezenţa în biblioteca de la Mărgineni a unui amplu tratat de istorie universală în 6 volume (*Del mappamondo istorico*, Veneţia, 1697—1705), opera lui Antonio Foresti, reputat istoric italian din secolul al XVII-lea, punctează şi mai clar aria cuprinzătoare, europeană a cercetărilor istoriografice întreprinse de stolnicul Constantin Cantacuzino. Cîteva volume păstrate în dublu exemplar, la Biblioteca Academiei şi la Biblioteca

Colegiului „N.Bălcescu" din Craiova, poartă şi marca de proprietate a celui de-la doilea fiu al stolnicului Constantin Cantacuzino, Răducanu Cantacuzino („*Dei Libri di Rodolfo Cantacuzeno*"), care se remarcă de timpuriu ca un vrednic continuator pe linie culturală al tatălui său.

În cercetările sale, stolnicul Constantin Cantacuzino a apelat deseori la ştiinţele auxiliare istoriei : arhivistica, numismatica, epigrafia, cronologia, heraldica. Ca şi Nicolae Milescu, stolnicul Constantin Cantacuzino studiază hrisoavele aflate atunci pe la mănăstiri şi particulari [5], cercetează inscripţii lapidare descoperite în Transilvania [6], descifrează însemnele monedelor antice [7].

Recent la Biblioteca documentară din Sighişoara a fost descoperit un interesant coligat care cuprinde 5 lucrări ale istoricului, genealogistului şi geografului german din secolul al XVII-lea, Gabriel Bucelin. Toate lucrările coligate au fost iniţial în posesiunea marelui cărturar muntean. Ele reflectă în primul rînd amplele investigaţii ale stolnicului în istoria universală ; primele două scrieri care alcătuiesc volumul fac parte dintr-o sinteză a istoriei universale întreprinsă de autor în *Nucleus historiae universalis*. Studiile de cronologie şi de genealogie întreprinse de stolnicul Constantin Cantacuzino în cunoscuta listă a domnilor Ţării Româneşti şi ai Moldovei, întocmită la cererea umanistului italian Marsigli, îşi găsesc în acest coligat şi baza lor teoretică-practică prin lucrările lui Bucelin : *Genealogica et stemmatografica*, tipărită la Ulm între 1664 şi 1672, şi *Genealogica congnitio*, tipărită tot la Ulm în 1664.

Exhaustivitatea informativă a stolnicului Constantin Cantacuzino este, după părerea noastră, şi un corolar al modului în care el concepea istoria sub raportul conţinutului şi rolului ei. Istoria nu este, în gîndirea marelui umanist român, o aglomerare eclectică de date şi de fapte, ci o operă de selecţie şi de ierarhizare a valorilor, de discernere a adevărului din cît mai multe elemente informative. Bazat pe o informaţie cît mai cuprinzătoare, istoricul poate şi trebuie să ia atitudine faţă de erorile şi interpretările tendenţioase puse în circulaţie în unele scrieri de istorie, mai vechi sau contemporane : „Măcar că unii dintr-acei ce scriu de dînsa, ca nişte streini ce sînt şi voitori de rău unii, nu adevăruri scriu, ci-i micşorează lucrurile şi pe lăcuitorii ei rău îi defaimă şi multe hule le găsesc. Şi pot avea şi dreptate, zic a face aşa dacă aceia alt mai bine nici ştiu, nici ori face. Şi pentru că în stepena ce astăzi să află (măcar că de oareşcînd aşa se trage), în carea ticăloasă şi jalnică iaste, cine cum îi iaşte voia poate şi zice şi scrie. *Căci nu iaste nimeni, nici cu condeiul, nici cu palma, a-i sta împotrivă şi a-i răspunde*" [8]. Această concepţie este generată şi străbătută de un profund patriotism. Ea imprimă umanismului cronicarilor din secolul al XVII-lea un caracter militant şi original în acelaşi timp.

Istoric şi om politic cu largi vederi umaniste, stolnicul Constantin Cantacuzino este şi un pionier al cartografiei româneşti. Harta Ţării Româneşti, imprimată la Padova în 1700, este prima reprezentare carto-

---

[5] Constantin Cantacuzino stolnicul, *op. cit.*, p. 5—7.
[6] *Ibidem*, p. 19.
[7] *Ibidem*.
[8] *Ibidem* (*subl. ns.*)

grafică a Țării Românești realizată de un cărturar pămîntean. Cartografia a intrat în orizontul cultural al eruditului boier muntean sub impulsul cerințelor istoriografice și politice. Harta tipărită în 1700, mai mult pentru străinătate decît pentru necesitățile interne, era chemată să reprezinte pe plan european istoria și situația economică a Țării Românești. Este deci un act de conștiință națională, alimentat de o temeinică erudiție umanistă.

În tratatele de istorie și politică, în atlase olandeze tipărite cu precădere în secolul al XVII-lea, stolnicul a găsit felurite referiri cartografice la țările românești, dar prea multe i s-au părut erorile și omisiunile pentru ca să nu încerce să realizeze chiar el o hartă amănunțită a Țării Românești : „Că aiave să vede în gheografiile ce au făcut mulți și pînă astăzi fac, ei departe șezînd de cele ce scriu, ce nu mai pen auz și pen'ntrebări de cei ce umblă privind lumea (carii mult greșesc) aud și scriu" [9]. Și în acest domeniu stolnicul încearcă să epuizeze izvoarele, iar pe baza lor să înfăptuiască o cercetare concentrică, din ce în ce mai restrînsă, mai aproape de obiectivul său inițial: reprezentarea geografică a Țării Românești. „Și adevărat așa iaste — continuă autorul *Istoriei Țării Românești*, privind veracitatea izvoarelor geografice — că am ispitit aceasta și am văzut că și de cestea țări ce sînt spre noi și și de a noastră, măcar cari-s mai aproape de acei scriitori, însă destule greșeli sînt și în nume și în locuri". Care au fost dar scrierile care i-au dat istoricului posibilitatea să studieze harta Europei și a întregii lumi și să încadreze în contextul geografic european harta Țării Românești? În cronica sa stolnicul citează : *Geografia* lui Strabo, *Opera geografica et historica* a lui Aeneas Sylvius Piccolomini, atlasele celebre ale savanților editori olandezi Willem și Iohann Blaeu, harta Daciei cu titlul *Daciorum Moesiorumque vetus descriptio*, tipărită de Philip Cluverius, geograf german, în 1629. Dar dacă timpul nu ne-a păstrat nici una dintre lucrările citate, am reușit să identificăm totuși un atlas istoric-geografic de mare circulație în secolul al XVII-lea care fusese inclus în biblioteca cronicarului român. Este vorba de a cincea lucrare care alcătuiește coligatul din opera lui Gabriel Bucelin, descoperit la biblioteca documentară din Sighișoara. Atlasul intitulat *Praecipuarum universi terrarum orbis*, tipărit la Ulm în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cuprinde 30 de hărți, reprezentînd patru continente (Europa, Asia, Africa și America), principalele țări din Europa și cîteva mari state asiatice (Japonia, India, China și Persia). Atlasul avea și o certă valoare politică, deoarece oferea imaginea cartografică a Europei contemporane și a principalelor state extraeuropene.

Formația umanistă a stolnicului Constantin Cantacuzino era rezultatul unui îndelungat proces de cunoaștere a valorilor culturale ale antichității și a realizărilor epocale înregistrate de spiritul uman în epoca Renașterii. S-a considerat întotdeauna (și nu fără un oarecare temei) că umanistul Constantin Cantacuzino este, sub raport cultural, un produs aproape exclusiv al Padovei, al contactului cu atmosfera încărcată de elanuri și de idei a Italiei, peste care suflase aproape patru veacuri vîntul înnoitor al Renașterii. Dar, fără a minimaliza importanța acestui moment crucial din viața și formația stolnicului, trebuie să privim și să înțelegem culmile și realizările lui prin prisma culturii românești din secolul al XVII-lea

[9] *Ibidem*, p. 12.

În prima jumătate a secolului al XVII-lea, luminile Renaşterii italiene pătrunseseră profund în conştiinţa cărturarilor din Ţara Românească. Cartea în limba naţională era un bun definitiv cîştigat, ideea unităţii de neam şi de limbă, ideea luptei pentru independenţă de sub jugul asupritorilor plutea necontenit purtată de ecoul prelung al războaielor lui Mihai Viteazul, dorinţa de a cunoaşte cît mai mult şi cît mai de departe în spaţiu şi timp anima pe toţi oamenii de cultură ai epocii. Şcoala greacă şi latină de la Tîrgovişte [10], întemeiată din îndemnul postelnicului Constantin Cantacuzino şi condusă de Pantelimon Ligaridis şi Ignatie Petriţis, oferea viitorilor cărturari autohtoni o instrucţiune umanistă şi teologică, concepută după modelul colegiilor iezuite din atîtea părţi ale Europei. După 1650, cînd şcoala îşi va înceta activitatea, iar cei doi cărturari vor părăsi Ţara Românească, privirile se vor îndrepta către Braşov, unde Colegiul evanghelic, condus de un neobosit cărturar, Martin Albrich, desfăşura o activitate înfloritoare. Date fiind legăturile care s-au statornicit între postelnicul Constantin Cantacuzino şi Martin Albrich şi identificarea unui exemplar din *Logica* întocmită şi tipărită de acesta din urmă la Braşov în 1665 purtînd însemnări de studiu ale viitorului stolnic, putem presupune că puternice elemente de factură umanistă au pătruns în cultura tînărului boier muntean şi pe această filieră. Cînd a plecat la Constantinopol şi Padova în 1665, stolnicul Constantin Cantacuzino era trecut de 25 de ani [11] şi avea o cultură complexă. De aceea el

[10] Cf. Victor Papacostea, *Les origines de l'enseignement supérieur en Valachie*, în „Revue des études sud-est européennes" 1963, nr. 1—2, p. 7—89.

[11] Pornind de la afirmaţia furnizată de banul Mihai Cantacuzino în *Genealogia Cantacuzinilor* privind stabilirea în Ţara Românească a postelnicului Constantin Cantacuzino în primul an de domnie a lui Matei Basarab (1633), Nicolae Iorga plasează căsătoria postelnicului cu domniţa Elina prin 1641 sau 1642 (cf. *Despre Cantacuzini*, Buc., 1902, p. LX), iar data naşterii celui de-al treilea fiu, Constantin, „pe la 1650, mai degrabă înainte decît după această dată" (cf. *Istoria literatuii române în sec. XVIII*, Buc., 1901, p. 157—162). Această indicaţie a fost preluată apoi de întreaga istoriografie din ţara noastră, deşi anterior, în 1889, Ioan C. Mihalcea, în lucrarea sa *Neamul Cantacuzinilor de la aşezarea lor în ţările române pînă la domnia lui Şerban Cantacuzino*, demonstrase, pe baza unui document publicat pentru prima oară în *Magazin istoric pentru Dacia*, 1 octombie 1845, p. 388—399, că postelnicul Constantin Cantacuzino s-a stabilit în Ţara Românească între 1610 şi 1616 (cf. *op. cit.*, p. 49—58).

Ion Mihalcea citase în lucrarea sa un pasaj dintr-un document oficial contemporan, datat 14 aprilie 1666 şi semnat de mitropolitul ţării şi de 35 de boieri, intitulat *Carte a Obşteştii Adunari a Ţării vestindu tuturor că moartea Postelnicului Constantin Cantacuzino a fost nedreaptă.* Din cuprinsul documentului reiese clar că postelnicul Constantin Cantacuzino s-a stabilit în Ţara Românească în 1611—1616, în timpul domniei lui Radu Mihnea: „Pentru că răposatul Constandin post. Cantacuzino, *de cînd s-au moştenit, aceştii ţeari, sîntu trecuţi ani 50 şi mai bine încă din zilele Radului voevod*, au fost lăcuitoriu, şi pătimaş neapărat la toate nevoile Ţărei" (documentul este reprodus fără nici un comentariu şi de N. Iorga în *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, Buc., 1902, p. 66). Eroarea genealogului familiei Cantacuzino a fost corectată pentru prima oară de Nicolae Bălcescu, care în primul număr al revistei „Magazin istoric pentru Dacia", arată că postelnicul Constantin Cantacuzino *„a venit în Ţara Românească în Domnia lui Radul Mihnea V.V."* (p. 381).

În ultimii ani, datorită studiilor întreprinse de prof. Ion Ionaşcu, problema stabilirii Cantacuzinilor în Ţara Românească mult înainte de 1633 este readusă în cîmpul controverselor istorice, fiind sprijinită cu numeroase documente care infirmă ipotezele lui Nicolae Iorga (cf. I. Ionaşcu, *Despre logofătul Stoica Ludescu şi paternitatea cronicii „Istoria Ţării Româneşti"*, în „Analele Universităţii Bucureşti", seria Ştiinţelor sociale, istorie, 1956, nr. 5, p. 271, n. 71). În studiul amintit, prof. Ion Ionaşcu, ajunge la concluzia că postelnicul Constantin Cantacuzino s-a stabilit în Ţara Românească înainte de 1625, iar în anii 1629—1630 s-a căsătorit cu domniţa Elina, nepoata lui Matei Basarab. *Data naşterii stolnicului Constantin Cantacuzino se deplasează astfel cu aproape un deceniu în urmă (1640) faţă de ipotezele lui Nicolae Iorga* (această dată

nici nu va urma cursurile Universității din Padova, ci își va întregi, prin consultații individuale cu cei mai de seamă profesori din marele centru universitar, cunoștințele de *filozofie generală* cu Academico Antonio

---

este acceptată și de Radu Albala într-o lucrare despre Antim Ivireanul publicată recent: *Antim Ivireanul și vremea lui*, Buc., 1962, p. 24).

Spre această concluzie ne conduc și alte indicații. Astfel, din *Letopisețul Cantacuzinilor* aflăm că „Șerban-Vodă au domnit 10 ani, iar vîrsta lui au fost cînd au murit [octombrie, 1688] de ani 55" (cf. *Cronicari munteni*, vol. 1, Buc., 1961, p. 220).

Piatra tombală, descoperită de N. Iorga la mănăstirea Cotroceni, ctitoria lui Șerban-Vodă, indică și ea o vîrstă foarte apropiată de aceea menționată în cronică: „A căruia i-au fost viiața de ani 54" (cf. N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, Buc., 1902, p. 332). Diferența este explicabilă: autorul cronicii a apreciat vîrsta domnitorului dispărut în funcție de anul calendaristic local, 1689 și nu 1688, deoarece noul an începuse la 1 septembrie, iar moartea lui Șerban-Vodă a survenit la 29 octombrie. Acceptînd ca reală vîrsta de 54 de ani, putem stabili cu precizie anul nașterii lui Șerban Cantacuzino, cel de-al doilea fiu al Postelnicului: anul 1634.

Eroarea genealogului familiei Cantacuzinilor (banul Mihai Cantacuzino) este evidentă, deoarece anul venirii postelnicului în Țara Românească nu poate aproape coincide cu anul nașterii celui de-al doilea fiu, fiind știut că postelnicul s-a căsătorit cu domnița Elina, fiica fostului domn Radu-Șerban, după venirea sa în Țara Românească.

Mergind pe această cale, să încercăm să fixăm și anii de naștere pentru ceilalți fii ai postelnicului care au urmat stolnicului C. Cantacuzino: Mihai, Matei și Iordache.

După cum glăsuiește lespedea funerară, „Matei b<i>v<e>l agă, feciorulu betrinului Constandin Cantacuzino b<i>v<e>l post<elnic> ... toți anii lui 37, ce au avut, i-au trecut și s-au săvîrșit-n al șaptelea an al domniei frățîne-său Șerban Voievod; na dechemvrii 23, leat mira 7194 [1685]" (cf. N. Iorga, *op. cit.*, p. 331). S-a născut deci în 1648.

Ultimul fiu al postelnicului, Iordache Cantacuzino, murea la 8 iunie 1692, în vîrstă de 41 de ani (cf. N. Iorga, *op. cit.*, p. 332), ceea ce înseamnă că se născuse în 1651. Despre vîrsta spătarului Mihai Cantacuzino, care a murit în același an cu stolnicul, nu avem date precise, dar putem presupune că s-a născut cu 3—4 ani înaintea lui Matei, dacă nu chiar mai devreme (circa 1643). Or, cum între Mihai Cantacuzino (n. 1643/1644)) și Șerban Cantacuzino (n. 1634) nu a mai fost alt fiu decît stolnicul C. Cantacuzino, putem afirma cu certitudine că acesta s-a născut în 1640 sau mai înainte (Lucian Predescu, în *Enciclopedia* sa, fixează ca dată de naștere a stolnicului anul 1636). După cum arată și prof. I. Ionașcu în studiul amintit, în vara anului 1663 Constantin Cantacuzino, avînd deja rangul de postelnic, participă la o campanie militară în Ungaria alături de frații săi mai mari, cînd trebuie să fi avut peste 20 de ani.

De asemenea, respectul și nețărmurita încredere de care se bucura stolnicul la curtea lui Constantin Brîncoveanu (cel puțin în prima parte a domniei acestuia) se bazează nu numai pe erudiția și pe abilitatea sa politică, ci și pe o apreciabilă diferență de vîrstă între domn și unchiul său Constantin Cantacuzino stolnicul, fapt atestat documentar și de *Cronica anonimă despre Brîncoveanu*: „Ci dar să lăsăm pe Constantin stolnicul unchiu-său, că lîngă alte bunătăți ce-i făcea și casei lui, îl numia tată, că de multe ori și noi am auzit pe Constantin-Vodă zicînd: « că eu tată n-am pomenit, de vreme ce am rămas mic fără de tată, fără cît pe dumnealui tata Constantin l-am cunoscut părinte în locul tătîne-meu », și altele ca acestea zicea acel fericit om" (*Cronicari munteni*, vol. I, Buc., 1961, p. 346). Or, se știe că domnul Constantin Brîncoveanu s-a născut în 1654, deoarece la urcarea sa pe tron (29 octombrie 1688) avea 34 de ani (cf. *Letopisețul Cantacuzinesc*, în *Cronicari munteni*, vol. I, Buc., 1961, p. 220), iar o diferență de numai 4 ani între domn și stolnicul Constantin Cantacuzino nu poate fi acceptată în lumina celor semnalate mai sus.

În concluzie putem aminti și informațiile prețioase care se desprind din însemnările de călătorie la Constantinopol ale contelui *Damian Hugo von Virmondt*, adunate și publicate de *Gerard Cornelius von den Drisch* sub titlul „*Historische nachricht von der Röm. Kayserl. Gross Botschaff nach Constantinopel*, welche auf alergnädigsten Befehl Sr. Röm. Kayserlichen und Catholischen Majestät Carl des Sechsten (nach glücklich, vollendeten zweyjabringen Krieg, Der Hoch und Wahlgeborne des H. R. Reiche Graf *Damian Hugo von Virmondt*), ruhmlichst verrichtet....Nürenberg, zu finden bey Peter Conrad Monath, 1723".

Prezentînd împrejurările uciderii domnitorului Ștefan Cantacuzino, autorul amintește și de tatăl său, stolnicul Constantin Cantacuzino, care în 1716 era octogenar: „Constantin welcher des Fürstenhums Truches und *ein Herr won ettich achtzig Iahren war*" (cf. Scarlat Callimachi, *Din cărți vechi. Pagini privitoare la istoria românilor*, Buc., 1946, p. 145 149).

Dall'Acqua, de *logică și filozofie aristotelică* cu Albanio Albanese, de *matematică și geometrie euclidiană* cu Valerianus Bonvicinus Veronese [12].

La întoarcerea din străinătate viitorul istoric și om politic va aduce cu sine o frumoasă colecție de cărți, din care nu lipsesc operele clasice *Iliada* și *Odiseea*, poeziile lui Virgiliu într-o ediție aldină probabil, Titus Livius și comediile lui Terențiu, comentarii asupra filozofiei lui Aristotel, gramatici latine și grecești de largă circulație, *Logica* lui Cesare Cremonini, scrieri umaniste de mare răsunet, precum *Adagiile* lui Erasm din Rotterdam [13]. Evidentă pentru acest moment este înclinaț'a stolnicului, poate determinată și de profilul studiilor pe care le-a întreprins la Padova, pentru filozofie, logică și, parțial pentru filologie.

Literatura a fost însă o preocupare permanentă a stolnicului. A început prin a cunoaște marile creații ale antichității greco-latine, dar și-a extins treptat sfera lecturilor pînă în contemporaneitate.

Pe forzațul unui comentariu asupra logicii lui Aristotel, moștenit de la postelnicul Constantin Cantacuzino [14], marele cărturar muntean a făcut cîndva, după întoarcerea din Italia, în plăcutele ore de răgaz și studiu de la mănăstirea Mărgineni, o amplă însemnare privind cărțile cumpărate ulterior de la Veneția, Padova sau alte cetăți italiene. Deși sînt menționate și cîteva lucrări ale antichității (*Epistolele* și *Metamorfozele* lui Ovidiu, *Fabulele* lui Esop, poeziile lui Horațiu), predomină literatura Renașterii italiene. Astfel, *Orlando furioso*, creație a marelui poet Lodovico Ariosto, este semnalat pentru pima oară în sfera culturii românești [15], iar Torquato Tasso este reprezentat printr-o lucrare de debut, poemul cavaleresc *Rinaldo* (1562) și pastorala *Aminta* (Veneția, 1581). Din biblioteca cărturarului muntean s-a păstrat pînă astăzi o valoroasă culegere de povestiri în genul *Decameronului*, alcătuită de scriitorul italian Francesco Straparola. Lucrarea intitulată *Piacevoli notte* (*Nopțile plăcute*) a apărut la Veneția în 1604. Subiectul unei asemenea povestiri (*Noaptea a IV-a*) a fost prelucrat de Molière în comedia sa *Școala femeilor*.

Într-un prim contact cu mediul umanist al Padovei, stolnicul își procurase pentru studiu *Logica* lui Cesare Cremonini. Cesare Cremonini a avut însă și o bogată activitate literară. Poeziile bucolice ale cunoscutului filozof, adunate sub titlul *Aminta e Clori*, figurau și în lista întocmită de stolnicul Constantin Cantacuzino (astăzi lucrarea *Aminta e Clori* este considerată o raritate bibliofilă).

---

[12] Cf. Ramiro Ortiz și Nicolae Cartojan, *Un grande erudito romeno a Padova : lo „stolnic" Constantin Cantacuzino*, Bucarest, 1943, p. 62—68.

[13] Aceste cărți au fost inserate în jurnalul de călătorie al stolnicului C. Cantacuzino, publicat de N. Iorga în 1901. Cf. *Operele lui Constantin Cantacuzino*, publicate de N. Iorga, Buc., 1901, p. 2—3 („Aici fac catalog de cărțile ce cumpăr, cîte și cîte cît, pîn într-una, măcar cea mai mic<ă> 1667, iulie 1").

Tot N. Iorga avea să prezinte pentru prima dată în 1907, într-un amplu studiu asupra vechilor biblioteci românești, istoricul și conținutul bibliotecii marelui cărturar muntean (cf. *Vechile biblioteci românești sau ce se cetia odinioară în țările noastre*, în „Floarea darurilor", 1907, nr. 2, p. 72—73).

[14] Franciscus Toletus, *Commentaria una cum quaestionibus in universam Aristotelis logicam*, Venetia, Apud Juntas, 1596 [4 f.] + 266 f.

[15] O ediție din operele poetului Lodovico Ariosto, apărută la Veneția în 1603 și adnotată de Malherbe, mare poet francez din epoca Renașterii, semnala în 1940, în Biblioteca „I. C. Brătianu" din București, Alexandru Marcu (cf. Alex. Marcu, *Un Ariosto inconnu annoté par Malherbe*, Buc., 1940).

De o largă popularitate se bucura în secolul al XVII-lea opera scriitorului Francesco Loredano, descendent din vestita familie a dogilor Veneţiei. Scrierea sa *Gli Scherzi geniali*, tipărită pentru prima dată la Veneţia în 1632, a avut un mare succes pe continent, fiind tipărită în 15 ediţii. O ediţie din 1678 în limba italiană semnalăm şi în catalogul întocmit de stolnicul Constantin Cantacuzino [16]. Stolnicul era şi posesorul ediţiei princeps din *Lettere di Giovanni Francesco Loredano*, tipărită la Veneţia în 1665.

Prin intermediul bibliotecii de la Mărgineni au pătruns în Ţara Românească operele istoricului şi oratorului italian Agostino Mascardi (*Prose Volgari*, Veneţia, 1645), ale cardinalului Gaspare Contarini, sonetele lui Guiliamo Goselini (istoric şi poet italian din secolul al XVI-lea) sau *Gramatica latină* a lui Emmanuel Alvarus.

În 1694 generalul Marsigli i-a trimis stolnicului Constantin Cantacuzino, după cum reiese din scrisoarea de răspuns din 4 martie 1694, operele celebrului predicator iezuit Paulo Segneri [17]. Era, fără îndoială, cunoscuta lucrare *La Manna dell'anima*, într-o ediţie din secolul al XVII-lea în patru volume, păstrate astăzi la biblioteca Colegiului „Nicolae Bălcescu" din Craiova.

Deşi dicţionarul poetic *Thesaurus phrasium poeticorum*, tipărit la Veneţia în 1652, nu se include în rîndul celebrităţilor dăinuitoare peste secole, în măsura în care a fost folosit de stolnicul Constantin Cantacuzino pentru investigaţiile sale de ordin literar, reflectă temeinicia cercetătorului de acum două veacuri şi jumătate în cunoaşterea fenomenului literar. Tot aşa, poeziile părintelui Christophorus Finotus, apărute în 1606 la Veneţia sub titlul *Sertum poeticum*, sînt o dovadă a căutărilor cotidiene de factură estetică ale marelui cărturar român.

Într-un frumos dialect toscan sînt scrise şi *Scenele retorice* ale poetului satiric italian Pallavicino Ferrante, fost student al Padovei în prima jumătate a secolului şi decapitat la Avigton, în 1644 pentru violentele sale satire la adresa curţii pontificale, şi în special împotriva papii Urban al VIII-lea.

Pasiunea pentru literatură, în special pentru romane istorice, politice şi lucrări moralizatoare, era în secolul al XVII-lea proprie oricărui cărturar din Ţara Românească. Chiar dacă ne limităm numai la informaţiile pe care ni le oferă biblioteca de la Mărgineni, aflăm că spătarul Toma Cantacuzino poseda o frumoasă ediţie veneţiană în patru tomuri, din 1698, a romanului istoric *Cassandra* al scriitorului francez La Calprénede (Gauthier de Costes), iar Matei Cantacuzino, fratele stolnicului, citea în original, într-o ediţie din 1664, cunoscuta scriere a lui Marlianus Ambrosius, *Theatrum politicum* [18].

---

[16] Lucrarea umanistului Francesco Loredano a fost tradusă şi în limba română în 1786 — 1788, la Iaşi, de către cămăraşul Constantin Vîrnav, sub titlul *Zăbava (sau Batjocura) fanteziei* (cf. Al. Piru, *Literatura română veche*, ed. a 2-a, Buc., 1962, p. 572).

[17] Cf. N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor*, Buc., 1899, p. 67.

[18] Din această lucrare au apărut în limba latină patru ediţii : Nürnberg (1664 şi 1684), Colonia (1692), Tyrnaviae (1757). Ea a fost tradusă în limba greacă de Nicolae Mavrocordat şi tipărită la Leipzig în 1758 şi 1776 şi la Veneţia în 1802. În 1838 a apărut la Buzău, în 3 volume, o traducere în limba română sub titlul *Theatron politicon* (traducător Grigore Pleşoianul)

Ca toţi marii cărturari ai veacului, stolnicul Constantin Cantacuzino şi-a fundamentat cultura sa polivalentă pe cunoaşterea limbilor clasice (greaca, latina, slava) şi a principalelor limbi de circulaţie europeană (italiana, franceza, germana). După mărturiile unui cronicar al familiei Cantacuzinilor, banul Mihai Cantacuzino, stolnicul, „dat cu totul asupra învăţăturii", încă din anii tinereţii „la limba elinească era un mare filozof", iar la universităţile italiene învăţase la perfecţie „limba latinească şi italienească, în care limbă era desăvîrşit spudeu".

Cîteva lucrări descoperite recent în fondurile Bibliotecii Academiei vin să demonstreze că autorul *Istoriei Ţării Româneşti* a împins studiul limbii latine mult peste cerinţele didactice şi uzuale ale epocii. Numai înalte preocupări filologice de factură umanistă l-au determinat pe stolnicul Constantin Cantacuzino să-şi procure, în afara de gramatica lui Alvarus, celebra gramatică latină a marelui umanist german Philipp Melanchthon, într-o ediţie apărută la Leipzig în 1552, sau o culegere din cele mai alese expresii ale scriitorilor de limbă latină, intitulată *Flos latinitatis* (Veneţia, 1683).

Este ştiut că adeseori traducătorii diferitelor lucrări tipărite în Ţara Românească în anii domniei lui Şerban-Vodă sau Constantin Brîncoveanu solicitau sprijinul marelui cărturar pentru tălmăcirea unor cuvinte sau expresii mai dificile sau revizuirea integrală a traducerilor. Se adresau stolnicului şi pentru faptul că acesta era posesorul unei mari biblioteci, din care nu lipseau cele mai importante lucrări de referinţă (dicţionare, lexicoane, tratate de bază, enciclopedii). Astfel, din biblioteca de la mănăstirea Mărgineni s-a păstrat pînă astăzi dicţionarul trilingv (slav, italian, latin) intitulat *Thesaurus linguae illyricae sive Dictionarum illyricum*, tipărit la Loreto în 1649. Din aceeaşi sursă provine şi enciclopedia monumentală în 8 volume a eruditului flamand Laurentio Beyerlinck, *Magnum theatrum vitae humanae*, într-o ediţie lioneză din anii 1656—1665. Este, poate, cea mai veche ştire care atestă folosirea enciclopediilor de către cărturarii din Ţara Românească. Catalogul bibliotecii stolnicului înregistrează şi o altă enciclopedie cu titlul similar, *Theatri humanae vitae* (autor Theodorus Zvingerus).

Cînd în aprilie 1667 stolnicul Constantin Cantacuzino se îndrepta spre Padova după două luni de frumoasă petrecere la Veneţia, în bătrîna cetate universitară plutea încă ecoul prelung al prelegerilor de filozofie ţinute de Cesare Cremonini în primele decenii ale veacului. De aproape două secole, şcoala filozofică neoaristotelică din Padova, întemeiată de Pietro Pomponazzi şi continuată de Gaspare Contarini, Giacomo Zabarella şi Cesare Cremonini, ducea o luptă neîmpăcată cu misticii reprezentanţi ai scolasticii, care încercau să falsifice în fel şi chip şi să întunece cu vălul ignoranţei filozofia lui Aristotel. De aceea la Padova, mai mult de cît în toate centrele universitare italiene din secolul al XVII-lea, se păstra mai nealterat, mai pur în ceea ce avea materialist spiritul marelui filozof al antichităţii. Peripatetismul padovan, prin aspectele sale materialiste şi antiscolastice, va fi una dintre coordonatele de bază ale concepţiei filozofice a marelui erudit român.

Ceea ce reţine în primul rînd atenţia consultînd lista lucrărilor filozofice care figurau în biblioteca stolnicului este lucrarea filozofului şi matematicianului Valerianus Bonvicinus, *Lancis Peripateticae*, tipărită la

Padova în 1667.După cum reiese din carnetul său de însemnări, stolnicul începuse studiul geometriei euclidiene la 6 aprilie 1668, cu „mult ştiutul şi luminatul Bonvici". Aşadar, autorul lucrării citate i-a fost profesor viitorului cărturar român, iar cartea a fost achiziţionată în timpul anilor de studii. La data apariţiei acestei scrieri (1667), Valerianus Bonvicinus era comentator de filozofie peripatetică la universitate şi profesor de matematică militară la Academia Delia din Padova („In Almo Patavino Archigymnasio Peripateticae Phil. Interprete et In Academia Delia Mathematicarum Militarium Professore").

În ansamblul publicaţiilor de filozofie care provin de la mănăstirea Mărgineni, comentariile — peripatetice sau scolastice — asupra operei lui Aristotel au o pondere însemnată. Putem cita comentariile lui Ioannes Cottunius, „in Patavia Academia Philosophe Primo", tipărite în prima jumătate a secolului al XVII-lea, după moartea lui Cesare Cremonini. Scrierea cardinalului spaniol Francescus Toletus, predicator al papii, asupra logicii lui Aristotel, tipărită la Veneţia în 1596, a aparţinut iniţial postelnicului Constantin Cantacuzino.

În ediţii princeps s-au păstrat şi două lucrări ale filozofului iezuit portughez Petro Fonseca, cel care a tradus pentru prima oară în limba portugheză operele gînditorului antic : *Commentariorum in libros Methaphysicorum Aristotelis Stagiritae*, tomus primus (Roma, 1577), şi *Commentariorum in Methaphysicorum Aristotelis Stagiritae Libros*, tomus tertius (Colona, 1604).

Din lucrările separate ale marelui gînditor al antichităţii care au intrat în circulaţie românească prin biblioteca Cantacuzinilor se cade să facem o menţiune specială pentru ediţia lioneză din 1554. intitulată *Physicorum Aristotelis Libri*. Lucrarea a apărut într-o celebră tipografie din Lyon, tipografia lui Sebastian Gryphius.

În biblioteca Cantacuzinilor avem şi o timpurie menţiune despre pătrunderea ideilor filozofului nominalist englez John Duns Scotus în cultura românească. Stolnicul a luat contact cu opera filozofului englez prin intermediul unui amplu comentariu în patru tomuri, sub titlul *Phylosophia Scoti*, tipărit la Veneţia în 1690.

Printre gînditorii ale căror opere au populat biblioteca înţeleptului boier muntean se număra savantul german din secolul al XVI-lea Gaspar Peucer, filozoful şi matematicianul sicilian Michael Angelus Fardella, care a studiat temeinic filozofia lui Descartes, sau eruditul francez, fost rector al universităţii Sorbona, Ravisius Textor.

De o certă valoare documentară este tratatul de filozofie în şase volume *Philosophia vetus et nova ad usum scholae accommodata*, tipărit la Paris şi Bologna în 1682, deoarece consemnează, în multiplele însemnări marginale, ca posesori anteriori pe doctorul Iacob Pylarino, medic la curtea lui Şerban-Vodă şi Constantin Brîncoveanu, prieten al stolnicului Constantin Cantacuzino [19], şi pe un alt medic contemporan, Prochori Primicerius, de la care autorul *Istoriei Ţării Româneşti* a cumpărat şi alte lucrări [20].

---

[19] Cf. V. Vătămanu, *Iacob Pylarino, medic al curţii domneşti din Bucureşti (1684—1687; 1694—1698)*, în *Din istoricul medicinii româneşti şi universale*, Buc., 1962, p. 131—132.

[20] Pe pagina de titlu a lucrării *Ephemerides exactissimae* a matematicianului italian Andrea Argoli, posesorul iniţial al cărţii, doctorul Primycerius şi-a însemnat marca sa de proprietate : *„ex libris Prachori Primicerii doctoris medicinae"*. Acest *ex libris* a fost tăiat ulterior de către stolnicul C. Cantacuzino, care, spre a arăta provenienţa cărţii, scria : *„fuit quodam nunc vero est ex Constantini Cantacuzeni, non raptus sed emptus"*.

Acesta din urmă nu este consemnat de nici o istorie a medicinii româneşti, deşi familia Primicerilor este menţionată în unele documente contemporane în rîndul ctitorilor mănăstirii Mărgineni [21].

În biblioteca familiei Cantacuzino întrezărim şi serioase preocupări pentru ştiinţele pozitive : medicină, matematică, astronomie, fizică, tehnologie. Aceste prezenţe de factură ştiinţifică în cultura stolnicului Constantin Cantacuzino şi a fiului său Răducanu (Rodolfo) îşi au începutul în anii de studii la Padova sau la Paris (Răducanu, fiul stolnicului Constantin Cantacuzino, a urmat şi cursurile Universităţii din Paris).

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cînd stolnicul pleca în fructuoasa sa călătorie de studii, la Universitatea din Padova se predau după cum arăta în 1933 Petre V. Haneş într-un studiu consacrat acestei teme, în afară de teologie, numeroase discipline ştiinţifice [22]. Stolnicul însuşi aminteşte în jurnalul său intim că a studiat geometria lui Euclid cu filozoful şi matematicianul Valerianus Bonvicinus. A audiat, fără îndoială, şi cursuri de medicină, dovadă interesul constant pentru această ştiinţă.

Între puţinele cărţi care s-au păstrat pînă la începutul secolului al XIX-lea la mănăstirea Mărgineni figurau şi cîteva titluri privind ştiinţa medicală. În primul rînd, ediţia princeps din 1572 a lucrării *Disputationum de nova Phiilippi Paracelsi medicina*, scrisă de Thomas Erastus, profesor de medicină la Universitatea din Heidelberg [23]. Disertaţia este legată într-un singur volum împreună cu alte două lucrări ale aceluiaşi autor, tot în ediţii princeps. Volumul provine din biblioteca Colegiului iezuit din Cameniţa.

Un loc de seamă în lecturile medicale ale cărturarului muntean l-a avut scrierea *Amicus medicorum* (autor Ioannes Ganivetus), tipărită la Lyon în 1550, cu multe note marginale şi sublinieri pe text ale stolnicului Constantin Cantacuzino.

În lista întocmită de bibliotecarul Colegiului „Sf. Sava" în 1839 cu ocazia preluării cărţilor profane de la mănăstirea Mărgineni la biblioteca de la Sf. Sava [24], este semnalată şi „o lucrare italienească de doctorie" pe care n-am identificat-o încă în fondurile Bibliotecii Academiei.

---

[21] Într-o broşură tipărită de Nicolae Rosetti „la 31 martie 1862 în tipografia Spectatorului, uliţa Gorgovei din Bucureşti", intitulată *Urmarea procesului d. Comite N. de Rosetti cu egumenu monastirei Mărgineni şi comunitatea sa*, se aminteşte că între „subscrişii din actul de ded'caţie (din 1731)", prin care mănăstirea Mărgineni a fost închinată Muntelui Sinai, figurează şi un reprezentant al familiei Primiceri. Şi, într-adevăr, actul de donaţie din 1 martie 1731 are printre semnatari şi pe Pantazi Primikiridon.

[22] Cf. Petre V. Haneş, *Istorie literară în călătorii, II, Şcoala de Padova şi Stolnicul Constantin Cantacuzino*, în „Convorbiri literare", 1933, nr. 66, p. 17.

[23] Cf. A. Castiglioni, *Histoire de la médecine*, Paris, 1931, p. 361—362.

[24] În baza art. 246 din *Regulamentul şcoalelor* din Ţara Românească, Biblioteca naţională de la Colegiul „Sf. Sava" din Bucureşti prelua toate cărţile profane de la mitropolie şi mănăstirile din ţară. La 11 septembrie 1839, medelnicerul Gheorghe Ioanid, bibliotecarul colegiului, a ridicat de la mănăstirea Mărgineni toate publicaţiile în limba latină, italiană, franceză şi germană care se mai păstrau aici după jefuirea vestitei colecţii de cărţi a familiei Cantacuzino de către Nicolae Mavrocordat. Medelnicerul Gh. Ioanid a întocmit şi un catalog în două exemplare, care s-a păstrat pînă astăzi în fondurile Arhivelor statului din Bucureşti.

Cu ajutorul acestui catalog, care înregistrează 310 cărţi, am reuşit să identificăm în Biblioteca Academiei numeroase scrieri care au aparţinut stolnicului, deoarece fondul Bibliotecii de la Sf. Sava a trecut în 1901 în patrimoniul Bibliotecii Academiei.

Două publicaţii făcînd parte din aceeaşi colecţie umanistă de cărţi vin să demonstreze că în Ţara Românească problemele teoretice şi practice ale chirurgiei erau cunoscute şi studiate încă din secolul al XVII-lea, nu numai de medicii de curte, în genere greci sau italieni, ci şi de oamenii de ştiinţă autohtoni.

Tratatul de chirurgie, tipărit la Veneţia în 1677 sub titlul *Compendie di tutta la Cirugia*, cumulează două scrieri distincte : *Trattate di Cirugia* (autori Pietro şi Lodovico Rostini) şi *Discorso Sopra la Cirugia* (autor Leonardo Fioravanti). Medicul italian Leonardo Fioravanti, autorul celei de-a doua lucrări, este considerat drept un discipol remarcabil al marelui Paracelsus, operele sale ştiinţifice avînd o largă răspîndire europeană în secolele XVI—XVII. Tratatul de chirurgie, care alătură scrierile amintite are şi o preţioasă anexă, în care sînt descrise şi prezentate în gravuri instrumentele chirurgicale folosite în secolul al XVII-lea. Volumul poartă semnătura de proprietate a lui Radu Cantacuzino : „Di Rodolfo Cantacuzeno''. Tot de la acelaşi posesor provine şi cunoscuta lucrare a lui Leonardo Fioravanti *La Cirugia distincta in tre libri* (Veneţia, 1679). Prima ediţie a fost imprimată tot la Veneţia în 1582.

O colecţie aproape completă din lucrările ştiinţifice ale matematicianului şi astronomului italian din secolul al XVII-lea Andrea Argoli, profesor de matematică la Universitatea din Padova, se păstrează astăzi la Biblioteca Academiei, coborînd prin timp de la mănăstirea Mărgineni ; toate exemplarele au trecut în subsolul paginii de titlu *ex libris*-ul stolnicului Constantin Cantacuzino. Interesul ştiinţific al boierului muntean pentru mişcarea aştrilor în spaţiul sideral, pentru fenomenele astronomice de seamă (eclipse de Soare, de Lună, comete etc.) era deplin satisfăcut de riguroasele *Efemeride* pentru perioada 1641—1700 ale astronomului padovan.

Printr-o valoroasă *Cosmografie* în patru părţi, tipărită la Veneţia în 1598, este prezent în biblioteca stolnicului şi filozoful, metematicianul şi fizicianul veneţian din secolul al XVI-lea Francisco Barozzi (Barocci). El a tipărit tot la Veneţia, între 1560 şi 1580, celebrele *Comentarii asupra lui Euclid*, pe care le-a cunoscut, fără îndoială, şi cărturarul muntean în vremea în care studia cu Bonvicinus geometria euclidiană.

Prin două lucrări de filozofie naturală de mare răsunet în lumea ştiinţifică din secolul al XVI-lea, sînt semnalate preocupările eruditului boier român pentru opera atît de întinsă şi diversă a savantului german Athanasius Kircherius (*Ars magna lucis etumbrae*, Amsterdam, 1671 şi *Ars magna sciendi*, Amsterdam, 1669).

De o dublă valoare ştiinţifică pentru ştiinţa europeană în general şi pentru cultura românească în special este lucrarea *Initia doctrinae physicae*, scrisă de marele umanist german din secolul al XVI-lea, discipol al lui Luther, Philipp Melanchthon. Ambele volume ale acestei lucrări, într-o ediţie rarisimă imprimată la Wittenberg în 1570, sînt bogat adnotate de stolnicul Constantin Cantacuzino. În spaţiul alb al paginilor, pe forzaţ, în cadrul textului, stolnicul scrie aproape un nou tratat de fizică, însoţit de formule şi schiţe. Studierea acestor valoroase însemnări ar aduce noi contribuţii la cercetarea gîndirii ştiinţifice româneşti din secolul al XVII-lea.

O preţioasă menţiune despre cunoaşterea în ţara noastră a operei marelui astronom şi matematician olandez Snellius, descoperitorul legilor refracţiei, este lucrarea sa *Theoriae mechanicae de liniato*, aflată în biblioteca

familiei Cantacuzino într-o ediţie din 1705. Anul de imprimare al acestei lucrări este de natură să arate că cercetările ştiinţifice ale stolnicului nu se referă numai la perioada studiilor în străinătate, ci reprezintă o coordonată a întregii sale activităţi.

Secolul al XVII-lea este în istoria multimilenară a culturii umane un moment însemnat şi prin apariţia unui nou produs al artei tipografice, care a dat politicii o temută armă de luptă, iar literaturii şi ştiinţei un puternic mijloc de afirmare : *periodicele*. Prin conţinutul lor variat şi mereu actual, datorită periodicităţii, care scurta mult drumul unei ştiri militare sau politice sau a unei realizări ştiinţifice şi literare de la sursă sau autor pînă la cititor, periodicele cunosc o mare circulaţie continentală, iar numărul lor înregistrează în a doua jumătate a secolului o tendinţă de rapidă creştere.

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, foile periodice pătrund şi în ţările noastre, stolnicul Constantin Cantacuzino fiind primul cărturar român care se abonează la cîteva periodice în limba italiană. Conducînd efectiv politica externă a Ţării Româneşti timp de aproape patru decenii, stolnicul Constantin Cantacuzino a purtat o vastă corespondenţă diplomatică şi personală cu cei mai de seamă oameni politici ai epocii. Toate scrisorile reflectă o informaţie completă şi la zi asupra evenimentelor politice europene. Periodicele i-au folosit în acest scop într-o foarte mare măsură.

Se află astăzi la Biblioteca Academiei cinci volume in-quatro, într-o frumoasă legătură românească de epocă în piele galbenă şi maro, o mare parte din colecţia unui periodic vienez în limba italiană, *Il Corriere ordinario* din anii 1688-1703, la care a fost abonat stolnicul Constantin Cantacuzino. *Il Corriere ordinario* era un periodic cu apariţie foarte strînsă, bisăptămînală, furnizînd informaţii politice, militare şi culturale din principalele ţări europene. Marile bătălii, decretele regale sau imperiale de interes general, tratatele de pace etc. prilejuiau apariţia unor ediţii speciale sau a unor suplimente. Peste toate alerga privirea iscoditoare a omului politic, care sublinia, nota, semnala tot ceea ce putea să intereseze politica Ţării Româneşti. Orice atitudine politică a stolnicului era rezultatul unei mature judecăţi şi a unei ample cercetări. La machiavelica sa abilitate politică, stolnicul alătura informaţia ştiinţifică asupra fenomenelor politice şi sociale contemporane.

În colecţia periodicului vienez „Il Corriere ordinario" au fost intercalate la legat şi cîteva numere ale unui ziar intitulat „Foglio", care apărea în oraşul italian Foligno. Fiecare număr al periodicului săptămînal „Foglio" oferea cititorilor ştiri religioase şi politice din Roma, comunicări militare şi culturale din oraşele italiene sau din marile centre ale Europei occidentale. Frecvente şi cu referiri la ţările noastre sînt relatările transmise din Viena sau Varşovia (îndeosebi privind răscoala lui Francisc Rakoczi din Transilvania).

Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino înregistrează şi primul periodic bibliografic italian care a pătruns la sfîrşitul secolului al XVII-lea în Ţara Românească. Publicaţia „La galleria di Minerva" apărea la Veneţia în tipografia lui Girolamo Albrizzi, începînd din 1696. După cum reiese din pagina de titlu al primului număr, „La galleria di Minerva" era concepută ca o publicaţie serială anuală şi îşi propunea să semnaleze bibliografic cele mai importante lucrări din toate domeniile, tipărite la Veneţia şi în alte centre europene. Uneori prezentarea bibliografică este însoţită de reproducerea

prefeței, a unei fragment din lucrare sau de o amplă biobibliografie care semnalează toate operele originale ale autorului recenzat, în diferite ediții, precum și referiri bibliografice despre viața și activitatea acestuia. Revista are și o reușită prezentare grafică, textul fiind însoțit în fiecare număr de vignete, gravuri, chenare tipografice etc., reproduse din cărțile prezentate sau originale. Din periodicul „La galleria di Minerva“ au apărut în perioada 1696—1717 8 volume; nouă ni s-au păstrat prin biblioteca marelui cărturar numai primele două numere, din anii 1696—1697 (al doilea număr este incomplet). Ambele volume au fost legate împreună în Țara Românească chiar în timpul vieții stolnicului Constantin Cantacuzino.

Pe baza informațiilor bibliografice, de multe ori foarte ample, stolnicul făcea comenzi în străinătate, îndeosebi la Veneția, îmbogățindu-și biblioteca cu cele mai noi și mai valoroase tipărituri europene. Astfel, în primul număr al revistei „La galleria di Minerva“ din 1696 este prezentată lucrarea *Mappamondo istorico* a lui Antonio Foresti, pe care am semnalat-o ca existentă în biblioteca eruditului boier român.

În partea a doua a publicației, din 1696, este prezentată pe larg, în aproape 30 de pagini, traducerea în limba italiană a lucrării *De vulgari eloquentia*, scrisă de marele Dante Alighieri, în ultimii ani ai vieții, în limba latină. Ediția italiană apărea la Veneția în tipografia lui Albrizzi, care semnează și cuvîntul introductiv. Din informațiile noastre, este pentru prima dată cînd această operă a nemuritorului Dante este cunoscută dintr-o sursă directă de către cărturarii români. Și în acest caz stolnicul se dovedește a fi un înaintaș de seamă al culturii noastre.

Mai putem menționa în grupa periodicelor colecția intitulată „Veridica raccolta de Giornali di Buda” (parte prima, Veneția, 1696, tipărită tot de Girolamo Albrizzi) și *Almanacco perpetuo di Rutilio Benincosa*, semnalat anterior de Emil Vîrtosu și Mircea Tomescu [25]. Ambele publicații i-au aparținut, vădind încă o dată preocupările multiple și de profunzime ale unuia dintre cei mai de seamă reprezentanți ai umanismului românesc din secolul al XVII-lea, Constantin Cantacuzino stolnicul.

---

[25] Emil Vîrtosu, *Foletul Novel, calendarul lui Constantin-vodă Brîncoveanu, 1693—1704*, Buc., 1942, p. XLII și Mircea Tomescu, *Calendarele românești*, Buc., 1957, p. 11.

CONTRIBUȚIE LA REPERTORIUL CORESPONDENȚEI STOLNICULUI CONSTANTIN CANTACUZINO

DE

C. ȘERBAN

Unul din marii cărturari umaniști ai poporului nostru din secolul al XVII-lea — stolnicul Constantin Cantacuzino —, care a promovat idei înaintate în lucrările sale științifice și literare din domeniul istoriei, teologiei, filologiei, geografiei, etnografiei și cartografiei, s-a dovedit a fi în același timp un priceput om politic și un iscusit diplomat al epocii sale. Înalta sa pregătire științifică formată la școlile superioare din Constantinopol și Padova, unde a cunoscut cele mai înalte culmi atinse de unele științe sociale și filozofice și de literatura greacă și latină, s-a desăvîrșit și prin deprinderea unor limbi străine de largă circulație europeană în cercurile politice și diplomatice din acea vreme (latina, greaca, italiana), ajungînd prin aceasta a fi un adevărat poliglot. Orizontul său științific și politic s-a lărgit în timpul lungilor sale călătorii — începute încă din vremea adolescenței — prin cele trei țări române, prin Peninsula Balcanică (la Adrianopol, Constantinopol), pe țărmurile Asiei Mici și în insulele Mării Egee, în Europa de răsărit (în Podolia la Camenița și Cehrin, la Cracovia și Varșovia), în Europa centrală (la Buda, Viena), în regiunile mediteraneene (în Italia la Veneția și Padova, în insula Creta).

Călătoria sa întreprinsă din București la Constantinopol și de acolo pe mare prin Marea Egee, Mediterană, Ionică și Adriatică la Veneția, unde a stat timp de cîțiva ani, s-a păstrat consemnată pînă astăzi într-un jurnal de drum foarte interesant prin conținutul său [1].

Activitatea politică și științifică, desfășurată de la înălțimea pregătirii sale, care-i dădea posibilitatea să-și domine contemporanii a lăsat o puternică impresie asupra acestora. Chesarie Daponte îl numește „marele stolnic cel învățat" [2], iar Gherasim de Alexandria „întru tot vestitul Constandin mai denainte mare stolnic" [3]. Ed. Chishull, un călător englez care l-a

---

[1] Bibl. Academiei, ms. 1 498, p. 126—133.

[2] C. Erbiceanu, *Cronicarii greci*, Buc., 1888, p. 173.

[3] N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. I, Buc., 1901, p. 162.

cunoscut personal la Bucureşti, consemnează în jurnalul său de drum deosebita pricepere a stolnicului C. Cantacuzino în unele ştiinţe şi în politică : „Este foarte iniţiat în controversa religioasă a bisericii sale, precum şi în multe ştiinţe profane. Este foarte priceput în politică” [4].

Puternică personalitate politică şi ştiinţifică, stolnicul C. Cantacuzino, care a preocupat îndeaproape şi pe cronicarii nu numai din Ţara Românească, ci şi din Moldova şi Transilvania, a întreţinut o largă corespondenţă cu numeroşi conducători de state europene, cu miniştri şi ambasadori, cu oameni politici care au participat în mod activ la rezolvarea problemelor politice internaţionale din sud-estul Europei, cu numeroşi învăţaţi, reprezentanţi de seamă ai culturii europene [5].

Bogata corespondenţă pe care a întreţinut-o timp de aproape 40 de ani, în cea mai mare parte ca şef al cancelariei domneşti, a atras atenţia chiar contemporanilor săi, atît prin volumul ei, cît şi prin diversitatea persoanelor cărora le era adresată [6].

Mihai Cantacuzino banul afirmă că în casa stolnicului C. Cantacuzino „erau mult mai multe scrisori de la împăraţi şi privilegiuri pentru neamul Cantacuzinilor” decît în arhiva cancelariei domneşti [7].

Corespondenţa stolnicului C. Cantacuzino a fost redactată fie de el personal, fie de secretarii cancelariei domneşti pentru limbile italiană, latină, germană, polonă, greacă şi turcă, pe care-i avea în subordine [8].

Ca şi în cazul corespondenţei de stat a lui Şerban Cantacuzino şi Constantin Brîncoveanu [9] — dirijată de stolnicul C. Cantacuzino prin dubla sa calitate de rudă apropiată şi de persoană de mare încredere — , în corespondenţa personală a stolnicului se constată folosirea scrierii cifrate, pe care el o deprinsese încă de pe cînd se afla la studii în Italia [10].

În istoriografia românească, publicarea primelor scrisori ale stolnicului a fost posibilă abia pe la sfîrşitul secolului al XIX-lea, cînd ele apar ici şi colo în volumele cunoscutei colecţii „Documente privitoare la istoria românilor”, culese din diferite fonduri de arhivă din Veneţia [11], Polonia [12], Budapesta, Constantinopol [13], Braşov [14] de Eudoxiu de Hurmuzaki, Ion Bogdan şi N. Iorga. O valoroasă contribuţie la publicarea scrisorilor stolnicului C. Cantacuzino a adus-o N. Iorga, care a întreprins vaste investigaţii în arhive străine de stat şi particulare de prin toată Europa pentru a

---

[4] Ed. Chishull, *Călătorie prin Ţara Românească (1702)*, traducere din limba engleză de Caterina Piteşteanu, Buc., 1923, p. 5.

[5] D. Russo, *Studii istorice greco-române*, vol. II, Buc., 1939, p. 528.

[6] A. M. Del Chiaro Fiorentino, *Revoluţiile Valahiei*, Iaşi, 1929, p. 104, 128 ; N. Dobrescu şi C. Giurescu, *Documente privitoare la C. Brîncoveanu*, Buc., 1907, p. XIII—XIV ; N. Iorga, *Istoria literaturii române in sec. XVIII*, vol. I, Buc., 1902, p. 39—43.

[7] N. Iorga, *Genealogia Cantacuzinilor de banul Mihai Cantacuzino*, Buc., 1902, p. 293.

[8] A. M. Del Chiaro Fiorentino, *op. cit.*, p. 104.

[9] Corespondenţa lui C. Brîncoveanu este în pregătire spre a fi publicată de Paul Cernovodeanu.

[10] Bibl. Acad., ms. 1 498, f. 135 v.

[11] Doc. Hurmuzaki, vol. V, partea 1 (Buc., 1885) ; idem, vol. IX, partea 1 (Buc., 1897).

[12] *Ibidem*, vol. IX, partea 1 (Buc., 1897).

[13] *Ibidem*, supliment II, vol. 3 (Buc., 1900).

[14] *Ibidem*, vol. XIV, partea I (Buc., 1915), partea a 2-a (Buc., 1917), partea a 3-a Buc., 1936). vezi şi I. Ardeleanu, *Istoria diecesei române*..., partea I, Gherla, 1883.

descoperi ştiri relative la istoria poporului român[15], pe de o parte, iar pe de alta ample cercetări cu privire la istoria familiei Cantacuzinilor[16] şi a lui C. Brîncoveanu[17]. De asemenea, studiind aceeaşi epocă a lui C. Brîncoveanu, istoricii N. Dobrescu şi C. Giurescu au publicat la începutul secolului al XX-lea cîteva scrisori ale stolnicului C. Cantacuzino[18], aflate în arhivele din Viena. Corespondenţa stolnicului C. Cantacuzino cu Petru cel Mare, cu miniştrii şi diplomaţii ruşi şi cu reprezentanţii diplomatici români la Moscova la începutul secolului al XVIII-lea, semnalată din 1878 de istoricul Gr. Tocilescu în raportul său prezentat la Academia Română despre călătoria de studii făcută în Rusia în anul precedent[19], a fost publicată în timpul primului război mondial de A.A.C. Stourdza o dată cu corespondenţa lui C. Brîncoveanu cu aceleaşi personalităţi politice[20].

În timpul celui de-al doilea război mondial, cercetarea arhivelor particulare maghiare, italiene şi greceşti a permis publicarea scrisorilor stolnicului C. Cantacuzino cu oamenii politici din Transilvania de la sfîrşitul secolului al XVII-lea[21] şi cu oameni de cultură greci din aceeaşi epocă[22].

În istoriografia din ultimele două decenii au fost semnalate unele scrisori ale stolnicului C. Cantacuzino relativ la relaţiile sale politice cu Rusia[23].

În istoriografia străină, corespondenţa stolnicului C. Cantacuzino a fost menţionată într-o măsură mult mai mică. În afară de scrisorile sale care ilustrează relaţiile pe care le-a avut cu oamenii politici din Transilvania la sfîrşitul secolului al XVII-lea[24] şi cu cei din Rusia de la începutul secolului al XVIII-lea[25], subliniem fondul valoros de scrisori—semna-

---

[15] N. Iorga, *Manuscrise in biblioteci străine relative la istoria românilor*, Buc., 1899; idem, *Socotelile Braşovului scrisori româneşti către sfat în secolul al XVII-lea*, Buc., 1899; idem, *Studii şi documente*, vol. III, Buc., 1900.

[16] Idem, *Operele lui C. Cantacuzino*, Buc., 1901; idem, *Documentele familiei Cantacuzino*, Buc., 1902.

[17] Idem, *Documente privitoare la Constantin vodă Brîncoveanu*, Buc., 1901.

[18] N. Dobrescu şi C. Giurescu, *Documente şi regeste privitoare la Constantin Brîncoveanu*, Buc., 1907.

[19] Gr. Tocilescu, *Misiune în Rusia. Instrucţiunea. Rapoarte*, în „Analele Societăţii Academice Române", seria I, tom. XI, secţia I.

[20] A. A. C. Stourdza, *C. Brancovan, prince de Valachie 1688—1714. Son règne et son époque*, Paris, 1915.

[21] A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, vol. XI, Buc., 1939.

[22] N. Camariano, *Catalogul manuscriselor greceşti*, vol. II, Buc., 1940.

[23] G. C., *Legăturile dintre Petru cel Mare şi Brîncoveanu*, în „Studii", 1950, 3; G. S. Ardeleanu, *Ştiri privitoare la istoria ţărilor române în corespondenţa împăratului Rusiei Petru I*, în *Studii şi cercetări de istorie medie*, I, 1950; C. Şerban, *Legăturile stolnicului Constantin Cantacuzino cu Rusia*, în *Studii şi articole de istorie*, II, 1957; C. Enea, *Ştiri privitoare la români în corespondenţa lui Petru cel Mare 1708—1709*, în *Studia Universitatis Babeş-Bolyai*, Seria Historia, 1, 1960; Dan Pleşca, *Noi contribuţii la cunoaşterea legăturilor dintre Rusia şi Ţara Românească (veacul al XVIII-lea)*, în „Biserica ortodoxă română", 1963, p. 9—10; vezi şi G. Bezviconi, *Manuscrise ruseşti în Biblioteca Academiei R.P.R.*, Buc., 1949.

[24] *Monumenta Comitialia Regni Transilvaniae*, vol. XX, Budapesta, 1897.

[25] *Письма и бумаги императора Петра Великого*, vol. I—XI, Petersburg—Moscova, 1887—1962.

lat de istoricul englez E. D. Tappe — aflate în arhiva lordului W. Paget, fostul ambasador al Angliei la Constantinopol (1693—1702) şi cele semnalate de cercetătoarea sovietică L. E. Semenova[26].

Aşa cum constatam în 1957, pînă în prezent nu a fost întocmită o evidenţă a întregii corespondenţe aparţinînd stolnicului C. Cantacuzino[27]. În prezentul repertoriu, care este departe de a cuprinde întreaga corespondenţă a stolnicului C. Cantacuzino, am reuşit să strîngem din diferite publicaţii din ultimul secol numai o parte din aceea trimisă de el. Din corespondenţa primită de el, asupra căreia am întocmit o evidenţă asemănătoare, rezultă că există scrisori fie adresate aceloraşi persoane despre care avem cunoştinţe, fie unor persoane de la care a primit totuşi răspuns la scrisorile trimise, ca, de exemplu : Alexandru Mavrocordat Exaporitul, Nicolae Comnen Papadopulos, M. Mikes, Mihai Dimo, diferiţi agenţi ai săi de la Constantinopol, Bender, din Crimeea (de exemplu Capitan Sterie, Afenduli, Nicolae Mera). De asemenea nu este exclusă existenţa corespondenţei sale cu Iacob Colyer, ambasadorul Olandei la Constantinopol, Miron Costin cronicarul, Nicolae Milescu spătarul, Emeric Tököly etc., cu care a avut în mod sigur relaţii politice.

Pentru a îmbogăţi actualul repertoriu, am introdus în prima parte şi unele scrisori ale stolnicului C. Cantacuzino aflate în unele arhive din ţară şi din străinătate încă inedite, dar în curs de publicare[28]. Ele provin din arhivele Muzeului româno-rus şi din Biblioteca Academiei din Bucureşti şi dintr-o arhivă particulară din Plas Newydd, comitatul Walles (Anglia), ultima semnalată de E.D.Tappe în articolul menţionat.

Considerăm că noi cercetări în arhivele din ţară şi în special în cele străine din Haga, Dresda, München, Veneţia, Viena, Budapesta, Varşovia, Cracovia, Moscova, Leningrad etc. vor putea contribui prin rezultatele lor la îmbogăţirea actualului repertoriu întocmit cu prilejul comemorării a 250 de ani de la moartea marelui om de cultură, reprezentant de seamă al umanismului în ţara noastră la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea.

LISTA PERSOANELOR CĂRORA STOLNICUL C. CANTACUZINO LE-A ADRESAT SCRISORI

A. ÎN FONDURI DE ARHIVĂ

I David Corbea, 1702 1705
II William Paget, 1694—1701
III G. P. Schreyer, 1699

[26] E. D. Tappe, *Documents concerning Romania in the Paget Papers*, în *Slavonic and East European Review*, XXXIII (1954), nr. 80; L. E. Semenova, *Din istoria relaţiilor românoruse de la sfîrşitul secolului al XVII-lea — începutul secolului al XVIII-lea*, în „Analele româno-sovietice”, Istorie, nr. 2, 1959, p. 109—133; *idem*, *Stabilirea legăturilor diplomatice permanente între Ţara Românească şi Rusia la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începtul secolului al XVIII-lea*, în „Romanoslavica”, 5, 1962.

[27] C. Şerban, *op. cit.*, p. 239.

[28] Cele de la Muzeul româno-rus, împreună cu scrisori de la David Corbea, sînt în curs de publicare de Elena Iones[illegible]

B. ÎN PUBLICAŢII

IV Pal Beldi 1677
V Toma Cantacuzino, 1711
VI Ioan Cariofil, 1692
VII Carol al VI-lea, 1713
VIII Starostele Companiei greceşti din Sibiu, 1712
IX David Corbea, 1702—1704
X F. A. Golovin, 1705—1706
XI G. I. Golovkin, 1706—1712
XII Ilie protopopul 1704
XIII Iosif I, 1711
XIV Samuel Kalnoki, 1689
XV Alexandru Károly, 1707
XVI Leopold Kollonich, 1707
XVII Hannes Mankesch, 1696
XVIII L. F. Marsigli, 1691—1694
XIX A. D. Menşikov, 1707
XX Hrisant Notara, 1708—1715
XXI Laurenţiu Pekri, 1707
XXII Petru I, 1706
XXIII Ioan al III-lea Sobieski, 1688—1689
XXIV Mihail Teleki, 1679—1689
XXV Frederic Veterani, 1689—1691
XXVI Zgura, 1701 1708

A. CORESPONDENŢA AFLATĂ ÎN FONDURI DE ARHIVĂ [29]

I. C. CANTACUZINO CĂTRE DAVID CORBEA[30] 1702 1705

1. *1702 septembrie 25.* — Despre situaţia din Imperiul otoman, Transilvania şi Polonia.
Bibl. Academiei, Arh. 648, l. română. Muzeul romàno-rus. Microfilm ms. 1, l. rusă.
2. <*1702 decembrie 4, Bucureşti.* Despre corespondenţa lor. De asemenea îi comunică ştiri din Moldova şi Imperiul otoman.
Bibl. Acad. Arh. 648.
3. *1703 martie 2, Bucureşti.* Despre situaţia din Imperiul otoman, Moldova, Franţa şi despre tătari.
Muzeul româno-rus. Microfilm ms.1.
4. *1703 iunie 1, Bucureşti.* Despre corespondenţa lor. De asemenea sînt comunicate ştiri din Imperiul otoman, Ţara Românească şi Franţa.
Muzeul româno rus. Microfilm ms. 1.
5. *1703 iunie 24, Bucureşti.* Despre sosirea lui C. Brîncoveanu la Adrianopol. De asemenea, ştiri din Imperiul otoman şi despre răscoala lui Francisc al II-lea Rakoczi [31].
Muzeul româno-rus. Microfilm ms. 1.

---

[29] Fondurile de arhivă şi publicaţiile care cuprind corespondenţa sînt cele menţionate în partea introductivă.
[30] David Corbea (jumătatea sec. XVII—1707), reprezentant diplomatic român la Moscova.
[31] Francisc al II-lea Rakoczi (1676 1735), principe al Transilvaniei, 1704—1707.

6. *1703 iulie 18, Bucureşti.* Despre curieri. De asemenea, ştiri din Imperiul otoman, Ţara Românească şi Transilvania.
Muzeul româno-rus. Microfilm ms. 1.
7. *1703 septembrie 20, Bucureşti.* — Despre curieri şi corespondenţa lor secretă. De asemenea, ştiri despre situaţia din Imperiul otoman.
Bibl. Acad. Arh. 648; vezi şi A. A. C. Stourdza, p. 108 109 (fragment).
8. *1703 decembrie 25, Bucureşti.* Despre corespondenţa lor. Îi comunică de asemenea ştiri din Moldova, Transilvania şi Imperiul otoman.
Muzeul româno rus. Microfilm ms. 1.
9. *1704 mai 26.* Despre curieri şi corespondenţa lor secretă. De asemenea ştiri din Imperiul otoman.
Bibl. Acad. Arh. 648; vezi şi A. A. C. Stourdza, p. 86—88 (menţiune).
10. *1704 octombrie 11.* Despre curieri şi corespondenţa lor. De asemenea, ştiri din Imperiul otoman.
Bibl. Acad. Arh. 648.
11. *1705 ianuarie 4.* Despre corespondenţa lor. De asemenea, ştiri din Imperiul otoman.
Muzeul româno-rus. Microfilm ms. 1.

II. C. CANTACUZINO CĂTRE WILLIAM PAGET [32]
1694—1701

12. *1694 decembrie 8, Bucureşti.*
13. *1695 februarie 8, Bucureşti.*
14. *1695 mai 6, Brîncoveni.*
15. *1695 iunie 27, Olt.*
16. *1695 august 17, Tîrgovişte.*
17. *1695 august 26, Tîrgovişte.*
18. *1695 decembrie 20, Bucureşti.*
19. *1696 aprilie 27, Bucureşti.*
20. *1696 mai 31, Bucureşti.*
21. *1696 august 5, Tîrgovişte.*
22. *1696 decembrie 21, Bucureşti.*
Nr. 11 21. Vezi E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 207.
23. *1697 februarie 5.*
24. *1697 martie 1?, Bucureşti.*
25. *1697 iunie 15.*
26. *1697 iunie 25, Drincea.*
Nr. 22—25, vezi E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 208.
27. *1697 august 18, Cerneţi.*
Vezi E. D. Tappe, *op. cit.*, 203—204, p. 208.
28. *1697 octombrie 2, Piteşti.*
29. *1697 noiembrie 27, Tîrgovişte.*
30. *1698 martie 4, Bucureşti.*
31. *1698 martie 5, Bucureşti.*
32. *1698 aprilie 6, Bucureşti.*
33. *1698 aprilie 18, Bucureşti.*

---

[32] William Paget (1637—1713), om politic şi diplomat englez, ambasadorul Angliei la Constantinopol între anii 1693 şi 1702.

34. *1698 mai 14, București.*
35. *1698 iunie 4, București.*
36. *1699 aprilie 9, București.*
37. *1996 aprilie 23, București.*
38. *1699 iunie 16, București.*
39. *1699 iulie 26, Tîrgoviște.*
40. *1699 septembrie 20, Tîrgoviște.*
41. *1701 februarie 22, București.*

Nr. 27—40. Vezi E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 208.

III. C. CANTACUZINO CĂTRE G. P. SCHREYER [33]
1699

42. *1699 aprilie 9, București.*
43. *1699 aprilie 13.*

Nr. 41—42. Vezi E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 210.

B. CORESPONDENȚA PUBLICATĂ

IV. C. CANTACUZINO CĂTRE PAL BELDI [34]
1677

44. *1677 noiembrie București.* Despre situația din Imperiul otoman.
Monumenta Comitialia Rerum Transilvaniae, vol. XVI, p. 399.

V. C. CANTACUZINO CĂTRE TOMA CANTACUZINO [35]
1711

45. *1711 decembrie 7.* — Despre situația din Imperiul otoman.
A.A.C. Stourdza, p. 289—290.

VI. C. CANTACUZINO CĂTRE IOAN CARIOFIL [36]
1692

46. *1692 mai 12, București.* — Despre studiile și profesorii fiilor săi.
N. Camariano, p. 88.

VII. C. CANTACUZINO CĂTRE CAROL AL VI-lea [37]
1713

47. *1713 iulie 11, București.*
N. Iorga, *Documente privitoare...*, p. 95.

---

[33] G. P. Schreyer (? — 1701) secretarul ambasadorului W. Paget.
[34] Beldi Pal (1621—1679) nobil maghiar.
[35] Toma Cantacuzino (sfîrșitul sec. XVII—1721), spătar muntean, nepotul de frate al stolnicului.
[36] Ioan Cariofil (începutul sec. XVII—1692), profesor, distins teolog și filozof grec.
[37] Carol al VI-lea (1685—1740), împărat al Austriei.

VIII. C. CANTACUZINO CĂTRE STAROSTELE COMPANIEI GRECEŞTI DIN SIBIU 1712

48. *1712.* Despre hagi Ghencu.
Doc. Hurmuzaki, vol. XIV, partea 1, p. 475.

IX. C. CANTACUZINO CĂTRE DAVID CORBEA 1702 1704

49. *1702 decembrie 9, Tîrgovişte.* — Despre situaţia din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 36 39.
50. *1703 ianuarie 3, Bucureşti.* Despre situaţia din Moldova, Polonia şi Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 42 43 ; Gh. C., p. 174.
51. *1703 ianuarie 5.* Despre corespondenţa lor secretă şi curieri. De asemenea, despre situaţia din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 44 46.
52. *(1703) octombrie 4, Tîrgovişte.* — Despre corespondenţa lor. De asemenea, veşti din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 31—35.
53. *1704 ianuarie 13, Bucureşti.* — Despre corespondenţa lor secretă, misiunea lui Teodor Corbea [38] şi situaţia din Transilvania şi Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 73—76.
54. *(1704 aprilie) Bucureşti.* — Despre corespondenţa lor secretă şi situaţia din Polonia şi Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 80.
55. *(1704) aprilie 25, Bucureşti.* Despre corespondenţa lor. De asemenea, ştiri din Ţara Românească şi Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 80 81.
56. *1704 mai 2, Bucureşti.* Despre corespondenţa lor secretă. De asemenea, ştiri despre situaţia din Transilvania, Polonia, Imperiul otoman şi despre tătari.
A. A. C. Stourdza, p. 81 86.
57. *1704 iulie 16, Bucureşti.* Despre corespondenţa lor secretă. De asemenea, ştiri din Transilvania şi Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 97 99.
58. *1704 iulie 17, Bucureşti.* Despre situaţia din Imperiul otoman şi nişte spioni turci.
A. A. C. Stourdza, p. 101 102.
59. *1704 iulie 20, Bucureşti.* Despre corespondenţa lor. De asemenea ştiri despre situaţia din Imperiul otoman şi relaţiile Franţei cu Francisc al II-lea Rakoczi.
A.A.C. Stourdza, p. 89 93.
60. *1704 august 15, Bucureşti.* Despre curieri. De asemenea, despre situaţia din Imperiul otoman şi tătari.
A.A.C. Stourdza, p. 102 104.
61. *1704 septembrie 4, Bucureşti.* Despre situaţia din Moldova, Transilvania, Polonia şi Imperiul otoman.
A.A.C. Stourdza, p. 105 108.
62. *1704 octombrie 10.* Despre corespondenţa lor. De asemenea, veşti din Imperiul otoman.
A.A.C. Stourdza, p. 109 111.

---

[38] Teodor Corbea, fratele lui David Corbea.

63. (*1704*) *octombrie 22, Tîrgoviște.* — Despre corespondența lor secretă. De asemenea, știri despre răscoala lui Francisc al II-lea Rakoczi și situația din Imperiul otoman.
A.A.C. Stourdza, p. 111—112.

X. C. CANTACUZINO CĂTRE F. A. GOLOVIN[39]
1705—1706

64. *1705 iunie.* — Despre corespondența lor și atașamentul său față de Rusia.
A.A.C. Stourdza, p. 54—55.
65. *1705 august 29, Filipești.* — Despre corespondența lor. Știri despre situația din Transilvania și Imperiul otoman.
A.A.C. Stourdza, p. 60.
66. (*1705*). — Despre corespondența lor. Știri din Imperiul otoman.
A.A. C. Stourdza, p. 61.
67. *1706 ianuarie 30.* — Despre corespondența lor. Știri din Imperiul otoman.
A.A.C. Stourdza, p. 115.
68. *1706 februarie 17.* — Despre corespondența lor. Știri din Imperiul otoman.
A.A.C. Stourdza, p. 118—119.
69. *1706 martie 22.* — Despre curieri și corespondența lor.
A.A.C. Stourdza, p. 120.
70. *1706 aprilie 20, București.* — Despre curieri și corespondența lor. De asemenea, știri din Polonia și Imperiul otoman.
A.A.C. Stourdza, p. 122—123.
71. *1706 mai 30.* — Despre curieri și corespondența lor.
A. A. C. Stourdza, p. 127.
72. *1706 august 26, Tîrgoviște.* — Despre curieri și în special despre David Corbea.
A.A.C. Stourdza, p. 130.

XI. C. CANTACUZINO CĂTRE G. I. GOLOVKIN[40]
1706—1712

73. *1706 septembrie 11.* — Despre curieri și corespondența lor. De asemenea, știri din Imperiul otoman.
A.A.C. Stourdza, p. 133—134.
74. *1706 decembrie 30.* — Despre curieri și atașamentul său față de Rusia.
A.A.C. Stourdza, p. 139.
75. *1707 ianuarie 17.* — Despre corespondența lor. Știri din Polonia, Transilvania și Imperiul otoman.
A.A.C. Stourdza, p. 153 155.
76. *1707 ianuarie 23, București.* — Despre corespondența lor secretă. De asemenea, știri din Imperiul otoman.
A.A.C. Stourdza, p. 169; Gh. C., p. 176.
77. *1707 februarie 2, Tîrgoviște.* — Despre corespondența lor. Știri din Polonia și Imperiul otoman.
A.A.C. Stourdza, p. 156—157.

---

[39] F. A. Golovin (1650—1706), cancelar al Rusiei (1700—1706).
[40] G. I. Golovkin (1660—1734), cancelar al Rusiei.

78. *1707 februarie 5, Tîrgovişte.* — Despre corespondenţa lor şi darurile trimise. De asemenea, veşti din Polonia.
A.A.C. Stourdza, p. 158.
79. *1707 februarie 24, Tîrgovişte.* — Despre sosirea lui David Corbea în Ţara Românească.
A.A.C. Stourdza, p. 160.
80. *1707 martie 23.* — Despre situaţia din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 161—162.
81. *(1707) martie.* Despre situaţia din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 162.
82. *1707 aprilie 3, Bucureşti.*—Despre corespondenţa lor. De asemenea, ştiri din Transilvania. Imperiul otoman şi relaţiile ruso-turce.
A. A. C. Stourdza, p. 163—165.
83. *1707 aprilie 7, Bucureşti.* — Despre curieri şi corespondenţa lor. De asemenea, ştiri din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 165—166.
84. *1707 mai 7, Bucureşti.* — Despre corespondenţa lor.
A. A. C. Stourdza, p. 166 167.
85. *1707 mai 15, Bucureşti.* — Despre curieri şi corespondenţa lor.
A. A. C. Stourdza, p. 167—168; *Письма и бумагі императора Петра Великого*, vol. V, p. 634—636; G. S. Ardeleanu, p. 212.
86. *1707 iulie 30, Afumaţi.* — Despre curieri şi corespondenţa lor. De asemenea, ştiri din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 170—171; Gh. C., p. 176.
87. *1707 septembrie 20, Tîrgovişte.* — Despre curieri. Ştiri despre pregătirile sîrbilor de a se răscula împotriva turcilor.
A. A. C. Stourdza, p. 173—174.
88. *1707 octombrie 28, Tîrgovişte.* — Despre curieri şi corespondenţa lor. Ştiri din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 175—176.
89. *1707 decembrie 13.* — Despre corespondenţa lor. Ştiri din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 177—179.
90. *1708 ianuarie 13.* — Despre corespondenţa lor. Ştiri din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 197—203.
91. *1708 ianuarie 23.* — Despre corespondenţa lor. Ştiri din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 207—210.
92. *1708 februarie 3.* — Despre corespondenţa lor. Ştiri din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 212—213.
93. *1708 martie 23.* — Despre curieri şi corespondenţa lor. De asemenea, ştiri din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 214—218.
94. *1708 iunie 2.* — Despre corespondenţa lor. Ştiri din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 220—224.
95. *1708 iunie 23.* — Despre curieri şi corespondenţa lor. De asemenea, ştiri despre războiul ruso-suedez.
A. A. C. Stourdza, p. 225—226.
96. *1708 iulie 20.* — Despre situaţia din Polonia şi Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 229—230.

97. *1708 august 28.* — Despre răscoala lui Bulavin [41] și situația armatei suedeze.
A. A. C. Stourdza, p. 232—233.
98. *1708 noiembrie 27, Tîrgoviște.* — Despre trădarea lui Mazepa [42]. De asemenea, știri din Moldova și Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 236—238.
99. *1709 februarie 16.* — Despre corespondența lor secretă. De asemenea, vești din Imperiul òtoman și Franța.
A. A. C. Stourdza, p. 249—250.
100. *1709 martie 25.* — Despre corespondența lor. Știri din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 253—255.
101. *1709 martie 26.* — Despre familia lui David Corbea.
A. A. C. Stourdza, p. 257—258.
102. *1709 iunie 9.* — Despre corespondența lor. Știri din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 260—261.
103. *1709 iunie 16.* — Despre curieri și corespondența lor. Știri din Polonia, Franța și Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 262—263.
104. *1709 iulie 28.* — Despre lupta de la Poltava.
A. A. C. Stourdza, p. 265—266.
105. *1709 august 6.* — Despre corespondența lor. De asemenea, vești despre pregătirile răsculaților sîrbi.
A. A. C. Stourdza, p. 269—270.
106. *1709 august 9.*
Vezi A. A. C. Stourdza, p. 276—278 (mențiune).
107. *1709 septembrie 18.* — Despre curieri și corespondența lor. De asemenea, știri din Imperiul otoman.
A. A. C. Sourdza, p. 272—273.
108. *1709 octombrie 5.* — Despre curieri și corespondența lor. De asemenea, vești din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 276—277.
109. *1710 ianuarie 2.* — Despre curieri și corespondența lor.
A. A. C. Stourdza, p. 287—288.
110. *1712 ianuarie 23.* — Despre corespondența lor. De asemenea, vești din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 290—292.
111. *1712 februarie 9.* — Despre corespondența lor. De asemenea, vești din Pomerania.
A. A. C. Stourdza, p. 292—294.

XII. C. CANTACUZINO* CĂTRE ILIE PROTOPOPUL [43]
1704

112. 1704 (post 16 ian). Îl asigură de sprijinul său pentru a scăpa de amenințarea curuților și-i cere informații despre aceștia.
I. Prișcu, *O scrisoare fără dată*, în „Țara Bîrsei", 1923, nr. 3 (I), p. 221—225 **.

---

[41] K. A. Bulavin (1660—1708), conducătorul țăranilor ruși răsculați în 1707—1708.
[42] I. S. Mazepa (1644—1709), hatman al Ucrainei.
[43] Ilie protopopul de la biserica Sf. Nicolae-Schei din Brașov.
* Scrisoare semnată împreună cu fratele său Mihai spătarul.
** Semnalată de P. Cernovodeanu.

XIII. C. CANTACUZINO CĂTRE IOSIF I[44]
1711

113. *1711 februarie.* — Îi solicită protecţia şi un paşaport pentru serviciile aduse Austriei.
N. Dobrescu şi C. Giurescu, *op. cit.*, p. 198—199.
114. *1711 martie.* — Îi solicită protecţia şi un paşaport pentru serviciile aduse Austriei.
N. Iorga, *Documentele familiei...*, p. 263—264.
115. *1711 mai 21, Bucureşti.* — Despre Carol al XII-lea[45], regele Suediei, şi situaţia din Imperiul otoman.
N. Iorga, *Documente privitoare...*, p. 86—87.

XIV. C. CANTACUZINO CĂTRE SAMUEL KALNOKI[46]
1689

116. *1689 martie 10, Bucureşti.* — Despre corespondenţa lor. De asemenea, ştiri despre turci şi tătari.
A. Veress, vol. XI, p. 324—328.
117. *1689 aprilie 13, Bucureşti.* — Despre acţiunile lui Tököly[47] şi situaţia din Imperiul otoman.
A. Veress, vol. XI, p. 339 342.

XV. C. CANTACUZINO CĂTRE ALEXANDRU KÁROLY[48]
1707

118. *1707 septembrie 3, Tîrgovişte.* Despre pribegii din Ţara Românească aflaţi în Transilvania
Doc. Hurmuzaki, vol. IX, partea 1, p. 441—442.

XVI. C. CANTACUZINO CĂTRE LEOPOLD KOLLONICH *
1707

118 bis *1707* Despre fiul său Radu plecat la Viena şi franciscanul Benigno da Miglionico.
I. Ardeleanu, p. 70 71.

XVII. C. CANTACUZINO CĂTRE HANNES MANKESCH[49]
1696

119. *1696 mai 2.* — Despre situaţia negustorilor braşoveni din Ţara Românească.
Doc. Hurmuzaki, vol. XIV, partea 1, p. 1 460; N. Iorga, *Socotelile Braşovului*, p. 137.

XVIII C. CANTACUZINO CĂTRE L. F. MARSIGLI[50]
1691—1694

120. *1691 iunie 16.*
121. *1691 iunie 19.*
Nr. 120 121; vezi E d Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, Buc., 1900, p. 464, nota 1.

---

[44] Iosif I (1678 1711), împărat al Austriei.
[45] Carol al XII-lea (1682—1718), rege al Suediei.
[46] Samuel Kalnoki, nobil maghiar şi cancelar al Transilvaniei (mijlocul secolului al XVII-lea 1706).
[47] Emeric Tököly (1678—1691), principe al Transilvaniei.
[48] Alexandru Károly (1668—1743), baron în slujba lui Francisc al II-lea Rakoczi.
[49] Hannes Mankesch, judeţ al oraşului Braşov.
[50] L. F. Marsigli (1658—1730), om de ştiinţă şi general în slujba cînd a Austriei cînd a Imperiului otoman.
* L. Kollonich (1631—1707) cardinal al Ungariei.

122. *1694 martie 4.* — Îi trimite veşti din Imperiul otoman şi unele informaţii ştiinţifice despre poporul român.
N. Iorga, *Manuscrise...*, p. 67; idem, *Operele stolnicului...*, p. 41—59.

XIX. C. CANTACUZINO CĂTRE A. D. MENŞIKOV[51]
1707

123. *1707 mai 7, Bucureşti.* — Despre corespondenţa lor.
A. A. C. Stourdza, p. 167.

XX. C. CANTACUZINO CĂTRE HRISANT NOTARA[52]
1708—1715

124. *1708 septembrie 9.* — Despre starea ortodoxiei, mai ales în Serbia, şi trimiterea unui calendar.
Doc. Hurmuzaki, vol. XIV, partea a 3-a, p. 58.
125. *1710 februarie 20.* — Despre Maiotă, alegerea unui egumen la mănăstirea Sinai etc.
Doc. Hurmuzaki, vol. XIV, partea a 3-a, p. 62.
126. *1712 martie.* — Despre greutatea vremurilor.
Doc. Hurmuzaki, vol. XIV, partea a 3-a, p. 87.
127. *1712 iunie 6.* — Despre corespondenţa lor. Veşti din Imperiul otoman şi despre cartea lui Gheorghe Castriotul[53].
Doc. Hurmuzaki, vol. XIV, partea a 3-a, p. 96.
128. *1712 noiembrie 10.* — Despre prietenii lor greci şi turci şi unele probleme politice secrete.
Doc. Hurmuzaki, vol. XIV, partea a 3-a, p. 96.
129. *1712 noiembrie.* — Îi trimite veşti din Imperiul otoman.
Doc. Hurmuzaki, vol. XIV, partea a 3-a, p. 63.
130. *1713 ianuarie 27.* — Despre previziunile ce le fac calendarele.
Doc. Hurmuzaki, vol. XIV, partea a 3-a, p. 108.
131. *1713 martie 14.* — Despre Carol al XII-lea, regele Suediei, şi alte veşti politice.
Doc. Hurmuzaki, vol. XIV, partea 1, p. 511—512.
132. *1713 aprilie 8.* — Despre Carol al XII-lea regele Suediei, situaţia din Constantinopol şi prietenul său clericul Eftimie.
Doc. Hurmuzaki, vol. XIV, partea 1, p. 516—518.
133. *1713 iunie.* — Despre situaţia politică generală, tratatul de pace ruso-turc şi unele afaceri personale.
Doc. Hurmuzaki, vol. XIV, partea 1, p. 528—530.
134. *1714 aprilie 21.* — Despre mazilirea lui C. Brîncoveanu[54], situaţia lui Carol al XII-lea, regele Suediei, şi alte veşti.
Doc. Hurmuzaki, vol. XIV, partea 1, p. 595—597.
135. *1714 iulie 26.* — Despre situaţia grea a Ţării Româneşti şi unele ştiri din Imperiul otoman.
Doc. Hurmuzaki, vol. XIV, partea 1, p. 614—615.
136. *1714 iulie.* — Despre greutatea vremurilor şi zăbava venirii lui.
Doc. Hurmuzaki, vol. XIV, partea 1, p. 608—610.

---

[51] A. D. Menşikov (1673—1729), general şi om politic rus.
[52] Hrisant Notara (mijlocul secolului al XVII-lea—1732), patriarh al Ierusalimului.
[53] Gheorghe Castriotul (mijlocul secolului al XVII-lea—1712), agent diplomatic al lui C. Brîncoveanu.
[54] C. Brîncoveanu (1688—1714), domn al Ţării Româneşti.

137. *1714 septembrie 12.* — Despre zăbava călătorie acestuia.
Doc. Hurmuzaki, vol. XIV, partea 1, p. 628—629.

138. *1714 octombrie 14.* — Despre pîrile ridicate împotriva lui.
Doc. Hurmuzaki, vol. XIV, partea 1, p. 638—639.

139. *1715 aprilie.* — Despre situaţia din Imperiul otoman.
Doc. Hurmuzaki, vol. XIV, partea 1, p. 672—673.

XXI. C. CANTACUZINO CĂTRE LAURENŢIU PEKRI [55]
1707

140. *1707 aprilie 18, Bucureşti.* — Îi trimite veşti despre turci şi tătari.
N. Iorga, *Studii şi documente*, vol. III, p. 99—100; Doc. Hurmuzaki, vol. IX, partea 1, p. 434—435.

XXII. C. CANTACUZINO CĂTRE PETRU I [56]
1706

141. *1706 ianuarie 11, Bucureşti.* — Despre curieri şi corespondenţa lor. Veşti din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 112—113; Gh. C., p. 175.

XXIII. C. CANTACUZINO CĂTRE IOAN AL III-lea SOBIESKI [57]
1688—1689

142. (*1688 iulie*). — Despre situaţia din Imperiul otoman, mişcările flotei veneţiene şi ale armatei austriece.
Doc. Hurmuzaki, supl. II, vol. 3, p. 178.

143. *1689 ianuarie 11.* — Despre o scrisoare trimisă prin Dluski, episcopul de Bacău.
Doc. Hurmuzaki, supl. II, vol. 3, p. 181—182.

XXIV. C. CANTACUZINO CĂTRE MIHAIL TELEKI [58]
1679—1689

144. *1679 noiembrie 23, Bucureşti.* — Despre intenţia tătarilor de a ataca Rusia.
A. Veress, vol. XI, p. 183—184.

145. *1686 decembrie 29, Bucureşti.* — Despre trimiterea curierului Nicolae Mera.
A. Veress, vol. XI, p. 247—248.

146. *1687 aprilie 15, Bucureşti.* — Îi trimite veşti din Moldova, Polonia şi Imperiul otoman.
A. Veress, vol. XI, p. 253—257.

---

[55] Laurenţiu Pekri, conte şi general (mijlocul secolului al XVII-lea —1709), comandant suprem al armatei curuţilor din Transilvania, numit de Francisc al II-lea Rakoczi.

[56] Petru I (1672—1725), ţar al Rusiei.

[57] Ioan al III-lea Sobieski (1674—1696), rege al Poloniei.

[58] Mihail Teleki (1634—1690), conte maghiar, cancelar al Transilvaniei.

147. *1687 iulie 2, Copăceni.* — Despre trimiterea unei solii la principele Mihai Apafi [59].
A. Veress, vol. XI, p. 272—274.

148. *1689 ianuarie 11, București.* — Despre curieri și corespondența lor.
A. Veress, vol XI, p. 313—314.

149. *1689 ianuarie 19, București.* — Despre corespondența lor.
Monumenta Comitialia Regni Transilvaniae, vol. XX, p. 173—174.

150. *1689 aprilie 11, București.* — Despre curieri și corespondența lor și devotamentului fratelui său.
A. Veress, vol. XI, p. 338—339.

151. *1689 mai 10, București.* — Despre curierul Nicolae Mera și corespondența lor. Știri din Imperiul otoman și acțiunile lui Tököly.
A. Veress, vol. XI, p. 353—355.

152. *1689 mai 25, București.* — Despre corespondența lor și niște meșteri boiangii din Rusciuc.
A. Veress, vol. XI, p. 359—361.

153. *1689 iunie 10, București.* — Despre corespondența lor. De asemenea, vești din Imperiul otoman.
A. Veress, vol. XI, p. 361—366.

154. *1689 iunie 27, București.* — Despre curierul Nicolae Mera și mesajul trimis prin acesta.
A. Veress, vol. XI, p. 369—370.

XXV. C. CANTACUZINO CĂTRE FREDERIC VETERANI [60]
1689—1691

155. *1689 martie 19, București.* — Despre acțiunile polonilor în Moldova, aprovizionarea Cameniței și mișcările tătarilor.
A. Veress, vol. XI, p. 329—330.

156. *1691 iunie 29, București.* — Despre scrisoarea trimisă din partea lui Colyer [61], ambasadorul Olandei la Constantinopol.
Doc. Hurmuzaki, vol. V, partea 1, p. 378.

XXVI. C. CANTACUZINO CĂTRE ZGURA [62]
1701—1708

157. (*1701*). — Despre situația din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 23 24.

158. (*1708 aprilie*). — Despre răscoala din Constantinopol contra vizirului și sultanului (mențiune în scrisoarea lui Golovkin către Petru I, din 9 mai 1708).
Vezi C. Enea, p. 120.

159. *1708 octombrie 5.* — Despre corespondența lor. De asemenea știri din Imperiul otoman.
A. A. C. Stourdza, p. 233—234.

---

[59] Mihai Apafi (1661—1690), principe al Transilvaniei.

[60] Frederic Veterani (1650—1695), general italian în slujba Austriei în timpul războiului austro-turc (1683—1699).

[61] Colyer Iacob (1657—1725), ambasadorul Olandei la Constantinopol în anii 1683—1725.

[62] Zgura, agentul diplomatic al lui I. S. Mazepa.

ANEXĂ

În cele ce urmează vom da textul integral al unor scrisori din corespondenţa stolnicului C. Cantacuzino, după fotocopiile aflate în fondurile Bibliotecii Academiei — Arhiva 648 [63], ale căror originale sînt în Arhiva centrală de stat din Moscova, fond. Acte vechi (T.G.A.D.A.). Cuprinsul lor se află menţionat în repertoriu la nr. 1, 2 şi 10.

1.

Tîlmăcirea cărţii dumisale a lui Costantin Cantacuzino trimisă la David Corbea ceauş spătărescu scrisă din septembrie 25 de zile (1702)

Al nostru de bine voitor jupîne ceauşu Davide de la dumn(e)zeu cel mult milostiv şi mult bun, sănătate, norocire la călătorie-ţi şi alalte tuate; binele-ţi îţi pohtim şi-ţi rugăm.

Două scrisori de cînd ai purces de aici ţi-am luat, una dela Vasilie carele dela Umani [64] l-ai învîrtejit înapoi, alta dela cunoscutulu-ţi Costandin unul Pami pre care de la Fastov [65] l-ai trimis, amîndouă dar au venit. Har fie dumn(e)zeu; măcar că mă i cam tristasem unde scrisoarea nu-mi veniiu, iar viindu şi cam tîrziu tot slava lui dumn (e)zeu de vreme ce-am ajunsu de ne iastă grijă pentru acel blestemat de Costandin Vodă den Moldova [66].

Cum dar ai umblat pin acolo şi cu câtă grije i proin însă deacă dumn(e)zeu te-au purtat cu bine şi ai eşit den ceale mai greale griji. Tăt ist bine slava şi mulţumită fie lui dumn(e)zeu.

Aşteptăm dar de acum altă scrisoare-ţi den ceas în ceas să i-au den care să înţeleg cum cîte va fi dus dumn(e)zeu dă te vei fi împreunat cu obrazele ceale mai mari înţeleapte cinstite şi te vei fi cunoscut.

Oamenii Palin au cam zăbovit aici, pricina au fostu vod(ă) că fusesea dus la Brîncoveani [67]; şi tocmai acolo i-am trimis, căci pre mine mă fusease găsit la Filipeşti [68], am fostu pin la venirea lui vod(ă) la Tîrgovişte [69] şi eu acolo.

A doua au fostu că aşteptam şi noi cîte ceva den zi în zi să înoiască ca să avem ce aţi scrie, iar acum iată că-i purceasem dîndu-le pre lîngă dînşii şi pre Toma ficiorul Iacşăi ca să meargă pîn la hatmanul Mazepa măcar că nu ştim de-l va afla la Baturina [70] cum auzim de vreame ce înţeleagem că ar fi purces spre Litfa [71] cu oastea. Însă noi tot trimiteam pre acest om al nostru pîn la Baturina de va găsi pre hatmanul bine, de nu, va găsi pre ispravnicul lui care-i va fi lăsat acolo.

Şi pricina trimiterii lui să ştii că iaste, nemerindu nişte cărţi dela solul ⊤ [72] ce iaste acum la Odriiu [73] care-le cu taină le-au dat la nepotul părintelui patriarhului la Spilotie [74] şi el le-au trimis aici, ca să le trimitem cum am putea mai de grabă la hatmanul Mazepa la carii scriu desupra şi el le va trimite la cei ce vor fi mai înlăuntru scriindu.

---

[63] Despre Arh. 648 vezi amănunte în articolul nostru din *Studii şi articole de istorie*, II, 1957, p. 240—241.

[64] Uman, tîrg în Ucraina.

[65] Hvostov, tîrg în Ucraina.

[66] Constantin Duca, domn al Moldovei (1701—1703).

[67] Brîncoveni (Romanaţi), reşedinţă domnească în vremea lui C. Brîncoveanu.

[68] Filipeşti (Prahova), reşedinţa lui C. Cantacuzino.

[69] Una din capitalele Ţării Româneşti, cealaltă Bucureşti.

[70] Baturin (Ucraina), reşedinţa hatmanului Mazepa.

[71] Lituania.

[72] Semn critografic pentru cuvîntul: Rusia; solul menţionat este D. Goliţin.

[73] Adrianopol.

[74] Spiliotie, nepotul pat[illegible]

Acum dar, am socotit de le trimitem cu omul nostru, neîncrezîndu-ne la mînă striină să le dăm, cum ziş mai sus pînă la Baturina, de va găsi, le va da hatmanului şi hatmanul de va vrea să-l trimiţă pe dînsul mai înlăuntru el ştie ca pentru să-ţi aducă şi această scrisoare ce-aţi trimisu şi să-ţi spue şi de cătră ca să-ţi (zică) mai pre largu.

Dintraceste părţi această dată vrînd dumneata să ştii ce mai iaste aceasta-ţi pociu însemna.

Solul au răzidentul ce iaste al ⊔+ adecă carii au venit şi se aflä acum la Odriiu din cealea ce-am auzit, ne spun şi ne scriu alţii, aceastea pîn acum au cursu şi sîntu adecîte că puţină cinste şi socoteală au avut, că întiiu la Soroca viindu, nimeni nici un turcu nici moldovan ca acela nu i-au eşit înainte ca să-l primească cu cinste ca pre un sol ce cum au putut pîn în Iaş(i) au venit precum şi el gîndescu că va fi scris.

De la Iaş(i) viindu la Galaţ(i) acolo sărăschiariul [75] au trimis să-l vază şi să-l socotească la trecerea Dunării (trimiţîndu-i precum auzim şi un cal turcescu (în) dar) iar mai vîrtos cît ar putea scoate de la el, cu ce materie merge şi trebi mai ales vine : ce mi să pare (e) că puţin va fi luat. Scris-au sărăschiiariul solului scris-au şi solul sărăschiiariului şi trimiţîndu şi pre un tălmaci al său i-au zis căci nu i-au făcut cinste că şi altor soli, netrimiţînd nici agă nici pre nimeni la hotar ca să-l primească cu cinste ca şi pre alţii altă dată soli ce au venit la Poartă ; sărăschiariul s-au mîntuit pre semne că Costandin vodă strică căci nu i-au făcut lui (î)nainte ştire de o venire care aceastea sîntu poveşti şi basne turceşti de vreame ce să cunoscu dupre altele care-l mai jos vei înţeleage.

De la Gălaţi purcegînd solul au sosit la Odriiu la a(u)g(ust) 29 de unde iat(ă) aceaste cuvinte alese pentru dînsul scriu capichihaialele [76] noastre de la trei lui septe(m)brie du pre griceaşte eu tîlmacindu-le.

Solul ⊔+ sîmbătă seara la un ceas şi jumătate de noapte au venit la gazda lui şi au făcut turcii mare diasaci (adecă oprire, zăticnire) să nu meargă nici un creştin să-s împreune cu dînsul : lui îi părea că vor vrea să-i facă alaiu şi să iasă înainte să-i facă cinste, iar ei nici una şi aceasta nu i-au făcut ; astăzi să meargă Alixandru sau Iuda precum îl ştii, să-s împreune cu dînsul.

Atît ne-au scris în (a)ceastă dată de dînsul şi atît ştim pîn acum iar ce-s va mai înţeleage de acum or cu ce prilej îţi voi face ştire de toate.

Să mai ştii şi aceasta că la avgustă 25 de zile s-au schimbat şi viziriul poate fi şi pentru o boală grea ce aveaş mai nivindecată de care numai putea căuta tribile împărăţii, în scurtu se-au schimbat iar multora (le) pare rău de aceasta iar zău nici nouă nu ne pare nimic bine, că era om tocmit şi paşnic ; el dar cum se-au mazălit s-au dus la un ceflik [77] cum îi zic al lui lîngă Ţarigrad, ca să-şi caute boala lui, nu mai zic ca să fie şi murit de-a patema ce avea.

În locul lui au trimis să aducă pre un Taltaban Mustafa paşa care-l acum de curînd era pus paşă la Kiutahiia [78] aducîndu-l de la Bagdah [79] că acolo fusese în trecuţii anii şi paşă şi săraschiariu împotriva harapilor [80].

Pre acesta dar Taltaban îl ştim şi noi că au fostu mai (î)nainte şi inicear aga, şi saraschieriu la Baba [81] cum şi s-au cunoscut, om turcu iute ca-n lacom, şi precum zic unii în scurtu nu prea multă nici adîncă minte are ; poate fi dară cum şi alţii zic că aşa va fi rîn-

[75] Seraschier, comandant suprem al armatei turceşti.
[76] Capuchehaia, reprezentantul domnului la Constantinopol.
[77] Moşie.
[78] Sangeac în Anatolia.
[79] Bagdad.
[80] Arabilor.
[81] Babadag în Dobrogea.

duiala lui dumn(e)zău ca să-ş înceapă iară lucrurile tureeşti, a să turbura, căci făcîndu-s şi că-m viteazu că iaste, şi om dea firea nici pacea cu creştinii prorocescu unii că nu va ţinea, însă de lucrări viitoare singur dumn(e)zău ştie, şi vreamea le va arăta la cei ce vor trăi.

Acest vizir dar acum încă la Odriiu nu sosise iar după ce va veni în ce chip o va purceade şi în ce feliu o va începe a o purta şi otcîrmui lucrurile să vor vedea, şi atuncea iară zic ori cu ce prilej voi avea a-ţi face ştire ca pentru să ştie şi cei ce să cuvine a şti acealea, ca şi acelea ce-ţi scriem acum şi lucruri cum să vor croi nu voi lipsi.

Plătească dumn(e)zău celui blăstămat de câine mincinos şi telpizu [82] Costandin vodă că de n-ar fi el zăticneală acum; prin Moldova pe săptămîni vom face ştire de aici ceale ce s-ar întîmpla.

Dumn(e)zeu însă tocmească şi aceasta cum va şti sfinţia sa, că doară mai lesne şi mai adease şi mai de grabă vi s-ar purta trebile şi ştirile.

De noi vrîndu ca să ştii den noianul bunătăţii lui dumn(e)zău ne aflăm cu sănătate şi cu pace; şi iată vei mai şti că găteaşte vodă să trimiţă la Odriiu iar nişte boiari adecîte au hotărît să meargă Banul, frate-meu Mihai [83] şi Bunea comisul mai vîrtos ca să meargă acum la acest nou vizir ca să vază lucrurile cum curgu şi de vor putea nevoile şi păsurile ţării a le pune la o cale să nevoiască; căci cu acest viziriu văd mai nainte au avut şi cunoştinţă şi prieteşug i-au arătat de multe ori încă de cîndu lua săraschiariu la Baba şi mai preurmă; acum dară să vedem şi la vizirie cum va fi iar că vor să meargă şi boiarii mai suszişi să vedem ce vor putea cunoaşte şi că-i va fi voia lui dumn(e)zău cu nevoinţă şi cu alte multe cheltuiale şi cu acest tiran să ne putem chivernisi [84] i proci.

Iaste-ne însă duroare mare de inimă şi mai greu decît toate cunoscu că iaste oameni la Poartă n-avem că Vercea săracul au murit, jupînul Ianachi [85] iară s-au bolnăvit rău în scurtă s-au înbătrînit şi au slăbit cum ai văzut şi-l ştie foarte bine singur dumneata; şi mai bine ştii că nu să află oameni de slujbe ce cum de multe ori dumneata zici că ciocoi şi blestemaţi sîntu destui iar nu oameni. Acest cuvîntă dară să ştii că mă întristiază şi mă mîhneaşte mai mult decît toate, eu însă de ceale ce nu sîntu în putinţă şi în mîna noastră, n-avem ce face făr decît să le lăsăm voii şi otcîrmuirii lui dumn(e)zău.

Aceasta încă să o ştii adevărată cum ni să pare că vor fi cunoscut şi priceput într-aceale părţi înţelepţi. Că tătarii în tot chipul ales cărmeanii şi cu toate feliu de meşteşuguri spaimă fac la turci adecât despre + că pogoară atîtea oşti; şi fac atîta gătire de oaste la Azacu [86] şi cum cazacii zaporojăni sîntu cu dînşii şi să înţeleg şi toate aceastea le facu că doar le-a da turcii voe ca să lovească într-aceale părţi să strice, să prade, să robească, cărora încă pîn acum nici o voe nu li s-au dat; (mai) ales viziriul ce fu hanului dedease poruncă ca nu cumva să facă v-reun semnu de stricarea păcii; iar de acum înainte dumn(e)zău ştie aceaia de să va mai ţinea şi păzi, căci cum se-au zis mai sus; acest viziriu alt fel de minte poartă cele dumn(e)zău şi vreamea va arăta ce vor mai urma.

Auzim însă şi aceasta eri viindu această veaste de la săraschiariul: că era să înceapă o cam gîlceavă nouă între hanul şi fraţii lui căci un frate mai mic ce are de-l chiamă Bengle Gheiri Sol(i)man fiindu încăşi orbei [87]; au vrut să fugă pre mare cu corabia la Ţarigrad [88] ce oamenii hanului prinzîndu-i dă veaste au vrut să-l prinză; el scăpîndu au fugit şi au venit la saraschiariul acolea la Oblociţa unde să află acum zicîndu: că au vrut să-l omoară frate său hanul au fugit.

---

[82] Viclean, şiret.
[83] Mihai Cantacuzino, fratele stolnicului C. Cantacuzino.
[84] Administra.
[85] Ianache Porfirita capuchehaiaua domnului Ţării Româneşti.
[86] Azov.
[87] Orbei = înalt demnitar tătar.
[88] Constantinopol.

Săraschiariul s-au dat ştire la Poartă la caimacanul Hasan paşa care otcîrmuiaşte acum pîn va vii noul viziriu, de aceasta el i-au răspunsu să-l ţie acolo pîn va veni cel ce iaste viziriu deci atunce ceia ce va porunci aceia va face; acum dar şi dentr-aceasta fiindu săn(ă)tate ce va eşi vei vedea şi despre partea acestora aşa sîntu şi cură.

Auzind multă bucurie şi mîngîiare care şi den cîteva locuri ne scriu de frumoasele şi luminatele izbînzi a oştilor pravoslavnicului monarh ce au făcut în Livonia într-alte părţi împotriva vrăjmaşilor i ereticilor sveţi [89], pentru care slăvim pre dum(e)zău şi ne rugăm den toată inima ca şi mai multe şi mai mari să facă pretutindenea.

Auzim şi răutatea, nevoia şi pustiirea ce iaste în Litfa între dînşii mîncîndu-se aşişderea şi la Sandomir [90] ce s-au întîmplat acum mai de curînd între dînşii şi şfiţii ce feliu şi cîte răutăţi şi prăzi, cîte au făcut prin toată ţeara şi la Cracov(ia) ales încă auzim şi sîntu toate adevărate, cîte să audu şi să scriu într-acea ţară leşească adevărată urgiia lui dumn(e)zeu iaste pre acel neam nebun, mincinos şi trufaş, ce pre dînşii dumn(e)zeu dreptul dupre cum sîntu îi înpilează; şi pre alţi mari stăpînitori rădice piste dînşii şi-i mărească.

Doamne, mult milostive, o doamne, atotputernic den prisosul bunătăţii tale sfinte şi împărate a toată zidirea, trăiaşte-ne, învredniceşte-ne a auzi că au luat un sfîrşit şi acealea oştiri de acolo adecă cu şfedul au pren pace du precum înţelepciunea şi provinţinu ta doamne va şti şi va vrea a să auzi, şi a să linişti aceale părţi ca să înceapă vre-o mîngîiare şi vre-o bucurie mîhniţilor şi zmăcinaţilor [91] pravoslavnici creştini precum bine ştii.

Nu vei să-ţi mai scriu doar ca să-ţi fac inimă rea de cîine viclean ne vlădica Satanasie [92] dă Ardeal, ca să nu să mai stîmpăra nici să sătură a numai face reale şi goană împrotiva bisearicii lor, cît şi bieţilor preoţi de la Făgăraş ce le-a făcut judece-l dereptul dumn(e)zău pre dînsul şi pre cei ce-l sprijinescu îl ţin şi-l a(s)muţă. De aceastea dîndu dumn(e)zău sănătate şi inţelegînd unde te afli şi unde te vei mai zăbovi i proci, mai pre larg îţi voi scrie şi-ţi voi trimite şi nişte isvoade şi scrisori de ale celor făr de leage vrăjmaşi, ficleani şi nebuni oameni.

Dupre aceasta vei mai şti că părintele patriarhul [93] (care-i milostiv şi blagoslovenie îţi trimite) încă pîn acum tot aici se află de vreame ce s-au bolnăvit sfiinţia sa foarte, de boalele ce are de picioare, de mîini şi încă şi pîn acum să află la Bucureşti tot slab, însă mai spre bine mearge har fie lui dumn(e)zău căci într-alt chip de n-ar fi bolnăvit pîn acum ar fi tocmai la Odriiu precum să gătise sfinţiia să meargă dreptu.

Părintele Hrisant [94] încă au venit aici dela Ierusalim sănătos şi bărbat den mila lui dumn(e)zău arhiereu al Chesarii şi să află lîngă sfiinţiia sa părintele patriarhul, care-ţi trimite blagoslovenie şi-ţi roagă dela dumn(e)zău sănătate.

Frate-mieu Mihai multă sănătate şi fericire îţi pohteaşte şi-ţi roagă de la dumn(e)zău şi alalţi ai noştri Ştefan, Toma şi alalţi toţi cîţi îi ştii ţi să închină cu sănătate.

De această dată într-acoace şi mila lui dumn(e)zău cea bogată să-ţi fie punerea ajutoriu şi păzitor.

Dupre aceasta după ce am scris toată, nemeriră călaraşi de la Odriiu de la Zinzil aceştii lui purcegînd şi aceastea scriu capichihaialei de acolo şi jupînul Ianachi pre scurtu (care din mila lui dumn(e)zău cea bogată, scriu că acum îi iaste mai bine iar pîn la pragul luării ziuă-i bune depre această lume venise) că la septembrie 16 adecît tot aceşti luni au sosit şi noul vizir Taltaban Mustafa paşa la Odriiu şi cu mare pompă şi alai au intrat acolo;

---

[89] Suedezi.

[90] Oraş în Polonia.

[91] Zdruncinat, agitat.

[92] Atanasie, mitropolit unit al Transilvaniei.

[93] Dositei, patriarh al Ierusalismului.

[94] Vezi nota 52.

chihaia deocamdată au pus pre casab başa ce mi se pare că bine ştiţi, însă fi va tot el au altul dupre acesta încă nu ştie iar mi se pare precum şi scriu; şi aga Osman gineri-său zice de va fi voia lui dumn(e)zău multe lucruri să vor căuta şi să vor strămuta obraze; i proci, i proci, i proci.

Ele, ele cine va trăi în scurtă vreme va auzi şi va vedea ceale ce vor urma şi va priceape ceale ce să vor fi de a să urma.

Auzindu noi dar de această sosire a viziriului la Odriiu şi de chihailîcul Kasab başii iar că şi boiarii de carii ţi-am scris mai sus că sîntu să-i trimiţă acolo deci două multă trei zile vor purceade ajutîndu dumn(e)zău şi iar încă orice voi şti şi voi afla dă ceale ce voeşte că trebuie să ştiţi într-acolo nu voi lăsa a nu vă le însemna toate numai pentru dumn(e)zău, zi celor dă acolo să-s(e) poarte lucrurile cu mare taină să nu încăpem în vre-o primejdie iar zic dumneata ştii în ce chip să te chiverniseşti.

Puteţi şti şi aceasta că nu dă mult venise un persian adecăte Hagem, sol la Poartă însă numai la vizirul îi era solia şi apoi viziriul cealea ce vor tribui să-i spue la împăratul; acesta dar, la celalt vizir ce fu şi muri au fostu şi nu de mult ce pîn la scoaterea lui au fostu aici cu o lună mai nainte fiindu venit, deci viziriul cum era bolnav foarte s-au împreunat cu dînsul şi cealea ce au fost să le ia să-şi dea, le-au ascultat şi pocloane dela persani frumoase, noi dar înţelegînd de venirea acelui sol vrîndu să ştiu ce i-au fostu venirea cu ce materie au venit am scris la Odriiu ce iar bolnăvit cum se-au zis jupîn Ianaki n-am putut afla ales şi prea măruntul ce i-au fost veniirea şi materia; însă acum scriu unii deacolo că i-au dat răspunsul ce va fi fost ales cum zic nu ştim.

Iar aşa scriu că cu puţin pre voia lui drăgăstos răspunsu se-au dus şi aceasta cine o scriu un blestemat însă ce va mai fi cu alt prilej cum am zis de multe ori că-ţi voi scrie şi iar dumn(e)zău te păzească.

Părintele Mitrofan episcopul de Buzău ţi-au lăsat blagoslovenie, dascălul Savastos [95] aşăjderea la ceasul cel după urmă s-au rugat lui dumn(e)zău să-ţi dea bine, jupînul Eftimie fratele vlădicăi Ioan dară mai murind ţi s-au rugat să-ţi fie milă de copilaşul lui [96].

Bibl. Academiei, Arh. 648, K/2–14.

2.

Cartea ce au trimes Costandin Cantacuzino la David Corbea ceauşul spăt(ăresc) prin Mihail Storoj omul hatmanului [97] la dechemvrie zile 4 (1702)

Dupre sănătate

Cu cest prilej puţine-ţi scriu de vreame ce teamerea primejdiei prin Moldova a vă scrie mai des şi mai multe foarte ne zăticneşte.

Descoperindu-să acum de curînd cum au scris unii de la Moldova cu mare taină, ce fel de vicleşuguri şi de laţuri fără de d-zău să zicem Costandin vodă [98], înprotiva domnului şi a noastră au întins şi întinde şi de dumneata ales la hanul au alergat a spune şi a face ştire pre unde ai trecut şi cum ai trecut şi unde te-ai dus şi să păzească şi pre acolo ca doară s-ar putea prinde.

Oameni de ai noştri au sfătuit. Ci acum aceastea să le lăsăm de o parte că nu-s vremi ale lungi şi prin dînsul să-l lăsăm la direaptă şi putearnică judecată lui d-zău să-l judece.

---

[95] Sevastos Kiminitul (1630–1702), director al Academiei domneşti din Bucureşti.

[96] În continuare sînt anexate alte două scrisori — una de la Teodor Corbea şi alta de la Mihai Cantacuzino.

[97] Vezi nota 42.

[98] Vezi nota 66.

Multă materie aş avea a-ţi scrie şi de multe lucruri de treabă despre aceste părţi a vă face ştire ci cum zicem n-avem acum acea vreame atîta numai şi pre cîte însemnăm.

Mihai omul hatmanului ştii-il carile îmi pare că ţi-am şi scris că au fost vinit cu nişte cărţi dintracolo, să să trimiţă la rezidentul muschicescu [99] ce este la Odrii, cari cum au sosit acealea s-au şi trimis, şi el au şăzut aici de s-au odihnit. Numai atît mă mir de dumneata cum de nu ne scrii nimic cărţi de la dum(nealui) şi-i vinit şi de la dumneata cu ceea poveastea nu ştim, mult ne mirăm şi iară ne mirăm.

Acum viind răspunsul acelor cărţi de la Odrii iată-lem şi trimis iară cu Mihai numai d-zău să-i fie păzitor de toate primejdiile şi-n grabă să sosească la acel loc de bucurie şi de odihnă.

Nu ne îndoim pricum acel răzident nu va fi scris de (acestea) toate de cealea ce vor fi fost de treabă a şti sfîntu înpărat şi cui să cuvine.

Aşijderea şi de tătar cum în tot chipul ca să strice pacea cu muscalii şi să lovească întraceale părţi au nevoit şi nevoiescu, cu tot dinadinsul ştiu că va fi scris doară, că ce şi astăzi patruzeace mărzaci [100] şi bătrîni ulemale [101] ale Crîmului [102] sînt la Odrii de cer obrăznicescu, şi cu multe feliuri de meşteşuguri, şi spărire, ca să le dea voe turcii să facă acealea cărora pînă acum turcii nu le-au dat în iarnă nici voe.

Măcară că au şi de dînşii destulă grijă şi socotescu că doară această turburare a tătarilor o vor potoli cu mazilie hanului trimiţînd la hanul cel bătrîn să le aducă la Odrii ci nu ştim încă putearea mearge sau primi-va aceia, de bătrîn şi bolnav cum spun că iaste, că ce au mai trimis Poarta şi-alt(ă) dată, cum ştii de l-au chiemat mai nainte şi n-au mersu.

Însă ori ce şi ce va fi peste patru cinci zile mult o săptămînă mi se pare că şi acestora şi altora îi vei luoa răspunsul şi ce va naşte dintr-aceaia vreamea la ivală le va scoate.

Însă iaste să o ştii şi aceasta adevărată că turcii de nu le dau aeve aceaia ca să o facă, nu din bunătatea şi din credinţa lor iaste, ci din neputinţă, că iaste adevărată ca lumina soarelui.

Unde dară altele n-avem ce mai zice ci pre scurt aducem aminte, ca puternicii de acii iaste să aibă privighere şi pază despre partea acelor păgîni de tătari şi înţeleapţilor destul.

Pentru dumn(e)zău ori cu ce mod aveţi (însă de Moldova de acum să vă păziţi ca de foc) măcar pînă va fi acest han, să ne faceţi a şti întîi şi de căt toate mai nainte mai ales sănătatea marelui monarhu şi unde se află acum tribuindu-ne şi noao a şti şi acel noroc a-l dobîndi, oi, oi, oi d(oa)mne cu(vio)se H(ristoa)se auzi-ne şi nu ne lăsa.

Aici auzim că de nu s-au făcut iară aproape iaste a să face pacea între şved [103] craiul leşesc [104] şi marele monarh [105] adevărul nu ştim.

Dea sfîntul du(mnă)zău ceaia ce va fi mai bine pentru pravoslavnicul nărod aceaia să-s facă; iară cei ce au minte zic că de să va face aceaia pace, multe va înceape pa(gă)nătatea a gîndi.

Şi de aceastea această dată atîte, să vă iară zic multe ar fi fost a să scrie vrednice a să şti dară ce să fac fiiule dar zău ştii în ce strîmtoare ne aflăm.

De te vei slobozi cumva în grabă să vii ca cum nu ştim ce să te învăţ, ce să-ţi zic; de Moldova, de Bugeac te fereaştie şi iară d-zău pre unde ştie te chivernisească şi te păzească i proci.

---

99 P. Tolstoi, ambasadorul Rusiei la Constantinopol, 1702—1710, 1712—1714.
100 Căpetenie la tătari.
101 Ulema = teolog musulman.
102 Hanatul tătarilor din Crimeea.
103 Vezi nota 45.
104 August al II-lea rege al Poloniei (1696—1704).
105 Vezi nota 56.

Din gură citeva, i s-au zis lui Mihai să grăiască cărui să i să dea ascultare şi credinţă.
Boierii pînă acum de la Odrii n-au venit iară din mila lui d-zău sînt sănătoşi şi lucrurile pînă acum le curge bine. Plăcară că stăpînii noştri aceşte de acum nebun jefuitor nu numai cît de haine pre creştini îi despoae ci tocma şi de piele.

Bibl. Acad., Arh. 648, K/60, 72–74, 77–78.

10.

(1704). *Octomvrie 11 dni trimisă această carte de la dumnealui Costandin Cantacuzini unchiul domnului Ţării Munteneşti*[106] *la David Corbea ceauşul spătărescu care carte s-au trimis pren Ştefan căp(itan) de cazaci, ce au fost steg(ar) mai nainte de se(i)meani, fiindu scrisă această carte în ţifre s-au scos den slovă în slovă*

Dup(re) sănătate

Scrisoarea ce ne-ai trimis de la Baturina ne-au venit, den care înţelegîndu cum că au mersu pîn acolo şi cum cu dumnealui hatmanul Mazepa te-ai înpreunat, priimindu-te în dragoste, lăudat fie-n numele lui dumn(e)zău oare ce m-am fostu întristat înţelegîndu că ai fost ca-n boleaciu de care n-avem ce face de vreame ce viaţa omului aşa curge avîndu bună nădeajde den noianul milii lui dumn(e)zău, căţi va treace ; şi vei călători şi mai nainte pîn ce sfinţia sa te va învrednici a vedea şi luminata faţă a sfinţitului monarh[107].

Nişte cărţi ce se-au fostu trimis de la solul moschicescu aici la noi ca să le trimitem la hatmanul Mazepa le-am fost trimis pe Toma al Iacşăi pe care şi dumitale ţi-am fostu scris pe largu de la care gîndim că-ţi va fi venit la mînă.

Acum iarăşi vrîndu să ştii de noi den mila lui dumn(e)zău sîntem cu toţii sănătoşi ; frate-mieu Mihai împreună cu Banul şi cu comisul precum ţi-am fostu şi mai scris, s-au trimis la Odriiu, domnul va mai fi aici, pîn după S(fin)ţi Dimitrie la Tîrgovişte şi de aici dîndu dumn(e)zău, sănătate va mearge la Bucureşti.

Despre partea turcilor altele mai multe n-am ce-ţi scrie în această dată pentru că viindu-ne iar un plicu de cărţi de la solul moschicescu şi rugîndu-se să le trimitem făr de zăbavă nimică nu ne-am zăbovit ce le-am trimis pre Ştefan[108] să le ducă pîn la hatmanul ce de aceasta socotindu că vor fi niscareva cărţi de mari trebi, nimică nu ne-am zăbovit ştiindu că de multe ori den zăbăvi să pot întîmpla mari sminteale.

Iar de ar mai fi fost ceva îngăduială pîn ne-ar fi venit şi nouă veşti de la boiarii de la Odriiu şi dentralte părţi, mai bine ar fi fostu iar de vreme ce s-au întîmplat aşa n-avem ce face, măcară că să trimitem unele ca aceastea mai adease ori aceiia vom face bucuroşi şi cu mare poftă, că dă rîndul chieltuielii am face cum dumn(e)zău ne-ar griji numai tot ne temem de cel blestemat de cîine de domnul den Moldova[109], să nu-i cază în mînă unul(e) ca aceastea şi de alte bănuiale şi propusuri de care dumn(e)zău să ne firească ce a trimite cum zic ne teamem a nu trimite nu să poate de vreame ce sîntem pravoslavnici şi avem acea bună nădeajde a mîntuirii şi sufletelor şi trupurilor. Pînă ce viaţă vom avea nu vom conteni a nu sluji. Să văd cu puţintică credinţă pe cum să cunoaşte avem ce de aceasta n-avem ce zice, noi să ne facem datoria cea creştinească precum se cade şi iar de nu vom avea de la oameni cunoştinţă doar vom avea de la dumn(e)zău.

---

106 Vezi nota 54.
107 Vezi nota 56.
108 Ştefan Cantacuzino, fiul stolnicului C. Cantacuzino.
109 Mihai Racoviţă, domnul Moldovei (1703–1705).

Aceasta încă vei ști că la hatmanul Mazepa în această dată n-am scris nimică ne-avîndu pisariu ca acela, pentru că frate-tău Teodor[110] era dus la vii de oare cîndu și n-au mai venit; iar la Zgura-[111] am scris pe largu ceale ce avem acum într-aceaste părți și la densul (a)ceaste ce-ți scriu le-am trimis ca să ți le trimiță unde vei fi.

Atîta însă nu mai înpociu scrie despre Poarta turcească de (a)cest vizir nou[112] ce se-au făcut acum ca să știi adecăte acest Taltaban Mustafa că cîți oameni vin dentracolo și grec și armean și turcu și ovreaiu toți spun și și scriu de acolo că nebun viziriu ca acesta încă nu țin nimenea minte să fie fostu om iute i proci i proci i proci.

Carte nu știe numai așa strigă și face niște lucruri și turburări care alți viziri zic că le-au făcut, măcar că zic că pîn acum tot muftiul[113] porunceaști și el încă i să supune; iar zic că atîta au îngrozit pe turci, adecă pre ceia ai divanului care sînt împietriți cît tremură numai așa o au început nu știm cît o va duce așa; și dentra ceaste seamne și nebunii ce face tot zic că nu poate fi acesta să nu strice pacea or în ce parte măcar, nu știu ce văd și ce cunoscu ei că toți o zic aceasta; încă mai multu mă tem într-acei să nu înceapă întîi cu mijlocul cîinilor de tătari, de vreame ce și hanul zic că au venit la Perecop[114], și pentru alte trebi ale lor poate fi care tot au gîlceavă cu frații lui precum mi se pare că ți-am mai scris.

Drept aceaia dar aceastea ți le scriu așa cum le vedem și le auzim astăzi ca să le știi și să le spui mai de timpuriu ca să aibă grijă căci cine știe cum lucrurile să vor înpinge.

Ele iară zic că de aș fi mai putut ținea cărțile aceastea ale solului să nu-mi fie fost a le grăbi să le trimită mai multe și mai adevărate ți-am și fi scris doară de vreame ce și boierii ne vor mai scrie de la Odriiu cele ce vor mai fi și la saraschiariul avem trimiși și despre hanul ce ar mai fi, i proci.

Însă de (a)această dată destul iaste atîtea mi să pare să știe aceastea celor ce li să cuvine a le ști și iar zic oamenii ce vin de aici, acolo nu-i zăbovire-ți și de sîntu niscare-va trebi ca acealea care să-s slujească pen mijlocul nostru oamenii ce ai pe lîngă dumneata pre unde nu pot să răzbească, poruncească-ne și dumn(e)zău iaste martor că cît ne va fi pren putință atît vom nevoi.

Nu știm, dar alt ce vom să mai zicem acum făr de cît de a ar da dumn(e)zău cel milostiv să-s facă vre-o pace între cei șvid eritici cu sfințitul monarh cu craiul deci încolo iară ceaia ce va fi voia lui dumn(e)zău aceaia va fi.

Răzidentul moschicescu pîn la 30 a lui septe(m)brie încă nu s-au fostu mai înpreunat cu viziriul, deci pricina aceasta încă nu o știm pîn acum, iar fiindu săn(ă)tate vreamea va dăscoperi și aceasta însă zic să fie dat încă poruncă că nimeni la dînsul să meargă să-s împreune.

Parintele patriarhul nu s-au mai dus de aici fiindu cîndu de picioare bolnav cîndu de mîini dar dîndu dumn(e)zău să-s mai înbărbiteaze, numai decît să va duce, care-ți trimite multă blagoslovenie.

Alta vei mai ști că tocma acum în (a)cest ceas veni și Cuciuc căpitanul dela Reani, care au fostu de au dus niște bani pentru niște robi, ce altă nimică nu spune făr cît cum că tătarii foarte-ți grijescu caii pentru ce pricină și de ce încă nu se știe ce și această dar așa vei ști.

Lîngă aceastea toate iată că scrie și Gheorghe post(elnicul) la boiariul cel mare care o am pus în carte-ți ce dumneata în(că) o vei da și vei spune și de aceastea ce ți-am scris eu și domnul te păzească i proci, i proci...

Bibl. Acad., Arh. 648, H/3 9.

---

110 Vezi nota 38.
111 Vezi nota 62.
112 Vizirul Ahmed pașa.
113 Muftiul Ali effendi Bașmakcizadé.
114 Cetate în Crimeea.

ACȚIUNI DIPLOMATICE DESFĂȘURATE DUPĂ ANSCHLUSS DE ROMÂNIA ÎMPOTRIVA EXPANSIUNII GERMANIEI HITLERISTE SPRE SUD-ESTUL EUROPEI

DE

VIORICA MOISUC

Anexarea Austriei în martie 1938 de către Germania hitleristă a dus în mod nemijlocit la creşterea pericolului cotropirii Cehoslovaciei, mărind totodată primejdia pentru independența economică și politică a statelor din sud-estul Europei.

Anschluss-ul şi urmările ce decurgeau din acest act au creat o stare de îndreptățită îngrijorare în cercurile cele mai largi ale opiniei publice din țara noastră. Petrolul şi cerealele României, Dunărea, considerente de natură strategică şi militară erau elementele determinante ale interesului crescînd manifestat de guvernul nazist pentru România încă cu mulți ani în urmă. Politica externă dusă pînă la sfîrşitul anului 1936 sub conducerea lui N. Titulescu, legăturile strînse cu Franța şi cu Anglia, poziția Micii Înțelegeri şi a Înțelegerii Balcanice fuseseră însă factori care împiedicaseră realizarea pătrunderii pe scară largă a Germaniei în economia țării noastre. Evoluția evenimentelor internaționale care a dus în 1935-1938 la transformarea Germaniei într-o mare putere militară în mîna forțelor agresive imperialiste și fasciste, orientarea constantă a expansiunii hitleriste spre centrul și sud-estul Europei, a cărei înfăptuire începuse prin anexarea Austriei, au creat condiții deosebit de nefavorabile îndeplinirii unei politici de apărare a independenței duse de țările amenințate din sud-estul Europei.

Atitudinea de „neamestec" a Angliei în problemele Europei de dincolo de Rin, situația mereu mai precară a politicii franceze în centrul și sud-estul Europei micșorau din ce în ce mai mult posibilitățile țărilor din această regiune de a realiza un sistem de apărare a independenței lor economice și politice în fața planurilor expansioniste și agresive ale celui de-al treilea Reich. Pe de altă parte, afirmarea tot mai îndrăzneață a revizionismului maghiar horthist pe seama Cehoslovaciei și României, creşterea influenței Italiei asupra politicii guvernului profascist iugoslav, accentuarea caracterului defetist al politicii externe a Poloniei erau

elemente care subminau din interior securitatea țărilor central-sud-est europene în fața primejdiei comune reprezentată de politica agresivă hitleristă. Întărirea în aceste țări a pozițiilor partidelor, organizațiilor și grupărilor fasciste, sporirea înrîuririi exercitate de cercurile burgheze profasciste asupra orientării politicii externe a statelor respective au contribuit la slăbirea posibilităților de rezistență a țărilor amenințate. Încercările făcute după Anschluss, pe linie diplomatică sau economică, de către unele țări din sud-estul Europei pentru a contracara politica expansionistă a Germaniei hitleriste au avut însă importanța lor, fiind o expresie a luptei pentru apărarea independenței naționale și a integrității teritoriale. Acțiunile desfășurate de guvernul român în lunile imediat următoare anexării Austriei — asupra cărora ne vom opri atenția în cele ce urmează —, chiar dacă nu și-au atins integral scopul, au realizat o limitare a pătrunderii Germaniei în economia țării noastre, contribuind totodată la păstrarea legăturilor cu Franța și cu Anglia și la menținerea relațiilor dintre statele membre ale Înțelegerii Balcanice și Micii Înțelegeri.

În cadrul constelației politice create țărilor din sud-estul Europei de Anschluss, guvernul român a făcut încercări de a înnoda toate acele fire care ar fi putut duce la salvarea preponderenței poziției și influenței Franței în regiunea amintită și la întărirea viabilității Micii Înțelegeri. Pericolul tot mai evident pentru independența României, creat atît prin expansiunea Germaniei naziste spre centrul și sud-estul Europei, cît și prin pretențiile revizionismului maghiar horthist, a determinat o serie de acțiuni ale guvernului român în primăvara și vara anului 1938, în scopul de a se realiza pe de o parte strîngerea relațiilor cu Franța și Anglia și, pe de altă parte, de a se neutraliza politica revizionistă a Ungariei horthiste, legînd-o de Mica Înțelegere. Această politică a guvernului român a găsit sprijinul Cehoslovaciei și al anumitor cercuri politice și financiare din Franța și din Anglia, care nu doreau să abandoneze Germaniei naziste pozițiile lor în sud-estul Europei.

Raportul de forțe politice pe plan intern în România era favorabil în această perioadă unei politici împotriva Germaniei hitleriste. Criza politică din țară din iarna anilor 1937-1938 se sfîrșise prin instaurarea regimului dictaturii regale, în jurul căruia se polarizaseră cercuri largi ale burgheziei și moșierimii, care se temeau de dezvoltarea puternicelor mișcări sociale, manifestate mai ales în timpul guvernării Goga-Cuza, dar și de perspectiva unei dictaturi teroriste a Gărzii de fier, aflată în slujba Germaniei naziste. Prin agitația și propaganda în favoarea Anschluss-ului, Garda de fier și organizațiile hitleriste germane din România căutau să influențeze orientarea politicii externe alături de Germania și să încurajeze poziția cercurilor profasciste din România. Felicitîndu-l pe Hitler cu ocazia anexării Austriei, Corneliu Codreanu și-a exprimat satisfacția față de acest eveniment și mai ales pentru consecințele pe care el le va aduce în ceea ce privea politica țărilor sud-estice în general și a României în special[1]. Organizațiile fasciste germane au pus la cale vii manifestații, salutînd Anschluss-ul și declarîndu-se solidare cu politica imperia-

---

[1] Horia Sima, *Destinul naționalismului*, Paris, 1951, p. 72.

listă a Germaniei naziste[2]. Ca urmare, la 23 aprilie 1938 organizaţia fascistă Garda de fier a fost desfiinţată, ca şi partidul politic creat de aceasta în scopuri electorale, „Totul pentru ţară"[3]. Procesul lui Codreanu, care a scos la lumină legăturile Gărzii de fier cu Germania nazistă şi cu secţiunea N.S.D.A.P. din România, a încordat relaţiile dintre guvernul român şi guvernul german. Declarînd oficial „neamestecul" său în problemele interne ale României, guvernul nazist a desfăşurat concomitent, în aprilie-mai 1938, presiuni pentru a-l determina pe rege să renunţe la măsurile luate[4]. Aceste presiuni au mers pînă la ameninţări, arătîndu-se că „Garda de fier poate deveni cu uşurinţă duşmanul de moarte al regelui"[5]. Poziţia regelui şi a guvernului a silit însă în cele din urmă guvernul nazist să recheme pe Konradi, conducătorul secţiunii N.S.D.A.P. din România (care activa cu funcţia oficială de secretar general al Camerei de comerţ româno-germane şi ataşat comercial al legaţiei germane din Bucureşti), în legătură cu activitatea căruia se dezvăluiseră legături strînse de colaborare cu Garda de fier[6]. Scandalul provocat de procesul lui Codreanu a determinat totodată ordinul transmis la 25 mai 1938 de Departamentul politic IV al partidului nazist secţiunii N.S.D.A.P. din România de a înceta temporar relaţiile cu Garda de fier[7].

Această consolidare a poziţiei politice interne a regimului dictaturii regale a fost însoţită de o politică ce urmărea stăvilirea penetraţiei Germaniei naziste în economia României. În mai 1938, în etapa pregătirii invaziei asupra Cehoslovaciei, în ciuda presiunilor exercitate de Germania nazistă, guvernul român a manifestat numeroase rezerve în ceea ce privea extinderea relaţiilor comerciale cu Germania, într-un fel în care erau prejudiciate interesele României. Poziţia B.N.R., a Ministerului Economiei şi a lui Mitiţă Constantinescu personal a fost împotriva pretenţiilor germane cu privire la mărirea livrărilor de petrol. Tratativele româno-germane care s-au desfăşurat în cursul lunilor aprilie-mai în problemele integrării tuturor convenţiilor comerciale dintre România şi Austria în cadrul acordurilor economice generale dintre România şi Germania au scos la iveală serioase dificultăţi în ceea ce privea dezvoltarea raporturilor în compensaţie. Guvernul român refuza să extindă acest fel de raporturi în comerţul cu Austria. Excepţie făcea numai compensaţia cu soia atîta vreme cît acest lucru avea să fie în folosul României. În telegrama sa trimisă lui Christu, şeful delegaţiei române care ducea tratative la Berlin,

---

[2] La 13 martie 1938 a avut loc la Mediaş o astfel de manifestaţie a organizaţiei N.S.D.A.P. din localitate. Şeful celulei N.S.D.A.P., Schwalbe, a evidenţiat în discursul ţinut solidaritatea naziştilor din România cu „marea Germanie şi politica sa" (Arh. M.A.E., Probl. 71, anul 1935—1939, Austria, A_1, vol. 46, perioada 20 martie 1938 — noiembrie 1940. Nota informativă nr. 20 173 din 8 aprilie 1938 a M.A.N., secţia a II-a, Biroul 2, către M.A.E.).

[3] Amintim că în lunile ianuarie-februarie 1938, în timpul guvernului Goga-Cuza, au luat fiinţă numeroase organizaţii fasciste, dintre care menţionăm „Corpul legionar Moţa-Marin" (22 ianuarie), „Corpul foştilor militari" (4 februarie) etc. În acelaşi timp, acţiunile teroriste ale Gărzii de fier şi organizaţiilor Partidului „naţional-creştin" au devenit din ce în ce mai numeroase şi mai sălbatice, sub oblăduirea guvernului.

[4] Vezi în acest sens *Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse*, vol. V, livre 1, juin 1937 — mars 1939, Paris, Plon, 1953, doc. 187. Telegr., Bucureşti, 20 mai 1938, semnată Fabricius; vezi şi C. Argetoianu, *Însemnări zilnice* (manuscris), caiet 3/1938, 21 mai — 3 august, p. 3 923.

[5] *Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse*, vol. V, livre 1, doc. 187.

[6] *Ibidem*, doc. 191. Telegr., Berlin, 9 iunie 1938, semnată Weiszäcker.

[7] *Ibidem*, nota doc. nr. 188.

Mitiță Constantinescu preciza că „guvernul român dorește să evite expansiunea exporturilor în compensație în Germania" [8]. O problemă în care delegația română și-a impus punctul de vedere a fost aceea a taxelor percepute pe vasele germane care făceau transporturi pe Dunăre. Tendința ce se accentua mereu era aceea a micșorării acestor taxe, ele ajungînd să fie mai mici chiar decît cele percepute vaselor românești. În indicațiile date de Mitiță Constantinescu delegației României prin telegrama din 14 iunie se specifica faptul că „taxele ce vor fi percepute pe vasele germane făcînd transporturi pe Dunăre nu vor putea fi mai scăzute ca aceleași taxe ce se vor percepe vaselor românești"[9]. Delegația română a insistat în cursul negocierilor de la Berlin ca să se limiteze comerțul cu Germania pînă la data de 30 octombrie, iar după această dată volumul total al comerțului să fie mult mai redus, fără a se ține seama de cifrele prevăzute în acordurile româno-germane semnate la București la 9 decembrie 1937[10]. De asemenea guvernul român a căutat să pună limite precise livrărilor în compensație de petrol și cereale. Astfel, pentru trimestrul al III-lea al anului 1938 s-a prevăzut restrîngerea exportului de petrol și de porumb în Germania.

Refuzul delegației române de a extinde exporturile în compensație în Germania, limitarea furnizărilor de petrol și de porumb, neacceptarea propunerilor germane în numeroase probleme au dus la încordarea relațiilor româno-germane. Într-o convorbire cu Christu în ziua de 16 iunie, ministrul de externe nazist Ribbentrop a cerut acestuia să-i explice scopul politicii României, care se împotrivește din ce în ce mai mult intereselor celui de-al treilea Reich în sud-estul Europei[11]. Ribbentrop a exprimat iritarea guvernului nazist față de poziția lui Mitiță Constantinescu și a altor miniștri români ostili întăririi influenței Germaniei hitleriste în România și celelalte țări din sud-est[12].

Concomitent negocierilor cu Germania, guvernul român și-a sporit eforturile în scopul atragerii Franței și Angliei într-o politică ce ar fi putut împiedica realizarea dominației Germaniei naziste în sud-estul Europei. Acțiunile diplomatice desfășurate de România în lunile aprilie-iunie, cînd pericolul agresiunii asupra Cehoslovaciei și a abandonării sud-estului european sferei de influență germană devenea tot mai evident, au fost încurajate într-o măsură de anumite cercuri politice și financiare franceze și engleze, care au căutat să acționeze după Anschluss pe linia întăririi pozițiilor Franței și Marii Britanii în Europa centrală și de sud-est. Cehoslovacia, alături de Franța și de România, a sprijinit direct politica de întărire a cooperării economice și politice dintre cele trei țări și de sustragere a Ungariei horthiste de la o alianță fățișă cu Germania.

La sfîrșitul lunii martie și începutul lunii aprilie, Paul Boncour, succesorul lui Yvon Delbos la Quai d'Orsay — reprezentînd în guvernul francez forțele care urmăreau păstrarea influenței și poziției

---

[8] Arh. M.A.E., dos. 2, litera G., nr. 14, vol. V, 1938—1939. Convenții. Telegr. Min. Ec. Naționale către Christu, șeful delegației române care negocia la Berlin, București, 30 mai 1938, semnată Mitiță Constantinescu .

[9] Ibidem, Telegr. București, 14 iunie 1938, semnată Mitiță Constantinescu.

[10] Vezi Arh. M.A.E., dos. 2, litera G_{14}, vol. V, 1938—1939. Convenții. Telegr., Berlin, 16 iunie 1938, semnată Djuvara.

[11] Ibidem.

[12] Ibidem.

Franței în centrul și sud-estul Europei—, a inițiat o serie de măsuri care urmăreau preîntîmpinarea expansiunii și preponderenței naziste la est de Austria, avînd ca punct de plecare tratatele ce legau Franța de statele central sud-est europene, sprijinindu-se pe colaborarea cu Mica Înțelegere și pe eventuala participare a Marii Britanii. Această politică a găsit ecou imediat în România și în Cehoslovacia. La 6 aprilie 1938 au fost convocați la Paris miniștrii francezi din capitalele Poloniei, României, Cehoslovaciei pentru a se stabili un plan de acțiune comun „cu scopul de a contrabalansa acțiunea Berlinului, ca și efectul produs asupra țărilor din sud-estul Europei de Anschluss"[13]. În cadrul acestei consfătuiri, Paul Boncour a scos în evidență intențiile guvernului francez de a-și mări eforturile în vederea înlăturării pericolului acaparării de către Germania a regiunii sud-estice a Europei. S-au dat indicații diplomaților francezi convocați la Paris de a urmări posibilitățile de încheiere a unei „înțelegeri regionale" la care ar lua parte statele amenințate: Cehoslovacia, România, Iugoslavia și Polonia[14]. Această „înțelegere regională" era concepută de ministrul de externe francez nu ca o reînnoire a vechiului pact de asistență mutuală între țările Micii Înțelegeri și Franța, ci în sensul unei declarații a Iugoslaviei, României și Poloniei în cazul atacării Cehoslovaciei. O altă chestiune discutată la Paris a fost elaborarea unui plan de ajutor economic pentru țările din sud-estul Europei pentru a le împiedica să cadă sub influența Germaniei. S-a pus problema ca guvernul francez să aloce un fond special pentru a cumpăra cereale din această regiune. De asemenea s-a luat hotărîrea de a se livra urgent României toate comenzile de armament, inclusiv avioane, comenzi ce fuseseră suspendate în timpul guvernării Goga-Cuza[15]. Totodată, ministrul de externe francez l-a convocat la 14 martie pe Osusky, ambasadorul Cehoslovaciei la Paris, asigurîndu-l în cadrul întrevederii avute că, „dacă Cehoslovacia va fi atacată, Franța va executa fără întîrziere angajamentele sale decurgînd din tratatul de la 16 octombrie 1925, care a confirmat și a precizat pe cel din 25 ianuarie 1924"[16]. Considerînd apărarea Cehoslovaciei de un interes vital pentru Franța, Paul Boncour a adus la cunoștința guvernului britanic — prin ambasadorul francez la Londra, Charles Corbin — poziția Franței în această chestiune, solicitînd precizarea intențiilor britanice.

Dar politica externă a Marii Britanii, dominată, mai ales după Anschluss, de influența grupărilor care aplicau principiile locarniene de „neamestec" în problemele Europei de dincolo de Rin și de dirijare a tendințelor expansioniste ale Germaniei naziste către centrul și sud-estul Europei, nu coincidea cu intențiile urmărite de Paul Boncour. La 20 februarie 1938, în urma divergențelor dintre ministrul de externe Anthony Eden și premierul Chamberlain în chestiunea atitudinii Marii Britanii față de Germania și Italia, Foreign Office a intrat sub conducerea lordului Halifax, adeptul politicii müncheneze. La ședința Camerei Comunelor din 23 februarie, N. Chamberlain a declarat: „Urmăresc menținerea păcii cu pasiune, dar pacea nu poate fi asigurată prin Societatea Națiunilor,

---

[13] Arh. M.A.E., fond. 71/Franța, 1938, vol. 68, Relații cu România. Telegr. 4818, Paris, 6 aprilie 1938, semnată Cesianu.
[14] Ibidem, Telegr. 944, Praga, 12 aprilie 1938, semnată Aurelian.
[15] Ibidem, Telegr. nr. 4 845, Paris, 14 aprilie 1938, semnată Cesianu.
[16] Vezi Henri Noguères, *Munich ou la drôle de paix*, Paris, Robert Laffont, 1963, p. 20.

ci numai prin negocieri între diversele puteri. Nu trebuie să amăgim națiunile mici și slabe cu credința că Liga Națiunilor le poate garanta securitatea"[17]. La 17 martie, noul ministru de externe britanic a susținut aceeași idee, subliniind că „Marea Britanie nu se preocupă de menținerea pentru totdeauna a statu-quoului în Europa. Ceea ce preocupă Marea Britanie este ca nici o schimbare să nu se facă în Europa prin acte de violență"[18]. După ocuparea Austriei, politica conciliantă a guvernului britanic față de Germania nazistă a determinat accentuarea opoziției în Camera Comunelor și în Camera Lorzilor. W. S. Churchill a cerut guvernului să acționeze în vederea păstrării pozițiilor economice și politice ale Angliei în Europa centrală și de sud-est. Deputatul laburist Henderson a interpelat într-o ședință a Camerei Comunelor din 26 martie pe Chamberlain asupra atitudinii guvernului în legătură cu aplicarea art. 16 al pactului Ligii Națiunilor în asistarea Cehoslovaciei în cazul cînd va fi atacată de Germania. Chamberlain a precizat că politica externă a guvernului său se bazează pe principiul „neintervenției", subliniind că interesele britanice nu sînt afectate decît în cazul atacării Franței și Belgiei. Cît privește celelalte teritorii, arăta primul ministru, Anglia nu este direct interesată și, în consecință, nu-și ia nici o răspundere. Mai mult decît atît, Chamberlain afirma cu fățărnicie că Anglia va respecta toate obligațiile față de Cehoslovacia, dar nu va garanta o asistență militară[19]. Pe scurt, Chamberlain a sintetizat astfel linia politică a guvernului britanic față de situația europeană : „... Politica forței nu este voită nici la Londra, nici la Roma, nici la Paris. Aceasta este considerația principală de care trebuie să se țină seama în desfășurarea politicii Europei centrale"[20].

Principiile politicii externe britanice de concesii față de Germania nazistă și de încurajare a expansiunii sale către Cehoslovacia și regiunea sud-estică a Europei au influențat poziția guvernului Daladier în ceea ce privea orientarea politicii externe a guvernului francez. La 10 aprilie, într-o convorbire cu Daladier, Paul Boncour a expus punctul său de vedere în chestiunea atitudinii pe care ar fi trebuit s-o adopte Franța în eventualitatea extinderii agresiunii germane spre centrul și sud-estul Europei. Dacă Cehoslovacia va fi cotropită, a arătat Paul Boncour, Polonia va putea fi greu apărată, iar situația țărilor mici din sud-est periclitată foarte mult. Ministrul de externe francez susținea necesitatea respectării integrale de către Franța a angajamentelor sale internaționale[21]. În aceeași zi, Daladier l-a înlocuit la Quai d'Orsay pe Paul Boncour cu Georges Bonnet, promotor al principiilor politice defetiste. Remanierea guvernului Daladier s-a făcut în condițiile adîncirii divergențelor dintre diferitele grupări politice în ceea ce privea politica

---

[17] „The Times" din 24 februarie 1938.

[18] Ibidem din 18 martie 1938. Vezi și C. Argetoianu, *op. cit.*, caiet 2/1938, 21 februarie — 25 mai, p. 3 528.

[19] „The Times" din 27 martie 1938.

[20] Arh. M.A.E., Austria A_1, vol. 45, anul 1935—1939, Anschluss, 16 martie — 19 martie. „Osservatore Romano" din 26 martie 1938. În acelaşi sens, ziarul „The Times" din 11 aprilie sublinia în editorialul său că „în Anglia... nu s-a contestat dreptul germanilor... de a se contopi cu germanii din Reich. Numai asupra metodelor îndeplinirii acestei uniri s-au făcut oarecare rezerve. Nici un obstacol nu stă în calea unei înțelegeri între Marea Britanie și Marea Germanie" (vezi și C. Argetoianu, *op. cit.*, p. 3 759).

[21] Vezi H. Noguères, *op. cit.*, p. 42 și urm.

externă a Franței. Georges Mandel, Joseph Caillaux, Delbos, C. Chautemps și grupul lor erau partizani ai politicii de rezistență, de coalizare a forțelor externe potrivnice Germaniei naziste. Daladier, Bonnet, generalul Gamelin, Flandin erau în fruntea grupării favorabilă concesiilor, pretextînd pentru justificarea acestei politici faptul că tratatul de la Locarno a devenit caduc prin comiterea de către Germania a unui act de violență, prin aceasta dispărînd din punct de vedere juridic obligațiile Franței față de Cehoslovacia[22]. Această teză, emisă de specialistul în drept constituțional J. Barthélémy, a fost reluată și dezvoltată în Cameră de P. E. Flandin și susținută de un număr mare de deputați, partizani politici ai lui P.Laval, predecesorul în concepții al lui G. Bonnet. În aceste condiții de frămîntări și discuții pentru precizarea liniei de orientare a politicii externe a Franței, Daladier și Bonnet au adoptat o politică oficială care afirma respectarea strictă a obligațiilor ce-i reveneau Franței prin tratate, secundată de acțiuni de culise pregătind rezolvarea pretențiilor Germaniei naziste pe seama Cehoslovaciei și a regiunii sud-estice a Europei. La 29 aprilie, la Londra, Daladier, Bonnet, Chamberlain și Halifax au precizat politica de neintervenție anglo-franceză în ceea ce privea evoluția raporturilor Germaniei naziste cu țările din centrul și sud-estul Europei, subliniind acordul lor pentru „reglementarea pașnică a chestiunilor teritoriale".

Asupra statelor din centrul și sud-estul Europei, poziția guvernelor francez și britanic a influențat într-o măsură crescîndă întărirea cercurilor și a grupărilor fasciste și profasciste. Guvernul profascist iugoslav, intrînd din ce în ce mai mult în orbita Germaniei după martie 1938, a fost refractar oricăror încercări de împotrivire în fața pericolului expansiunii hitleriste. La 11 martie, într-o convorbire cu ministrul României la Belgrad, Cădere, premierul iugoslav, Stoiadinovici, a precizat că guvernul său „își va considera situația în raport cu atitudinea marilor puteri" [23]. Ministrul Marii Britanii la Belgrad, relata Stoiadinovici, a declarat că guvernul lui nu va face practic nimic în spațiul central european[24]. În expunerea sa făcută în parlament la 18 martie, Stoiadinovici a subliniat că politica externă a Iugoslaviei trebuie să se îndrepte cu hotărîre spre Germania[25], iar în ceea ce privea lărgirea angajamentelor în cadrul pactului Micii Înțelegeri, primul ministru iugoslav a afirmat dezacordul său.

În primăvara anului 1938, Ungaria horthistă și-a precizat net poziția cu privire la politica pe care o desfășurau în sud-estul european Franța, România și Cehoslovacia. Negocierile începute între Ungaria și statele Micii Înțelegeri în decembrie 1937 la Sinaia în vederea încheierii unui acord între cele două părți conform căruia guvernul maghiar ar fi dat asigurări de neagresiune în sensul pactului Kellog, recunoscîndu-i-se în schimb egali-

---

[22] Vezi „Le Temps" din 12 aprilie 1938. Articolul publicat de juristul Joseph Barthélémy cu privire la prăbușirea pactului de la Locarno.

[23] Arh. M.A.E., Probl. 71, anul 1935—1939, Austria A_1, vol. 44, perioada 25 februarie — 15 martie 1938. Telegr. nr. 740, Belgrad, 13 martie 1938, semnată Cădere.

[24] Ibidem.

[25] Arh. M.A.E., fond. 71/Ungaria 1937—1938, vol. 86. Relații cu România, Telegr. nr. 805, Belgrad, 18 martie 1938, semnată Cădere. Menționăm că în urma expozeului făcut de Stoiadinovici s-a accentuat în parlamentul iugoslav opoziția față de politica externă a guvernului.

tatea în drepturi pe plan militar, au fost întrerupte [26]. Miniştrii României şi Cehoslovaciei la Budapesta au făcut intervenţii pe lîngă guvernul ungar pentru reluarea tratativelor întrerupte. Refuzul exprimat de ministrul de externe, Kanya, a încercat să fie justificat de faptul că România urmăreşte încheierea unui tratat între Ungaria, de o parte, şi statele Micii Înţelegeri, de altă parte, şi nu tratate separate bilaterale [27]. Această intenţie a guvernului maghiar — tratate bilaterale cu statele Micii Înţelegeri — făcea parte din politica Germaniei naziste de destrămare a organismului Micii Înţelegeri. În convorbirea cu ministrul de externe al Ungariei din ziua de 25 noiembrie 1937, Hitler, aprobînd planul unui acord ungaro-iugoslav, sublinia că acest sistem ar fi „cel mai bun mijloc . . . de a slăbi coeziunea internă a Micii Înţelegeri" [28]. Manevrele întreprinse de guvernul maghiar pentru atragerea Iugoslaviei într-un tratat bilateral au fost întîmpinate cu multă îngrijorare la Bucureşti şi la Praga. Într-o convorbire cu ministrul român la Praga, Aurelian, ministrul de externe cehoslovac, Hodza, aprecia că Germania urmăreşte încheierea unor pacte bilaterale între Ungaria horthistă şi fiecare stat al Micii Înţelegeri, „pentru a provoca o spărtură în grupul nostru" [29]. Hodza sublinia că România şi Cehoslovacia „trebuie să facă tot posibilul" pentru a împiedica aceasta [30]. Anexarea Austriei a dat o puternică lovitură acţiunilor desfăşurate de România şi Cehoslovacia pe lîngă guvernul maghiar. La 18 martie 1938, Bessenyey, director politic în Ministerul de Externe al Ungariei, i-a declarat lui Bossy, ministrul român la Budapesta, că „prăbuşirea Austriei a clarificat situaţia pentru Ungaria, în sensul că alianţa cu Germania este singura cale politică a Ungariei" [31]. La 19 martie, ministrul Ungariei la Belgrad i-a precizat lui Cădere că „Ungaria nu mai are vreun interes deosebit în încheierea unui pact de neagresiune cu ţările Micii Înţelegeri" [32]. Intervenţiile făcute la Budapesta la sfîrşitul lui martie atît de miniştrii României şi Cehoslovaciei, cît şi de reprezentantul Franţei*, pentru a determina guvernul maghiar să continue negocierile cu Mica Înţelegere pe linia celor discutate la Sinaia în decembrie 1937 nu au avut rezultat pozitiv [33]. Guvernul horthist motiva acest refuz prin aceea că negocierile cu Mica Înţelegere ar putea fi interpretate ca un pas al Ungariei spre alcătuirea unui bloc de rezistenţă dunărean împotriva Germaniei [34]. Într-un articol intitulat *La politique extérieure de la Hongrie d'après guerre*, publicat în periodicul parizian al fundaţiei Carnegie, „L'ésprit international", din 14 aprilie 1938, contele Ştefan Bethlen dezvolta

[26] *Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse*, vol. V, livre 1, juin 1937—mars 1939, Paris, Plon, 1953. Doc. 163, Raport, Budapesta, 7 martie 1938, semnat Erdmansdorff.

[27] Ibidem.

[28] Ibidem, doc. 141. Notă asupra convorbirii dintre Hitler şi primul ministru şi ministrul de externe maghiar la 25 noiembrie 1937.

[29] Arh. M.A.E., fond. 71/Cehoslovacia, anul 1937—1940, vol. 41. Relaţii cu România. Telegr. nr. 584, Praga, 8 martie 1938, semnată Aurelian.

[30] Ibidem.

[31] Arh. M.A.E., fond. 71/Ungaria, 1937—1938, vol. 86, Relaţii cu România. Telegr. nr. 951, Budapesta, 18 martie 1938. Personal, confidenţial. Semnată Bossy.

[32] Ibidem, Telegr. nr. 851. Belgrad, 19 martie 1938, semnată Cădere.

* Este vorba de perioada dinaintea demiterii lui Paul Boncour de la externe.

[33] Vezi Arh. M.A.E., fond. 71/Franţa, 1938, vol. 68, Relaţii cu România. Telegr. nr. 944, Praga, 12 aprilie 1938, semnată Aurelian.

[34] Vezi Arh. M.A.E., fond. 71/Ungaria, 1937—1938, vol. 86, Relaţii cu România. Raport nr. 1346, Budapesta, 18 aprilie 1938, semnat Bossy.

teza că numai prietenia Germaniei poate scăpa Ungaria de „dictatura" central-europeană a Micii Înţelegeri [35].

În aceste condiţii potrivnice organizării pe plan mai larg a unui sistem de securitate a zonei central sud-est europene, guvernul român a depus noi eforturi în mai şi iunie 1938, urmărind atragerea Franţei şi Angliei în acţiuni care ar fi putut duce la preîntîmpinarea subordonării economice şi politice de către Germania nazistă a României.

În timpul sesiunii consiliului Societăţii Naţiunilor din mai 1938, ministrul de externe Petrescu-Comnen a remis lordului Halifax şi lui G. Bonnet cîte un memoriu cuprinzător întocmit de Mitiţă Constantinescu, conţinînd propuneri concrete ce priveau întărirea relaţiilor economice ale acestor ţări cu România [36]. În preambulul acestor memorii, guvernul român atrăgea atenţia Angliei şi Franţei asupra pericolului acţiunilor desfăşurate de Germania hitleristă în centrul şi sud-estul Europei, „acţiuni aparţinînd domeniului economic, dar avînd repercusiuni politice..., acţiuni ce exercită o influenţă crescîndă în Europa centrală" [37]. Se sublinia că Germania caută în România posibilităţi de exploatare a economiei, făcînd în acelaşi timp „o propagandă activă destinată a convinge cercurile competente ... de avantajele intensificării colaborării economiei cu Germania" [38]. O astfel de situaţie, arătau memoriile, trebuie să facă obiectul unei serioase preocupări a guvernelor francez şi englez, pe de o parte din cauza primejdiei de a pierde situaţia preponderentă în economie pe care o au în România, pe de altă parte din cauza urmărilor „fatale" pe care le poate avea dominaţia pe plan economic a Germaniei în România. Guvernul român considera că Franţa şi Marea Britanie, „cu preţul unor mici sacrificii, vor putea împiedica o astfel de evoluţie atît pe plan economic, cît şi pe plan politic". În întîmpinarea unei politici de redresare a relaţiilor dintre cele trei ţări, guvernul român propunea o serie de măsuri pe termen lung, ca şi unele măsuri imediate. În cadrul primei categorii de măsuri era prevăzută crearea unor organe competente care să elaboreze planuri de colaborare economică cu România pe perioade lungi, privind industrializarea agriculturii şi valorificarea exploatărilor miniere, construirea de silozuri, construirea de centrale electrice etc. [39].

Documentîndu-se cu cifre statistice concludente tendinţa de scădere continuă a volumului schimburilor comerciale dintre România, Anglia şi Franţa, în memoriu se arăta că guvernul român a trecut de mai mult timp la aplicarea unor măsuri menite a stimula comerţul dintre cele trei ţări. De pildă, România plătea o cotă de 15 % devize libere pentru produsele petroliere exportate în Franţa şi în Anglia ; oficiul de cliring anglo-român restituia importatorilor englezi de produse petroliere româneşti prime de încurajare în lire sterline mergînd de la 10 la 30 % ; guvernul român plătea o primă de 4 000 de lei pentru vagonul de grîu exportat în Anglia şi în Franţa. Pentru

---

[35] Vezi Arh. M.A.E., fond. 71 Austria, A_1, vol. 46, Perioada 20 martie 1938 — noiembrie 1940.

[36] Arh. M.A.E., fond. 71/România, 1940, ianuarie—august, vol. 8, General. Memoriul remis de Petrescu-Comnen lordului Halifax în timpul sesiunii Consiliului Societăţii Naţiunilor din mai 1938. Strict confidenţial (anexa A). Memoriul remis lui G. Bonnet (anexa B).

[37] Ibidem.

[38] Ibidem.

[39] Ibidem.

completarea acestor acţiuni venite din partea României, memoriul propunea în cadrul măsurilor imediate ca guvernele britanic şi francez să dea preferinţă importului de petrol şi cereale din România în vederea stocajului (conform planului Daladier-Chamberlain). De asemenea se considera necesar ca Marea Britanie şi Franţa să adopte unele hotărîri în vederea uşurării importurilor de produse alimentare — carne, legume, brînzeturi — din România, cuprinzînd totodată şi o reducere a taxelor vamale [40].

Primind memoriile româneşti, lordul Halifax şi Georges Bonnet nu au respins ideea intensificării relaţiilor comerciale cu România. În telegrama sa trimisă la Bucureşti la 15 mai, Petrescu-Comnen arăta că în urma înmînării memoriilor miniştrilor de externe francez şi britanic a obţinut promisiunea că guvernele lor vor fi informate cu privire la conţinutul propunerilor româneşti şi vor fi invitaţi experţi români la Londra şi la Paris pentru a se stabili planurile colaborării [41]. Într-o convorbire avută pe aceeaşi temă cu G. Bonnet la 11 mai, Comnen fusese pus la curent cu intenţiile guvernelor francez şi britanic de a acţiona pe linia intensificării schimburilor cu ţările din centrul şi din răsăritul Europei [42].

Paralel cu intervenţiile făcute de Petrescu-Comnen în mai 1938 pe lîngă miniştrii de externe ai Franţei şi Marii Britanii, reprezentanţii diplomatici ai României în capitalele celor două ţări căutau să stimuleze interesul cercurilor de afaceri interesate în păstrarea poziţiilor preponderente în sud-estul Europei. Din Londra , ministrul român Grigorcea informa că, în urma acţiunilor desfăşurate de guvernul român, cercurile financiare din City se arătau dispuse să intensifice comerţul cu România prin acordarea de credite importatorilor români de mărfuri engleze [43]. La începutul lunii mai, fostul ministru de finanţe Mackena, preşedinte la „Midland Bank" şi unul dintre personajele cele mai importante ale cercurilor financiare britanice, i-a comunicat lui Grigorcea : „Sîntem gata să dăm României cel mai mare sprijin economic" [44].

De altfel, încă înainte de sesiunea Ligii Naţiunilor din mai amintită mai sus, guvernul român, la insistenţele lui Mitiţă Constantinescu, făcuse intervenţii pe lîngă miniştrii de externe ai Franţei şi Marii Britanii, aducînd în discuţie sugestii cu privire la intensificarea relaţiilor economice şi în special comerciale. Cu adresa nr. 18 134 din 14 mai către Ministerul de Externe al României, Mitiţă Constantinescu înainta lui Petrescu-Comnen un memoriu, solicitînd să fie remis lui G. Bonnet şi lordului Halifax, socotind că în acest mod se „precizează şi se concretizează susţinerile şi dreptele noastre revendicări economice"[45]. Memoriul cuprindea o analiză a măsurilor luate de România pentru a stimula comerţul cu Anglia la petrol, grîu, lemn, legume, carne, subliniindu-se că eforturile acestea, care atîrnă greu în bugetul statului şi se răsfrîng asupra consumatorilor, nu au avut rezultatele scontate. În continuare, M. Constantinescu arăta că guvernul britanic ar putea

---

[40] Ibidem.

[41] Arh. M.A.E., fond. 71 Anglia, anul 1938—1939, vol. 40. Telegr. f.n., Geneva, 15 mai 1938, semnată Comnen.

[42] Ibidem, Telegr. nr. 3, Geneva, 11 mai 1938.

[43] Ibidem, Telegr. nr. 135, Londra, 9 mai 1938, semnată Grigorcea.

[44] Ibidem.

[45] Arh. M.A.E., dos. 2, lit. A, nr. 20, vol. IV, 1937—1939. Convenţii, Anglia, Memoriul B.N.R. nr. 18 134 din 14 mai 1938 către Petrescu-Comnen, semnat Mitiţă Constantinescu.

sprijini, cu minimum de sacrificii, mărirea volumului schimburilor româno-engleze. Ceea ce România a obținut în urma repetatelor intervenții la Londra și la Geneva a fost semnarea la 11 iunie 1938 a pactului modificat al acordului tehnic de plăți anglo-române din 30 mai 1936 [46], care aducea oarecari îmbunătățiri sistemului relațiilor de cliring anglo-român.

Vizita neoficială a lui Tătărescu la Londra între 18 și 24 iunie a fost urmărită cu un deosebit interes, scontîndu-se luarea unor hotărîri de natură a sprijini eforturile României. În convorbirile avute cu Halifax și Chamberlain, discutînd chestiunea relațiilor economice și politice dintre cele două țări, Tătărescu a constatat — cum exprima raportul preliminar trimis guvernului român de Grigorcea — o dispoziție favorabilă pentru strîngerea relațiilor economice [47]. Totodată, reprezentantului român i s-a arătat clar însă că Anglia nu dorește să pună piedici intereselor comerciale ale Germaniei în bazinul Dunării, dar nu urmărește stabilirea monopolului economic al acestei puteri în regiunea amintită [48]. De aceea, se arăta în raportul legației române, guvernul britanic e dispus să acționeze, dar „cu mult tact și discrețiune" [49]. Totuși, reprezentantul României a reușit să obțină asentimentul guvernului britanic pentru încheierea unui acord economic mai cuprinzător, stabilind și principiile sale de bază cu Fr. Leith Roos, consilierul economic al guvernului. Pentru negocieri propriu-zise s-a hotărît venirea în România, în a doua jumătate a lunii iulie, a lui Fr. Leith Roos. Chamberlain și Halifax au precizat însă în mod expres caracterul strict secret al viitoarelor negocieri, iar călătoria proiectată a trimisului guvernamental britanic să fie pusă sub pretextul „modificării acordului de plăți româno-englez" [50]. Spre deosebire de poziția oficială a guvernului britanic, reprezentanți ai unor largi cercuri de afaceri din City au manifestat intenții de colaborare imediată cu guvernul român. În urma convorbirii avute cu Churchill și cu alți oameni de afaceri, Tătărescu se socotea îndreptățit să sublinieze că „există un mare interes pentru România" [51].

Un reprezentant al cercurilor britanice sus-amintite, Berverley Baxter, președinte al societății „Associated News Papers" și membru al parlamentului, făcea în vremea aceasta o călătorie „de informare" la Belgrad, Praga și București. Argetoianu nota în *Însemnările* sale că Baxter a venit cu propuneri concrete „pentru a împiedica Germania să dobîndească hegemonia în Europa centrală și orientală" [52]. Principala propunere era aceea că bancherii britanici ofereau României și altor țări balcanice credite substanțiale care să impulsioneze relațiile comerciale cu Anglia. La puțin timp după venirea lui Baxter au început tratative pentru a se concretiza ofertele de credit. Tratativele cu bancherii englezi n-au dat rezultatele așteptate.

La Paris, anumite cercuri interesate își exprimau satisfacția în legătură cu concluzia pe care o desprindeau atît din călătoria lui Tătărescu la Londra, cît și din întreaga activitate diplomatică a României în perioada de după Anschluss. Sub titlul *Un accord économique anglo-roumain*, apărut

---

[46] Ibidem, Adresa nr. 35 103 din 16 iunie 1938 a M.A.E. către B.N.R.
[47] Ibidem, Telegr. nr. 182, Londra, 24 iunie 1938, semnată Tătărescu, Grigorcea.
[48] Ibidem.
[49] Ibidem.
[50] Ibidem.
[51] Ibidem.
[52] C. Argetoianu, *Însemnări zilnice*, caiet 3/1938, p. 4 026.

în „L'ère nouvelle" din 25 iunie 1938, publicistul francez Louis Bresse considera că vizita în Marea Britanie a consilierului regal Tătărescu are un caracter economic şi politic şi reflectă „orientarea politicii româneşti mai ales după Anschluss". În articolul amintit se sublinia că „puterile occidentale au interese considerabile de apărat" în Balcani şi în Europa centrală, iar situaţia consolidată a României la gurile Dunării se leagă direct de problema independenţei ţărilor din Europa centrală şi dunăreană. Totuşi tratativele franco-române care se desfăşurau în acel timp la Paris pentru încheierea unui acord s-au soldat cu rezultate de mică importanţă. Dar acest fapt nu a împiedicat o susţinută campanie a presei germane naziste împotriva României [53].

Desfăşurarea călătoriei lui Tătărescu la Londra şi rezultatele acesteia erau privite în statele balcanice cu simpatie, aşteptîndu-se precizarea unor hotărîri importante, menite a întări capacitatea de rezistenţă a ţărilor ameninţate în faţa primejdiei hitleriste. Presa greacă şi cea turcă apreciau în zilele convorbirilor româno-britanice din capitala Angliei că „guvernul român se străduieşte să menţină statu-quoul în Balcani şi să contracareze expansiunea germană aici" [54].

Acţiunile desfăşurate de reprezentanţii diplomatici ai României în mai-iunie la Belgrad urmăreau să obţină asentimentul guvernului iugoslav pentru extinderea şi întărirea relaţiilor sale cu Franţa şi Anglia. Demersurile pe lîngă guvernul iugoslav se bazau, printre altele, pe recentele acorduri franco-iugoslave, încheiate la sfîrşitul anului 1937 în urma intervenţiilor ministrului de externe Yvon Delbos. Acordul comercial şi de plăţi dintre Franţa şi Iugoslavia suprimase cliringul, admiţînd ca ambele părţi să facă plata în devize libere. Semnarea amintitelor acorduri fusese un rezultat al politicii promovate de ministrul Delbos de întărire a relaţiilor Franţei cu Statele Micii Înţelegeri [55]. În urma repetatelor convorbiri cu membrii cabinetului Stoiadinovici, ministrul României la Belgrad arăta într-o telegramă trimisă la centru că primul ministru iugoslav a hotărît să înceapă negocieri la Londra şi la Paris în vederea stabilirii unei mai largi colaborări a capitalului francez şi englez în economia iugoslavă [56].

Între timp, atenţia guvernelor României şi Cehoslovaciei a fost îndreptată şi spre rezolvarea vechiului deziderat al Micii Înţelegeri de a semna un pact de neagresiune cu Ungaria. La Budapesta şi la Roma s-au făcut intervenţii din partea reprezentanţilor diplomatici ai celor două ţări pentru a se reîncepe negocierile dintre guvernul maghiar, de o parte, şi statele Micii Înţelegeri, de cealaltă parte. Demersurile întreprinse în acest sens pe lîngă ministrul de externe fascist Ciano de către ministrul României în Italia, Zamfirescu, au avut ca rezultat obţinerea sprijinului guvernului italian care urmărea păstrarea Ungariei sub influenţa sa nemijlocită [57]. Convorbirile cu guvernul maghiar asupra diferitelor chestiuni privitoare

[53] Arh. M.A.E., 1938, Germania, G_{14}, vol. III, ianuarie—august 1938. Telegr. nr. 6 205, Franckfurt am Main, 29 iunie 1938.

[54] Ibidem, Raport nr. 511, Atena, 30 iunie 1938, semnat I. Dragu.

[55] Arh. M.A.E., dos. 2, lit. F, nr. 7, dol. IV, anii 1938—1942. Convenţii. Franţa. Raport nr. 8 047, Paris, 11 ianuarie 1938, semnat Zeuceanu, adresat ministrului Mitiţă Constantinescu.

[56] Arh. M.A.E., fond. 71 Cehoslovacia, anul 1937—1940, vol. 41, Relaţii cu România. Telegr. nr. 1594, Belgrad, 20 mai 1938, semnată Cădere.

[57] Arh. M.A.E., fond 71/Ungaria, anul 1937—1938, vol. 86. Relaţii cu România. Telegr. nr. 1121, Roma, 9 iulie 1938, semnată Zamfirescu.

la stabilirea bazelor unei înțelegeri au făcut un pas înainte în lunile iulie-august, în urma insistențelor ministrului Petrescu-Comnen [58]. Încercările maghiare de a adopta o formulă diferită pentru Cehoslovacia nu și-au atins scopul, datorită poziției României, care nu admitea încheierea unui acord cu Ungaria fără Cehoslovacia . Petrescu-Comnen a motivat aceasta, arăta în raportul său la Berlin ministrul german la Budapesta Erdmannsdorff, prin aceea că nu putea abandona Cehoslovacia în situația încurcată în care se afla, subliniind în repetate rînduri că interesul Ungariei era de a se alia cu Mica Antantă în fața pericolului german [59]. Cu toate că statele Micii Înțelegeri, în dorința de a încheia acordul cu Ungaria, au avut o atitudine binevoitoare față de punctele de vedere ale acesteia, totuși guvernul maghiar, așteptînd rezolvarea crizei sudete, a tărăgănat în mod deliberat negocierile. La 18 august, ministrul de externe Kanya a propus amînarea tratativelor, cu toate că guvernul fascist italian, prin Ciano, le încuraja [60].

Concretizarea promisiunilor obținute de Tătărescu la Londra în iunie 1938 pe linia intensificării colaborării româno-engleze devenea din ce în ce mai iluzorie. La 24 iunie, ministrul economiei naționale, Mitiță Constantinescu, și-a dat acordul său pentru vizita în România a lui Fr. Leith Ross [61]. În scrisoarea trimisă cu acest prilej lui Petrescu-Comnen, M. Constantinescu arăta că negocierile româno-engleze de la București vor putea face „un pas hotărîtor" în problema „dezvoltării cooperării economice și financiare între Anglia și România", colaborarea care are „un însemnat aspect politic . . ." [62]. În ziua de 28 iunie, atașatul comercial al României la Londra, Al. Bianu, a avut o întrevedere cu consilierul economic britanic Lee, căruia i-a comunicat dorința guvernului român pentru urgentarea negocierilor. Lee a exprimat însă dispoziția guvernului englez de a nu da curs propunerilor din iunie ale României [63]. La 7 iulie, informîndu-l oficial pe ministrul de externe britanic asupra asentimentului guvernului român în ceea ce privea vizita lui Fr. Leith Ross în România, proiectată pentru iulie, Grigorcea a fost primit cu răceală la Foreign Office, comunicîndu-i-se că această vizită „nu mai este de actualitate"[64]. Precizarea poziției guvernului britanic în acest fel era determinată de intervenția primului ministru Chamberlain, care urmărea o înțelegere cu Germania hitleristă. În acel moment se reluaseră la Londra negocierile anglo-germane, începute la Berlin în mai, în legătură cu împrumuturile austriece. Încă din mai se zvonise în cercurile diplomatice că Germania leagă chestiunea preluării împrumuturilor austriece de renunțarea de către Anglia de a se mai amesteca în bazinul Dunării. Aceste știri, dezmințite în mai, circulau intens în iulie,

---

[58] *Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse*, vol. V, livre 1, doc. 201, Telegr., București, 18 august 1938, semnată Fabricius.

[59] Ibidem.

[60] Ibidem, doc. 204. Raport politic, Budapesta, 1 septembrie 1938, semnat Erdmannsdorff.

[61] Arh. M.A.E., dos. 2, lit. A, nr. 20, vol. IV, anii 1937 1939. Convenții, Anglia. Scrisoarea Ministrului Economiei Naționale către Petrescu-Comnen, București, 24 iunie 1938. Strict personal. Semnată Mitiță Constantinescu.

[62] Ibidem.

[63] Ibidem. Raport 3 20, Londra, 28 iunie 1938, semnat Bianu, către M.A.E. și remis Ministerului Economiei Naționale.

[64] Arh. M.A.E., fond. 71/Anglia, anul 1938—1939, vol. 40. Relații cu România. Telegr. nr. 194, Londra, 7 iulie 1938, semnată Grigorcea.

fiind comentate şi analizate în presă. Legaţia României din Londra le socotea întemeiate. Atmosfera încordată în care se desfăşurau tratativele anglo-germane era determinată şi de iritarea guvernului nazist în urma aranjamentului anglo-turc şi a vizitei lui Tătărescu la Londra. Aşteptîndu-se la reluarea convorbirilor anglo-române la nivelul specialiştilor, ambasada germană din Londra se interesa îndeaproape de persoana ministrului Mitiţă Constantinescu, a cărui călătorie în Marea Britanie fusese preconizată încă din mai la Geneva [65].

Pregătind „medierea" în aşa-numita „problemă" a Cehoslovaciei, guvernul Chamberlain a respins orice acţiune de susţinere a ideii de strîngere a relaţiilor cu România şi de întărire a poziţiei de împotrivire faţă de Germania nazistă a ţărilor ameninţate. De altfel, în august 1938 guvernul britanic a trimis în România ca purtător de cuvînt al său pe deputatul Lansbury. În conversaţiile pe care le-a avut cu regele, cu Miron Cristea şi cu Armand Călinescu, acesta a arătat că punctul de vedere al guvernului său este că Germania este „o ţară cu totul lipsită de mijloace şi de bunuri" şi ea trebuie „ajutată pentru a nu o forţa la o izbucnire violentă" [66]. Guvernul englez, a subliniat Lansbury, „nu vede bine o acţiune engleză în sud-est, pentru ca Germania să nu se simtă încercuită" [67]. Aceste idei, reprezentantul britanic le-a expus şi la Sofia, la Belgrad şi la Budapesta.

Situaţia din ce în ce mai precară a României în sud-estul Europei, izolarea sa politică şi economică evidentă, slăbirea legăturilor tradiţionale cu Franţa şi cu Anglia, pregătirea ciuntirii Cehoslovaciei au fost elementele esenţiale care au dus la obţinerea unor rezultate puţin importante în urma acţiunilor diplomatice desfăşurate de România după Anschluss. Referindu-se la acţiunile guvernului român din primăvara şi din vara anului 1938, Grigore Gafencu, ministrul de externe al României în 1939-1940, scria într-un memoriu adresat lordului Halifax la 12 februarie 1940 : „Intervenţia guvernului român n-a produs, din nenorocire, efecte apreciabile. România . . . a atras atenţia guvernelor interesate la timp, fără ca intervenţia sa să aibă succes" [68].

Activitatea diplomatică dusă de România în mai-iunie 1938 paralel cu negocierile româno-germane de la Bucureşti, numeroasele rezerve pe care delegaţia română, aşa cum s-a arătat mai sus, le-a menţinut cu privire la extinderea relaţiilor cu Germania au fost factorii determinanţi ai atmosferei deosebit de încordate în care se purtau tratativele cu delegaţia guvernului german. Refuzul României de a mări cantităţile de petrol exportate în Germania avea o importanţă cu atît mai mare în această etapă de pregătire a agresiunii asupra Cehoslovaciei, cu cît înaltul comandament al Wehrmacht-ului (O. K. W.), într-o şedinţă de la începutul lunii mai, subliniase „imensa însemnătate a cumpărăturilor din România în vederea aprovizionării cu

[65] Vezi Arh. M.A.E., dos. 2, lit. A, nr. 20, vol. IV, anii 1937—1939. Convenţii. Anglia. Raport nr. 3 120, Londra, 28 iunie 1938 semnat Bianu, către M.A.E. şi remis Ministerului Economiei Naţionale.

[66] Arh. M.A.E., fond. 71/Anglia, anul 1938—1939, vol. 40, Relaţii cu România. Referat asupra vizitei în România a d-lui Lansbury, deputat în parlamentul englez, 27 august 1938. Confidenţial. Semnat Varvala.

[67] Ibidem.

[68] Arh. M.A.E., fond. 71/România, anul 1940, ianuarie—august, vol. 8, General, Răspunsul din 12 februarie 1940 al guvernului român la „Aide-mémoire", trimis de lordul Halifax la 31 ianuarie 1940.

benzină de aviație"[69]. La ședința sus-amintită se exprimase îngrijorarea în legătură cu furnizarea de către România chiar și a cotelor prevăzute prin acordurile în vigoare, mai cu seamă că aceasta suspendase pe timp de un an toate livrările de produse petroliere în Austria[70].

Cu toate că în lunile mai-iunie Germania a desfășurat o serioasă campanie de presiuni asupra guvernului român pentru a obține concesii substanțiale în cadrul noului tratat ce se negocia, totuși acordul de plăți, acordul adițional pentru Austria și protocolul confidențial, semnate la 21 iunie 1938, creau limite extinderii penetrației Germaniei hitleriste în economia României. Nemulțumirile guvernului nazist pentru aceste acorduri erau cu atît mai mari, cu cît limitele impuse se refereau la probleme de interes vital, cum era aceea a aprovizionării mașinii de război hitleriste cu produse de primă necesitate : petrol și cereale. Ministrul român la Berlin, Djuvara, relata într-o telegramă din 22 iunie că cercurile oficiale naziste consideră politica României ca îndreptată împotriva intereselor germane, ca și de altfel conținutul acordurilor din 21 iunie[71]. La 15 iulie, căutînd să obțină de la rege un ordin pentru livrarea imediată a unor cantități de petrol suplimentare, ministrul Germaniei la București — W. Fabricius, a fost refuzat[72]. Intenția guvernului nazist de a strînge relațiile cu România în cadrul unui acord economic mai cuprinzător a fost primită cu multă rezervă de Carol al II-lea. Amintim că, în cadrul convorbirii cu regele din ziua de 15 iulie, Fabricius a ținut să sublinieze opoziția sistematică a ministrului Mitiță Constantinescu, care nu numai refuza satisfacerea vreunei cereri germane ce nu figura în acordurile în vigoare, dar punea piedici chiar și îndeplinirii prevederilor tratatelor[73].

Evoluția evenimentelor internaționale din vara anului 1938, politica de conciliere a Angliei și Franței, îngrădirea încercărilor României de a realiza o întărire a poziției de rezistență a statelor din centrul și sud-estul Europei în fața politicii agresive și expansioniste a Germaniei au determinat schimbări în atitudinea României în relațiile ei cu Germania în săptămînile premergătoare Münchenului.

Astfel, dacă la 15 iulie guvernul român a respins propunerile naziste asupra livrărilor suplimentare de petrol, la 13 august, prin scrisoarea nr. 54 905, se aproba exportul suplimentar de petrol și cereale în schimbul unor transporturi de tunuri antiaeriene efectuate de firma Rhein-Metall către firma Reșița, în valoare de 8 600 000 RM[74]. La cererea germană, 60 % urma să fie achitat în petrol. Scrisoarea preciza că cele două comisii guvernamentale vor decide în continuare ce mărfuri vor fi livrate[75].

Expirarea convențiilor româno-germane în septembrie 1938 a dus la începerea unor noi tratative economice între Germania nazistă și România. La sfîrșitul lunii august și în primele zile ale lunii septembrie 1938 au avut

---

[69] *Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse*, vol. V, livre 1, doc. 185, Nota Ministerului Economiei Reichului din 11 mai 1938, semnată Rosencrantz.

[70] *Ibidem*.

[71] Arh. M.A.E., doc. 2, litera G, nr. 14, vol. V, anii 1938–1939. Convenții, Germania. Telegr. nr. 3 849, Berlin, 22 iunie 1938, semnată Djuvara.

[72] *Les archives secrètes de la Wilhelmstrasse*, vol. V, livre 1. Telegr., Buc., 15 iulie 1938, semnată Fabricius.

[73] *Ibidem*.

[74] *Ibidem.*, doc. 200. Telegr., Buc., 16 august 1938, semnată Fabricius.

[75] *Ibidem*.

loc tratative între comisiile guvernamentale română şi germană pentru prelungirea aranjamentelor existente la acea dată pînă la sfîrşitul anului 1938. Partea germană a cerut să se distribuie permise de import pentru mărfurile germane în valoare de cîte 600 000 000 de lei pe lună, cu specificarea de a se acorda suma respectivă pe trei luni o dată, şi anume pe ultimul trimestru al anului [76]. Pentru exporturile de petrol, lemn, grîu şi alte produse, Clodius a propus să se ia ca bază cifrele convenite pentru lunile august-septembrie la un loc pentru Germania şi Austria [77].

Propunerile delegaţiei germane au fost acceptate, iar aranjamentul încheiat la Bucureşti în septembrie 1938, completat cu o serie de alte măsuri, a mărit posibilităţile Germaniei hitleriste de a pătrunde în economia României. Această tendinţă s-a accentuat în preajma Münchenului, mai ales datorită precizării politicii Marii Britanii şi Franţei faţă de Cehoslovacia şi a orientării expansiunii hitleriste spre sud-estul Europei.

---

[76] Arh. M.A.E., dos. 2, litera 6, nr. 14, vol. V, anul 1938—1939, Convenţii, Germania. Referat asupra propunerilor preşedintelui Comisiei guvernamentale germane, Clodius, cu privire la prelungirea aranjamentelor existente între Germania şi România pînă la sfîrşitul anului 1938. Berlin, 7 septembrie 1938, semnat Clodius.

[77] Ibidem.

JURISTUL BOGDAN PETRICEICU HASDEU ȘI CONTRIBUȚIA LUI LA ISTORIA DREPTULUI

DE

P. STRIHAN

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, B. P. Hasdeu (1838—1907) ocupă un loc de prim plan în cultura românească.

Minte vastă, înzestrată cu o memorie „neobișnuită"[1], cultivată de un părinte învățat și frămîntată de o neistovită sete de cunoaștere, Hasdeu a abordat cu patos și cu strălucire cele mai variate domenii de activitate. El este, pe rînd sau simultan, poet și gazetar, dramaturg și istoric, filolog și critic literar, statistician și economist, jurist și om politic. Activitatea sa uluiește prin amploarea enciclopedică și belșugul ei copleșitor. Numărul titlurilor lucrărilor sale trece de 1 500[2]. Majoritatea sînt încă risipite în coloanele periodicelor pe care le-au umplut timp de decenii. Multe dintre ideile lansate de el cu „curajul erorii", de care marele romantic se mîndrea, au fost infirmate prin cercetările ulterioare, uneori de el însuși. Dar, în toate domeniile în care s-a afirmat, Hasdeu a produs multe lucruri care rămîn și astăzi valabile. Moștenirea sa este prețioasă și trebuie valorificată critic. De aceea lucrările sale sînt cercetate de specialiști, cu interesul de a-i prețui opera în perspectiva timpului și a o rîndui la locul cuvenit în istoria culturii.

Aproape toate laturile activității lui Hasdeu au fost cercetate de urmași : poet, critic și teoretician literar, istoric, filolog și lingvist, economist, arheograf. Pînă și activitatea sa în domeniul statisticii a fost cercetată[3].

---

[1] Calificarea aparține lui N. Iorga, în *B. P. Hasdeu ca istoric*, Mem. Secț. Ist., seria III, t. XIII, ședința din 2 decembrie 1932, „An. Ac. Rom.", extras, p. 4.

[2] După comunicarea lui Aurel Sacerdoțeanu, care a întreprins un studiu complet asupra operei și a scris o biobibliografie a lui Hasdeu, în curs de apariție la Editura pentru literatură.

[3] Tudor Vianu, *B, P. Hasdeu poet*, în *Figuri și forme literare*, București, 1946 ; Al. Dima, *B. P. Hasdeu, critic și teoretician literar în perioada începuturilor sale*, în *Studii de istorie a teoriei literare românești*, București, 1962 ; V. Maciu, *Activitatea istoriografică a lui B. P. Hasdeu*, în „Studii", 1963, nr. 5 ; A. Sacerdoțeanu, *Concepția istorică a lui B. P. Hasdeu*, în „Studii", 1957, nr. 5 ; Th. Capidan, *B. P. Hasdeu lingvist, indoeuropeist și filolog*, București, 1937 ;

În sfîrşit, o recentă monografie ne dă o prezentare de ansamblu a activităţii intelectuale a lui Hasdeu[4].

Singura latură a operei lui care a scăpat zelului cercetătorilor este cea juridică. Acest gol încearcă să-l umple lucrarea de faţă.

1. *Pregătirea juridică.* Deşi din copilărie a vădit aptitudini poetice şi memorialistice, scriind versuri în limba rusă şi redactîndu-şi jurnalul intim, în tinereţe Hasdeu a arătat o serioasă înclinare pentru studiile juridice.

Tatăl său, Alexandru Hasdeu, care, după studii strălucite la universităţile din Lemberg şi München, se stabilise ca avocat la Chişinău, era considerat ca omul cel mai erudit din Basarabia. Datorită notorietăţii largi, veneau să-l consulte şi să-l angajeze clienţi din întreaga Rusie.

Sub îndrumarea tatălui său, care i-a pus la îndemînă o bogată bibliotecă, în care alături de cărţi de filozofie figurau operele fundamentale ale ştiinţelor juridice, tînărul Tadeu (numele de Bogdan şi l-a luat mai tîrziu) s-a înscris la Facultatea de drept a Universităţii din Harkov, urmînd paralel şi literele. Biografii notează printre profesorii lui pe doi jurişti : Anton Stanislawski pentru enciclopedia dreptului şi Alexandru Mickiewicz (fratele marelui poet Adam Mickiewicz) pentru dreptul roman. Cu însuşirile sale intelectuale n-ar fi fost de mirare ca tînărul Hasdeu să termine cu succes ambele facultăţi. Totuşi, viitorul istoric şi filolog de reputaţie mondială n-a absolvit Facultatea de litere, mulţumindu-se să studieze singur în această direcţie, ca autodidact. O recunoaşte el însuşi, sincer şi public : „În Rusia, eu nu m-am specializat în nimic, decît numai doară la o facultate juridică... În urmă am devenit istoric, lingvist şi filolog dar m-am format eu însumi, ca autodidact în toată puterea cuvîntului"[5]. Această mărturisire a făcut pe unii să se îndoiască de faptul că Hasdeu ar fi avut vreun titlu universitar[6], pe alţii să conchidă ferm că nu şi-a terminat niciodată studiile universitare[7].

Convingerea contrară se întemeiază pe următoarele premise :

a) Mărturisirea de mai sus, în care Hasdeu spune numai despre formaţiunea sa literară şi istorică că este autodidactică. Sinceritatea lui nu poate fi pusă la îndoială. La data mărturisirii (1904) el era bătrîn şi consacrat de mult. Faptul de a fi fost lipsit de orice titlu nu i-ar fi scăzut din prestigiu, ba chiar dimpotrivă.

b) Chestionarul privitor la obiceiurile juridice, apărut în două ediţii, e semnat de Hasdeu în primul rînd cu titlul de „licenţiat în drept"[8]. Uzurparea de titlu nu se presupune.

Sextil Puşcariu, *B. P. Hasdeu ca lingvist*, în „An. Ac. Rom". Mem. Secţ. Lit., 1932—1934 ; D. Macrea, *Opera lingvistică a lui B. P. Hasdeu*, în „Limba română", 1955, nr. 3 ; Victor Slăvescu, *Economistul Bogdan Petriceicu Haşdeu*, Bucureşti, 1943, M. Regleanu, *Figuri de arhivişti, B. P. Hasdeu*, în „Rev. arhivelor", 1963, p. 232 şi urm. ; Valentin Georgescu, *B. P. Hasdeu, ca statistician*, în ms. la Institutul de istorie, Iaşi ; Şt. Ştefănescu, *B. P. Haşdeu*, în „Revista muzeelor", 1965, nr. 3 ; A. Sacerdoţeanu, *B. P. Haşdeu arheograf*, în „Revista arhivelor", 1965, nr. 2.

[4] Gh. Munteanu, *B. P. Hasdeu*, Bucureşti, 1963.

[5] B. P. Hasdeu, *Prefaţă la N. I. Apostolescu, Studii*, Bucureşti, 1904, p. V.

[6] I. C. Chiţimia, *Studiu introductiv la B. P. Hasdeu, Ioan-Vodă cel Cumplit*, Bucureşti, 1942, p. LXVI.

[7] Gh. Munteanu, *op. cit.*, p. 11.

[8] B. P. Hasdeu, *Obiceiurile juridice ale poporului român*, Bucureşti, 1878 ; idem, ed. a 2-a ,1882.

c) Iuliu Dragomirescu, care l-a cunoscut de aproape, în fragmentul de biografie publicat într-o revistă cu autoritate ştiinţifică arată precis că Hasdeu a terminat studiile juridice [9].

Titlul de licenţiat în drept este deci singura lui diplomă universitară. Foarte probabil, acest titlu a stat la baza numirii lui în funcţia de judecător la Cahul de către caimacamul Vogoridi în 1858.

2. *Preocupări juridice.* Legăturile sale intelectuale şi sufleteşti cu ştiinţele juridice n-au fost cele banale, dictate de o veleitate carieristă. Hrănit cu filozofia lui Hegel şi entuziasmat de eminenţii profesori polonezi de la Harkov, Hasdeu a studiat cu fervoare ştiinţele juridice, purtînd cu sine preocupări juridice dincolo de pragul universităţii. Mai tîrziu, după consacrarea lui în alte domenii, Hasdeu avea să mărturisească ataşamentul său din tinereţe pentru studiile de drept, pe care, evocîndu-le cu o nuanţă de regret, le numeşte „mes premiers amours" [10].

De la începutul activităţii sale, Hasdeu are intuiţia că dreptul este ceva mai mult decît o ştiinţă auxiliară a istoriei. El îşi dă seama că aceste două ştiinţe se ajută reciproc şi că împerecherea lor este fecundă. Unul dintre studiile sale cu conţinut juridic [11] poartă semnificativ, ca motto, un citat din Montesquieu : „Il faut éclairer l'histoire par les lois et les lois par l'histoire".

Cu pregătirea lui juridică şi cu această convingere, Hasdeu va fi preocupat de problemele juridice în general şi de problemele istoriografiei dreptului în special de-a lungul tuturor cercetărilor sale istorice şi filologice.

Astfel, în 1859, cînd scoate „Foaia de storia romăna", Hasdeu înscrie printre subtitlurile revistei şi „legislăciunea".

La Bucureşti, în 1866, primul curs public pe care îl ţine la Ateneu tratează „despre istoria dreptului constituţional al românilor" [12].

Tot astfel, cînd în 1870 scoate „Columna lui Traian", pe manşetă, alături de literatură, istorie şi ştiinţe economice Hasdeu înscrie şi dreptul. Iar la transformarea ei într-o revistă ştiinţifică, în editorialul din 22 decembrie 1871, Hasdeu declară programatic : „dintre ştiinţe, vom concentra toată atenţia noastră mai cu seamă asupra istoriei române şi dreptului român".

Continuitatea preocupărilor juridice se învederează şi după întreruperea în 1877 a „Columnei lui Traian". În 1878, scoţînd *Cuvente den bătrîni*, al cărei program principal era filologic şi lingvistic, Hasdeu scrie în prefaţă : „Publicaţia de faţă nu este o brută colecţie de documente... Afară de chestiuni curat lingvistice şi paleografice, am atins adesea puncturi istorice şi juridice" [13].

---

[9] Iuliu Dragomirescu, *Ideile şi faptele lui B. P. Hasdeu*, în „Revista pentru istorie, arheologie şi filologie", 1912, vol. XIII, partea I—II, p. 254.

[10] B. P. Hasdeu, *Obiceiurile juridice ale poporului român*, introducere. Bogišič, îi scria din Paris la 12 iulie 1901 : „... Comme je sais que vous aimez l'italien et *le droit*..." (corespondenţa lui Hasdeu-Bogišič, Arh. st. Buc., pachet 13).

[11] B. P. Hasdeu, *Jurisdicţia consulară în România*, în „Românul" din 24 decembrie 1867 şi urm.

[12] Cursul, anunţat la 24 şi 25 octombrie 1866, a cuprins 10 prelegeri. Cu excepţia unei prelegeri, cursul n-a fost tipărit. Avem însă dovezi că Hasdeu l-a redactat (vezi Iosif Vulcan, *Biografia lui B. P. Hasdeu*, în *Panteonul român*, Pesta, 1869). Un fragment din acest curs a fost publicat de Hasdeu de două ori. Vezi *infra*, nota 48.

[13] *Cuvente den bătrîni*, vol. I, prefaţă.

Pînă tîrziu, în pragul bătrîneţii, Hasdeu a rămas preocupat de istoria vechiului drept românesc. Neputînd da acesteia lucrările monumentale visate în tinereţe, el a dorit, ca şi Ion Bogdan mai tîrziu, să vadă pe jurişti preluînd această sarcină [14].

3. *Un proiect de istorie a vechilor instituţii juridice.* Seriozitatea preocupărilor juridice la Hasdeu culminează în proiectul, conceput încă din tinereţe (înainte de 1868, deci pînă la vîrsta de 30 de ani), cu privire la o mare lucrare de sinteză istorică-juridică. Cu manuscrisele sale, se dovedeşte astăzi că Hasdeu proiecta să scrie *Istoria instituţiunilor juridice la Români pînă la 1700.* Lucrarea trebuia să aibă trei tomuri : „T. 1 dreptul politic; T.2 dreptul civil; T.3 dreptul criminal". Într-un voluminos repertoriu alfabetic, Hasdeu, în decurs de ani, a strîns materiale pentru această istorie, extrăgînd din cărţi şi din reviste pasajele deosebit de semnificative. Extrasele, în limba originalului, sînt aproape toate adnotate marginal de el. Din note putem deduce poziţia adoptată de Hasdeu în fiecare problemă şi faţă de fiecare autor [15].

Hasdeu nu şi-a realizat proiectul, cum n-a dus la capăt atîtea din proiectele sale. S-a spus cu drept cuvînt, şi nu de un detractor, ci de un apologet, că el ne-a lăsat mai multe şantiere decît monumente. Hasdeu n-a realizat acea lucrare pentru că istoriografia juridică românească abia atunci se năştea. Dar putem oare reproşa lui Hasdeu că n-a îndeplinit o sarcină care, şi după un secol de la proiectul lui, rămîne încă o sarcină pe care cele două generaţii următoare de istorici ai dreptului au lăsat-o tot neîndeplinită?

Urmărind extrasele şi notele marginale făcute de Hasdeu, rezultă clar că el era convins de originea romană a vechilor instituţii juridice şi căuta sprijin acestei teze în operele consultate.

Astfel, din Savigny, *Histoire du droit romain au moyen âge*, t. 1, Paris, 1839 (ch. II, § 9), Hasdeu extrage : „Les duumvirs se trouvent dans la plupart des villes" şi adnotează : „2 pîrcălabi".

Savigny (ch. II, § 11) scrie : „Les duumvirs jugeaient en première instance les affaires ordinaires; l'appel était porté devant le lieutenant de l'empereur". Hasdeu adnotează : „Vornici".

În sfîrşit, Savigny (ch. IV, § 62) scrie : „On appelle boni homines les juges qui siègent à côté du comte ou de son lieutenant···". Nota lui Hasdeu : „Oameni buni". Şi aşa mai departe.

Deşi nu şi-a realizat proiectul pentru care adunase materialul, acesta n-a rămas inert. Hasdeu a folosit aproape toate extrasele aflate în acest manuscris în studiile de istorie şi de istoriografie juridică, publicate de el.

---

[14] În şedinţa Academiei din 14 aprilie 1891, cu raportul lui Gr. G. Tocilescu, a fost prezentat pentru premiere cursul de drept constituţional al lui C. G. Dissescu (2 vol.). Hasdeu combate raportul şi arată că Dissescu, care era profesor în România, trebuia să dea studenţilor săi români „o lumină vie asupra vechiului drept constituţional român. În cartea d-sale însă, puţinul cît se află despre vechile instituţiuni româneşti este tot ce poate fi mai slab. Găsim întrînsa cîte ceva despre instituţiunile tuturor popoarelor : francezi, germani, americani, poate şi chinezi; partea românească, care era esenţialmente necesară, este în cartea d-lui Dissescu de o slăbiciune extraordinară". Pusă la vot, propunerea de premiere a căzut („Analele Academiei Române", 1890—1891, p. 137).

[15] La Bibl. Acad. acest manuscris se află în arhiva B. P. Hasdeu, mapa IV, mss. 2. Extrasele sînt în limbile greacă, latină, franceză, germană, engleză, italiană, rusă, sîrbă, bulgară polonă şi cehă.

4. *Editor de documente.* Urmărind studiile şi materialele publicate de alţii, Hasdeu nu se mărginea la atîta. Cu vocaţia sa de istoric şi în climatul creat de Kogălniceanu şi de Bălcescu pentru o istorie ştiinţifică, el şi-a dat seama că prima sa datorie era să editeze documente. Cunoscînd bine limbile slave şi, mai mult, antichităţile slave[16], el avea puţinţa să înţeleagă şi să traducă mai bine ca oricare altul documentele interne slavo-române. Iar ca poliglot era cel mai indicat să depisteze izvoare externe privitoare la istoria patriei.

În 1861, trimis de guvern în Polonia într-o călătorie de studii, Hasdeu care cunoştea perfect limba polonă (mama sa era poloneză) este primit acolo cît se poate de bine. El se întoarce cu un bogat material ştiinţific, valorificat mai tîrziu[17].

De acum înainte Hasdeu avea să cerceteze neobosit, în ţară şi în străinătate, arhivele şi bibliotecile în căutare de documente, pe care le transcrie şi le traduce cu respectul istoricului dublat de jurist, care ştie ce însemnătate are fiecare detaliu, de fond sau de formă. Cu această rîvnă de cercetare, el descoperă adesea documente preţioase, unele dintre ele interesante pentru istoria dreptului român.

Astfel, în 1871, în biblioteca Universităţii din Budapesta, Hasdeu descoperă, între altele, prima parte din *Îndreptarea legii*, tradusă în limba latină de un român în secolul al XVIII-lea.

În timpul ocupaţiei Olteniei de către austrieci, în 1722, din iniţiativa guvernatorului austriac, un român ardelean, Petru Dobra, după însărcinarea ungurului Szendrey, tradusese în latineşte *Pravila* lui Matei Basarab. O copie a acestei traduceri a descoperit-o Hasdeu, la biblioteca Universităţii din Budapesta, semnalînd faptul[18]. Documentul prezenta interes şi pentru istoriografia dreptului, constituind un argument în sensul că pravila continua să se aplice în secolul al XVIII-lea la raporturile de drept laic, argument care a şi fost valorificat[19].

Mai tîrziu, în 1881, N. Densuşianu a descoperit a doua oară traducerea lui Dobra de la Budapesta şi, pentru prima dată, un alt exemplar în biblioteca Battyaneum din Alba-Iulia, făcînd o comunicare la Academie[20]. Deşi cercetătorii mai noi nu-l citează, meritul lui Hasdeu rămîne de a fi fost primul descoperitor.

În altă călătorie, Hasdeu descoperă la Belgrad documentul *Negotium Valachorum* care cuprinde statutul juridic al românilor colonizaţi în Slovenia de împăraţii Austriei. Ca răsplată pentru vitejia lor, împăratul

---

[16] Biografii ne informează că la Harkov Hasdeu a avut ca profesor de slavistică pe renumitul Petre Lavrowski, care preda antichităţile slave, filologia slavă şi gramatica limbii slavone vechi. Din jurnalul intim al lui Hasdeu rezultă că în special antichităţile slave îl interesau şi-i dădeau satisfacţii (E. Dvoicenco, *Începuturile literare ale lui B. P. Hasdeu*, Bucureşti, 1936).

[17] Astfel, în 1863, în noua sa revistă „Lumina", la rubrica „dreptul comercial", Hasdeu publică circulara în limba polonă a lui Petru Şchiopul din 1579 cu privire la relaţiile comerciale moldo-polone. Tot astfel Hasdeu publică un document inedit, descoperit de el la Lemberg în 1861, prin care în 1532 regele Sigismund al Poloniei, supărat pe Petru Rareş care-l bătuse în Pocuţia, rupea legăturile comerciale cu Moldova (ziarul „Traian", 1869, nr. 76).

[18] *Columna lui Traian*, 1871, nr. 30.

[19] I. Nădejde, *Origina dreptului consuetudinar român*, în „Noua revistă română", an. I (1900), p. 112.

[20] Analele Acad. Rom., 1881, s. II, t. II, p. 109; C. A. Spulber, *Îndreptarea legii, le code valaque de 1652*, Buc., 1938, p. XLV; Gh. Gronţ, *Dreptul bizantin în ţările române*, în „Studii", 1960, nr. 1, p. 78.

Ferdinand al II-lea îi constituie ca o comunitate cu dreptul de a se folosi de obiceiurile lor juridice naționale (*lex patria*), deosebite atît de cele slavone (*mos slavonicum*), cît și de cele ungare (*jus regni*). În acest document întîlnim o formă tîrzie de *jus valachicum*.

Cel mai important aport al lui Hasdeu în editarea documentelor se datorește cunoașterii limbilor slave. Hasdeu este cel dintîi istoric care, în „Arhiva istorică" (1864), începe să publice documente slavo-române în original, însoțite de traducerea românească. Prin aceasta, el devine întemeietorul slavisticii românești. Este primul său merit în istoriografia românească [21].

Cu toate criticile care i s-au adus, astăzi este aproape unanim admis că activitatea lui Hasdeu ca editor de documente a întrecut tot ceea ce se realizase pînă atunci în România[22].

Cum majoritatea documentelor slavo-române au un pronunțat caracter juridic, întrucît constată judecăți sau convenții întărite, activitatea lui Hasdeu ca editor de documente se înscrie ca o însemnată contribuție la temelia istoriografiei noastre juridice.

5 *Terminologia juridică veche*. Publicînd documentul, Hasdeu nu se mărginește să-l traducă și să-i întocmească regestul. Ca istoric și filolog, el îl însoțește, pe lîngă descrierea diplomatică și încadrarea în epocă, de frecvente lămuriri asupra termenilor juridici vechi. Utilitatea acestei munci era evidentă. În majoritatea cazurilor, acești termeni dispăruseră din limba curentă. Pentru tălmăcirea lor lipsea, cum lipsește și astăzi, un dicționar de specialitate.

Astfel, Hasdeu lămurește expresiile juridice „codru" = teritoriu delimitat și „a codri" = a hotărnici, printr-o analogie cu cuvîntul german *Mark* „teritoriu delimitat" (*örtliche Abgrenzung*), care derivă din *Mark* „pădure". Sprijinindu-se pe Grimm[23], Hasdeu arată că la noi termenul juridic „codru", cu sensul de bucată delimitată, ca și la germani, vine de la pădure, care reprezenta cel mai vechi hotar. Această explicație a rămas valabilă pînă astăzi[24]. Expresia juridică „fără lucru" dintr-un document Hasdeu o traduce cu sensul „pe nedrept" [25].

---

[21] P. P. Panaitescu, *Rolul lui Hasdeu în slavistica românească*, București, 1962; în același sens, I. Ionașcu, *Publicarea izvoarelor medievale*, în „Studii", 1962, nr. 6; V. Maciu, *Activitatea istoriografică a lui B. P. Hasdeu*, în „Studii", 1963, nr. 5.

[22] N. Iorga, *op. cit.*, p. 2, scria: „Pentru dînsul a prezinta un document în cele mai bune condițiuni era o adevărată voluptate... Migala textului... era unică la noi pînă atunci... Fără a fi aceeași ca în edițiile de texte din Occident, ea întrecea tot ce se dăduse pînă atunci în România". D. Russo, în *Critica textelor și tehnica edițiilor* (București, 1912), scria: „Acela însă care în România a editat texte cu o pricepere necunoscută pînă la el și cu o îngrijire împinsă la extrem este Hasdeu; o ediție critică n-a făcut, dar documentul și textele cum au fost editate în « Arhiva istorică » și mai cu seamă în « Cuvente den bătrîni » au croit o nouă cale și servesc pînă astăzi de model și, trebuie să accentuez, model care n-a fost atins de nimeni pînă astăzi" (p. 78). În același sens, I. Ionașcu, *op. cit.*; V. Maciu, *op. cit.* Uneori se dovedește chiar că traducerea unor documente făcută de Hasdeu este mai exactă decît unele dintre traducerile mai noi (cf. P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească*, p. 97).

[23] Jacob Grimm, *Deutsche Rechtsalterthümer*, ed. a 2-a, p. 497: „Natürliche, älteste Grenze war aber der Wald und im Eichen wurde das Zeichen gehauen".

[24] P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*, București, 1964. Citind o serie de documente care foloseau acești termeni, autorul conchide: „...Este clar că e vorba de o hotărnicire și verbul a codri echivalează cu a hotărnici" (p. 168).

[25] *Columna lui Traian*, 1877, p. 287.

Grija pentru lămurirea terminologiei juridice s-a accentuat la Hasdeu la redactarea dicţionarului său *Etymologicum Magnum Romaniae.*

Astfel, cuvîntul „acuzat" în documente are sensul din latina vulgară de „recunoscut, constatat, dovedit prin jurămînt". Acelaşi înţeles, care există şi în italieneşte şi în franţuzeşte, cu aceeaşi origine (latina vulgară), este cu totul deosebit de sensul actual al cuvîntului acuzat, care îşi are originea în latina clasică [26].

Sînt însă şi cazuri în care explicaţiile lui Hasdeu sînt incomplete sau eronate[27]. Astfel, cuvîntul „aşez" el îl explică cu înţelesul „mă învoiesc". Este adevărat că acesta este unul dintre înţelesuri în vechiul grai juridic. Dar tot în acel grai (secolele XV—XVI), în instituţia aşezării pe moşie, cuvîntul are şi alt înţeles, mai larg, care cuprinde, în afară de convenţii, şi acte de ultimă voinţă prin care un stăpîn de moşie modifica ordinea succesorală cu aprobarea domnului [28]. De asemenea, termenul „răvaşe domneşti" este explicat de Hasdeu ca desemnînd listele confecţionate la timp pe districte sau oraşe şi ţinute la logofeţie, din care domnul, în Ţara Românească, numea pe boierii adeveritori[29]. Astăzi este unanim admis că în această materie răvaşul domnesc era ordinul prin care domnul desemna pe jurători [30]. În sfîrşit, uneori lămurirea unui termen juridic vechi ia proporţiile unui adevărat studiu. Aşa s-a întîmplat cu cuvîntul „duşegubină". El îl analizează de la origine, din paleoslavă pînă în secolul al XIX-lea, atît în graiul juridic, cît şi în cel popular, urmărind transformarea lui succesivă, din „duşegubină" prin metateză în „deşugubină" şi din aceasta, prin alt fenomen lingvistic, în „şugubină" [31].

6. *Lucrări de istoriografie juridică.* Pe lîngă lămurirea termenilor juridici şi în afară de note şi scurte comentarii în care atinge incidental probleme juridice [32], Hasdeu a scris cîteva lucrări, care sînt primele studii de istoriografie juridică românească.

Spaţiul nu ne îngăduie o analiză detaliată a acestora. Dar o prezentare a problemelor tratate în elementele lor esenţiale este posibilă şi necesară.

7. *„IO... gospodar şi voevodă".* Particula IO din titulatura domnilor noştri a preocupat mult timp pe Hasdeu. Problema originii şi a semnifi-

---

[26] B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae,* I, p. 235.

[27] *Ibidem,* p. 335 şi urm.

[28] P. P. Panaitescu, *op. cit.,* p. 177 şi 182; vezi şi Damian P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română,* în *D.I.R., Introducere,* vol. II.

[29] B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae,* I, p. 335 şi urm.

[30] P. P. Panaitescu, *op. cit.,* p. 229 şi 230.

[31] B. P. Hasdeu, *Şugubăţ şi şugubină. Un rest din influenţa juridică a slavilor asupra limbei române,* în „Columna lui Traian", 1882, p. 612—619.

[32] În comentariul unui hrisov din 5 noiembrie 1570 dat de Alexandru-voievod, prin care domnul, botezînd un prunc al boierului Ivaşcu Golescu, dăruieşte copilului o moşie şi titlul de postelnic, Hasdeu ia poziţie, susţinînd că acest postelnic în leagăn aminteşte „nobleţea feudală din evul mediu" („Columna lui Traian", 1870, nr. 19). Hasdeu urmăreşte în documente aplicarea normei cutumiare după care componenţa divanului domnesc se schimba la fiecare început de an. Publicînd un document din ianuarie 1572 de la Alexandru-voievod şi verificînd componenţa divanului după numele boierilor menţionaţi în documente, Hasdeu constată că, după 8 ianuarie 1572, componenţa divanului se modifică. El se întreabă de ce remanierea a avut loc în ianuarie şi nu, după obiceiul pămîntului, în septembrie, cînd începe anul. Nu cumva, se întreabă istoricul, românii începeau să se familiarizeze cu ideea apuseană că anul începe în ianuarie? („Columna lui Traian", 1870, nr. 37).

caţiei acestei particule nu era, de altfel, nouă. Ea fusese pusă, înaintea lui Hasdeu, de Dimitrie Cantemir, Iurie Venelin şi mulţi alţii. Hasdeu a publicat mai multe studii asupra ei. În 1858, într-un prim studiu[33], el se ocupă cu originea acestei particule; pe baza mai multor documente, dovedind existenţa ei în titulatura monarhului la români şi la bulgari. Originea ei o vede în numele Ioan prescurtat. În alt studiu[34], Hasdeu aminteşte părerea lui D. Cantemir că IO vine de la Ioniţă, „Imperator Bulgarorum et Blachorum". El şi-o însuşeşte, cu observaţia că este nedovedită şi cu angajamentul de a o dovedi documentar. El invocă o serie de documente din care rezultă că IO figurează în titulatura monarhilor bulgari de la Ion Căliman Asan, strănepot al lui Ioniţă, pînă la căderea Bulgariei sub turci. Hasdeu interpretează particula IO ca o amintire a lui Ioniţă, a cărui domnie strălucită a determinat transformarea numelui său în titlu imperial analog cu numele Caesar care a devenit sinonim cu împărat. Tot aici el combate părerea că particula IO ar însemna pronumele eu, care există, chiar sub forma io, în titulatura regilor portughezi.

În 1867 Hasdeu publică un nou studiu în care reia problema, susţinînd aceeaşi părere[35], pe care şi-o menţine şi mai tîrziu, cu toate criticile ce i s-au adus[36].

Mai tîrziu, în *Etymologicum Magnum Romaniae*, Hasdeu îşi nuanţează părerea, admiţînd că, „poate", acest Ioan este totodată un omagiu adus Constantinopolului, ambii împăraţi de atunci (contemporani cu Alexandru cel Bun, care cel dintîi a adoptat particula IO în inscripţia pe mormîntul fiului său) şi Cantacuzinii erau deopotrivă Ioani[37].

După Hasdeu, problema a fost pe larg dezbătută în istoriografia românească[38].

În recenta sa monografie, Emil Vîrtosu, care expune critic toate tezele propuse, ajunge la concluzia originii greceşti a lui IO, prescurtat din Ioan, care înseamnă „ales de Dumnezeu". Respingînd sensul de împrumut de cancelarie („decalc paleografic"), el e de părere că particula

---

[33] B. P. Hasdeu, *Despre IO în titlul domnilor români ai Moldo-Vlahiei şi ai Bulgariei*, în „România", 1858, nr. 1—4.

[34] B. P. Hasdeu, *Comentariulu asupra titlului domniloru români: Io gospodaru şi voevodă*, în „Buciumul" din 24 septembrie 1862 şi 3 octombrie 1863.

[35] B. P. Hasdeu, *Despre titlulu domnescu la Români*, în „Buletinul instrucţiunei publice", septembrie—decembrie, 1867, p. 24—28.

[36] *Cuvente den bătrîni*, I, 1878, p. 224; „Analele Academiei Române", seria a II-a, tom. VIII (1885 1886), S. I. R., Adm. şi dezbateri, Buc., 1886, p. 170. Argumentele lui Hasdeu par a fi convins pe doi dintre istoricii de seamă care au adoptat această părere: A. D. Xenopol, *Istoria românilor în Dacia Traiană*, ed. I, vol. II, p. 212; Gr. G. Tocilescu, *Manual de istoria românilor pentru şcoalele secundare de ambe sexe*, 1899, p. 494.

[37] B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, vol. IV, 1898, p. CCII.

[38] I. Bogdan, *IO din titlul domnilor români*, în „Conv. lit.", XXIII (1889); D. Onciul, *Originile principatului Ţării Româneşti*, Buc., 1899, în *Opere complete*, vol. I; N. Iorga, *Relations entre Serbes et Roumains*, Buc., 1922; D. P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română din sec. XIV şi XV*, Buc., 1938; D. Ciurea, *Problema originii şi sensului lui IO din intitulaţia şi subscripţia documentelor româneşti*, Buc., 1943 („Anal. Acad. Rom.", Mem. Secţ. Ist., s. III, t. XXVI, nr. 4); P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, Buc., 1944; D. P. Bogdan *L'influence byzantine dans les textes slavo-roumains*, în *Actes du VI-e congrès international d'études byzantines, Paris, 27 juillet — 2 août 1948*, vol. II, Paris, 1950; Bibliografia completă la Em. Vîrtosu *Titulatura domnilor şi asocierea la domnie în Ţara Românească şi Moldova*, Buc., 1960.

IO era atribuită domnului de către biserică la suirea lui pe tron, pentru ridicarea prestigiului acestuia ca monarh de drept divin[39].

8. *Problema jurătorilor*. Instituţia jurătorilor, care apare frecvent în documente şi care a suscitat numeroase studii de istoriografie juridică, l-a ispitit pe Hasdeu, cum înaintea lui îl ispitise pe Bălcescu. Comentînd pe larg un document sîrbesc care cuprindea dispoziţii privitoare la starea socială a românilor de peste Dunăre şi întîlnind cu acest prilej problema, el îi consacră un studiu intitulat *Juriul la români şi la sîrbi*[40].

Studiul porneşte de la textele din *Zakonikul lui Duşan* (§ 150 şi 151), care reglementează instituţia : numărul jurătorilor varia de la 6 pentru pricini mici, la 12 pentru cele mijlocii, ajungînd la 24 pentru cele mari. Calitatea jurătorilor : trebuiau să fie de aceeaşi treaptă socială cu împricinatul. Jurătorii decideau deopotrivă în cauzele civile şi criminale.

Hasdeu constată, pe baza documentelor din Ţara Românească, din Moldova şi din Transilvania, că instituţia exista la toţi românii şi, după comparaţie, că era aceeaşi la sîrbi şi la români. Şi atunci se întreabă : au luat-o sîrbii de la noi sau invers?

Apoi se străduieşte să demonstreze originea romană a juriului. Tot studiul se bazează pe confuzia între juriu (juraţi) şi jurători[41].

Criticîndu-l, Xenopol a susţinut că instituţia jurătorilor, total deosebită de juriu, o au toţi slavii şi germanii în evul mediu. Afirmînd originea germană a instituţiei noastre, este totuşi de acord cu Hasdeu că „este de admis'' că sîrbii au luat-o de la noi[42].

Determinaţi de critica lui Xenopol, atît Hasdeu[43], cît şi Tocilescu[44] au revenit.

Cercetările mai noi au conchis că instituţia are o origine mai veche decît contactul nostru cu germanii : în dreptul gentilic[45].

Pusă pentru prima dată în discuţie de Hasdeu, problema jurătorilor a prilejuit cea mai largă dezbatere din cîte se cunosc la noi în legătură cu o instituţie juridică[46]. Lucrările istoriografiei burgheze suferă de să-

---

[39] Em. Vîrtosu, *op. cit.*, p. 97—101 ; N. Grigoraş, recenzie la această carte, în „Studii'', 1961, nr. 1, p. 158—160.

[40] *Arhiva istorică a României*, III, p. 145—157. Acest studiu face parte din comentariul hrisovului lui Ştefan Duşan privitor la regimul românilor din satele şi cătunele din jurul mănăstirii Prizren. Comentariul lui B. P. Hasdeu este intitulat *Resturile unei cărţi de donaţiune de la anul 1348 emanată de la împăratul sîrbesc Duşan şi relativă la starea socială a românilor de peste Dunăre* (ibidem, p. 85—196). El cuprinde 7 paragrafe, dintre care paragraful 5, elementul juridic al documentului, se compune din 3 părţi : I. Dreptul de răscumpărare prin neam ; II. Juriul la români şi la sîrbi ; III. Proprietatea. Acelaşi studiu (paragraful 5, partea a II-a a comentariului) a apărut şi în „Sentinela română'', 1867, nr. 93, 94, 95.

[41] Cu toate acestea, Hasdeu a primit adeziunea totală a lui Gr. G. Tocilescu, *Juriul la români*, în „Foaia Societăţii « Românismul »'', 1878, nr. 10—11.

[42] A. D. Xenopol, *Studii asupra vechilor noastre aşezăminte, I, Jurătorii*, în „Convorbiri literare'', din 1874, nr. 4, 5 şi 6.

[43] „Columna lui Traian'', 1877, p. 385. Hasdeu scrie în text : „12 boieri conjuratores din legislaţia Germană medievală...'', iar în notă : „ceva cu totul deosebit de juriu, cu care eu, prin eroare, îl confundasem altă dată'' („Arh. ist.'', 3, p. 145—157). În acelaşi sens, *Cuvente den bătrîni*, tom. I, 1878, p. 119—125.

[44] „Revista de istorie, arheologie şi filologie'', an. I, vol. I, p. 191—192.

[45] P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 228.

[46] I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*, vol. II, ed. a 2-a, Bucureşti ; M. V. Demetrescu, *Instituţia jurătorilor*, în „Conv. lit.'', 1899 ; I. D. Condurachi, *Recherches sur l'ancienne organisation judiciaire des Roumains*, Paris, 1911 ; Paul Negulescu, *Studii de istoria dreptului*

răcia documentelor. Prima cercetare cu o bază documentară largă a fost întreprinsă în 1961 la Institutul de istorie din Bucureşti, unde s-a întocmit un studiu monografic asupra problemei[47].

9. *Frăţia de cruce şi frăţia de moşie.* Frăţia de cruce şi derivata ei frăţia de moşie l-au preocupat serios pe Hasdeu[48].

Pornind de la folclor (balada *Balaurul*, publicată de Alecsandri) şi sprijinit pe documente, Hasdeu constată în trecutul poporului român două specii de frăţie create prin voinţa omului : frăţia de cruce şi frăţia de moşie.

Frăţia de cruce îl preocupă mai mult sub aspectul istoric al originii. El susţine că, în forma ei păgînă, cu amestecul sîngelui din care beau cei înfrăţiţi, frăţia de cruce este o moştenire romană.

Frăţia de moşie este prezentată de Hasdeu pe baza a numai două documente, ca avînd următoarele caractere : a) înfrăţiţii trebuie să aibă „ceva stare sau moşie"; b) să-şi facă daruri reciproce; c) solemnitatea are loc în biserică; d) la ceremonie asistă populaţia locală; e) cel mai bogat dă un banchet la care trebuie să se taie un porc gras; f) înfrăţiţii pot fi bărbaţi sau femei.

Originea înfrăţirii pe moşie, Hasdeu o vede tot romană, derivînd din *adrogatio*[49].

Cu toate că n-a avut la îndemînă decît două documente, Hasdeu a reuşit să prindă elementele esenţiale ale instituţiei[50]. Datorită insuficientei documentări, rezultatele la care a ajuns el au putut fi uşor depăşite. După el, o serie întreagă de lucrări au tratat sau au atins problema în istoriografia noastră mai veche[51]. Ele au contribuit la elucidarea pro-

---

român, Buc., 1900; D. D. Stoenescu, *Instituţia jurătorilor*, Craiova, 1921; Şt. Gr. Berechet, *Particularităţile jurătorilor la români după documentele slave*; N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, traducere din limba germană, vol. I, Bucureşti, 1922; G. Fotino, *Contribution à l'étude des origines de l'ancien droit coutumier roumain*, Paris, 1926; B. Agapie, *Problema jurătorilor români*, Iaşi, 1939; C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, ed. a 3-a, vol. II, partea I, etc.

[47] Gh. Cronţ, *Instituţia jurătorilor în ţările române. Practica judiciară din Ţara Românească*, mss. la Institutul de istorie, Secţia de istorie medie, Buc., 1961, care are la bază peste 1 000 de documente cu jurători şi care analizează toate interpretările istoriografiei burgheze.

[48] El a tratat problema în cursul de drept constituţional ţinut în 1866. Prelegerea a publicat-o prima dată sub titlul *Fraternitatea şi Unirea*, în „Buletinul Instrucţiunii Publice", 1866, p. 620—626, şi a doua oară, sub titlul *Frăţia*, în „Familia", 1869, p. 169 şi 181.

[49] Cu privire la originea romană a frăţiei de cruce, în § „Frăţia de cruce" din studiul *Originile Craiovei* („Columna lui Traian", 1877, p. 5 şi urm.), Hasdeu a revenit asupra părerii anterioare, atribuindu-i, pe baza unor izvoare externe, o origine cumană.

[50] Amănuntul tăierii unui porc gras la banchetul înfrăţirii, esenţial pentru teza lui Hasdeu, n-a fost confirmat de cercetările ulterioare. Întemeiat pe Titus Livius, care povesteşte că la Roma, la încheierea tratatelor, feţialul înjunghia sacramental un porc, rostind : „Cine va călca alianţa pe acela Jupiter să-l lovească precum eu lovesc pe acest porc", Hasdeu credea că a găsit în documentul din 1577 folosit de el un ritual analog cu cel roman. În hrisovul lui Alexandru-voievod din 11 septembrie 1577, la care se referă el, se menţionează într-adevăr, printre prestaţiile înfrăţitului care a dat aldămaşul, şi un porc gras. Dar nici un alt document nu pomeneşte de tăierea unui porc la înfrăţire sau la altă convenţie. Tăierea unui porc gras, ca forma rituală la învoieli, a făcut obiectul întrebării nr. 330 din chestionarul lui Hasdeu. Nici un răspuns n-a confirmat existenţa acestui obicei.

[51] I. Bogdan, *Cinci documente slavo-române din arhiva Curţii imperiale de la Viena*, Buc., 1889; Paul Negulescu, *Adopţiunea fraternă sau înfrăţirea*, în „Conv. lit.", XXXII (1898); C. G. Dissescu, *Originile dreptului român*, Buc., 1899; Şt. Berechet, *Contribuţiuni la vechiul drept românesc. Caterisirea preotului şi frăţia de cruce*, Chişinău, 1924; I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*, ed. a 2-a, vol. II, partea I, 1928; George Fotino, *Contribution à l'étude des origines de l'ancien droit coutumier roumain*, Paris, 1926; M. Emerit, *L'adoption fraternelle en Valachie et son influence sur la formation de la propriété collective*, Buc., 1928; N. Iorga,

blemei, dar din cauza metodei au lăsat în umbră funcţiunea pe care a îndeplinit-o instituţia înfrăţirii în istoria socială a poporului român.

Cercetările făcute în ultimul timp pe un mare număr de documente[52] şi interpretarea lor prin prisma materialismului istoric au pus în lumină şi această funcţiune[53]. Ele au constatat că instituţia îşi are originea în societatea gentilică şi au învederat că în lumina istoriei universale fräţia de moşie apare ca un fenomen original românesc[54].

Studiul lui Hasdeu rămîne totuşi punctul de plecare în cercetări şi unele poziţii sînt valabile şi astăzi. Astfel, clasificarea şi terminologia stabilite de Hasdeu au rămas neclintite : frăţia de cruce şi frăţia de moşie. De asemenea cele două specii de înfrăţire constatate de Hasdeu : *ţărănească* sau *haiducească* (prin amestecul sîngelui), şi *boierească* (creştină, spirituală, numită frăţia de cruce), sînt şi astăzi păstrate de cele mai noi cercetări[55].

10. *Originea ideilor juridice la români.* Sub acest titlu Hasdeu se întreabă de unde au putut primi românii idei juridice[56]. El constată în prealabil că elementele care puteau fi izvorul acestor idei se reduc la trei categorii care epuizează toate posibilităţile : a) elementele preromane ; b) elementele postromane ; c) elementul roman însuşi. Examinînd pe rînd toate ipotezele, Hasdeu elimină pe primele două. A treia, o găseşte adevărată şi o sprijină pe argumente istorice, juridice şi folclorice. Principalul argument, neexprimat, dar sugerat, este că după eliminarea primelor două ipoteze, ultima se impune ca o necesitate logică.

Elementele preromane : elenic-colonial şi dacic-indigen, le înlătură după o analiză sumară[57].

Elementele postromane : germanic, hunic, ungar, slav sînt înlăturate cu argumente de valoare inegală.

Goţii nu ne-au putut împrumuta idei juridice, pentru că poporul român vedea în ei tot ce poate fi mai contrar justiţiei. Aminteşte cuvintele „hoţ", „tîlhar", „pungă", „odor", moştenite de la ei. Judecata idealistă a lui Hasdeu este contrazisă de însuşi acest împrumut. Hunii nu ne-au putut da idei juridice, fiind un popor cu o cultură inferioară nouă. Aminteşte că tătarii au cucerit China, dar au fost cuceriţi apoi de chinezi, superiori lor în cultură. De la unguri n-am putut împrumuta, pentru că însuşi dreptul lor, după părerea lui, ar fi un amalgam de principii juridice

---

Anciens documents de droit roumain, avec une préface contenant l'histoire du droit coutumier roumain, Buc., 1936 ; I. Minea şi L. T. Boga, *Cum se moşteneau moşiile în Ţara Românească pînă la sfîrşitul sec. XVI*, Iaşi, 1933 ; D. Gîdei, *Frăţia de cruce şi frăţia de moşie*, Huşi, 1938.

[52] Cercetarea făcută la Institutul de istorie de către Gh. Cronţ, *Instituţia înfrăţirii de moşie în Ţara Românească*, în mss., a avut la bază un număr de 510 documente.

[53] Emil Cernea, *Efectele patrimoniale ale înfrăţirii în vechiul drept românesc*, în „Analele Universităţii C. I. Parhon", seria Ştiinţe jurifidice, 1956, nr. 6 ; P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească*, p. 179 şi urm.

[54] Gh. Cronţ, *op. cit.*, concluzii.

[55] Emil Cernea, *op. cit.*, p. 121.

[56] B. P. Hasdeu, *Originea ideilor juridice la români*, în „Românul" din 9—23 mai 1868.

[57] În special respingerea elementului dacic este neconvingătoare. Ea constituie o inconsecvenţă a lui Hasdeu, care şi înainte şi după data acestui studiu se pronunţase pentru participarea acestui element la formarea spiritualităţii poporului român. În studiul *Perit-au dacii?* („Foiţa de istorie şi literatură", 1860), Hasdeu dovedise că dacii au fost cuceriţi, dar nu exterminaţi, admiţînd că elementul dacic a intrat în componenţa fiinţei noastre etnice. În *Strat şi substrat* (*Etymologicum Magnum Romaniae*, Buc., 1893, III), Hasdeu ajunge la concluzii asemănătoare.

împrumutate de la alții, „între care românii nu sînt cei de pe urmă". Hasdeu recomandă o analiză aprofundată a dreptului ungar, care ar descoperi multe împrumuturi de la români.

Slavii, deși legăturile noastre cu dînșii au fost strînse și îndelungate, n-au contribuit într-o măsură mare la formația ideilor noastre juridice. Hasdeu respinge înclinarea unora de a exagera acțiunea elementului slav la formarea poporului și a dreptului român. Amintește că legăturile cele mai strînse le-am avut în sec. al XIII-lea cu bulgarii. El folosește observația lui Schafarik că toate slavonismele limbii române sînt luate din dialectul bulgar și concluzia că nu ne-au fost cunoscute înainte de secolul al XII-lea.

Elementul care, după Hasdeu, a determinat în cea mai mare măsură ideile juridice ale poporului român este cel roman.

El se referă la studiul lui Al. Papadopol-Calimach [58], singurul la acea epocă, folosind argumentele acestuia și adăugînd altele, trase din folclor. Obiceiul răpirii la căsătorie, introdus de însuși fondatorul Romei (răpirea sabinelor), s-a păstrat la Roma — dovadă indulgența extremă a pretorului față de delictul de răpire — și a fost transmis românilor, care continuă să-l practice. Un cîntec popular din Banat pomenește de «fetișoare săbinioare», iar în regiunea Cîmpulungului este obiceiul de a se trimite la casa miresei șase flăcăi care rostesc o cuvîntare. Hasdeu vede în acești „șase lipani, călare pe șase jugani", pe cei 6 martori (5 martori +1 *libripens*) care participau obligatoriu la căsătoria romană (*coemptio*). Însăși cuvîntarea de nuntă, desemnată cu cuvîntul „orație", care n-are alt sens în limba română decît acesta, special, la căsătorie, completează argumentarea.

Concluzia este că ideile juridice ale românilor au o origine „pur romană", ceea ce este, desigur, o exagerare, chiar în raport cu premisele.

Hasdeu pusese problema într-un moment și într-un mod în care rezolvarea ei era imposibilă.

Înainte de a-i cerceta originea, vechiul drept românesc, în majoritate nescris, trebuia reconstituit [59]. Apoi problema nu se putea pune în bloc pentru întregul drept [60]. Fiecare instituție juridică trebuia cercetată de la origine. În sfîrșit, problema nu putea fi rezolvată numai la nivelul ideilor, cu preocuparea de a se descoperi împrumuturi sau moșteniri. Cercetarea trebuia să țină seamă de necesitățile economice și sociale care au determinat nașterea instituțiilor.

Hasdeu n-a crezut nici el că a rezolvat problema. Convingerea asupra romanității dreptului nostru, izvorîtă din studiul paralel al dreptului roman medieval și al trecutului poporului român, el o lansează ca o ipoteză de lucru și un îndemn pentru cercetători [61]. El afirmă nu numai

---

[58] *Originile dreptului în România*, în „Lumina", 1863.

[59] Andrei Rădulescu, *Note privitoare la obiceiul pămîntului*, în vol. *În memoria lui V. Pârvan*, Buc., 1934, p. 298.

[60] E drept că Hasdeu se referea exclusiv la dreptul consuetudinar, care l-a preocupat în special. De dreptul scris, cu origine netăgăduit romano-bizantină, nu s-a ocupat, deși receptarea lui era un argument în sprijinul tezei sale.

[61] Această convingere și acest îndemn apar foarte clar într-o comunicare asupra originilor dreptului românesc, nepublicată, din care ne-a rămas un fragment : „Astfel d-lor, originile dreptului românesc noi nu le putem căuta nici în *jus honorarium* al pretorilor..." (Bibl. Acad., mapa I, mss. 7).

suprema importanţă a dreptului roman pentru aplicarea dreptului nostru consuetudinar, dar şi absoluta necesitate de a studia pe români, „pentru toţi cei care vor să pătrundă laturile obscure ale dreptului roman" [62].

Problema a fost pe larg dezbătută ulterior. Teza lui Hasdeu a fost combătută atît de cei care atribuiau dreptului nostru vechi o origine slavă [63], cît şi de cei care susţineau originea tracică [64] sau influenţe bizantine [65]. Teza romanităţii a găsit sprijin la unii istorici [66] şi a făcut adepţi printre istoricii dreptului [67].

Astăzi problema originii dreptului vechi se pune în alţi termeni. Cercetătorii actuali, alături de dreptul consuetudinar, studiază dreptul receptat, care, deşi la origine este drept romano-bizantin, a fost asimilat şi a reprezentat unul dintre modurile de elaborare a dreptului în societatea feudală românească pînă la destrămarea totală a feudalismului [68].

11. *Proprietatea în Serbia în secolul al XIV-lea.* Folosind prilejul descoperirii hrisovului din 1348 prin care ţarul Ştefan Duşan ctitorea mănăstirea din Prizren şi dăruia bunuri şi sate, dintre care unele compact româneşti, Hasdeu a întreprins în comentariul său un studiu asupra proprietăţii din Serbia în secolul al XIV-lea [69].

---

[62] Peste un secol, viziunea lui Hasdeu avea să primească o netă confirmare prin interesul stîrnit în ştiinţa universală de izvoare juridice româneşti medievale, publicate în ediţii critice de Academie. Istoricul german Bernhard Sinogowitz, în recenzia *Codului Calimach* din „Zeitschrift der Savigny Stiftung", 1959, p. 665, scrie: „De aceea este firesc ca această materie să fie tratată, pe lîngă cercetătorii români, şi de către bizantinişti".

[63] C. G. Dissescu, *Originile dreptului român*, Buc., 1899; Paul Negulescu, *Studii de istoria dreptului român*, Buc., 1900; idem, *Cercetări asupra originii dreptului consuetudinar român*, în „Revista de drept şi sociologie", 1900, nr. 7; I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*, ed. a 2-a, vol. II; G. Popovici şi I. Bogdan nu pot fi consideraţi ca adepţi ai originii slave, deoarece amîndoi formulează teza că poporul român, chiar cînd a împrumutat unele instituţii străine pentru nevoile proprii, le-a asimilat în aşa fel, încît acestea au devenit româneşti „prin a doua lor geneză" (V. G. Popovici, recenzie în „Convorbiri literare", 1886, p. 667, şi I. Bogdan, *Originea voevodatului la români*, în „Analele Acad. Rom.", seria II, t. XXIV, „Mem. Secţ. Ist.", extras, Buc., 1902). Bogdan arată că, deşi cu nume slav, noţiunea voievodatului, cu conţinutul ei românesc, nu există la nici un popor slav. Instituţia, împrumutată de timpuriu de la slavi, a primit la români „o dezvoltare cu totul particulară, naţională..." (*op. cit.*, p. 14).

[64] I. Nădejde, *Originea dreptului consuetudinar român*, în „Noua revistă română", 1900; G. Fotino, *Contribution à l'étude des origines de l'ancien droit roumain*, Paris, 1926. N. Iorga, prefaţa la lucrarea lui G. Fotino, citată mai sus; idem, *Le caractère commun des institutions du Sud-Est de l'Europe*, Buc., 1929. N. Iorga a revenit asupra părerii de mai sus în *Les origines et l'originalité du droit populaire roumain.*

[65] L. Pič, *Les lois roumaines et leur connexité avec le droit byzantin et slave*, 1887; N. Iorga, *La survivance byzantine dans les pays roumains*, Buc., 1913.

[66] V. Pârvan, *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării*, Buc., 1923, p. 148 şi 164—166.

[67] Şt. G. Longinescu, *Istoria dreptului românesc din vremurile cele mai vechi pînă azi*, Buc., 1908; Andrei Rădulescu, *op. cit.*; idem *Romanitatea dreptului nostru*, Buc., 1939. Pentru toate tezele asupra originii şi influenţelor, vezi bibliografia în I. D. Condurachi, *op. cit.*, passim.

[68] P. P. Panaitescu (Al. Grecu), *Începuturile dreptului scris în limba română*, în „Studii", 1954, nr. 4; Gh. Cronţ, *Dreptul bizantin în ţările române*, în „Studii", 1958, nr. 5; Val. Al. Georgescu, *La réception du droit romano-byzantin dans les Principautés Roumaines (Moldavie et Valachie)*, în *Mélanges H. Lévy-Brühl*, Paris, 1956; V. Al. Georgescu, *Cîteva contribuţii la studiul receptării dreptului bizantin în Ţara Românească şi Moldova (1711—1821)*, în „Studii", 1965, nr. 1, şi toată bibliografia citată acolo, p. 49, nota 1.

[69] *Arhiva istorică a României*, III, 1867, p. 157-178, Studiul intitulat *Proprietatea* constituie partea a III-a din § 5 al comentariului.

Nemulţumit cu modul cum fusese tratată această problemă în istoriografia juridică slavă de către oameni de ştiinţă iluştri, ca Maciejowski, Palacky şi Schafarik, Hasdeu este cel dintîi care o studiază, ţinînd seama şi de preţioasele date procurate de documentul proaspăt descoperit. Mai întîi, el desprinde din acest document şi din *Zakonikul* lui Ştefan Duşan două categorii de proprietate: a) ereditară şi b) uzufructuară. Apoi analizează regimul proprietăţii românilor din satele dăruite mănăstirii.

Proprietatea ereditară (baştina) e caracterizată de Hasdeu, după Zakonik, astfel: emana de la împărat şi se confirma de el; se putea vinde, dărui, schimba; se da numai nobililor; era liberă de orice obligaţie fiscală; îndatora pe proprietar la serviciul militar.

Scrutînd atent hrisovul mănăstirii, Hasdeu constată că în afară de propietatea ereditară perfectă (nobiliară) mai există alte două speţe de propietate ereditară: preoţească, scutită de dări şi de munci, proprietarul fiind obligat numai la serviciul divin, şi ţărănească (*roturieră*), subordonată unui mare număr de munci şi dări.

Proprietatea uzufructuară (*girebia*) era de asemenea de trei specii: a) nobiliară, supusă unor mici prestaţiuni; b) preoţească, supusă unor prestaţiuni mijlocii, şi c) ţărănească, care pentru românii din satele dăruite era deosebită de a sîrbilor şi arnăuţilor, românii fiind avantajaţi prin dări reduse şi primind plata lunară pentru unele munci. Hasdeu explică acest regim de favoare prin atitudinea curtenitoare a împăratului Duşan faţă de o populaţie de păstori războinici [70].

Istoricul arată că baştina corespundea mai mult sau mai puţin cu proprietatea beneficiară, devenită ereditară în secolul al XIV-lea (printr-o evoluţie mai rapidă decît la noi), iar proprietatea uzufructuară cu proprietatea tributară (*terra tributaria*).

Meritul lui Hasdeu este că a înţeles că, deşi românii din Serbia, de care se ocupă documentul, pieriseră din secolele XIV—XVII prin slavizare cunoaşterea stării lor sociale prezintă o mare importanţă pentru studiul originii poporului român [71]. Încheind acest studiu, Hasdeu subliniază, sprijinit de un citat din Guizot [72], că studiul proprietăţii trebuie să preceadă studiul persoanelor; căci pentru a înţelege instituţiile publice trebuie să cunoaştem clasele sociale şi raporturile lor, iar pentru a înţelege clasele sociale, trebuie să cunoaştem mai întîi natura şi relaţiile proprietăţilor. Este aici o judecată cu caracter pronunţat materialist, care se cere consemnată.

12. *Jurisdicţia consulară în România.* În legătură cu problema jurisdicţiei consulare, care mai ales de la Unire [73] frămînta viaţa statului

---

[70] Cercetări mai noi au demonstrat că românii din Serbia nu erau numai păstori, avînd şi ocupaţii agricole şi aşezări stabile.

[71] Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, Bucureşti, 1959.

[72] Guizot, *Essai sur l'histoire de France*, ed. a 9-a, p. 75 „Studiul stării pămînturilor trebuie să preceadă studiul persoanelor. Pentru a înţelege instituţiunile politice, cată mai întîi a cunoaşte diferitele condiţiuni sociale şi raporturile lor. Pentru a înţelege diversele condiţiuni sociale, cată mai întîi a cunoaşte natura şi relaţiunile proprietăţilor" (*apud* B. P. Hasdeu, *Arhiva ist.*, III, p. 178).

[73] *Istoria României*, vol. IV, p. 333-334.

român, şi stimulat de memoriul lui Vasile Boerescu [74], Hasdeu a publicat un studiu istorico-juridic asupra aceleiaşi probleme [75].

După înfiinţarea consulatelor puterilor străine în principate [76] prin extinderea abuzivă a regimului capitulaţiilor dintre Turcia şi marile puteri, acestea înfiinţaseră în principate jurisdicţia consulară, care funcţiona prin fiecare dintre consulatele lor. Românii, nedreptăţiţi, luptau din răsputeri pentru desfiinţarea jurisdicţiei consulare.

În 1865, prin punerea în aplicare a legislaţiei noi (Codul civil, Codul penal etc.), jurisdicţia consulară a fost de drept desfiinţată. Dar puterile garante, luînd o atitudine ostilă faţă de Cuza, lupta politică a continuat pentru desfiinţarea deplină a jurisdicţiei consulare. În această luptă s-a produs memoriul lui Boerescu şi studiul lui Hasdeu [77]. Memoriul lui Boerescu era amplu documentat. Nemulţumit că Boerescu se ocupa numai de legăturile diplomatice ale Franţei cu Turcia, Hasdeu scrie studiul său, în care invocă argumente generale şi speciale (fiecăreia dintre puterile vecine) cu care demonstrează incompatibilitatea relaţiilor noastre externe din trecut cu existenţa jurisdicţiei consulare.

Ca argumente generale evocă două vechi norme juridice consacrate de obicei : a) dreptul creditorului român de a executa creanţa sa pe averea oricărui supus străin aparţinînd aceleiaşi ţări ca debitorul său (*droit de représailles*) ; b) dreptul domnului de a moşteni averea făcută în ţară de un străin mort fără moştenitori direcţi (*droit d'aubaine*).

În dezvoltarea argumentării, Hasdeu are meritul de a se fi sprijinit pe documente descoperite şi publicate de el întîia oară [78], pe care istoriografia noastră de mai tîrziu le-a primit şi folosit.

Ca argumente speciale Hasdeu examinează pe rînd legăturile principatelor cu Ungaria, cu Polonia, cu Rusia, demonstrînd cu documente comportarea noastră în trecut, incompatibilă cu ideea jurisdicţiei consulare [79].

Argumentul cel mai puternic care pleda contra jurisdicţiei consulare era confuzia voită şi interesată prin care puterile aplicau principatelor capitulaţiile lor, aplicabile numai Imperiului otoman. Principatele nu făceau parte din acest imperiu. Extinderea capitulaţiilor asupra principatelor era o gravă abatere a lor de la rostul lor raţional şi istoric.

---

[74] B. Boerescu, *Memoriu asupra jurisdicţiunii consulare în Principatele Unite Române*, Bucureşti, 1868. Memoriul, cu data de aprilie 1865, după apariţia lui în ţară a fost publicat în broşură în două ediţii (1868 şi 1869), în româneşte şi franţuzeşte.

[75] B. P. Hasdeu, *Jurisdicţiunea consulară în România*, în *„Românul"* din 24 decembrie 1867 şi din 1—2—3 ianuarie 1868 şi în „Federaţiunea" din Pesta, nr. 4, 6 şi 7 din 1868.

[76] Consulatul rus în 1782, austriac în 1783, prusian în 1785, francez în 1798 şi englez în 1801.

[77] Hasdeu a continuat lupta în presă. În 1869, scoţînd ziarul „Traian", în editorialul primului număr înscrie ca punct de program desfiinţarea jurisdicţiei consulare, pe care se angajează s-o combată ca o anomalie „cu istoria şi cu dreptul ginţilor în mînă" (vezi şi documentul publicat în „Traian", 1869, nr. 89).

[78] A. D. Xenopol, în *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. III, vol. VII, p. 100, n. 75, arată că asupra documentului din 1725 de la Mihai Racoviţă (inedit, din Arhivele statului) i-a atras atenţia B. P. Hasdeu.

[79] În ce priveşte legăturile cu Austria, Hasdeu greşeşte. El invocă în sprijinul tezei inexistenţei jurisdicţiei consulare în trecutul nostru hrisovul lui Alexandru Mavrocordat din 1784 acordat negustorilor austrieci. În realitate, prin acest hrisov, la un an după înfiinţarea consulatului, domnul accepta jurisdicţia consulară. Hasdeu trebuia să se oprească cu argumentarea la epoca cînd apare, incontestabil, jurisdicţia consulară.

Într-adevăr, încheind cu Imperiul otoman tratate denumite capitulaţii, marile puteri au asigurat protecţia intereselor supuşilor lor stabiliţi în Turcia, care nu puteau fi altfel apărate. Dreptul de stat al Turciei era un drept religios. Coranul era în acelaşi timp „constituţie, cod civil şi evanghelie". Statul turcesc nu acorda protecţia legii decît supuşilor lui, ca credincioşi ai Profetului. Dreptul musulman nu putea şi nu voia să apere pe cei de altă religie, socotiţi necredincioşi.

Începînd cu Franţa, care la 1535, sub Francisc I, a încheiat [80] prima capitulaţie cu Soliman al II-lea, aproape toate statele creştine au încheiat, după modelul francez, capitulaţii cu Turcia. Aceste capitulaţii aveau rost faţă de Imperiul otoman, dar n-aveau nici o raţiune de existenţă faţă de principate, state care aveau un drept laic şi care nu făceau şi n-au făcut niciodată parte din Imperiul otoman.

Boerescu îşi sprijinea teza pe pretinsele tratate (capitulaţii) încheiate de domnii români, începînd cu Mircea cel Bătrîn (1393) şi cu Bogdan (1513). Aceste tratate, reconstituite de delegaţii români la congresul de la Focşani, premergător tratatului de la Kuciuk-Kainargi, fuseseră recunoscute prin acest tratat. Deşi textul lor nu era autentic, conţinutul lor corespundea unui adevăr istoric [81].

Pe baza acestor capitulaţii era admis că principatele se bucuraseră atît de suveranitatea internă (guvernarea după legi proprii, dreptul de a judeca în divan, după legile ţării, chiar procesele dintre turci şi cetăţenii lor), cît şi de suveranitatea externă (în special dreptul de a face război şi de a încheia pace).

E adevărat că aceleaşi capitulaţii prevedeau obligaţia principatelor de a plăti tribut Imperiului otoman. Ea nu schimbă caracterul lor de state suverane. Ele se aflau, după expresia lui Boerescu, în raporturi de „alianţă inegală" sau de protecţie plătită.

Limbajul corespunde în totul cu opinia publică europeană, sintetizată în 1854 de Marx: „. . . Principatele dunărene sînt două state suverane, sub suzeranitatea Porţii, căreia îi plătesc tribut, însă cu condiţia ca Poarta să le apere de toţi duşmanii din afară, oricare ar fi ei, şi totodată să nu se amestece sub nici o formă în treburile lor interne" [82].

Dacă Poarta n-a putut ea însăşi să exercite o jurisdicţie consulară în principate, cum ar fi putut ea să acorde marilor puteri dreptul de a exercita în principate o asemenea jurisdicţie?

Acest argument era însăşi axa memoriului lui Boerescu; Hasdeu nu l-a repetat. Nemulţumirea lui n-a avut temei. Dar contribuţia lui a fost reală în lupta pentru desfiinţarea jurisdicţiei consulare, care s-a încheiat cu victoria României.

13. *Chestionarul.* Preocupat de originea instituţiilor noastre juridice vechi, în care obiceiul pămîntului, după părerea sa, avea o pondere mai mare decît dreptul scris, şi pornind de la convingerea că sub noianul

---

[80] G. Pélissier du Rausas, *Le régime des capitulations dans l'Empire Ottoman*, Paris, 1902, p. 21.

[81] C. Giurescu, *Capitulaţiile Moldovei cu Poarta otomană*, Bucureşti, 1908; P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Bucureşti, 1958, p. 154; Andrei Oţetea, *Războiul ruso-turc din 1768–1774*, în tratatul de *Istoria României*, III, p. 480–481.

[82] K. Marx, *Tratatul austro-turc — Moldova şi Valahia*, în K. Marx şi F. Engels, *Opere*, vol. 10, Buc., Edit. politică, 1961, p. 329.

legiuirilor moderne, în care vedea un import din Apus, vechile obiceiuri juridice păstrate în popor erau sortite să dispară chiar sub ochii lui, Hasdeu întreprinde culegerea acestora direct din popor, prin metoda chestionarului.

Exemplul altor popoare, ale căror vechi obiceiuri juridice se oglindeau sistematizate în opere de ştiinţă cu răsunet internaţional, n-a putut decît să-i întărească convingerea asupra necesităţii şi urgenţei acestei lucrări.

Germanii, în afară de lucrări mai vechi, aveau clasica operă a lui Jacob Grimm, *Deutsche Rechtsalterthümer* (ed. a 2-a, Göttingen, 1854, folosită de Hasdeu).

Slavii aveau cunoscuta lucrare a lui P.J.Schafarîk *Slavische Alterthümer*, Leipzig, 1844.

În al treilea pătrar al secolului al XIX-lea, culegerea obiceiurilor juridice prin metoda chestionarului se accentuase.

Renumitul jurist dalmat dr. V. Bogišič, publicînd în 1866, într-o revistă din Zagreb, un studiu asupra obiceiurilor juridice la slavi, a avut un mare succes atît în ţara sa, cît şi în Germania. El îşi întemeiase această primă lucrare numai pe documente. Dar, stimulat de succes şi observînd că punctele cele mai importante ale dreptului consuetudinar studiat de el „trăiesc grăite sau făcute" în viaţa poporului, s-a hotărît să culeagă obiceiurile juridice ale tuturor slavilor de sud prin metoda chestionarului. El întocmeşte şi publică un chestionar, pe care, cu sprijinul Academiei din Zagreb, îl difuzează în 4 000 de exemplare în diocezele din toate ţinuturile locuite de slavii din sud. Răspunsurile primite, Bogišič le-a publicat sistematizate sub fiecare întrebare, cu notele sale critice, sub titlul *Zbornik sadasnjih pravnih običaja u južnih Sloven* (*Culegerea obiceiurilor juridice actuale ale slavilor din sud*) [83].

În Rusia, în care eterogenitatea populaţiei şi varietatea obiceiurilor impuneau guvernanţilor mai stringent decît oriunde cunoaşterea dreptului consuetudinar, culegerea obiceiurilor juridice a fost preluată de Societatea de geografie din Petersburg. Aceasta, în 1864, a publicat un chestionar redactat de Kalačev. Alte chestionare au publicat Iefimenko, Mainov, Matveev şi Foinitzki, care toate au folosit chestionarele anterioare, inclusiv pe cel întocmit de Bogišič [84]. Interesul Rusiei pentru culegerea dreptului consuetudinar s-a vădit şi prin numirea lui V. Bogišič ca profesor la Universitatea din Odesa.

Folosind toată această experienţă, Hasdeu întocmeşte chestionarul său, pe care îl publică în 1877 [85] şi, tipărit în broşură, îl difuzează în 1878 cu ajutorul ministrului instrucţiunii publice, Gh. Chiţu, printre învăţătorii din toate provinciile locuite de români [86]. În 1882 Hasdeu difuzează din nou acelaşi chestionar, cu sprijinul ministrului justiţiei, printre toţi judecătorii de ocol [87].

---

[83] Fedor Demelic, *Le droit coutumier des Slaves méridionaux d'après les recherches de M.V. Bogišič*, Paris, 1877, p. 8 9.

[84] V. Bogišič, *Aperçu des travaux sur le droit coutumier en Russie*, Paris, 1879, Bibl. Acad. sub cota II 438 274, posedă însuşi exemplarul oferit de Bogišič lui B. P. Hasdeu cu dedicaţia autografă a acestuia : « à mon illustre ami M. Hasdeu — L'auteur ».

[85] „Columna lui Traian", august 1877.

[86] B. P. Hasdeu, *Obiceiurile juridice ale poporului român*, ed. of., Bucureşti, 1878.

[87] *Ibidem*, ed. of., Bucureşti, 1882.

În cele 400 de întrebări din care se compune chestionarul, Hasdeu urmărește să reconstituie obiceiul pămîntului atît cît s-a practicat în popor și s-a păstrat în amintirea lui. Întrebările privesc instituțiile de drept civil, de drept penal și de procedură. Hasdeu a exclus din chestionar problemele dreptului de stat [88].

La întocmirea chestionarului său, Hasdeu a cunoscut atît chestionarul lui Bogišič, cît și pe cel rus Iefimenko-Matveev. El ne spune însă că foarte puțin s-a folosit de acesta, deoarece între obiceiurile noastre și celelalte sînt mari deosebiri și, mai presus de toate, s-a întemeiat „pe mulțimea hrisoavelor și zapiselor de natură juridică, conservate în Arhivele statului din București și prin care se restaurează în parte vechiul nostru obicei al pămîntului" [89].

Chestionarul lui Hasdeu întrece în amploare tot ce se făcuse pînă la el [90].

Originalitatea lui rezultă mai ales din împărțirea materiei și din termenii populari în care se exprimă. Chestionarele anterioare urmaseră diviziunile științifice ale dreptului : drept public, drept privat și subdiviziunile lor [91]. Evitînd terminologia științifică și criticînd folosirea ei într-un chestionar care se adresează poporului, Hasdeu adoptă o împărțire a materiei pe înțelesul tuturor și totuși capabilă să prindă aproape toate raporturile juridice. El împarte întrebările asupra legăturilor în trei capitole : către sat, către casă și către lucruri.

Răspunsurile învățătorilor au început să sosească chiar în cursul anului 1878. Ale magistraților nu știm în ce măsură au sosit. Biblioteca Academiei posedă un număr de 44 de răspunsuri, dintre care numai unul provine de la un judecător de ocol, toate celelalte fiind de la învățători [92].

Ele au fost studiate de Hasdeu, care a și publicat o parte dintre ele [93]. În cuvîntul cu care le însoțește publicarea, Hasdeu mărturisește că multe dintre ele sînt slabe. Adaugă însă că chiar cele mai slabe oferă cîte ceva interesant și speră să aducă servicii istoricilor și etnografilor.

Hasdeu n-a continuat publicarea răspunsurilor și n-a alcătuit o sinteză pe baza lor. Faptul nu se datorește nici calității răspunsurilor, nici neconcordanței lor în totul cu tezele lui. El se explică numai prin aceea că, suprasolicitat de alte sarcini, Hasdeu n-a avut răgazul necesar unei lucrări de amploare într-un domeniu de care la acea epocă se cam îndepărtase [94].

---

[88] Hasdeu consideră greșit că „relațiile cu statul nu fac parte din obiceiurile juridice, fiind reglementate prin lege pozitivă". Deși nu sînt de acord cu această formulare, recunosc că reconstituirea normelor consuetudinare ale vechiului drept de stat nu se putea face prin metoda chestionarului : acele norme n-au trăit în practica maselor populare și nu s-au păstrat în amintirea lor.

[89] B. P. Hasdeu, *Programa pentru adunarea obiceiurilor juridice ale poporului român*, în „Columna lui Traian", august 1877.

[90] Chestionarul Bogišič avea 347 de întrebări ; chestionarul Iefimenko 172, al lui Hasdeu avea 400 de paragrafe, multe paragrafe cuprinzînd 3—4 întrebări.

[91] Fedor Demelic, *op. cit.*, p. 18.

[92] Un număr de 34 de răspunsuri sînt legate în două volume, constituind mss. 3 437 și mss. 3 438. Alte 10 răspunsuri se află, nelegate, în mapa III, mss. 1.

[93] „Columna lui Traian", 1882, p. 32, 86, 178, 249, 380, 406 și 574.

[94] Regretabil este că Hasdeu n-a urmat exemplul lui Bogišič, care n-a elaborat o lucrare de sinteză pe baza obiceiurilor juridice culese prin chestionar, ci s-a mulțumit să facă o muncă simplă, dar foarte utilă : sistematizarea răspunsurilor pe probleme și însoțirea lor de note critice, indexuri îndrumătoare etc.

Valoarea intrinsecă a răspunsurilor la chestionar este în afară de orice îndoială.

Spicuim cîte ceva, pentru a demonstra această valoare.

Frăţia de cruce a jucat rol mare în istoria dreptului medieval. Hasdeu i-a consacrat cinci întrebări în chestionar.

Iată cîteva fragmente de răspunsuri :

„Întîi jurau credinţă unul altuia pînă la moarte şi după aceasta ambii se împungeau cu acul în cîte un deget de la mînă, din care, ieşind sînge, sugeau reciproc unul de la celălalt" [95].

O formă păgînă dar degenerată a amestecului de sînge.

Cu privire la motivul determinant al frăţiei de cruce :

„Fraţi de cruce se fac cînd scapă vreunul viaţa altuia de la pericol de moarte..." [96].

Acest răspuns aminteşte balada şi dovedeşte că frăţia de cruce nu se patrimonializase cu totul.

Alt răspuns arată consecinţele economice ale înfrăţirii : „averile lor după moartea unuia din ei să rămînă în păstrarea celuilalt" [97].

Extrem de interesante sînt răspunsurile repetate care constată, în diferite regiuni ale ţării, supravieţuirea dreptului de protimisis la aproape o jumătate de veac după desfiinţarea lui prin lege [98].

În legătură cu procedura hotărniciilor, iată un fragment de răspuns, parcă desprins dintr-un document :

"... La făcutul moşoroaielor sau movilelor pe aceste hotare se ia şi se scutură şi se păruieşte şi se tîrnuieşte bine de păr, în mod de bătaie, un băiat nevîrstnic, de inginer sau de alt om pus de dînsul sau de altcineva pentru ţinerea de minte ..." [99].

În sfîrşit răspunsul învăţătorului P. Scheletti cuprinde, între altele, date preţioase asupra obiceiurilor locale, o descriere exactă (cu schiţă) a butucului din faţa bisericii care funcţiona pînă în 1861 pentru sancţionarea unor simple necuviinţe [100].

Alte răspunsuri tot atît de preţioase se referă la obştea satului, la dotă, la succesiune, la procedură etc.

Este foarte sigur că răspunsurile primite au fost mult mai numeroase decît cele aflate la Biblioteca Academiei. Avem două ştiri în acest sens.

În „Analele Dobrogei", într-un articol care se pare că înregistrează o tradiţie orală, se povesteşte întrevederea Hasdeu-Chiţu în care s-a hotărît lansarea chestionarului şi urmărirea lui : „ ...Răspunsurile n-au întîrziat, au sosit în mare număr, au umplut, se zice, 3 dulapuri ..." [101].

---

[95] Învăţătorul Rugină, jud. Roman, mss. 3 438.

[96] Răspuns anonim din comuna Mîrza-Dolj, mss. 3 437, folio 344.

[97] Răspunsul învăţătorului Chiru din comuna Păuneşti-Putna, ms. 3 438.

[98] Răspunsul învăţătorului Pădeanu din jud. Dolj : „Rudele au dreptul de a răscumpăra o avere nemişcătoare vîndută, întorcînd cumpărătorului banii plătiţi" ; ms. 3 438, folio 256 ; în acelaşi sens învăţătorul Cherciu, ms. 3 438, folio 131 ; învăţătorul Chiru din comuna Păuneşti-Putna, mapa III, ms. 1 ; judec. Ocol Podgoria Muscel ... ; răsp. Com. Cristeşti, jud. Botoşani... ; răspuns anonim din comuna Mîrza, jud. Dolj, ms. 3 438, folio 343. Vezi analiza la Valentin Georgescu, *Preemţiunea în istoria dreptului românesc. Dreptul de protimisis în Ţara Românească şi Moldova*, Buc., Edit. Academiei, 1965, partea a III-a, cap. 1, p. 372–373.

[99] Învăţătorul I. Andronescu, comuna Slobozia, jud. Rîmnicu-Sărat, mapa III, ms. I.

[100] Răspunsul învăţătorului P. Scheletti, plasa Crasna, jud. Fălciu, ms. 3 437, f. 426–427.

[101] D. Stoicescu, *Însemnări juridice. Hasdeu şi obiceiurile juridice*, în „Analele Dobrogei", 1923, nr. 4, p. 78–85.

Ştirea este confirmată de corespondenţa, pînă azi necunoscută, dintre Hasdeu şi Bogišič. În scrisoarea din 8 iunie 1878, Bogišič scria din Paris, bucuros de apropiata vizită a lui Hasdeu: „...Alors nous parlerons de beaucoup de choses et spécialement de la *belle quantité de réponses* à votre programme"[102].

Întîmplarea a făcut să descopăr încă şase răspunsuri ale unor învăţători din Gorj, Ilfov, Prahova şi Vlaşca. Ele sînt cuprinse în şase caiete aflate la Arhivele statului Bucureşti, unde, legate într-un volum, figurează sub nr. de inventar 1 492, depuse de Iuliu Dragomirescu la 14 iunie 1951. Pînă acum ele au fost complet necunoscute de istoricii dreptului, deoarece nefiind identificate la inventariere ca răspunsuri la chestionarul lui B. P. Hasdeu, nici o menţiune nu revelă cercetătorilor existenţa lor.

Din examinarea lor a rezultat pentru mine neîndoielnic convingerea că toate sînt răspunsuri la chestionarul lui Hasdeu din 1877, care sporesc preţiosul material documentar existent. Faptul întăreşte convingerea că mai există şi alte răspunsuri necunoscute care pot şi trebuie să fie puse la îndemîna cercetătorilor.

Cu toată valoarea documentară a răspunsurilor, pînă în ultima vreme iniţiativa chestionarului a fost considerată, pe nedrept, ca un eşec. Determinantă în această opinie a fost, poate, suspendarea publicării răspunsurilor.

Faptul că metoda chestionarului este socotită astăzi ca insuficientă[103] nu poate fi hotărîtor. Valoarea răspunsurilor la chestionarul Hasdeu a făcut ca ele să fie folosite de istorici[104] şi de istoriografii dreptului[105].

Însuşi H.H. Stahl, care critică metoda în sine, în fond preţuieşte răspunsurile obţinute de Hasdeu şi reproşează cercetătorilor vechiului drept românesc că nu le-au valorificat suficient. El critică justificat pe D. Mototolescu[106], care, necercetînd răspunsurile, a conchis eronat asupra epocii cînd a dispărut jurămîntul cu brazda în cap şi găseşte confirmarea unei constatări proprii pe teren tocmai în răspunsurile la chestionar[107].

Valoarea răspunsurilor a crescut şi va creşte mereu cu trecerea timpului. Cred că nu sîntem departe de ziua cînd se va realiza publicarea lor, după un plan tematic şi cu aparat critic corespunzător.

Oricum ar fi, Hasdeu rămîne un precursor clarvăzător. Lipsa de înţelegere a factorilor răspunzători ai regimului burghez pentru problema ridicată de Hasdeu a lipsit istoriografia română de una dintre cele mai preţioase surse de studiu al instituţiilor juridice româneşti: puternicele vestigii de obiceiuri juridice rămase încă vii în conştiinţa şi practica satelor noaştre în plin secol al XIX-lea. Cînd şcoala sociologică a prof. D. Gusti, după primul război mondial, a pornit la realizarea unui program care

---

102 Arh. st. Buc.. corespondenţa Hasdeu-Bogišič, pach. 13.

103 H. H. Stahl, *Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti*, vol. I. p. 50.

104 A. D. Xenopol, *Istoria românilor*, VII, ed. a 3-a, p. 88, n. 26. Însuşi Hasdeu a folosit larg răspunsurile la chestionar în alcătuirea dicţionarului *Etymologicum Magnum Romaniae.*

105 Georges Fotino. *Contribution à l'étude des origines du droit coutumier roumain*, Paris, 1925; vezi şi I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*, II, ed. 1, 1928, p. 184, care apreciază valoarea fără să le fi folosit; Valentin Georgescu, *op. cit.*, p. 372 şi urm.

106 D. Mototolescu, *Jurămîntul cu brazda în cap întrebuinţat la hotărnicii în dreptul vechi românesc*, Bucureşti, 1922.

107 H. H. Stahl, *op. cit.*, vol. II, p. 188, notă.

ar fi putut îngloba cu metode mai noi şi pe acela al lui Hasdeu, era în general prea tîrziu pentru a se obţine rezultatele posibile în a doua jumătate a secolului al XIX-lea [108].

Concluzii. Cu toată pregătirea sa juridică şi cu toată îndelungata sa preocupare pentru trecutul instituţiilor juridice, Hasdeu, solicitat de alte sarcini, n-a realizat nici pe departe proiectele sale de istoriografie a dreptului concepute în tinereţe.

Prin activitatea sa de editor de documente, care au stat la baza primelor încercări de istoriografie juridică, prin abordarea problemelor majore ale acestei discipline cu pasiunea izvorîtă din „măreţe nedumeriri", prin lucrări care au deschis drumul cercetărilor ulterioare, Hasdeu are meritul de a fi contribuit esenţial la întemeierea istoriografiei juridice în ţara noastră, semnînd primele studii în acest domeniu. Lărgimea orizontului său intelectual şi ideile progresiste care i-au îndrumat cercetările au făcut ca părţi din lucrările sale să păstreze şi astăzi o valoare ştiinţifică.

Principala sa contribuţie nu stă însă în lucrările propriu-zise de istorie a dreptului. Exceptînd chestionarul, cea mai valoroasă contribuţie a sa este risipită în operele cu caracter istoric, filologic, lingvistic sub forme variate : punere de probleme şi de ipoteze, luări de poziţie, interpretări, sugestii de care istoricii dreptului s-au folosit şi se vor mai folosi mult timp în cercetările lor. Multe adevăruri spuse pentru prima dată de Hasdeu au intrat în domeniul public al ştiinţei în aşa măsură, încît ele circulă astăzi fără se să mai citeze autorul lor. Această particularitate face ca principala sa contribuţie să fie oarecum invizibilă şi explică înclinarea spre minimalizarea ei.

În reconsiderarea critică a moştenirii ştiinţifice şi în corelaţie cu ceea ce s-a făcut în alte sectoare ale activităţii lui Hasdeu, contribuţia sa la istoriografia vechilor instituţii juridice se cuvine să fie cercetată mai adînc. Aceasta va însemna nu numai un act de justiţie postumă, dar, şi un cîştig real pentru ştiinţă.

---

108 În Grecia, colectarea obiceiurilor juridice s-a început din 1833. Răspunsurile la chestionarul lui Klonaris au fost publicate de Georg Ludwig von Maurer în lucrarea *Das griechische Volk, in öffentlicher, Kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31. Juli 1834*, Heidelberg, 1835, I, § 40 şi urm. Alte trei colecţii au fost date de L. Hrisantopulos (1853), P. Kalligas (1899) şi I. P. Zepos în vol. VIII din *Jus graeco-romanum*. Pentru amănunte, vezi Gh. Cronţ, *Dreptul consuetudinar în Imperiul bizantin şi în ţările române*, Bucureşti, 1947 (ms. la autor).

În Bulgaria, Ştefan S. Bobcev a întocmit o culegere de obiceiuri juridice publicată la Plovdiv şi Sofia: *Сборник на българските юридически обичай*, t. I, 1896; t. II, 1902. Cartea se află, cu dedicaţia autorului, la Bibl. Acad. cota II, 26 986.

Pentru rezultatele obţinute, în alte condiţii de dezvoltare, în Albania de St. K. Gjacev între 1913 şi 1930, vezi Valentin Georgescu, *Alte Albanische Rechtsgewohnheiten*, R. E. S. E. E., 1963, nr. 1–2.

DESPRE POLITICA EXTERNĂ A LUI NEAGOE BASARAB

DE

MANOLE NEAGOE

Domnia lui Neagoe Basarab, persoana voievodului şi activitatea acestuia au cunoscut în vechea istoriografie aprecieri contradictorii. În general, paşoptiştii au judecat pozitiv domnia lui Neagoe (Mihail Kogălniceanu o prezenta ca pe o epocă de înflorire)[1], iar un urmaş al paşoptiştilor de talia lui B.P. Hasdeu îl socotea pe Neagoe „Marc-Aureliu al Ţării Româneşti, principe artist şi filozof, care ne face a privi cu uimire, ca o epocă excepţională de pace şi de cultură în mijlocul unei întunecoase furtune de mai mulţi secoli, scurtul interval dintre anii 1512–1521"[2]. În schimb, pentru A.D. Xenopol „Neagoe Basarab, după firea lui evlavioasă şi plecată către sărbătorirea clerului şi înfrumuseţarea bisericilor, nu prea avea răgazul trebuitor pentru a se mai îndeletnici şi cu alte afaceri încît domnia lui nu înfăţişează decît o lungă urmare de ceremonii religioase"[3]. El încheia astfel capitolul consacrat domniei lui Neagoe : „Cheltuielile exagerate făcute cu treburile bisericeşti sărăceau poporul, pe cînd în privinţa politică ţara era într-o mare înjosire. Tributul de sînge urma înainte a se lua din ţară[4], iar cel de bani sporea mereu. Către turci slugărie înjositoare, către unguri închinare după principiul bisericesc pe care-l practica cu toată osîrdia evlaviosul Neagoe : capul plecat sabia nu-l taie"[5].

Acest punct de vedere, atît de nefavorabil politicii şi personalităţii lui Neagoe, va prevala în studiile care s-au scris după apariţia lucrării lui Xenopol. N. Iorga a adoptat o poziţie contradictorie, care merge de la considerarea lui Neagoe ca un ucenic al călugărilor de la Bistriţa, des-

---

[1] M. Kogălniceanu, *Opere*, tomul I, Scrieri istorice, ed. critică de Andrei Oţetea, Bucureşti, 1946, p. 187–188.

[2] *Cuvente den bătrîni*, vol. II, Bucureşti, 1880, p. 439.

[3] *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. a II-a îngrijită de I. Vlădescu, vol. IV, Bucureşti, 1925, p. 178.

[4] P. P. Panaitescu, în *Învăţăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticităţii*, Bucureşti, 1946, p. 17, a arătat netemeinicia acestei afirmaţii.

[5] A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 183–184.

tinat el însuşi călugăriei, pînă la imaginea unui domn viteaz, bun militar şi diplomat[6]. O încercare interesantă de reabilitare a personalităţii lui Neagoe a făcut-o Alexandru Lapedatu[7], dar ea a trecut ca şi neobservată, imaginea „canonică" schiţată de Xenopol[8] rămînînd mai departe, cu unele retuşări.

P. P. Panaitescu este cel dintîi care a intuit adevărata personalitate a voievodului —deşi cu unele exagerări izvorîte din necesităţile polemice—, încadrînd-o în epoca sa şi prezentînd-o pe baza izvoarelor contemporane[9]. Studiile mai noi[10] merg evident pe calea deschisă de lucrarea lui P. P. Panaitescu, lucrare completată recent cu o nouă şi tot atît de valoroasă contribuţie[11].

Cu toate acestea, nici unul din autorii citaţi mai înainte, cu excepţia lui Al. Lapedatu, n-a încercat o analiză de ansamblu a tuturor manifestărilor politice şi culturale ale lui Neagoe Basarab. De fapt, în afară de două articole semnate de Toma Gh. Bulat şi Al. Neamţiu[12], nu există în istoriografia noastră, oricît de paradoxal ar părea, nici o altă lucrare care să se ocupe în mod special de aspectele „laice" ale personalităţii lui Neagoe şi ale activităţii sale atît de frumos caracterizată de Hasdeu.

În articolul de faţă ne propunem să arătăm, folosind în primul rînd izvoarele contemporane, că există suficiente temeiuri spre a vorbi de o politică externă activă şi clarvăzătoare a domnului român.

Făcînd această lucrare, scopul nostru a fost acela de a scoate din impas cercetările asupra acestei politici şi de a sublinia necesitatea altor investigaţii în această direcţie din partea cercetătorilor viitori. De asemenea menţionăm că în studiul de faţă, analizînd politica externă a lui Neagoe Basarab, facem abstracţie de principiile de politică externă, care se desprind din *Învăţături*.

Poziţia internaţională a celor două ţări române la începutul secolului al XVI-lea, cînd se crease un nou raport de forţe pe plan internaţional, nefavorabil ţărilor române, impunea acestora o politică externă prudentă. Dacă pînă la sfîrşitul secolului al XV-lea existase o oarecare unitate a lagărului creştin şi se putea conta în cazuri extreme pe ajutorul unguresc sau polon, tratatele încheiate de aceste regate cu turcii în pragul secolului al XVI-lea şi incapacitatea de a da ajutoare masive, verificată chiar şi atunci cînd nu existau asemenea tratate, dovediseră limpede domnilor

---

[6] Vezi N. Iorga, Prefaţa, la ediţia *Învăţăturilor lui Neagoe Basarab*, Vălenii de Munte, 1910; *Istoria literaturii româneşti. Introducere sintetică*, Bucureşti, 1929, p. 55; *Istoria românilor*, vol. IV, Bucureşti, 1937, p. 292.

[7] *Neagoe vodă*, în volumul *Miscellanee*, Bucureşti, 1925, p. 9—20.

[8] Vezi, de exemplu, Toma Gh. Bulat, *Personalitatea religioasă a voievodului Neagoe Basarab al IV-lea*, Craiova (fără an) şi Ion Sandu, *Neagoe Basarab, apărător şi sprijinitor al ortodoxiei*, Sibiu, 1938.

[9] *Învăţăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticităţii*, Bucureşti, 1946.

[10] Vezi I. D. Negrescu, *Despre învăţăturile lui Neagoe Basarab*, în „Revista de pedagogie", XI, 1962, nr. 7, p. 63—78; I. C. Chiţimia, *Consideraţii despre învăţăturile lui Neagoe Basarab*, în „Romanoslavica", VIII, 1963, p. 309—339; Dan Zamfirescu, *Învăţăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticităţii*, în „Romanoslavica", VIII, 1963, p. 341—401.

[11] P. P. Panaitescu, *Învăţăturile atribuite lui Neagoe Basarab. O reconsiderare*, în „Romanoslavica", VIII, 1964, p. 403—424.

[12] *Un capitol din relaţiile Ţării Româneşti cu Transilvania în veacul al XVI-lea — Relaţiile lui Neagoe Basarab cu Sibiul (1512—1521)*, în „Anuarul Institutului de istorie naţională", X, 1945, p. 350—376.

români că orice luptă antiotomană, care nu era un război de apărare impus de turci, constituia o aventură.

În această diferență semnificativă se reflectă cele două direcții fundamentale pe care se desfășoară eforturile de politică externă în cei nouă ani de domnie ai lui Neagoe Basarab: pe de o parte, păstrarea păcii cu turcii în condițiile unui tribut care nu implica amestecul acestora în treburile interne, pe de altă parte, întreținerea unor relații diplomatice întinse cu toate forțele politice ostile Imperiului otoman, în așa fel încît Țara Românească să nu se afle izolată în fața colosului turcesc și să poată primi la nevoie un ajutor de la acele puteri creștine care, în mod tradițional, erau aliate ale țărilor române în lupta contra turcilor.

Relațiile de prietenie în primul rînd cu regatul ungar și cu Transilvania, care ocupa o poziție specială, aproape autonomă, în cadrul acestui regat, constituie preocuparea fundamentală a politicii externe a lui Neagoe în lumea creștină. Dar eforturile sale diplomatice nu se mărginesc aici. Ele se extind la celelalte puteri creștine, ajungînd pînă la șeful ideologic și — după ierarhia medievală — suzeranul tuturor principilor occidentali, papa.

Această diplomație dublă, impusă de împrejurări și acceptată ca o necesitate inexorabilă, datorită poziției geografice a Țării Românești, chiar de către partenerii săi creștini, este favorizată de împrejurările de ordin general care au dat posibilitatea țărilor române să stea în centrul unei activități diplomatice foarte vii, întreținută de puterile occidentale și avînd la bază ideea de cruciadă antiotomană. Departe de a contempla cerul cu sfinții săi, Neagoe se dovedește, în lumina documentelor, un atent observator al raportului de forțe pe plan internațional. Echilibrul foarte delicat dintre cele două lumi care se întîlneau și se confruntau la granițele țărilor române a fost, evident, favorizat de condițiile externe și în primul rînd de situația din Imperiul otoman, care, la începutul domniei lui Neagoe, se afla într-o stare de anarhie internă, iar mai tîrziu va fi preocupat în special de cuceriri în Asia Mică. Abia în ultimul an de domnie, cînd turcii, sub conducerea lui Soliman Magnificul, reîncep marile campanii de cuceriri în Europa, care vor duce la prăbușirea regatului ungar, se va vedea cît de fragilă și ineficientă era solidaritatea creștină și cît de îndreptățit fusese Neagoe să nu se aventureze, în numele ei, într-o acțiune militară antiotomană.

Relațiile cu Imperiul otoman. Toți istoricii noștri sînt de acord asupra faptului că Neagoe s-a urcat pe tron la 23-25 ianuarie 1512 cu ajutor turcesc. Acest lucru reiese în mod clar din documentele vremii [13]. Nu s-a observat însă că, după cum arată toate mărturiile contemporane, acest ajutor a fost acordat de Mehmed-beg, sangiacul Nicopolei, prieten al Craioveștilor (cronicarul Macarie îl numește chiar rudă) [14], și nu de puterea

---

[13] Hurmuzaki, vol. XV$_1$, p. 218. O interpretare negativă a faptului la Șt. Ștefănescu, *Rolul boierilor Craiovești în subjugarea Țării Românești de către turci*, în *Studii și referate de istorie medie*, vol. I, p. 710–711.

[14] *Cronicile slavo-române*, din sec. XV–XVI, p. 93. Un document din vremea lui Mihnea Turcitul, prin care se face un soi de inventar al averilor Craioveștilor (vezi *Documente privind istoria României, B, Țara Românească*, vol. V, p. 402–407), arată că moșiile (pămînturile) care alcătuiau domeniul acestuia se întindeau, majoritatea, de-a lungul malului sting al Dunării, dincoace și dincolo de Olt. Erau deci vecini direcți ai turcilor și domeniul lor încadra raiaua turcească de la Turnu-Măgurele. Evident, relațiile bune cu turcii și cu sangiacul de Nicopole erau pentru Craiovești o condiție a securității averii lor personale.

centrală. Era, după toate indiciile, *un ajutor personal* acordat familiei oltenești de un mare feudal turc, deși acest ajutor nu contravenea, formal, voinței sultanului, fiindcă Mehmed făcea parte din puținii sangiaci care stăteau alături de Baiazid al II-lea în lupta acestuia cu fiul său Selim.

În orice caz, refugiul și șederea Craioveștilor la Nicopole pînă la înscăunarea lui Neagoe în ianuarie 1512 au loc într-o vreme în care confuzia și dezordinea domneau peste tot în Imperiul otoman din pricina luptelor dintre Baiazid al II-lea și fiul său Selim. În asemenea condiții, puternicul feudal turc de pe malul Dunării putea interveni în afacerile politice ale Țării Românești, ajutîndu-și prietenii, fără ca Baiazid să poată protesta fie împotriva îndrăznelii lui Mehmed ca uzurpator al prerogativelor sultanului, fie împotriva noului domn al Țării Românești.

Neagoe se urcă pe tron deci fără aprobarea specială și fără învestitura sultanului, în urma unui complot boieresc favorizat de relațiile personale ale Craioveștilor cu un mare feudal din imperiu. De aici, și nesiguranța ce caracterizează primele momente ale noii domnii, îngrijorarea cu care noul domn urmărește evoluția situației tulburi din Imperiul otoman, și mai ales acțiunile lui Selim [15].

Faptul mai prezintă însă și un alt aspect : ajutorul turcesc nu însemna de data aceasta voința sultanului și nu angaja politica Țării Românești sau cuantumul birului, cum s-ar fi petrecut în alte împrejurări. Neagoe nu este, prin urmare, o creație politică a turcilor, nu este un impus de aceștia țării, ci, asemenea lui Matei Basarab și Constantin Brîncoveanu mai tîrziu, este exponentul unei puternice partide boierești autohtone, care își avea propria-i politică față de puterea otomană, politică însușită într-o anumită măsură și de noul domn.

Schimbarea situației din Imperiul otoman, prin abdicarea lui Baiazid și urcarea pe tron a lui Selim la 23 aprilie 1512, crea o conjunctură nouă, defavorabilă, fiindcă Mehmed, aliatul Craioveștilor, se număra printre foștii adversari ai noului sultan. Dar Selim este constrîns de la început de o serie de dificultăți interne și externe, care-l vor împiedica tot timpul domniei (1512-1520) să întreprindă o politică de cuceriri în Europa. Deși luase conducerea Imperiului, în Asia Mică era stăpîn fratele său Ahmed, care controla o mare parte din armată și-i contesta dreptul la tron. De aceea, Selim va începe cu o serie de măsuri interne, reorganizînd, printre altele, finanțele spre a-și procura banii necesari campaniilor militare împotriva lui Ahmed.

La începutul domniei sale (1512-1513), Selim trebuie să ducă lupte pentru consolidarea tronului. De aceea, inițial el va duce tratative cu vecinii săi din Europa [16].

---

[15] Într-o scrisoare din 6 aprilie 1512 a regelui Sigismund al Poloniei către solul său din Ungaria se vorbește de Neagoe ca de „Dominus novus et nondum in dominio suo sufficienter firmatus, et suos et alienos, et presertim voyvodam Moldavie et Selimbeoc timet" (Domn nou și încă nu îndeajuns de întărit în domnia sa și se teme și de ai săi, și de străini și mai cu seamă de voievodul Moldovei și de Selim Beg). Hurmuzaki, II_3, p. 47—48. Știrile le deținea de la trimisul său la Poartă, care la înapoiere trecuse pe la voievodul muntean și după aceea pe la cel moldovean. Deci la patru luni după înscăunare, Neagoe nu reușise încă să-și consolideze tronul.

[16] Sañudo, *Diarii*, Veneția, Visentici Federico, 1879—1903, vol. XIV, p. 414—415, 463—465 ; XV, p. 26, 536 ; XVI, p. 314, 658 ; XVII, p. 35 ; J. Hammer, *Histoire de l'empire ottoman depuis son origine à nos jours*, t. IV, Paris, 1835—1843, p. 146 ; Hurmuzaki, XV_1, p. 222 ; II_3, p. 79.

După ce înfrînge pe fratele său Ahmed în Asia Mică, Selim devine amenințător în Europa. Polonii, ungurii, moldovenii se grăbesc să trimită soli pentru a cere noului sultan prelungirea păcii care existase în vremea lui Baiazid al II-lea. Țara Românească era forțată de împrejurări să ducă tratative cu Poarta, pentru a nu rămîne izolată în fața colosului turcesc. Ca urmare a acestor tratative, așa cum spune cronica, Neagoe „a legat haraci la turci" [17], adică a reluat plata tributului, condiție indispensabilă pentru împăcarea cu noul sultan. Dar acest lucru înseamnă totodată că, *abia la un an și jumătate* de la urcarea sa pe tronul Țării Românești, se reluau legăturile cu turcii și plata tributului.

Considerăm că este necesar să ne oprim o clipă asupra semnificațiilor pe care le are închinarea lui Neagoe din vara anului 1513. Din cele relatate mai sus credem că reiese limpede că în actul de închinare un rol hotărîtor îl joacă împrejurările externe. Problema spinoasă însă este de a ști dacă actul de închinare făcut de Neagoe agravează sau nu dependența Țării Românești față de Imperiul otoman, justificînd condamnarea rostită de Xenopol. Faptele arată că actul de închinare din 1513 nu a atras vreo schimbare în legăturile dintre cele două state, așa cum reiese și din curba urmată de haraciul pe care îl plăteau domnii Țării Românești turcilor. Cît a domnit Neagoe, așa cum reiese din studiul prof. M. Berza despre *Haraciul Moldovei și Țării Românești în secolul al XV-lea — al XIX-lea* [18], haraciul a rămas același care se plătea în timpul lui Radu cel Mare. Abia după moartea lui Neagoe, în 1524, cînd intrăm într-o fază nouă a raporturilor dintre Țara Românească și Poartă, se mărește și haraciul. O dovadă în plus că Neagoe nu contractase față de Poartă obligații mai mari decît înaintașii săi ni se pare și faptul că, în documentele contemporane și în *Diariile* lui Sanudo, atunci cînd e vorba de pregătiri militare al căror scop nu le era cunoscut creștinilor, multe din zvonurile care circulau în jurul acestor pregătiri dau ca obiectiv al lor atacarea Țării Românești și Ungariei sau Țării Românești și Moldovei [19]. Dacă Neagoe ar fi fost atît de supus turcilor, cum spunea Xenopol, ce temei ar mai fi avut asemenea zvonuri?

În cursul anilor 1514-1515, Selim duce lupte în Asia Mică împotriva nepoților săi. Cu venirea lui la Constantinopol, ungurii credeau că vor porni împotriva Țării Româneși și a Transilvaniei [20].

Prin victoriile pe care le obținuse în Asia, sultanul devenea și mai temut în Europa. O acțiune comună antiturcă nu se poate realiza, iar pe un sprijin unguresc nu se putea conta. Cetățile ungurești din peninsulă cad una după alta, deși în fața lor nu se află decît sangiacii din aceste părți. În asemenea condiții, Neagoe socotește că e prudent să mențină raporturi bune cu Poarta, din care pricină îl vedem că merge la Constantinopol în toamna anului 1515. În ziua de 23 septembrie, Neagoe sosește la Constantinopol pentru a îndeplini ceremonialul de vasalitate [21].

La începutul anului 1516, ungurii încheie și ei un armistițiu cu turcii [22].

---

[17] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, în *Cronicari munteni*, I, București, 1961, p. 268.

[18] În *Studii și materiale de istorie medie*, vol. II, p. 29.

[19] Sanudo, *op. cit.*, XVII, p. 517; XXVI, p. 273, 301; Hurmuzaki, II_3, p. 108.

[20] Hurmuzaki, XV_1, p. 229, 230.

[21] Feridun, *Corespondența sultanilor* (traducere, în manuscris, la Institutul de istorie).

[22] Sanudo, *op. cit.*, XXII, p. 240.

Pentru că Selim făcea pregătiri în vederea organizării unei noi campanii în Asia Mică, ungurii se tem de un atac turcesc şi mai ales de faptul că Selim dorea să ocupe cele două ţări române, pe care regele ungur le socotea ca avanposturi pentru Ungaria şi Polonia [23].

Victorios în Asia Mică, Selim ocupă Siria şi Egiptul în 1517. Încercările magistrului cavalerilor din Rodos şi ale portughezilor de a organiza o cruciadă antiotomană, în momentul în care toate forţele imperiului erau concentrate în Asia, eşuează [24].

În vara anului 1518, Papa Leon al X-lea face iar planuri de cruciadă. Sosirea lui Selim la Constantinopol îngrijorează pe unguri, făcîndu-i să solicite ajutoare în bani de la principii apuseni. Spre finele lui august umblau zvonuri că Selim nu va merge la Constantinopol, ci se va îndrepta prin Filipopoli către Valahia, pentru a înlocui pe voievodul moldovean [25]. Jayza este cucerită de turci pentru că nu este ajutată cu nimic de nimeni [26]. Fiind atacat şi Belgradul, temerile cuprind şi pe împăratul Germaniei, Maximilian I, care încheie armistiţiul cu Franţa [27] şi recomandă supuşilor săi din Friul şi Gorizia să respecte armistiţiul cu Veneţia. Un sol al papii încerca să-i împace pe poloni cu moscoviţii [28].

La începutul lui septembrie 1518, Neagoe se temea de un atac turcesc şi această teamă era provocată de faptul că Selim îşi reorganiza armata şi se instala la Adrianopol [29].

Asupra atitudinii lui în cazul unui eventual atac turcesc episcopul de Vacz şi curtea ungară erau foarte neliniştiţi şi se temeau ca acest domn transalpin (voievodul Ţării Româneşti) să nu se înstrăineze de acel regat, ceea ce ar însemna o mare pierdere, pentru că promisese pentru orice expediţie 80 de mii de pedeştri şi călăreţi [30].

În timpul şederii lui Selim la Constantinopol, deoarece pregătirile de ordin militar se continuă şi cum nici marele vizir nu ştia care sînt gîndurile sultanului, credinţa generală era că aceste pregătiri aveau ca scop să atace Ungaria şi Ţara Românească [31].

Zvonurile unui iminent atac împotriva Ţării Româneşti ajung, la 6 ianuarie 1519, pînă la Roma [32].

Cu toate acestea, spre sfîrşitul lui februarie 1519, ungurii încheie cu turcii o pace pe trei ani. În tratatul de pace erau cuprinse şi ţările române. Domnii urmau să plătească „şi de acum înainte tribut şi peşcheş (*donum*)” şi, ceea ce este foarte important pentru lămurirea raporturilor dintre Neagoe şi Poartă, se stipula în tratat că sultanul „nu le cerea nimic şi nu va adăoga ceva nou care să nu fi fost înainte” [33].

Nu numai atît, dar, datorită situaţiei speciale create prin politica orientală a lui Selim, s-au creat condiţii prielnice pentru ca Ţara Romå-

---

[23] Hurmuzaki, II_3, p. 246.
[24] Sanudo, *op. cit.*, p. 439, 371.
[25] *Ibidem*, XXVI, p. 109.
[26] *Ibidem*, XXVI, p. 233.
[27] *Ibidem*, p. 47, 59.
[28] *Ibidem*, p. 88.
[29] *Ibidem*, p. 15, 46, 264, 221.
[30] *Ibidem*, p. 48.
[31] *Ibidem*, p. 273, 301.
[32] *Ibidem*, p. 369.
[33] *Hurmuzaki*, II_1, p. 29.

nească să poată sprijini popoarele din Balcani aflate sub jugul turcesc și mai ales pentru ca ea să stabilească legături diplomatice cu țările vest-europene în vederea organizării unei ofensive creștine antiotomane. În cele ce urmează ne vom ocupa de acest aspect al politicii lui Neagoe.

Relațiile cu Transilvania. Relațiile Țării Românești cu țările vecine și cu „marile puteri" creștine ale epocii, care exercitau o influență considerabilă în jocul combinațiilor politice est și sud-est europene — Ungaria, Veneția, Polonia și Statul Papal —, reflectă, cu o mare precizie, poziția lui Neagoe Basarab și a țării sale pe harta politică a vremii. Ele ne dau măsura exactă a posibilităților și limitelor unei politici proprii, menită a servi, în conjunctura epocii, interesele țării și poporului său. Ele ne arată și pînă unde înțelegea domnul român să se angajeze în alianțe și acțiuni inițiate pe plan internațional de celelalte state creștine împotriva turcilor, precum și modul în care priveau, la rîndul lor, aceste state situația de drept și de fapt a Țării Românești în ansamblul statelor Europei sud-estice capabile să ducă în prima jumătate a secolului al XVI-lea o politică de sine stătătoare.

Documentele contemporane arată că cele mai strînse legături economice și politice au fost întreținute de Neagoe în primul rînd cu voievodatul Transilvaniei și cu regatul ungar. Fără îndoială, unul din cele mai interesante capitole din politica externă a lui Neagoe în această direcție îl formează relațiile sale cu importantul centru economic și politic pe care îl reprezenta în vremea aceea Brașovul, așezat în punctul de întîlnire a românilor din cele trei țări române și fiind unul din marile centre ale comerțului internațional în Europa de est și sud-est[34].

Cu toate că voievodul muntean se afla în bune raporturi cu regele ungur, între Neagoe și brașoveni avea să izbucnească, încă de la începutul domniei, un conflict, ce se va prelungi pînă în 1517. Conflictul dintre Neagoe și brașoveni este o urmare a politicii protecționiste domnești și a intervențiilor domniei în favoarea negustorilor munteni. Reacția brașovenilor este promptă și într-o cunoscută scrisoare, de o violență rară, Neagoe va fi obligat să le amintească acestora că, dacă îi vor mai ucide negustorii (forma extremă a concurenței), va fi silit să atace Țara Bîrsei[35]. Tot lui Neagoe îi aparține la fel de cunoscuta definiție a rațiunilor ce prezidau politica protecționistă a domnilor români[36]. Dacă Neagoe nu și-a pus în aplicare amenințările și n-a repetat expedițiile de represalii ale lui Vlad Țepeș, este pentru că a reușit să-și impună punctul de vedere cu alte mijloace. În schimb, el a trebuit să facă față represaliilor politice ale patriciatului brașovean, represalii care au luat forma tipică, devenită tradițională, a adăpostirii și sprijinirii adversarilor politici ai domnului indezirabil.

Pe conflictul economic dintre Neagoe și brașoveni se vor bizui intrigile lui Mircea-Miloș, fiul lui Mihnea cel Rău, domnul alungat de la tron de Craiovești și ucis la Sibiu de oamenii lor. Politica lui Neagoe față de brașoveni va consta așadar, pe de o parte, în intervenția activă în favoarea intereselor negustorilor munteni în interiorul Țării Românești și pe piața

---

[34] Radu Manolescu, *Le rôle commercial de la ville de Brașov dans le Sud est de l'Europe en XVI-e siècle*, în „Nouvelles études d'histoire publiées à l'occasion du XIe Congrès des Sciences historiques", Stockholm, 1960, p. 207—220.

[35] Gr. Tocilescu, *Documente slavo-române*, p. 256.

[36] *Ibidem*, p. 257.

internaţională a Braşovului, pe de altă parte în contracararea încercărilor de a-l răsturna şi înlocui cu pretendenţi sprijiniţi de patriciatul braşovean.

Se pare că Mircea se afla la Braşov încă de la începutul domniei lui Neagoe. Profitînd de faptul că acesta nu fusese confirmat de sultan şi că nu era descendent direct din os domnesc, Mircea a încercat să-l scoată pe Neagoe din scaun.

În afara ajutorului dat de braşoveni, Mircea va avea sprijinul voievodului moldovean şi al partidei boiereşti adverse Craioveştilor, ceea ce înseamnă că în jurul persoanei sale el polarizează toate forţele, interne şi externe, ostile lui Neagoe şi Craioveştilor.

Că braşovenii au jucat rolul de seamă în acestă încercare a lui Mircea, urmărind închegarea unei coaliţii mai largi împotriva lui Neagoe, ne-o dovedeşte scrisoarea domnului din 15 septembrie 1512, în care reproşa braşovenilor că au trimis iscoadă în Ţara Românească. Iscoada fusese mai întîi la Mircea-Miloş „şi a luat cărţi şi pe ele le-a purtat prin Ţara noastră pe la boieri''. În afară de aceasta, voievodul le imputa că „nu v-a fost de ajuns că ne-aţi trimis în vara aceasta domnitor pe cap, şi nu v-a fost de ajuns că hrăniţi cu pîinea voastră pe vrăjmaşii noştri, ci aţi trimis şi în alte ţări, ca să-mi aduceţi vrăjmaşi pe cap''[37]. E evident că, în condiţiile anului 1512, „alte ţări" de care vorbeşte scrisoarea lui Neagoe înseamnă Moldova.

Încercarea lui Mircea trebuie să fi avut loc cu puţin înainte de 19 iulie 1512, pentru că la această dată Mircea umbla să fugă în Moldova şi se închidea în cetatea Ciceului, posesiunea lui Bogdan cel Orb[38]. Se poate deduce că, în urma eşuării primei tentative, acesta căuta ajutoare în alte părţi.

Cu plecarea lui Mircea din Braşov nu au încetat însă încercările braşovenilor de a înlocui pe Neagoe. La date diferite, care nu pot fi precizate deocamdată, dar care sînt anterioare lui 1517, apar ştiri care ne mărturisesc continuarea conflictului dintre Neagoe şi braşoveni. Astfel, într-o scrisoare, voievodul muntean reproşa braşovenilor : „aţi început răzmeriţă şi aţi ridicat gloată şi oaste, şi aţi mers asupra ţării şi asupra oamenilor şi asupra pămîntului şi slugilor domniei mele", din care pricină „în vremuri de iarnă trebuie să ţinem pe supuşi la posadă". Neagoe îi sfătuia pe braşoveni să fie cuminţi şi să judece pe ucigaşii care i-au omorît un om de-al lui în cetatea Braşovului, ameninţîndu-i că, dacă nu se potolesc, „voi face Ţara Bîrsei, aşa că nu i se va cunoaşte nici locul"[39]. Altă dată, braşovenii au încercat iar să-l înlocuiască pe Neagoe cu un pretendent al cărui nume nu-l ştim. Însă Neagoe, care aflase de pregătirile ce se făceau la Braşov, a trimis oameni care l-au prins pe pretendent şi l-au adus de l-au însemnat după obicei[40]. Se poate ca în acest conflict dintre Neagoe şi Braşov să fi participat unii din boierii fugiţi după înscăunarea sa. Într-un studiu recent, I. Donat stabileşte pe hartă mai multe sate care cad în stăpînirea domnească pentru viclenie în vremea domniei lui Neagoe Basarab[41]. Este interesant de reţinut

---

[37] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 224.
[38] Hurmuzaki, XV_1, p. 220.
[39] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 255—256.
[40] *Ibidem*, p. 228.
[41] I. Donat, *Domeniul* [illegible] manuscris).

că majoritatea satelor căzute pentru viclenie sînt trecute în stăpînire domnească înainte de 1517 şi că cea mai mare parte a lor se grupează în răsăritul ţării, în regiunea Buzăului. Acest lucru vine să confirme afirmaţia cuprinsă în Cronica despre boierii buzoieni : „Iar pribegii ce au fost în domnia lui Neagoe vodă, pribegiţi în Moldova, auzind poftita de dînşii, de moartea lui Neagoe vodă, au venit în ţară şi, împreună cu buzăienii, au ridicat pe alt domn"[42]. Or, boierii vicleni din aceste părţi răsăritene ale ţării puteau fugi în două direcţii : spre Moldova care se găsea în imediata lor vecinătate şi spre Braşov, pe obişnuitul drum al Întorsurii Buzăului. Care sînt boierii fugiţi la Braşov şi care în Moldova, deocamdată nu se poate stabili. Cert este că boierii „vicleni" se găseau în ambele părţi, în vremea lui Neagoe. Din studiul lui I. Donat mai aflăm că un anume Dumitru Desculţu îşi răscumpăra capul cu o parte de ocină, vina acestuia fiind, după părerea lui Donat, că l-a ajutat pe Vlaicu, care „a fugit cu birul Ţării Româneşti în altă ţară". „Această delapidare, conchide I. Donat, va fi stat la rîndul său în legătură cu ridicarea vreunui pretendent"[43]. Se poate ca acest Vlaicu să fi fugit la Braşov, de unde vedem că sînt încercări sigure de înlocuire a lui Neagoe. Danii de sate în această regiune buzoiană au loc şi în anul 1515, cînd se menţin relaţii încordate atît cu Braşovul, cît şi cu Moldova.

Înverşunarea de care dau dovadă braşovenii în conflictul cu Neagoe, aşa cum am arătat la început, îşi are rădăcinile în noul raport de forţe economice de pe piaţa Ţării Româneşti. Este vorba de restrîngerea drepturilor de care se bucurau negustorii braşoveni în Ţara Românească, ca : obligativitatea pentru aceştia de a cumpăra şi a-şi desface produsele numai în anumite tîrguri[44], perceperea riguroasă a dărilor, pe care braşovenii trebuie să le plătească în Ţara Românească[45].

Atitudinea lui Neagoe este justificată de el însuşi într-un document : „dacă vom slobozi pe neguţătorii domniei voastre să cumpere şi să vîndă prin oraşele noastre, atuncea săracii şi negustorii noştri cum se vor mai hrăni şi cui vor vinde peştele şi cum se vor înlesni să se plătească de dajdea domniei mele"[46].

Fiind zădărnicite pînă la urmă toate încercările braşovenilor de a-l înlocui pe Neagoe şi cum acesta reuşise să-şi consolideze domnia în interior, iar cu moldovenii stabilea legături de bună vecinătate, Braşovul se vede constrîns să accepte situaţia de fapt şi să reia legăturile paşnice cu Ţara Românească (17 martie 1517). După cum crede Radu Manolescu, „în anul 1517 are loc primul succes al negustorilor munteni în lupta lor cu braşovenii pentru stăpînirea pieţii Ţării Româneşti"[47]. Necesitatea apariţiei unor capitole speciale, prin care se reglementează relaţiile dintre Braşov şi Ţara Românească în actul din 17 martie 1517, ne demonstrează intensitatea conflictului, dar şi sfîrşitul lui. Raporturile dintre Braşov şi Ţara Românească au fost după aceea bune pînă la sfîrşitul domniei lui Neagoe Basarab. Neagoe îi informa, în 1520, despre pregătirile

---

[42] Radu Popescu, *Istoriile Ţării Româneşti. Cronicari munteni*, I, Bucureşti, 1961, p. 271.
[43] I. Donat, *op. cit.*, p. 79, 80.
[44] Radu Manolescu, *op. cit.*, p. 125.
[45] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 249.
[46] I. Bogdan, *Documente şi regeste*, p. 80—82 ; Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 256—258 (nr. 267).
[47] Radu Manolescu, *op. cit.*, p. 125.

turcilor şi-i invita pe braşoveni la tîrnosirea bisericii Mitropoliei din Tîrgovişte[48].

Încă de la începutul domniei sale, Neagoe stabilea legături de bună vecinătate şi cu Sibiul, celălalt centru economic important al Transilvaniei. La 1 februarie 1512, deci la puţine zile după înscăunarea sa, el trimitea la Sibiu pe spătarul Ştefan „pentru unele afaceri ale noastre", cerînd sibienilor să aibă încredere în spusele lui[49]. Prin trimiterea spătarului Ştefan la Sibiu, Neagoe continua legăturile comerciale şi politice pe care le stabiliseră mai înainte Craioveştii. La 4 decembrie 1512 atrăgea atenţia sibienilor că ar fi bine ca relaţiile dintre cele două părţi să fie mai strînse decît au fost mai înainte. „Să se gîndească şi domniile voastre că între noi ar fi mai bună pacea şi înţelegerea decît cearta şi disensiunile" şi că „oamenii domniei voastre şi ai noştri mai bine să se nutrească cu bună pace şi cu linişte"[50].

În general, raporturile dintre Neagoe şi sibieni au fost bune, cu excepţia unor dispute ivite în urma unor neînţelegeri dintre negustorii munteni şi sibieni. Supuşii săi fiind nedreptăţiţi de sibieni, Neagoe devine şi de data aceasta ameninţător, fără a se ajunge însă la conflicte serioase.

Relaţiile cu Ungaria. De la început se impune schiţarea cadrului general şi al mobilurilor care au condiţionat raporturile dintre Ţara Românească şi Ungaria. Este îndeobşte cunoscut că în această perioadă din istoria noastră, în mod cu totul nominal, datorită imposibilităţii regatului maghiar de a duce o politică activă la sud de Carpaţi, Ţara Românească se afla şi sub suzeranitatea regelui ungur. Cu toate că noii domni trebuiau să fie confirmaţi de către turci, aceştia, odată urcaţi în scaun, trimiteau soli la Buda pentru a obţine recunoaşterea lor ca domni şi de către regele Ungariei.

Neagoe Basarab, îndată după luarea domniei, va proceda deci ca şi înaintaşii săi. Motivele care au stat la baza perpetuării acestei situaţii sînt multiple. În primul rînd, ca si înaintaşii săi, prin alianţa cu Ungaria Neagoe Basarab spera să obţină sprijinul acesteia în lupta împotriva turcilor, asigurîndu-şi totodată spatele şi posibilitatea unui refugiu în clipe dificile. În al doilea rînd, prin obţinerea recunoaşterii de către regele ungur, Neagoe Basarab preîntîmpina un eventual ajutor pe care l-ar fi putut da acesta pretendenţilor fugiţi dincolo de munţi (prin recunoaşterea acordată, regele în mod oficial se desolidariza de orice acţiune pornită împotriva noului domn). Recunoaşterea de către regele ungur era cu atît mai necesară lui Neagoe, cu cît, rupînd tradiţia, el era primul boier ridicat în scaunul Ţării Româneşti, ceea ce făcea ca opoziţia boierilor din tabăra adversă să fie mai mare şi mai violentă ca pînă acum.

De aceea, de la începutul domniei sale, Neagoe stabileşte legături de bună vecinătate cu regatul maghiar[51]. Regele Ungariei încearcă să intervină în conflictul dintre Neagoe şi Bogdan pentru a-i împăca. La rîndul său, Neagoe trimite informaţii în legătură cu acţiunile turceşti.

---

[48] Hurmuzaki, XV_1, p. 243.

[49] *Ibidem*, p. 218.

[50] Hurmuzaki, XV_1, p. 221. Vezi şi Al. Neamţiu, *op. cit.*, p. 8 9; T. Gh. Bulat, *op. cit.*, p. 74.

[51] Hurmuzaki, XV_1, p. 218, 219, 220; II, p. 51; T. Gh. Bulat, *op. cit.*, p. 74.

Legăturile cu turcii nu au contribuit cu nimic la înrăutățirea raporturilor dintre Neagoe și regele Ungariei. Regii unguri se mulțumeau cu vechiul legămînt de vasalitate, devenit un act pur formal atîta vreme cît regii unguri nu puteau da un ajutor efectiv Țării Românești. De acest lucru erau ei înșiși convinși : ni-l afirmă răspicat regele Ungariei într-o scrisoare trimisă la 10 aprilie 1516 lui Sigismund, regele Poloniei, în care, exprimîndu-și teama față de pregătirile turcești, îi atrăgea atenția să coopereze la apărarea celor două țări române, deoarece forțele sale erau insuficiente[52].

Din aceeași scrisoare se poate vedea că Țara Românească era socotită ca un zid împotriva turcilor (*veluti quedam antemuralia*), ceea ce însemnează că Neagoe nu contractase față de Poartă obligații în afara celor existente în vremea înaintașilor săi.

Cu toate că avem destule informații despre bunele relații dintre regatul ungar și Neagoe, pînă în 1517 nu ni s-a păstrat nici un document din care să rezulte cu precizie care sînt raporturile și obligațiile reciproce dintre cele două țări. Abia în acest an, prin moartea lui Vladislav al II-lea și prin ridicarea unui nou rege pe tronul Ungariei, se creează condiții pentru încheierea unui nou legămînt între Neagoe și regatul ungar. Acest eveniment are loc la 17 martie 1517[53]. Este interesant că în acest act angajamentele pe care Neagoe le ia față de regele Ungariei în mod excepțional le ia osebit și față de Brașov. E o dovadă că lungul conflict dintre el și brașoveni luase sfîrșit cu victoria domnului român, așa cum apare în continuare în documentul citat. Într-adevăr, prin stipulațiile acestui tratat, brașovenii aveau voie să facă negoț numai în Tîrgoviște, Cîmpulung și Tîrgșor, „iar prin alte orașe să nu fie slobozi să umble cu marfă nicăieri”. În continuare, în acest act de închinare urmează un paragraf care aruncă lumină asupra politicii pe care Neagoe o va duce față de Ungaria și Turcia : „Iar dacă s-ar întîmpla ca aceia care sînt păgîni și vrăjmași sfintei cruci și sfintei coroane și ar voi să treacă peste plaiuri spre părțile ungurești, ca să prade, apoi Domnia mea și cu boierii domniei mele și cu toată țara, dacă ni se va părea că putem sta înaintea lor, ca să-i oprim, apoi noi să stăm, ca să-i oprim ;iar dacă vom vedea că nu putem sta înaintea lor, apoi noi să dăm de știre domnului nostru, înălțimei crăiești și brașovenilor și Țării Bîrsești”. În mod clar, Neagoe se angaja față de Ungaria și față de brașoveni să-i ajute numai dacă are siguranța că, la rîndul său, era sprijinit.

Ca urmare a tratatului încheiat la 9 iulie 1517, între Neagoe și regele Ungariei, ultimul da un act prin care încunoștința pe capitlul Bisericii Albe a Transilvaniei că a dăruit lui Neagoe și fiului acestuia, Teodosie, domeniul Geoagiului, în comitatul Hunedoarei, pentru ca, în cazul în care Neagoe ar fi fost forțat de împrejurări nefericite să-și părăsească țara, „în siguranță cu fiii și fiicele sale, și cu boierii și lucrurile sale să se refugieze la noi și în țara noastră și să aibe un loc sigur”[54]. Actul încheiat între

---

[52] Hurmuzaki, II_3, p. 247.

[53] Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 263.

[54] A. Veress, *Acta et epistolae*, p. 112—113. Lămuriri complimentare în legătură cu obligațiile lui Neagoe față de regele maghiar ni le dă Aloise Bon, fostul ambasador al Veneției la Buda. În raportul prezentat de acesta senatului, în 18 iulie 1519, este vorba și de relațiile dintre voievodul muntean, unguri și turci. Din raport reiese o clauză, care nu e formulată în tratatul din 1517, și anume că voievodul avea libertatea să meargă fie cu turcii, fie cu ungurii, alătu-

Neagoe şi regele Ungariei se înscrie, fără vreo modificare esenţială, în rîndul actelor încheiate între înaintaşii săi şi aceeaşi putere vecină.

Aşa cum am văzut mai înainte, în tratatul încheiat între unguri şi turci în 1519, sînt incluşi şi cei doi voievozi români ca vasali ai regelui Ungariei. La începutul lui mai, Barnaba de Bela, banul Severinului, se bucura de rezultatele tratativelor dintre regele ungur şi Selim şi recomanda pe trimisul lui Neagoe sibienilor să-i poarte de grijă atît la ducere, cît şi la întoarcere[55].

În continuare, Neagoe va fi în aceleaşi raporturi bune cu ungurii.

Relaţiile lui Neagoe cu Moldova şi Polonia. La începutul domniei sale, Neagoe se află în raporturi încordate cu Moldova[56].

Încă din 1511, Bogdan, domnul Moldovei, stabilise legături de prietenie cu Mircea, fiul lui Mihnea cel Rău şi al Voicăi[57]. Aceste legături aveau să ducă la căsătoria lui Bogdan cu Ruxandra, sora lui Mircea, fiica lui Mihnea cel Rău şi a Voicăi. Bogdan devine, în felul acesta, cumnatul principalului rival al lui Neagoe la succesiunea tronului Ţării Româneşti.

La un moment dat, Mircea încearcă să treacă în Moldova, unde se aflau o parte din boierii pribegi, dar nu reuşeşte şi se închide în cetatea Ciceu, posesiunea cumnatului său[58]. Neagoe nu poate fi răsturnat şi conflictul dintre cele două ţări române avea să dureze.

Observăm în această perioadă de încordare din domnia lui Neagoe un interes crescînd al polonilor faţă de voievodul muntean. De data aceasta, interesul faţă de Neagoe provine din nevoia de ajutoare împotriva tătarilor, întrucît forţele de care dispuneau polonezii erau angajate în alte părţi ale regatului. În asemenea condiţii, împăcarea celor doi voievozi ar fi fost avantajoasă pentru poloni, deoarece Bogdan, devenit liber, putea să le acorde sprijinul militar atît de mult dorit. De aceea, regele polon se angaja să trimită, spre sfîrşitul lunii aprilie, 6 000 de oameni în Podolia, cu scopul de a-l încuraja pe Bogdan, printr-o dovadă concretă, să iasă din alianţa cu turcii şi tătarii[59].

Tot din surse polone aflăm că la mijlocul lunii mai 1512 conflictul dintre Neagoe şi Bogdan nu luase sfîrşit. Regele scria castelanului din Poznan că nu se poate baza pe un ajutor din partea lui Bogdan, care „s-a vîrît într-un război împotriva voievodului Ţării Româneşti”[60]. În august tot dintr-o scrisoare a lui Sigismund, de data aceasta către regele ungur, aflăm că lucrurile nu se limpeziseră, din care pricină au loc încercări ale polonilor pentru a împăca pe cei doi voievozi.

Despre relaţiile moldo-muntene nu mai avem date sigure pînă în 1514. În acest an, un oarecare Trifăilă venea cu ajutor unguresc şi muntenesc să-l înlocuiască pe Bogdan. Această acţiune de represalii a lui Neagoe

---

rîndu-se celui a cărui armată intra prima în campanie. Tot din acest raport rezultă că Neagoe trimitea lunar sol la curtea din Buda. După acelaşi informator, cei doi domni români puteau da pentru o campanie antiturcă 25 000 de călăreţi (Sanudo, *op. cit.*, XXVII, p. 499).

[55] Hurmuzaki, XV_1, p. 239.

[56] Hurmuzaki, XV_1, p. 240–241; II_3, p. 47–48, 60.

[57] *Ibidem*, XV_1, p. 215.

[58] *Ibidem*, Radu Popescu, *Istoriile domnilor Ţării Româneşti*, în „Cronicari munteni”, II, Bucureşti, 1961, p. 271.

[59] Hurmuzaki, II_3, p. 47–48.

[60] Hurmuzaki, II_3, p. 61.

se soldează însă cu un eşec: Trifăilă este înfrînt, prins şi decapitat[61]. O dată cu această încercare a lui Neagoe se pare că s-a încheiat şi conflictul dintre cei doi domni, deoarece nu mai apar ştiri care să ne ateste noi manifestări ale lui.

Între timp, Neagoe se afla în bune raporturi cu polonii, ceea ce se deduce din faptul că regele polon, care trimitea sol la Poartă să trateze cu turcii, găsea mai sigură calea prin Transilvania şi Ţara Românească decît prin Moldova[62]. Încunoştiinţîndu-şi solul că scrisorile credenţiale le-a trimis deja voievodului Ţării Româneşti, îi fixa loc de întîlnire pentru a lua legăturile cu solul unguresc, care venea din Constantinopol, fie în Transilvania, fie în Ţara Românească. Această întîlnire avea ca scop lămurirea problemelor pe care le va discuta la Poartă şi pe care polonii le doreau identice cu ale ungurilor[63]. În astfel de condiţii e imposibil ca Neagoe să nu fi fost iniţiat în taina celor ce se petreceau.

Important în acest document e că Ţara Românească ne apare ca locul de întîlnire al solilor unguri şi poloni, atunci cînd se duc tratative cu turcii, şi că aici, la noi, datorită aşezării Ţării Româneşti între blocul creştin şi Imperiul otoman, se întîlnesc capetele unei întinse reţele diplomatice. Dacă Neagoe ar fi fost omul turcilor, o asemenea posibilitate era exclusă cu desăvîrşire.

Relaţiile cu Republica Veneţiană şi Statul Papal. Am văzut mai înainte cum Vladislav, chiar la începutul domniei lui Neagoe, se informa pe lîngă cei doi voievozi români în legătură cu organizarea unei cruciade. Ideea cruciadei nu fusese abandonată de papi şi chiar mai tîrziu, în 1524, o bulă pontificală rezerva Camerei apostolice „pentru Sfînta cruciadă" a treia parte din bunurile ecleziastice, testamente şi donaţii. Printre cei mai interesaţi în organizarea cruciadei era şi regele Ungariei, deoarece cruciada îi punea la dispoziţie şi oameni, şi bani pentru a lupta cu succes împotriva ofensivei ameninţătoare a Imperiului otoman. În timpul luptelor dintre Selim şi Baiazid al II-lea, datorită situaţiei neclare din Imperiul otoman, papa şi ungurii — veneţienii păstrează cea mai mare rezervă în această privinţă — încearcă să întreprindă o adevărată ofensivă spre răsărit, iniţial diplomatică şi apoi, cînd mijloacele le-ar permite, militară. Printre aceste acţiuni diplomatice se numără, în afară de cererea de restituire a Cetăţii Albe şi a altor teritorii care aparţineau regelui ungar[64], şi încorporarea diecezei Milcovului la Episcopia din Strigoniu[65].

În luna noiembrie a anului 1513, la insistenţele regelui Ungariei, papa Leon al X-lea ia o serie de măsuri menite să ducă la organizarea unei cruciade antiotomane. În acest sens trimite un cardinal cu sarcina de a împăca pe poloni cu ruşii, iar pe Toma, arhiepiscopul Strigoniului, îl însărcinează să predice organizarea unei cruciade în Polonia, Unguria şi Ţara Românească[66].

---

61 *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI*, publicate de I. Bogdan, ediţie revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, 1959, p. 92—182.

62 Hurmuzaki, II_3, p. 151—152.

63 *Ibidem.*

64 Sanudo, *op. cit.*, XV, p. 12.

65 Hurmuzaki, II_{-3}, p. 131.

66 Hurmuzaki, II_{-3}, p. 113—114.

Între timp, Sigismund, regele Poloniei, fusese numit comandantul oștii de cruciați[67]. În cursul anului 1514, el îi scria papii în legătură cu organizarea cruciadei și-i arăta raportul de forțe dintre creștini și turci. Însă toate aceste încercări de organizare a cruciadei au eșuat lamentabil. Din pricina incapacității statului feudal ungar de a organiza și întreține o armată mai mare, din lipsa oricărui ajutor din partea altor state creștine, de la cruciadă s-a ajuns la războiul țărănesc al lui Gheorghe Doja.

Cu toate acestea, așa cum am arătat mai sus, îndemnurile la cruciadă și ideea cruciadei n-au fost abandonate. În cadrul acestei atmosfere generale, Neagoe a căutat să stabilească legături diplomatice, în afara Ungariei și Poloniei, și cu alte state interesate în lupta împotriva turcilor. Este vorba de *Republica Venețiană* și de *Statul Papal.*

Aceste legături nu vor fi numai de natură politică. Mare iubitor de giuvaeruri meșteșugit lucrate, Neagoe va aduce un giuvaergiu din Raguza, iar pentru îngrijirea sănătății lui, din aceeași cetate a Adriaticei va aduce și un doctor, căruia avea să-i încredințeze apoi misiuni diplomatice de cea mai mare importanță. Ne referim la Hieronim Matievici raguzanul, care se afla la curtea lui Neagoe ca medic.

În 1518, Hieronim Matievici era trimis cu o solie la Veneția. E pentru prima dată cînd întîlnim un sol al Țării Românești în Republica Sfîntului Marc[68]. Din însemnările lui Sanudo, aflăm că solul domnului muntean, sosit deja de 10 zile în Veneția, asista la 1 februarie 1518 la vecernia din Santa Maria Formosa, alături de solii papii, Franței, Ungariei, Ferarrei și Raguzei[69]. La 3 martie îl găsim încă în Veneția și aflăm că venise cu scrisoare de credință la Signorie și că adusese ca dar o cupă de argint aurită. În aceeași zi, cu toată pompa cuvenită, dogele ridica la rangul de cavaler pe trimisul voievodului, „pentru ca să spună stăpînului său lucruri bune despre Signoria noastră”, și îi dădea o haină din stofă scumpă care a costat mai mult de 100 de ducați[70]. Actul de înnobilare era dat în 7 martie. Din el se desprinde că însărcinarea de seamă a acestui sol era de natură politică și avea ca scop stabilirea unor legături de prietenie între domnul Țării Românești și serenisima Republică[71]. Că s-ar fi putut ocupa și de anumite „negoațe” e posibil, avînd în vedere șederea lui atît de îndelungată la Veneția (aproape două luni) și dorința lui Neagoe de a avea lucruri cît mai luxoase și cît mai artistic lucrate. De altfel, pentru „afacerile zisului voievod”, același sol se afla la 5 decembrie la Raguza, unde prezenta scrisoarea de credință dată de Neagoe și le dăruia din partea voievodului un cal[72]. Important este faptul că legăturile pe care le stabilește Neagoe cuprind o arie geografică din ce în ce mai mare și că activitatea lui diplomatică, socotită pînă acum aproape nulă, este foarte bogată depășind cu mult pe cea a înaintașilor săi munteni. Cele relatate mai sus mai sînt și o dovadă a faptului că Neagoe era privit de către apuseni ca

---

[67] Hurmuzaki, p. 168.

[68] P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 151.

[69] Sanudo, *op. cit.*, vol. XXV, p. 230.

[70] *Ibidem*, p. 284; *Arhiva istorică a României*, București, 1865, I, p. 69.

[71] Hurmuzaki, VIII, p. 45.

[72] N. Iorga, *Două documente din arhivele raguzane*, în „Arhiva”, Iași, 1896, p. 67.

o forță ce putea intra în combinațiile lor politice, şi nu ca un supus docil al turcilor[73].

Putem spune că vara anului 1519 marchează culmea activității diplomatice a lui Neagoe Basarab. Am văzut că se făceau pregătiri şi demersuri pentru organizarea unei cruciade în acest an. Centrul spiritual şi, în mare măsură, financiar al acestei inițiative era Roma. Neagoe, care, aşa cum am văzut, era la curent cu tot ce se petrecea în politica externă, nu rămîne nepăsător şi caută să profite de împrejurări prin aderarea sa la această plănuită coaliție antiturcă, integrîndu-se în felul acesta în angrenajul politic european. Avînd în vedere faptul că la Roma a fost trimis un singur sol pentru ambele țări române, e de presupus că înainte de trimiterea lui au fost duse tratative între cei doi voievozi. Deducem de aici că relațiile dintre Țara Românească şi Moldova, unde domnea acum Ştefăniță, erau dintre cele mai bune. Acest sol, Anton Paicalas, *nobilis vir*, se afla în luna iunie, la Roma unde apare în fața papii, căruia îi expune dorința celor doi voievozi, şi anume „Basarab şi aleşii săi fii Teodosie şi Petru şi urmaşii săi şi Ştefan şi fiii săi de acest scaun sfînt şi de biserica romană prin înțelegerea perpetuă să fie uniți", promițînd ei, şi fii lor, şi supuşii lor că vor urma, împreună cu papa şi cu ceilalți principi creştini, „sfînta expediție împotriva lui Selim, tiranul turcilor" şi că nu vor încheia niciodată pace cu turcii fără învoirea papei, cu condiția ca papa, în orice tratat pe care-l va încheia cu turcii, să-i considere pe cei doi voievozi ca aliați şi să fie incluşi în acel tratat în această calitate. Nu numai atît, dar, la cererea voievozilor români, papa acceptă ca aceştia să fie părtaşi la împărțirea pămînturilor şi bunurilor luate de la turci[74].

Referindu-se la acest document, Şt. Nicolaescu spune că „evlaviosul domn Neagoe vodă Basarab, văzînd marele pericol ce va să vie pentru țară de la turci, prevăzător ca un bun creştin şi iubitor părinte al ei şi doritor de binele creştinilor, s-a îndemnat de-a dreptul să ceară ajutor de la papa Leon al X-lea"[75]. Acest comentariu sumar este şi inexact. Neagoe nu se adresa papei ca să ceară ajutor. El încheia cu papa, şi prin el cu toți principii europeni, o înțelegere cu caracter ofensiv-defensiv şi se punea la dispoziția acestei coaliții cu oastea sa, devenind în felul acesta un element activ în cadrul acestei înțelegeri. *Aspirațiile lui Neagoe de a scăpa de orice obligații față de turci şi de a înlătura pericolul turcesc sînt concretizate în acest document.* Din păcate, evoluția ulterioară a evenimentelor nu a contribuit cu nimic la realizarea acestor aspirații[76].

---

[73] Tappe E. D., *Documents Concerning Romanian History* (1427–1601), The Hague, 1964, p. 20–21.

[74] Hurmuzaki, II_3, p. 307–309.

[75] Şt. Nicolaescu, *Domnia lui Neagoe Basarab, voievod, 1512–1521. O danie la mănăstirea Hilandarului din Sfîntul Munte Athos*, Bucureşti, 1924, p. 9.

[76] În afară de tratativele pe care le ducea pentru participarea țărilor române la o cruciadă, Paicalas mai avea ca sarcină angajarea unui doctor. Pentru a obține acest lucru, înainte de 11 iunie Paicalas scria Signoriei. Oratorul venețian la Roma informa Senatul Veneției că solul muntean a intervenit pe lîngă papă ca să-i sprijine această cerere. La 24 iunie, îl găsim la Veneția, unde e primit cu fast şi pompă şi tratat cu cea mai mare deferență. Găzduit lîngă San Moisè, „fo mandato a levarlo per li cai di XL a Savii ai ordeni", cinstire care nu se acorda decît oaspeților de marcă. Apariția în consiliu şi-o face îmbrăcat cu brocart. Aducea în dar Signoriei 40 de piei de zibelină, calificate însă de Sanudo *non beli*. Aşezat alături de doge, Paicalas prezintă scrisoarea credențială a voievodului, *uno brevi del Papa*, şi o scrisoare de la ambasadorul

Evenimentele anilor 1520—1521. Am analizat pînă acum activitatea diplomatică a lui Neagoe Basarab pînă în 1520, prezentînd, în ordinea importanţei, aşa cum reiese din documentele ce ni s-au păstrat, legăturile politice pe care voievodul le-a întreţinut în cei 8 ani de domnie. Scopurile acestei activităţi diplomatice fără precedent pentru Ţara Românească au fost de a spori prestigiul ţării în ochii vecinilor şi ai Apusului, interesat în problemele politice ale Peninsulei Balcanice, şi de a stabili legături în vederea unei acţiuni comune antiturceşti. Dacă în principiu această activitate avea să fie încununată de succes — şi mărturie stă actul încheiat cu papa în 1519 — , practica avea să arate că unitatea creştină în anii 1520—1521 era o iluzie, iar pactele încheiate nu aveau nici o eficienţă. Privită din acest punct de vedere, prudenţa pe care o recomandă Neagoe în *Învăţături* se dovedea a fi urmarea unei îndelungate practici politice, iar poziţia de expectativă, stipulată în actele încheiate cu regele ungar, drept cea mai indicată şi conformă intereselor Ţării Româneşti. Evenimentele anilor 1520—1521 vor demonstra justeţea liniei politice adoptate de Neagoe. În aceşti ani, turcii, eliberaţi de problemele Asiei Mici, îşi vor concentra eforturile militare în Europa. În faţa ofensivei otomane, creştinătatea, sfîşiată de contradicţii interne, se va arăta neputincioasă.

Încă din cursul anului 1520, turcii încep să facă mari pregătiri militare. În asemenea condiţii, Neagoe îşi afirmă hotărîrea şi dorinţa de a lupta împotriva turcilor. El îi făcuse cunoscut regelui Ungariei că, atunci cînd va fi nevoie, el cu întreaga-i putere, socotită la 40 000 de călăreţi şi pedestraşi, îi va sta în ajutor[77]. Întra în acest număr întreaga capacitate de luptă a Ţării Româneşti.

La 16 iulie 1520, la Buda, un sol moldovean dă lămuriri asupra luptelor care izbucniseră între tătari şi era de părere că, deşi sultanul se afla la Constantinopol, nu va porni împotriva creştinilor în acest an, ci tot împotriva perşilor. Totuşi, la 17 septembrie 1520, soli ai Moldovei şi Munteniei soseau la Buda cu ştirea că Selim a strîns armată, pe care o măreşte într-una şi se îndreaptă în direcţia Ţării Româneşti. Solii români cereau regelui ungur să ia măsuri de apărare[78]. Din partea regelui li s-a răspuns că au fost date instrucţiuni voievodului Transilvaniei, Ioan Zapolya, ca să-şi concentreze oştile la hotarul Ţării Româneşti, pentru a face faţă oricăror împrejurări, la care solul muntean, sceptic în privinţa corespondenţei dintre vorbă şi fapte, răspundea că nu ştia nimic despre acest lucru. Ambasadorul veneţian care a luat parte la întrevedere a trebuit să insiste, în faţa neîncrederii lor, asupra faptului că Veneţia nu se teme de turci, că ea va participa, alături de prieteni şi de regele ungur, la lupta împotriva turcilor. Se pare că nu i-a convins pe cei doi, deoarece îi caracterizează ca „molto umbrosi e suspetosi" şi adaugă că este „greu să se ducă tratative cu ei". Evident, insistenţele solilor români aveau ca scop obţinerea de măsuri eficiente în eventualitatea unui atac turcesc şi dovedeau neîncrederea lor în simple promisiuni şi declaraţii.

---

veneţian către curtea papală. Faptul că venea la Veneţia cu asemenea recomandări presupune că solia lui Paicalas nu se limita numai la angajarea unui medic. La 12 iulie, acesta părăsea Veneţia cu o scrisoare din partea republicii către stăpînul său şi cu „o bucată de stofă scumpă pentru o haină", lucruri frumoase, dar insuficiente pentru evenimentele care se pregăteau.

[77] Hurmuzaki, XV_1, p. 243.

[78] Sanudo, *Diarii*, vol. XXIX, p. 210.

Moartea lui Selim şi urcarea pe tronul turcesc a lui Soliman Magnificul la începutul lunii octombrie 1520 aveau să ducă la mari schimbări în mersul evenimentelor din Peninsula Balcanică. Fără să renunţe la gîndul unor noi cuceriri în Asia, Soliman, spre deosebire de tatăl său, îşi va desfăşura activitatea militară în cea mai mare măsură în Europa[79].

Neagoe şi Ştefăniţă, după obicei, reînnoiau legăturile cu noul sultan către sfîrşitul anului 1520 şi începutul lui 1521[80]. Soliman începe pregătirile de război încă din iarnă, pregătiri ce neliniştesc pe vecinii săi. În Ungaria, anarhia internă se agravează. Printre altele, umbla zvonul că mari feudali din Croaţia duceau tratative pentru a deveni tributari turcilor[81]. Pe de altă parte, secuii se revoltă şi au loc ciocniri între oştile voievodului transilvănean şi răsculaţi[82]. În aceeaşi vreme, turcii începeau atacul asupra Banatului de Severin[83]. Veştile pe care le aduc doi soli ai lui Neagoe arată că turcii fac mari pregătiri şi că o masă de 25 000 de turci a fost concentrată lîngă Nicopole, iar asemenea concentrări se fac şi în alte locuri din imperiul turcesc. Ludovic scria lui Zapolya să ajungă la o înţelegere cu secuii şi cu cîţi oameni va putea să strîngă, să se îndrepte către hotare[84], în aşa fel încît să poată să-l ajute pe voievodul Ţării Româneşti.

Începînd cu a doua jumătate a lunii martie a anului 1521 se poate observa o acţiune febrilă de informare din partea sibienilor asupra celor ce se petreceau în Ţara Românească şi dincolo de Dunăre; e o dovadă că îngrijorarea începuse să cuprindă pe unguri şi oraşele transilvănene[85]. În mai 1521 are loc o dietă a regatului ungar, în care s-a discutat chestiunea păcii şi a războiului. În aceste împrejurări, cînd nu mai era timp decît pentru acţiune, apare limpede că toată agitaţia făcută în jurul unei coaliţii comune antiturceşti nu era decît o himeră : însuşi papa scria regelui ungur că, în asemenea împrejurări, era mai bine să încheie o pace cu turcii, pentru că nu era ajutat de nici un principe creştin[86].

La sfîrşitul lunii iunie, turcii atacau în direcţia Belgradului şi Timişoarei. Despre poziţia Ţării Româneşti în acest conflict ne informează regele ungur. La 29 iulie, într-o scrisoare trimisă papii, regelui Angliei şi dogelui Veneţiei, Ludovic arată că turcii cu o armată uriaşă vor să cucerească Ungaria. Pentru aceasta, Soliman a trimis şi în Ţara Românească o puternică armată de 80 000 de oameni, sub comanda lui Mehmed-beg, pe care-l califică *virum rei militaris pertissimus*. Acestuia „se spune că voievodul acelei Valahii, socotit supus al nostru, constrîns de forţă şi teamă, i-ar fi dat în ajutor circa 40 000 de oameni"[87]. Deznodămînt inevitabil : deşi Neagoe trimitea soli şi cerea ajutor regelui Ungariei, promiţînd în schimb ajutorul lui în lupta împotriva turcilor, el nu a primit nici un sprijin din partea regatului ungar. Ludovic, care ştia că Neagoe va trece de partea turcilor dacă nu i se trimit ajutoare (condiţia era implicată

---

[79] J. Hammer, *op. cit.*, t. V, p. 6—7.
[80] Hurmuzaki, XV_1, p. 248.
[81] Sanudo, *Diarii*, vol. XXIX, p. 673.
[82] *Ibidem*, vol. XXX, p. 149.
[83] *Ibidem*, vol. XXX, p. 149.
[84] Hurmuzaki, XV_1, p. 251.
[85] Hurmuzaki, XI, p. 844.
[86] Sanudo, *op. cit.*, vol. XXX, p. 254.
[87] Hurmuzaki, II_1, p. 360—362.

în tratatul din 1517), dăduse dispoziţii voievodului transilvan să-şi concentreze oştile la hotarele Ţării Româneşti, dar acesta, fie intenţionat, fie că nu a putut, nu a executat porunca regală. Cînd toate forţele militare ale Transilvaniei trebuiau să fie la hotarul Ţării Româneşti pentru a o sprijini, Zapolya abia peste o lună (la 27 iulie) poruncea braşovenilor să vină cu oastea lor la Sas-Sebeş[88].

Asupra cooperării forţate a lui Neagoe cu turcii ni s-au păstrat unele indicii : la 3 august, cneazul Oprea, care fusese în părţile transalpine, dă de ştire sibienilor că Mehmed-beg se întorcea din districtul Severinului[89]. Rezultă din această informaţie că Mehmed-beg a trecut Dunărea mai întîi în părţile olteneşti, cu gîndul de a ataca Severinul. Scopul acestui atac era dublu : să ocupe, dacă se putea, cetatea şi să protejeze flancul armatei turceşti, care se îndrepta pe Dunăre spre Belgrad, de o eventuală ieşire ofensivă a ungurilor din Turnu-Severin. Severinul neputînd fi cucerit şi armata turcească aflîndu-se deja sub zidurile Belgradului, Mehmed părăseşte asediul cetăţii. Se pare că după această primă acţiune, Mehmed-beg avea ca sarcină să atace Transilvania în părţile secuieşti, cu ajutorul lui Ştefăniţă şi Neagoe. Scopul acestui atac era de a ţine pe loc contingentul transilvan. După cum se poate desprinde dintr-un raport al unui sol moldovean din 1522, la Curtea polonă „Basarab voievod a trimis pe boieri şi oastea sa cu Mehmed împotriva secuilor”[90]. Nu ştim însă dacă s-a produs un atac împotriva secuilor. Sigur este că expediţia aceasta nu s-a efectuat cu multă vigoare şi nu a reprezentat în ochii regelui o serioasă primejdie pentru Transilvania, din moment ce a fost posibilă chemarea lui Zapolya în tabăra regală pentru a participa la despresurarea Belgradului. E posibil ca, în realitate, „colaborarea” lui Neagoe să fi luat aspectul unui sabotaj mascat, presupunere la care ne îndreptăţeşte faptul că în toată această perioadă furtunoasă relaţiile cu Ungaria nu sînt întrerupte, semn că participarea domnului Ţării Româneşti alături de turci era socotită o acţiune silită, provocată de lipsa ajutorului promis de regatul ungar. Astfel, la începutul lui august, Ludovic trimitea în grabă şi în mare secret pe un sol al său, Marcu Horwath, la Neagoe[91]. La 13 august, sibienii trimiteau oameni la rege cu scrisori de la Marcu, care se întorsese din Ţara Românească. Ungurii sperau încă în victorie şi menţineau legăturile cu Neagoe pentru a-l avea ca aliat în urmărirea turcilor. Dar armata ungurească, formată din unguri, boemi, români, poloni şi alţii, se concentrează cu încetineală. Belgradul va rezista pînă în octombrie 1521, cînd capitulează sub asalturile necontenite ale turcilor. Lipsa de iniţiativă, dezorganizarea, lipsa de bani, disensiunile dintre marii nobili au fost cauzele care au dus la căderea Belgradului, atunci cheia regatului ungar. Pînă la Viena nu rămînea decît o singură etapă : Buda. La finele lui septembrie, Neagoe murea fără să cunoască rezultatul acestui conflict. În locul său, tronul va fi ocupat de Teodosie, care era un copil. Regele Ungariei se grăbea să-l confirme, în speranţa

---

[88] Hurmuzaki, XV$_1$, p. 253.

[89] *Ibidem*, XI, p. 844.

[90] P. P. Panaitescu, *Documente traduse din limba polonă* (în manuscris la Institutul de istorie „N. Iorga”).

[91] Hurmuzaki, XV-1, p. 253.

că-l va putea folosi în interesul său[92], fapt care dovedeşte, o dată mai mult, că pînă în ultimul moment Neagoe fusese considerat un aliat credincios al regatului.

Politica ortodoxă. Credem că, atunci cînd vorbim de politica externă a lui Neagoe Basarab, nu trebuie neglijat un aspect esenţial: activitatea religioasă din timpul domniei sale, asupra căreia au insistat istoricii anteriori. Este vorba, de fapt, de ajutoarele materiale acordate de Neagoe bisericii ortodoxe din Peninsula Balcanică şi din Orient.

Faptele au fost relatate amănunţit încă din vremea lui Neagoe de către Gavril Protul, la îndemnul şi sub supravegherea voievodului însuşi. Daniilor voievodului, importante sau nu, li s-au consacrat studii speciale şi în istoriografia modernă[93]. Dar vechea istoriografie n-a văzut decît aspectul exterior religios, substratul politic al acestei activităţi scăpîndu-i.

Considerînd această activitate din punct de vedere politic, se poate ajunge la concluzii dintre cele mai interesante în legătură cu personalitatea lui Neagoe şi cu poziţia pe care o avea Ţara Românească în complexul politic al Peninsulei Balcanice. Biserica, prin organizarea ei, era în sudul Dunării un element de legătură între diversele popoare supuse turcilor, un factor important în rezistenţa ideologică antiotomană şi, în anumite limite, juca şi un rol politic[94].

În asemenea condiţii, considerăm că acţiunea lui Neagoe de a „milui" bisericile de la Muntele Athos, din Epir, din Siria, de la Muntele Sinai şi Ierusalim intră în cadrul politicii sale externe, capătă un sens ideologic şi politic, de luptă antiotomană pe un plan foarte larg. Dacă n-ar fi avut acest sens, este greu să înţelegem de ce ar fi venit la sfinţirea bisericii de la Curtea de Argeş acea suită impresionantă de mitropoliţi şi stareţi din întreaga Peninsulă Balcanică, în frunte cu patriarhul Constantinopolului. Procesiunile care au avut loc şi pe care le ironizează Xenopol nu sînt numai dovada sentimentelor religioase ale lui Neagoe. Ele erau prilejuri de întîlnire şi contribuiau efectiv la întărirea şi organizarea solidarităţii creştine împotriva ofensivei islamului.

E vorba însă, în această perioadă, nu numai de sprijinul material, bănesc dat de Neagoe, ci şi de cel cultural: tipăriturile din Ţara Românească fac să crească rolul acesteia în lumea slavo-bizantină.

Începînd cu Radu cel Mare, domnii ţărilor române apar în ochii creştinilor din Balcani, alături de marii cneji ai Moscovei (mai tîrziu ţarii Rusiei), ca singurii moştenitori ai tradiţiilor imperiale bizantine de susţinere materială şi de protejare a bisericii ortodoxe. Neagoe a contribuit astfel, în cea mai mare măsură, prin politica sa religioasă (fiindcă a fost realmente o politică, şi nu simple manifestări ale „evlaviei"), la stabilirea acestui prestigiu de care se va bucura Ţara Românească în Peninsula Balcanică secole în şir. Credem că din acest punct de vedere

---

[92] Sanudo, *op. cit.*, vol. XXXII, p. 195.

[93] N. Iorga, *Fundaţiunile domnilor români în Epir*, în „Anal. Acad. Rom.", Mem. Secţ. Ist., XXXVI (1913–1914), p. 881–915; Şt. Nicolaescu, *Domnia lui Neagoe Basarab voievod 1512–1521. O danie la mănăstirea Hilandarului din Sfîntul Munte Athos*, Bucureşti, 1924; idem, *Un preţios chivot de la Neagoe Basarab voievod 1512–1521, în mănăstirea Dionisiu din Sfîntul Munte Athos*, Bucureşti, 1933.

[94] M. N. Tihomirov, *Исторические связи русского народа с южными славянами*, în „Славянский сборник", 1947.

trebuie judecată activitatea religioasă, atît de bogată, care s-a desfășurat în timpul domniei lui Neagoe și pe care vechea istoriografie a reținut-o numai în aspectele ei de suprafață.

Concluzii. În studiul de față am încercat să proiectăm lumina documentelor și a izvoarelor contemporane asupra figurii uneia din cele mai complexe și mai reprezentative personalități politice din trecutul nostru.

Din analiza situației internaționale în care s-a desfășurat activitatea sa diplomatică și din încercarea de a defini principiile călăuzitoare ale politicii sale externe, credem că se înțelege acum mai bine de ce domnia lui Neagoe Basarab a fost „o epocă excepțională de pace și de cultură în mijlocul unei întunecoase furtune de mai mulți secoli”. Faptul nu este o întîmplare, ci se datorește unei înțelepciuni politice remarcabile, care a știut să discearnă calea cea mai sigură pentru a feri poporul și țara sa de catastrofa în care căzuseră victime popoarele din Peninsula Balcanică și în care avea să cadă, 5 ani mai tîrziu, regatul maghiar. Secretul faptului că, dintre toate țările cu care se învecina în momentul acela teritoriul patriei noastre, numai țările române au reușit să-și păstreze, neîntrerupt, existența de stat și dezvoltarea culturală de la întemeiere și pînă în zilele noastre trebuie căutat și în această înțelepciune politică a poporului nostru, al cărei reprezentat și prim teoretician a fost Neagoe Basarab.

ÎN JURUL PUBLICĂRII RECENTE A UNOR DOCUMENTE INEDITE DIN SECOLUL AL XIII-LEA PRIVITOARE LA ROMÂNII DIN TRANSILVANIA

DE

MARIA HOLBAN

Descoperirea şi publicarea unor documente inedite privitoare la românii din Transilvania şi Banat în secolul al XIII-lea, precum şi la Basarab şi raporturile acestuia cu coroana Ungariei în secolul următor, au dat prilejul unei prezentări mai ample[1] datorită cercetătorului maghiar Gy. Györffy în revista „Történelmi Szemle" (1964, nr. 1—2, p. 1—24; nr. 3—4, p. 537—568). Prezentarea se compune din două părţi distincte, tratate în mod deosebit şi înfăţişate în două tranşe aproape independente una de alta. Tranşa I, rezervată secolului al XIII-lea se împarte destul de inegal între materialul inedit — constînd din trei documente necunoscute şi două variante autentice ale unor diplome publicate după originale declarate acum false — şi un repertoriu recapitulativ al tuturor diplomelor arpadiene din acel secol, în care era vorba de români, în vederea, probabil, a încadrării materialului inedit în contextul celui cunoscut. Acesta însă este supus unei discuţii noi, cu exigenţe sporite faţă de cele anterioare, într-un climat ce nu se caracterizează prin certitudini, ci mai degrabă prin îndoieli. Chiar atunci cînd se întîmplă, de pildă, ca Szentpétery să fi conchis la autenticitatea unei diplome, cum e cea din 1262[2] (?) a lui Bela al IV-lea (p. 6, n.11) întărind arhiepiscopului de Strigoniu dreptul de a percepe de la români şi saşi zeciuiala din vite şi din turme[3], se reia din nou discuţia, dar fără a se ajunge la o concluzie fermă, ci amînînd judecata

[1] *Adatok a románok XIII századi történetéhez és a román állam kezdeteihez* (Date privitoare la istoria românilor din secolul al XIII-lea şi începuturile statului român).

[2] Documentul poartă data MCCLXX *quinto Kalendas Novembris* în dezacord cu data morţii regelui, anterioară acestui moment, precum şi cu menţionarea vicecancelarului curţii, Farcaş, ca episcop *ales* (*electus*) de Zagreb, calitate pe care acesta a avut-o la sfîrşitul anului 1262 sau începutul anului 1263. Un alt argument invocat împotriva autenticităţii documentului ar fi deosebirea dintre scrierea sa şi caracterul mai evoluat al iniţialei ornate, nepotrivire explicată şi înlăturată de Szentpétery.

[3] P. 6, doc. 11.

pînă după efectuarea unei „cercetări minuţioase a drepturilor arhiepiscopiei din Strigoniu". Aşadar, nu se aşteaptă soluţionarea problemei de la factorii paleografic[4] şi diplomatic, ci de la o verificare pur istorică. Aceeaşi atitudine se manifestă şi faţă de o diplomă de confirmare mai veche din 1256 (p. 6, nr.9), dată de Bela al IV-lea în aceeaşi privinţă şi care nu a ridicat asemenea îndoieli în 1941, la cuprinderea ei în *Documenta Valachorum*. Exigenţa sporită faţă de această colecţie o întîlnim şi în privinţa diplomei lui Ladislau al IV-lea din 1283 (p.14, nr. 15), prin care acesta, punînd capăt neînţelegerilor dintre magistrul Matiaş, fiul banului Roland, şi ceilalţi membri ai familiei „de genere Ratold", consfinţeşte împărţirea făcută între ei cu privire la un număr de posesiuni, printre care şi „Wylak", „Kuesd" şi „Olahteluk" din comitatul Bihor[5]. Această diplomă este socotită falsă de Szentpétery şi Borsa „pe baza scrierii deosebit de evoluate (aparţinînd secolului al XV-lea) şi a ornamentării neobişnuite pentru epoca lui Ladislau Cumanul a iniţialei L", cum glăsuieşte citatul din *Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*, reprodus textual înainte de a se mai adăuga şi alte argumente noi. Acestea ar fi, pe de o parte, intervertirea în titulatura regelui a numirilor Bulgariei şi Cumaniei (*Bulgarie Cumanieque rex* în loc de *Cumanie Bulgarieque rex*), iar pe de alta declaraţia că „prima diplomă autentică în care este vorba despre Olahtetuke din comitatul Bihor datează din anul 1324"[6]. Desigur că, pentru a se putea aprecia temeinicia unor argumente de natură paleografică, e absolută nevoie de o cercetare a originalului sau, în orice caz, a unei bune reproduceri fotografice. Fără acestea putem doar să ne întrebăm care e gradul de certitudine la care se poate ajunge pe această cale, cînd am văzut că pentru documentul din 1270 (?) = 1262 (?) s-a pus o problemă oarecum asemănătoare, care a fost rezolvată în sens diametral opus. Tot astfel, şi intervertirea observată în titulatura regelui ar cere o conspectare statistică a materialului contemporan pentru a se constata unicitatea

---

[4] Deşi se mai invocă acum un argument paleografic nefolosit de Szentpétery, anume ortografierea nemaiîntîlnită încă *Olachis* faţă de Olacis de pînă atunci. În această privinţă se iveşte totuşi o nedumerire. În *Documenta Historiam Valachorum illustrautia* găsim în regestul diplomei din 20. VIII. 1252, deci anterioară celei în discuţie, ortografierea *Olachorum* cu *ch*, fapt care infirmă argumentul de mai sus. Dar aceeaşi diplomă din 1252 este menţionată în această tranşă la p. 5, nr. 8 sub data de 20.VII.1252, şi numirea românilor apare aici sub forma *Olacorum* (*!*) (cf. şi nota 20 cu aceeaşi ortografiere fără *h*). Dacă s-ar fi constatat o eroare în regestul din *Documenta Valachorum*, ea ar fi trebuit semnalată în mod expres, cu atît mai mult cu cît în lista trimiterilor este menţionată şi această colecţie. După felul cum e redactată notiţa înţelegem *că nu a putut fi cercetat documentul original*, despre care se spune doar că „în 1849 se afla în arhiva familiei Nemeş, din Hidvég", Cf. şi *Documenta Valachorum*, unde se spune că acest original, fost în arhiva comiţilor de Hidvég, se află acum *într-un loc necunoscut*. Deci ar trebui urmărit care este temeiul grafiei deosebite adoptate pentru acest document. Menţionăm şi faptul că în studiul introductiv al colecţiei amintite, intitulat: *Le nom des roumains dans les chartes latines de Hongrie* şi semnat de Gáldi (p. XLI-XLVII), se află un tabel care ne dă la 1252 ortografia *Olachorum*, şi tot astfel la 1262 (e vorba de diploma cu data greşită 1270, discutată mai sus) forma *Olachis*. De altminteri, formele *Olaci* şi *Olachi* se întrepătrund, avînd în secolul al XIII-lea, o frecvenţă egală. Avem forma *Olaci* la datele 1250, 1256, 1292, 1293, iar *Olachi* la 1252, 1262, 1291, 1294. Se vede deci că această obiecţie nu este valabilă şi nu este deci de natură să infirme argumentele lui Szentpétery în favoarea autenticităţii în lunga discuţie pornită cu prilejul stabilirii datei exacte a diplomei. Observăm că lista trimiterilor pentru acest document este mai completă în *Doc. Val.*, decît în articolul ce-l analizăm.

[5] *Hurmuzaki* (*Doc.* I/1, p. 446 şi *Doc. Transilvania*, XIII/2, p. 245—246).

[6] Cu trimiterea la *Doc. Val.*, nr. 37 şi *Doc. Transilvania*, XIV/2, p. 123.

sau frecvenţa unei asemenea abateri. Fără această precizare statistică, orice afirmaţie e lipsită de greutate. Ultimul argument aşa cum e formulat, e mai degrabă o afirmaţie, care trebuie ea însăşi dovedită. Observăm că autorul mai aminteşte despre această numire (Olahtelek, Olahteleky) în legătură cu diploma din 9. II. 1294 (p. 23, nr. 23[7] a lui Andrei al III-lea care dăruieşte comitelui de Braşov satele Budala (= Budila), Tohon (= Tohan) şi Olahteleky, precum şi în discuţia diplomei inedite date de Bela al IV-lea (p. 8, nr. 13) ascendentului voievodului Lupchyn, numit şi Ion. Cu acest prilej se afirmă (p.10) că sensul cuvîntului „telek" în a doua jumătate a secolului al XIII-lea este acela de „terra fimata"[8], adică pămînt gunoit, şi că, începînd cu secolul al XIV-lea, erau denumite astfel şi locurile nelocuite, îngrăşate cu bălegar, ajungînd la concluzia că, aşadar, „*Olahtelek înseamnă locul pe care se aflau temporar românii cu animalele lor*" (! ! !). Dar cu cîteva rînduri mai sus (tot p.10) se spune : „În ceea ce priveşte cea mai veche posesiune laică particulară, apare denumirea specifică de localitate Olahtelek". Iar în *Documenta Valachorum*, într-o notă însoţind diploma din 1283, declarată acum falsă, se spune că această numire este „prima denumire de loc din Ungaria care să îngăduie o concluzie cu privire la [existenţa] unei populaţii româneşti"[9].

Dar să vedem care este acea „primă diplomă autentică" din comitatul Bihor din 1324, în care e vorba de Olahteluke. Autorul se referă la un document din 2. V. 1324 rămas inedit pînă în 1941, cînd a fost publicat în *Documenta Valachorum* (nr. 37, p. 63—64), şi care corespunde unei faze ulterioare a stăpînirilor amintite mai sus ale familiei „de genere Ratold". În 1283, moşiile familiei amintite fuseseră atribuite descendenţilor a trei spiţe din acest neam, anume magistrilor Roland şi Desideriu, fiii lui Leustachiu, Dominic şi Ladislau, fiii lui Ştefan, şi Rainold şi Nicolaie, fiii lui Oliveriu. Dar în 1324 ne aflăm în faţa unui conflict iscat între membrii acestei familii, anume între Roland şi Desideriu, pe de o parte, şi Ladislau, fiul lui Nicolaie, fiul lui Oliveriu. Cei dintîi erau acuzaţi a fi cotropit şi jefuit prin 1317 moşiile acestuia din urmă, înşirate în actul de descărcare dat de capitlul din Agria în urma jurămîntului depus de pîrîţi împreună cu alţi 22 de cojurători nobili în faţa acestui capitlu. Iată numele moşiilor cotropite : „Patha" şi „Scenthygergh" (în comitatul Somogy), „Olahteluke", „Kuesd" şi Wylak (în comitatul Bihor). Regăsim întocmai numirile din actul declarat acum fals. Ne putem întreba care ar fi fost interesul falsificării actului, întrucît pricina din 1324 confirmă întru totul împărţeala din 1283, faţă de care ea reprezintă o nouă etapă, anume aceea a nevoii unei noi delimitări de drepturi între fiii lui Leustachiu şi descendentul mai tînăr al lui Oliveriu, care stăpîneau în comun posesiunile atribuite atunci. Alături de original mai există o transcriere din 17. V. 1364.

---

[7] *Doc. Val.*, nr. 24 şi *Doc. Trans.*, XIII/2, p. 403—404.

[8] Dar în *Documenta Valachorum*, p. XXXI, cu privire la aceeaşi localitate, Olahtelek, aflăm o altă definiţie, pe alte baze, dar în acelaşi spirit : „Que le nombre des Roumains établis ici n'eût pas dépassé une maisonnée, c'est ce que prouve ce mot de *telek* compris dans le nom *de l'endroit, et signifiant une étendue de terre restreinte, juste suffisante à l'entretien d'une famille.* Constatăm că îngrăşămintea nu joacă aici nici un rol şi deci că explicaţia ingenioasă şi prezenţa *temporară* a românilor cad de la sine.

[9] *C'est d'ailleurs le premier nom de lieu de Hongrie qui permette d'en conclure sur une population roumaine.*

Dintre celelalte diplome cunoscute din secolul al XIII-lea, conspectate în articol, nu se mai stăruie în chip deosebit decît asupra acelora în legătură cu confirmarea de către regele Andrei al III-lea a unei autorizații anterioare, dată de regele Ladislau al IV-lea Cumanul capitlului Transilvaniei, de a păstra pe moșiile sale, și anume pe pămînturile „Fylesd" și Enyed (Aiud), șaizeci de gospodării de români[10].

O altă diplomă, tot din 1293, îngăduind această favoare pentru posesiunea „Enyed" (Aiud) a capitlului, păstrată într-o transcriere pe pergament făcută de regele Carol-Robert prin 1323 și aflată în stare fragmentară[11], este întregită acum cu alt text mutilat, prin care se acordă această favoare pentru pămînturile „Dalya" (Daia), „Ompoica" (Ompoița) și „Fülesd" (Fylesd) și care se află într-o transcriere tot de prin 1323 și tot pe pergament în stare fragmentară[12]. Socotită pînă acum ca document deosebit, această parte complementară a textului oferă prilejul unei reconstituiri, sugerată de A. Beke încă din 1892 și confirmată recent de comunicarea particulară a cercetătorului Zsigm. Jakó din Cluj ca răspuns la întrebarea autorului. Reconstituirea e primită mai întîi ca neîndoioasă, dar în fraza imediat următoare se manifestă oarecare șovăială, autorul rezervîndu-și verdictul pînă după cunoașterea textului integral al diplomei (transcrierii) din 1323. Această nouă diplomă e socotită a fi în contradicție cu cea care întărea excepția îngăduită de Ladislau al IV-lea și confirmată de Andrei al III-lea la 7. XI. 1293 pentru cele două moșii Fylesd și Aiud. Autorul crede puțin probabilă acordarea unui alt previlegiu, tot din 1293 și posterior celui din 7. XI. al acestui an, în care să fi fost prevăzută o favoare asemănătoare pentru moșiile Daia și Ompoița. Formularea argumentării, destul de nuanțată la început, pare să conchidă însă în mod destul de hotărît la neautenticitatea diplomei (p. 23): „Deși în mod definitiv nu ne putem pronunța în această problemă decît după cunoașterea textului integral al diplomei din 1323, considerăm posibil că Daia și Ompoița au ajuns numai ulterior în privilegiul lui Andrei al III-lea înaintea transcrierii din 1323 și astfel această diplomă este falsă" (!). Totuși, în alte discuții, de pildă în cea asupra autenticității diplomei din 1285, dată pentru magistrul Gheorghe (exemplarul A), se adoptă un punct de vedere mai puțin riguros, afirmîndu-se, de pildă (p.18) că „faptul că regele dă un hrisov de danie fără nici o referire la privilegiul dat anterior (în urmă cu 3 ani) se datorează relațiilor tulburi existente în vremea lui Ladislau al IV-lea". Aceeași apreciere e valabilă și pentru spiritul în care, cu prilejul discuției autenticității actului de danie din 6. X. 1288 (p. 20, nr. 18) al magistrului Gheorghe în favoarea comitelui Petru Pyrus — prezentat *in extenso* după un transumpt al capitlului din Zips din 1417 și opus textului publicat de Katona și Fejér și reprodus și în Hurmuzaki[13], în care e vorba și de pămîntul Enyecke —, se lichidează contradicția dintre datele deosebite ale actului de danie din 6.X. 1288 și reproducerea unui alt act de danie al aceluiași magistru Gheorghe, făcut aceluiași Petre Pyrus la 2.II.1295, în care nu se pomenește nimic

---

[10] P. 22, nr. 22, diploma din 7.XI.1293 (*Hurmuzaki*, I/4, p. 522 și *Doc. Transilvania*, XIII/2, p. 400—401), păstrată într-o transcriere din 1293 — 1301 și în alta din 1436.

[11] *Doc. Val.*, nr. 22.

[12] *Ibidem*, nr. 23.

[13] I/1, p. 483—484.

de o danie anterioară ! (p.21). Şi aici, desigur, ar fi fost esenţial să avem la îndemînă fotocopiile necesare înainte de a încerca rezolvarea unei probleme ale cărei date nu ne sînt prezente. Cu aceste semne de întrebare nerezolvate se soldează trecerea în revistă a materialului cunoscut din secolul al XIII-lea, considerat sub un unghi mai mult tehnic decît istoric. De un interes mai viu este partea consacrată documentelor inedite din această tranşă. Ele se rezumă la trei diplome cu totul noi şi la prezentarea unor variante, socotite autentice, ale unor documente originale, declarate acum false, care se află publicate în principalele colecţii de documente române şi străine. E vorba de actul de danie (p.14, nr.16) al lui Ladislau al IV-lea din 8. I. 1285, întocmit în favoarea magistrului Gheorghe, şi de actul de dăruire (p.20, nr.18) al aceluiaşi magistru Gheorghe a unei porţiuni din posesiunea Delna conferită auxiliarului său, comitelui Pyrus, fiul lui Ioan (6.X.1288). Originalul actului din 1285, numit de autor exemplarul A, este opus de el exemplarelor declarate neautentice şi desemnate prin literele B şi C, care corespund respectiv celor două texte publicate în Hurmuzaki[14].

Particularitatea demonstraţiei constă în faptul că exemplarul A ne-a parvenit ca transumpt (din 1367) al unui alt transumpt (din 1326) al originalului pierdut (1285). Din punct de vedere istoric, această substituire a exemplarului autentic A exemplarelor neautentice B şi C nu aduce vreo perturbare, întrucît exemplarul A înfăţişează absolut acelaşi text, doar într-o formă mai corectă în privinţa unor nume : *Gregou* în loc de *Gregorius*, *Lythway* în loc de *Lython* sau *Lythen*, şi a cuvîntului *spe* (sub *spe pacis*) în loc de *specie* (sub *specie pacis*), precum şi a formulei complete : *Omnibus Christi fidelibus*, ciuntită în exemplarul B şi, după el, în C şi păstrată doar prin cuvîntul : *omnibus*. Lucrul se schimbă însă în privinţa documentului din 6.X.1288. După un text cvasiidentic, cu excepţia numirii beneficiarului : *comitele Pyrus*, *fiul lui Ioan*, în locul formei cunoscute : *comitele Petru zis Pirus*, precum şi a formei *Lytuay*, în loc de *Litua*, şi a unei redări mai corecte a frazei faţă de textul din Hurmuzaki vădind o lacună neîndoioasă[15], constatăm deodată apariţia unor deosebiri esenţiale. Mai întîi, obiectul dăruirii diferă : în textul din Hurmuzaki e vorba de pămîntul Enyeczke, iar în textul transcris la Zips în 1417 se citeşte : „o bucată de moşie numită Delne". Apoi, textul înfăţişat acum nu se termină îndată după aceea, ca cel din Hurmuzaki, ci urmează mai departe cu asigurări de paşnică stăpînire şi de scutire de corvezi şi de dări, trecînd apoi la descrierea amănunţită a hotarelor. Nu intrăm aici în discuţia acestui text, care, întocmai ca cele precedente, merită o analiză mai stăruitoare, ce va trebui făcută cu alt prilej. Observăm însă că, pentru a se putea aprecia greutatea argumentelor invocate pentru neexistenţa posesiunii Enyeczke în 1288, ar fi fost nevoie de o explicaţie mai lămurită decît simpla trimitere *cf. 1321* ; *Dl 70436* ; *1332*,

---

[14] I/1, p. 457—459 şi 454—456.

[15] Cf. *ibidem*, I/1, p. 483—484 *Item quando Litua* (*al. Lythen*) *vaivodam infidelem ex praecepto eiusdem* ⟨*Domini nostri*⟩ *nomine Barbat captum adduxissemus ad praesenciam dimini nostri regis*. Cf. textul inedit : Item quando Lytuay wayuodam infidelem ex preceptu eiusdem domini nostri Ladislai incliti regis Ungarie occidissemus et fratrem eiusdem, nomine Barbat, captivum adduxissemus ad presentiam domini nostri ..etc. (articol, p. 20).

Dl 40614, care ne îndrumează la nişte cote de arhivă ale unor materiale inaccesibile nouă şi lipsite de orice semnificaţie în forma aceasta[16].

Aşadar, spre deosebire de aportul relativ modest al exemplarului A la diploma din 1285 dată pentru magistrul Gheorghe, al cărui text în fond nu suferă nici o schimbare apreciabilă, noul text al actului de dăruire, dat de magistrul Gheorghe în favoarea comitelui Pirus, adaugă o parte importantă textului cunoscut pînă acum. Este adevărat că din punctul de vedere al istoriei românilor elementele care interesează se rezumă la ortografierea mai corectă a numelui voievodului Litovoi şi la completarea lacunei din fraza ce îl priveşte. Discuţia asupra acestui document rămîne încă deschisă atît în legătură cu existenţa diplomei din 1295, de dăruire a aceluiaşi pămînt aceluiaşi beneficiar *fără nici o referire la o dăruire anterioară*, cît şi cu faptul menţionării în hotărnicirea din 1288 a unei proprietăţi a magistrului Synka, primită de acesta nu de la Ladislau al IV-lea, ci de la urmaşul acestuia, Andrei al III-lea, şi constituind deci un anacronism.

Explicaţiile încercate nu risipesc întru totul confuzia produsă de elementele contradictorii ce le întîlnim şi care nu diferă de cele socotite majore la analiza altor diplome din aceeaşi vreme. În schimb istoricul plăsmuirii exemplarului B este interesant şi convingător. El deschide poarta către o serie de posibilităţi similare, care ar necesita îndreptarea unei atenţii deosebite asupra acestui domeniu.

Terminînd cu cele două documente privitoare la magistrul Gheorghe, care ocupă un spaţiu însemnat în economia lucrării, adică aproximativ un sfert din tranşa I, trecem acum la cele trei documente inedite din secolul al XIII-lea, date la lumină în această tranşă. Ele nu sînt toate de o valoare egală. Primul din ele (p. 7, nr. 12) este o diplomă[17] dată în 1263 magistrului Ponyt din neamul Myscouch[18] de către Ştefan, regele cel tînăr al Ungariei, cunoscut apoi sub numele de Ştefan al V-lea, prin care acesta îi dăruieşte,

[16] Lucrul acesta e cu atît mai necesar cu cît posesiunea aceasta, astăzi Haniska apare într-o diplomă a lui Ştefan din 1267 prin care dăruieşte magistrului Pous şi fratelui său Dominic...quandam terram, Enezca, sitam inter villam Cassa et villam Styna quam fluvius Crismend pertransit qui fuit terra Izrad, iobagionis castri Abawyuar sine herede decedentis, quam etiam, cum ad manus nostras fuisset devoluta, Johanni medico nostro dederamus, et ipso mortuo Stephano, filio Thekus contuleramus, a qua propter notam infidelitatis aufferendo, ipsi magistro Pows et Dominic fratri eiusdem...etc. dedimus... etc.(G. Wenzel, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, VIII, p. 173—175 = *Mon. Hung. hist. Diplom. XIII*, după care a fost reprodus în *Hurmuzaki*, I, p. 335—336. Traducerea sa se află în *Doc. Trans.*, XIII/2, p. 96—97).

[17] 1263...Stephanus... iunior rex Hungarie, dux Transilvanus, dominus Comanorum... etc....etc.

... attendentes fidelitates et merita servitiorum Ponyt filii Pauli de Myschouch... etc. terram ville Bogus in comitatu de Karazna existentem, terram scilicet eiusdem castri in qua hospites castri residebant, item in Transsilvanis partibus terram Drauchvduarhel, vocatam, terram ville Fenes cum terris Machou et Gurbeu vocatis, in qua scilicet populi drauch residebant, cum omnibus utilitatibus et pertinentiis earundem, exceptis terris Dragun et Kodoch kenasys...eidem Ponyt et suis heredibus... contulimus iure perpetuo possidendas...

[18] Despre el avem mai multe informaţii. În 1268, fiind comite de Dobica, e dăruit de Ştefan cel tînăr, pentru slujbele sale ostăşeşti şi soliile sale la tătari, cu nişte moşii ale lui Nicolae Scenke din comitatul Borsod, luate pentru necredinţă (Gr. Wenzel, *op. cit.*, VIII, p.110—113, trad. în *Doc. Trans.*, XIII/2, p. 108—110). La 8.IX.1270 apare ca ban de Severin. La sfîrşitul aceluiaşi an (10.XII.1270), fiind comite de Zala, e dăruit de Ştefan, acum rege deplin al Ungariei, cu nişte moşii din comitatul Zala ale unor necredincioşi, pentru a răsplăti repetatele sale solii la tătari, credinţa sa în lupta de la „Ilsuazeg", purtată contra regelui Bela al IV-lea, şi, în sfîrşit, în expediţia din Bulgaria, care a răzbunat incursiunea lui Svetoslav ce „pustiise în chip jalnic ţara noastră a Severinului" (cf. *Doc. Trans.*, XIII/2, p. 132—135).

pentru slujbele sale şi mai ales pentru misiunea îndeplinită de el ca sol la tătari, nişte posesiuni în mai multe locuri, şi anume : pămîntul satului „Bogus" (Boghis) din comitatul Crasna, adică pămîntul cetăţii cu acelaşi nume în care erau aşezaţi oaspeţi străini, şi de asemenea în părţile Transilvaniei pămîntul numit „Drauchudvarhel", pămîntul satului „Fenes" şi pămînturile numite „Machou" şi „Gurbeu", în care locuiau oamenii „drauch" (?), împreună cu toate folosinţele şi dependenţele, exceptîndu-se pămînturile cnezilor, „Dragun" şi „Kodoch".

Localizarea acestor posesiuni ar permite situarea aproximativă a pămînturilor celor doi cneji numiţi în document. Pentru a ajunge la acest rezultat trebuie folosite toate elementele date. Şi mai întîi va trebui căutată o lămurire mai precisă a termenului de „drauch". Ni se spune că acesta „a fost o denumire de îndeletnicire : în secolele XII-XIII, în regiunile păduroase ale Ungariei întîlnim multe elemente populare, ca cele amintite în serviciul regelui, iar amintirea lor a fost păstrată în numeroase nume de localităţi Daroc — Drauch — Dravce — Zdravci — Drasu". Iar în fraza precedentă se vorbeşte de „drauch, draucarii, draucharii", fără însă a ne da trimiterile la izvoarele care conţin aceste menţiuni şi care ar putea oferi coordonatele indispensabile de loc şi timp [19] care să permită o determinare mai precisă a acestei noţiuni.

Derivarea termenului *drauch* din cuvîntul slav „dravec", care înseamnă „animal răpitor", şi tălmăcirea lui prin „vînători care prind animale sălbatice şi vînători de vînat mic" nu ni se par absolut convingătoare. S-ar putea tot atît de bine să fie vorba de cioplitori de lemne din pădure, după cum ar rezulta din cuvîntul înrudit „drac", care înseamnă unealta gealău, cioplitor, rindea. Aceşti drauci sau daroci ar avea îndatorirea să curețe pădurea, ca să crească mai bine. În orice caz reţinem că e vorba de oameni din regiuni păduroase. Nici localizarea ce se propune pentru pămînturile şi satele menţionate în document nu pare pe de-a întregul satisfăcătoare. Dacă identificarea Bogus = Boghiş din Sălaj nu întîmpină nici o obiecţie, în schimb cele ale pămînturilor şi satelor din „părţile Transilvaniei" nu rezistă la o cercetare mai de aproape. „Drauchvduarhel" nu poate fi identificat cu Odoreu, care e lîngă Satu Mare şi care deci nu îndeplineşte condiţia arătată mai sus. Mult mai verosimilă ni se pare localitatea Someş Odorhei la nord de Jibou. Cît priveşte celelalte localităţi, satul „Feneş" nu se bucură de vreo localizare pozitivă, ci doar negativă, precizîndu-se că „*nu este acelaşi cu satul Feneş situat lîngă Mureş*", cu trimitere la Csánki [20], precum şi la ultimul document, menţionat în tranşa I sub nr. 24, în care e amintită cetatea Feneş din Bihor, iar pămînturile „Machou" şi „Gurbeu" sînt situate arbitrar „în partea de sud a comitatului Hunedoara în apropierea Haţegului", cel dintîi fiind identificat cu Măceu (la nord de Haţeg), iar celălalt fiind declarat „loc dispărut pe lîngă cele mai sus amintite", soco-

[19] Amintim că în Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I*, am găsit localităţi cu numele acesta în comitatele : *Solnocul de Mijloc* (Darocz, Darouch, Daroch, 1376, 1421, 1475) ; *Cenad* (Darocz. 1451, 1453) ; *Bereg* (Darocz, Doroch, Dorouch, 1307, 1489. . . etc.) ; *Ung* (Darocz, 1427) ; *Sáros* (Daroch, 1427) ; Zips (Darocz, Villa Draucariorum, Darouch, 1263) ; *Timis* (Darocz) ; *Valko* (possessio Darocz, 1404), iar în indicele întocmit de Kovács la *Codexul* lui Wenzel am găsit trimiteri la comitatul Abauyvar (circa 1260), la o terra Batur (circa 1283, 1285) unde e vorba de „Draucarii regii", la un pămînt ţinînd de o cetate din comitatul Baranya, la mai multe rîuri şi piraie cu acest nume, printre care Darochpataka din Transilvania, doc. din 25. XI.1299 (G. Wenzel, *op. cit.*, V, p. 219—221) etc.

[20] Csánki, *op. cit.*, V, p. 89

tind deci și Feneșul ca aparținînd aceleiași regiuni. Dar în Csánki nu găsim nici o mențiune despre aceste două localități („Gurbeu" și „Fenes") în cuprinsul comitatului Hunedoara. O explicație a rațiunii orientării spre comitatul Hunedoara ne este dată la p. 8. Transcrierea diplomei (la 1347), precum și întărirea ei (la 1364), s-a făcut la cererea membrilor familiei „Zeech" (Széchy). Pe această bază ni se spune (p. 8) : „*Domeniul Miskolc al neamului Ponyt, care a trecut în posesiunile familiei Széchy*, putea fi identic cu cel pe care îl întîlnim în jurul anului 1406 în posesiunea familiei Bethlen, și care în secolul al XV-lea se compunea din localitățile Macso, Magyarbrettye și Sztrygyplop" [21] (!).

Dar nu ni se arată de loc ce legătură se stabilește și pe ce bază între familia Széchy și familia Bethlen? Căci faptul că familia Bethlen a stăpînit în secolul al XV-lea acele trei posesiuni citate de Csánki (Măceu, Bretea ungurească și Plopi) nu lămurește problema ce se pune pentru localitățile din secolul al XIII-lea, dintre care numai Măceu oferă o potrivire aparentă de nume, și atîta tot. Acest element izolat e mult prea nesigur pentru a putea conchide că ar fi vorba aici de regiunea comitatului Hunedoara și a declara pe această bază că acei cneji „Dragun" și „Kodoch" ar fi „conducătorii unor elemente populare românești". Nota (29) despre cneji, care însoțește aceste cuvinte, este sugestivă pentru accepția ce se dă acestui termen. Cum problema cnejilor nu poate fi expediată tangențial și în grabă într-o discuție incidentală pe marginea unei note ca aceasta, semnalăm aici nevoia unei clarificări ce nu va trebui să întîrzie. Ea s-ar putea face cu prilejul unei discuții, deschisă anume pe această temă și dezbătută de istoricii maghiari și români pe baza materialului existent. Revenind la problema situării pămînturilor dăruite și ca urmare și la situația pămînturilor celor doi cneji „Dragun" și „Kodoch", credem că soluția propusă nu ține seama de următoarele fapte :

1) E puțin probabil ca să se fi dăruit pămînturi *atît de depărtate între ele* : Boghis în comitatul Crasna, „Drauchvduarhely" lîngă Satu Mare (!) și ultimele trei amintite mai sus în Hunedoara.

2) De altminteri, această regiune pe atunci *nici nu apucase încă să apară în documente*. Abia prin 1265 [22] e vorba o singură dată de un arhidiacon „de Hungnod", alături de un altul de Solnoc, amintiți într-un mod cu totul neobișnuit în finalul unei dări de seamă a capitlului Transilvaniei, în care, în loc de a fi înșirați prepozitul, cantorul, custodele și decanul, sînt menționați la urmă acești doi arhidiaconi fără nici o pomenire a decanului ceea ce constituie o ciudățenie ce trebuie urmărită mai de aproape. Iar în 1276 [23] avem prima mențiune a *comitatului Hunedoarei* în legătură cu un schimb al pămîntului episcopal Simeria, de asemenea pomenit acum pentru întîia oară. În 1269[24] e amintită cetatea Deva. O altă mărturie izolată asupra pătrunderii feudalismului maghiar în această regiune e de pe la mijlocul secolului al XIII-lea (circa 1245-1246) cu privire la o vînzare datată cu aproximație („patru ani după Tătarii cei mari") și invocată oral în dezbaterea unei pricini între nobilii de Pestiș și cei de Cristur, judecată tocmai

[21] Csánki, *op. cit.*, V, p. 108, 76, 125, 163.
[22] Cf. *Doc. Trans.*, XIII/2, nr. 66, p. 71–72.
[23] *Ibidem*, nr. 199, p. 184.
[24] *Ibidem*, nr. 108, p. 118–119.

în 1302 [25]. Dar toate aceste date privesc partea de nord, care nu trece de Hunedoara. Iar despre ţara Haţegului ştim că era legată într-un fel oarecare de ,,terra Lytua'' a voievodului vasal Litovoi. Acestea toate nu sînt argumente în favoarea identificării propuse.

3) *Nici o numire evocînd pe Daroci sau Drauchi etc. nu apare în toponimia comitatului Hunedoara*, nici în documentele Arpadienilor şi nici mai tîrziu, argument foarte serios împotriva localizării propuse.

4) Din cele trei localităţi, numai Macho şi-a aflat un corespondent fonetic în localitatea Măceu, precum am arătat mai sus. Despre ,,Gurbeu'' ni se spune doar că ar fi dispărut, dar fără nici o referinţă la situaţia sa înainte de dispariţie, iar despre Fenes nici măcar atît.

5) În alte documente contemporane conţinînd asemenea danii se specifică destul de amănunţit apartenenţa pămînturilor sau satelor ce sînt dăruite, fie arătînd, poziţia lor faţă de rîurile mai însemnate, fie indicînd comitatul din care fac parte [26] sau cetatea regală de care depind. Aceste precizări pot lipsi din actele conţinînd împărţeli de moşii, deoarece acestea se considerau suficient determinate de stăpînirea lor anterioară [27]. Aceeaşi regulă e observată în general la toate actele privitoare la posesiuni de pămînt, ca, de pildă, actele de zălogire [28]. Se întîmplă uneori ca desemnarea comitatului sau cetăţii respective să fie înlocuită printr-un alt fel de precizare, de exemplu : ,,nişte pămînturi *ale udvornicilor noştri* aflătoare în părţile Transilvaniei, şi anume Wiz, Munora, Hassach, Nogrech, şi altele lipsite de locuitorii lor îndreptăţiţi ţinînd de numiţii noştri udvornici din acele părţi'' [29]. Observăm că localităţile înşirate aici nu sînt răspîndite pe o suprafaţă prea întinsă, ci aparţin toate regiunii Sibiu şi regiunii Mureş.

În felul acesta au fost determinate şi pămînturile din documentul nostru. Credem că pămînturile din ,,Transsilvanis partibus'' se referă toate la aceeaşi regiune, căreia îi aparţine pămîntul ,,Drauchvduarhel'' din fruntea acestei liste. În ipoteza aceasta, ele vor trebui căutate la o distanţă care să nu fie exagerată. Avem la vest de Cluj localităţile Macău şi Gîrbău, situate foarte aproape una de alta, pe două pîraie paralele şi în imediata vecinătate a localităţii actuale Dorolţ (pe ungureşte Daróc). Ceva mai la sud, pe Someşul Mic, se află localitatea Fenes (azi Floreşti), trecută la sfîrşitul veacului în patrimoniul episcopiei Transilvaniei. Ea e aşezată la vărsarea pîrîului Finişel, care mai trece şi prin alt sat numit, şi acesta, Finişel. Menţionăm că într-o hotărnicie din 1299 a moşiei Bagara a conventului de Cluj Mănăştur apare, la hotarul acestei moşii cu moşia Măcău (Makó) a episcopiei Transilvaniei, pîrîul numit cu două nume : Makobykepataka sau D a r o c h p a t a k a . Credem că ortografia Machou, în loc de Makou sau Mackou, nu constituie o piedică serioasă la această sugestie. Adăugăm că mai există un Gîrbou şi mai la nord de complexul Măcău-Gîrbău-Darolţ (Darochpataka) înfăţişat de noi, şi anume la N-V de Căprioare. Acest Gîrbou s-ar afla destul de aproape de Someş-Odorhei (Drau-

[25] *Ibidem.*, XIV/1, nr. 19, p. 13–15.

[26] *Ibidem*, XIII 2, nr. 25 din 1259, p. 27–31 ; nr. 34 din 1262, p. 39 ; nr. 42 din 1263, p. 50.

[27] *Ibidem*, nr. 32 din 1261, p. 35.

[28] *Ibidem*, nr. 35 din 1262, p. 40–41.

[29] *Ibidem*, nr. 44 din 1263, p. 51–52, după textul publicat în Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch*, I, p. 89–90 şi *Hurmuzaki*, I/1, p. 310.

chuduarhely), precum și de valea Dragului, care ar putea fi eventual pusă în legătură cu cneazul Drăgun. Dar această variantă nu ne oferă echivalentul apropierilor constatate cu privire la Măcău și Darolț-Daroch.

Autenticitatea diplomei inedite din 1263 nu e discutată mai pe larg, ci afirmată pe baza concordanței cu o altă diplomă, dată în același an — 1263 de același rege — Ștefan cel tînăr — comitelui Cumpolt, căruia îi dăruiește pămîntul „Dumuslou" *„in qua populi drauch in antea residebant"* [30].

Mai există alte două acte anterioare acestuia, date aceluiași beneficiar, și anume unul de prin 1260 [31], prin care regele dă pămîntul *„Dumuszlo in comitatu Novi Castri existentem in qua quinque mansiones de populis nostris qui drawe* (sic, de citit : drawc) *dicuntur resident sicut dicitur* . . .". O altă variantă, publicată de același editor [32] și datată cu aproximație 1261—1270, oferă forma corectă : drawc și conține adaosul : „si legitimus non extiterit contradictor". Se observă o deosebire de care trebuie să se țină seamă : anume *afirmația* din primele două documente e făcută la *timpul prezent* referindu-se la cele cinci așezări locuite de drawci, iar formularea din 1263 amintește de o situație din trecut („in antea residebant"). Menționăm că în documentul din 1263 făcut pentru Ponyt se folosește, fără nici o altă precizare de felul adverbului *inantea*, doar verbul la imperfect, care pare să indice mai degrabă o ședere în continuare decît constatarea unei situații ce nu s-ar mai potrivi cu prezentul. De aceea credem că trebuie primită cu multă rezervă afirmația (p. 8) că *„cele două dispoziții paralele* (*adică cea pentru Ponyt și pentru Cumpolth*) *demonstrează că în acel an au fost dăruite pămînturi depopulate, locuite mai înainte de daroci"*. Este adevărat că găsim o măsură similară luată de rege tot în 1263 [33] cu privire la *pămînturile udvornicilor săi* din regiunea Sibiu și Mureș, despre care se specifică lămurit că *sînt lipsite de locuitorii lor îndreptățiți* (*legitimis suis incolis carentes*). Am crede deci că în legătură cu o hotărîre mai generală, privitoare la udvornicii care reprezentau acum o fază perimată în anume regiuni, s-au împărțit și acele pămînturi ale darocilor, despre care avem afirmația din 1266 că nu ar fi fost chiar depopulate. Oricum, dacă ne aflăm într-adevăr în fața unei noi atitudini a regalității față de pămînturile udvornicilor (în care intră și subdiviziunea *darocilor*), este probabil că aceasta nu a fost dictată de constatarea unor stări de fapt sporadice, ci de un plan de reformă generală, cerută de perimarea instituției udvornicilor, care își avusese utilitatea în secolul al XII-lea și, poate, în primele decenii ale veacului următor, dar care nu mai corespundea fazei caracterizate prin folosirea și valorificarea muncii iobagilor. Cu alte cuvinte împuținarea și dispariția udvornicilor nu oglindesc atît o criză demografică datorită în parte invaziei tătarilor, cît o nouă orientare social-politică.

Este interesant de reținut că această lichidare a darocilor s-a făcut în cazul de față cu respectarea drepturilor cnejilor. Trebuie să ne întrebăm de ce natură erau aceste drepturi și dacă ele decurgeau dintr-o întemeiere de posesiune sau de sat, ca pentru cnejii hațegani, la care găsim acest temei

---

[30] Cf. G. Wenzel, *Codex diplomaticus continuatus*, VIII, p. 69—70 și reg., în *Doc. Trans.*, XIII/2, nr. 42, p. 50.

[31] *Ibidem*, XI, p. 498.

[32] *Ibidem*, VIII, p. 20.

[33] *Hurmuzaki* I/1, p. 310 și *Doc. Trans.*, XIII/1, nr. 44, p. 51—52.

în judecăţile lor din 1360 şi 1362 [34], sau dintr-o cristalizare feudală mai veche aşa cum se întîmplă cu cnejii de tip maramureşean? Autorul îşi pune problema naturii acestor drepturi dintr-un singur punct de vedere şi se întreabă: „dacă avem de-a face cu moşiile proprii ale cnejilor români, sau ne aflăm în faţa unor cneji care locuiau pe teritoriul regal" şi totodată şi răspunde: „Conţinutul diplomei indică mai mult, că de data aceasta este vorba de cneji care trăiau pe pămînturi regale". Această impresie i se pare coroborată de textul diplomei lui Bela al IV-lea, dată Ioaniţilor în 1247. Cu acest prilej se arată într-o notă (29) că „titulatura demnităţii de cneaz cu referire la românii din Ungaria apare pentru prima oară în diploma din 1247, a doua în menţiunea citată aici . . .". Cum felul acesta de exprimare poate crea confuzie, este necesar să precizăm că „românii din Ungaria" ce apar în diploma din 1247 sînt cei de pe teritoriul viitorului stat al Ţării Româneşti. Formaţiile amintite par să se afle în faze deosebite de vasalitate. Dar la o interpretare a diplomei din 1247, trebuie întotdeauna avută în vedere posibilitatea unei nepotriviri între realitatea concretă şi ficţiunea oficială, oglindită în titlul regilor Arpadieni, care se intitulau, între altele, şi regi . . . ai Serbei . . . şi Cumaniei (ba chiar, după aceea, sub Ştefan al V-lea, şi ai Bulgariei). De aceea nu credem că un document care ne înfăţişează atîtea puncte de întrebare, ca vestita diplomă dată Ioaniţilor în 1247, să poată fi de folos pentru elucidarea specificării din diploma din 1263 relativă la exceptarea pămînturilor cnejilor „Dragun" şi „Kodoch". Sensul exceptării ni se pare destul de limpede. *Aceste pămînturi nu sînt cuprinse în dania regelui.* Argumentarea că în diploma din 1247, după fraza arătînd că se exceptă din teritoriul dăruit cavalerilor pămîntul cnezatului lui Litovoi, *„pe care îl lăsăm românilor, aşa cum l-au ţinut şi pînă acuma"*, regele pomeneşte totuşi de toate veniturile (*omnium proventuum et utilitatum*) care se adună pe seama regelui de la românii locuind în „terra Lytua", şi că deci o asemenea exceptare ar fi sinonimă cu o declaraţie că *acel pămînt îi aparţinea regelui*, nu e valabilă. În cazul cnezatului lui Litovoi avem de-a face cu un *cnezat vasal*, *avînd totuşi o existenţă proprie*, destul de distinctă, după cum reiese din contextul acelor rînduri. Nuanţa e şi mai evidentă în dispoziţiile privind „terra Harszok", pe care regele o consideră ca aparţinîndu-i direct şi, ca atare, nu înţelege să-i împartă veniturile cu ordinul Ioaniţilor. Dar care poate fi analogia de situaţie între nişte cnezate vasale, ca „ţara lui Litovoi" şi „ţara lui Seneslav", şi nişte posesiuni, ca ale lui „Dragun" şi „Kodoch", aflate, după cum ni se spune, în părţile Transilvaniei, deci în cuprinsul regatului Ungariei? Adevărul e că nu putem cunoaşte din aceste date particularităţile şi temeiurile acestui mod de posesiune. S-ar părea că ne aflăm în faţa unui exemplu de menţinere din partea Arpadienilor a unor posesiuni de tip local, întîlnite de ei şi păstrate şi mai departe, în virtutea unei practici încetăţenite. Această mărturie privind cnejii români din cuprinsul Transilvaniei este unică pînă acum pentru vremea Arpadienilor, ceea ce nu înseamnă că ne-am afla în faţa unui fenomen unic, ci că *existenţa unor asemenea posesiuni nu era în mod normal consemnată în scris.* Menţiunea aflată în diploma din 1263 apare doar incidental cu ocazia dăruirii unor pămînturi vecine. Ni se pare

---

[34] Cf. articolul nostru: *Deposedări şi judecăţi în Haţeg sub Angevini* în „Studii", XIII, 1960, 5.

că putem reconstitui, aşadar, stadiul anterior celui ilustrat de primele documente date cnejilor maramureşeni. Cum primul din aceste documente ce ni s-a păstrat e din 1326, adică dintr-o vreme cînd, în locul normei de guvernare arpadiană, se adoptase cea a unui nou feudalism de tip apusean, avem astfel posibilitatea de a compara întrucîtva cele două moduri de procedare faţă de posesiunile cnezale. Potrivit documentului din 1263, am conchide că sistemul arpadian constă în *respectarea tacită* a posesiunii, de care nu se pomeneşte decît incidental în legătură cu danii făcute unor terţi, în timp ce sistemul primului angevin constă în emiterea unui *act de danie pentru o stăpînire existentă de mai înainte* şi care capătă acum sancţiunea regală. Lucrul acesta reiese din precizarea, cuprinsă în diploma din 1326, că acel pămînt (Strîmtura) se dă *între hotarele sale şi marginile sale de mai înainte* („sub metis et terminis suis prioribus")[35], fără a se arăta însă vreun posesor anterior. De altminteri, diploma străruie mai mult asupra scutirilor de orice judecată şi dări regale decît asupra dăruirii propriu-zise a acelui pămînt. Căci, desigur, aceste scutiri au constituit obiectul real al hărăzirii din 1326. Formula arătînd că acel pămînt ar ţine de dreptul de dăruire regesc („ad nostram collationem pertinentem") aparţine îndeobşte tipicului actelor de dăruire. Observăm că, spre deosebire de rutina în uz la dăruirile obişnuite constînd într-o prealabilă cercetare a hotarelor de faţă cu vecinii şi megieşii şi o dare de seamă în scris făcută regelui de către respectiva instanţă de adeverire, al cărei text se cuprindea în diplomă[36], aici dăruirea se face dintr-o dată fără asemenea formalităţi.

Menţiunea în 1263 a existenţei celor doi cneji Dragun şi Kodach este de o importanţă netăgăduită prin perspectivele pe care le deschide cercetătorilor, şi pentru această dare la lumină trebuie să-i fim recunoscători editorului, de la care mai sperăm pe viitor şi alte asemenea descoperiri.

Documentul următor, înfăţişat în tranşa aceasta, ne este cunoscut dintr-o publicaţie făcută de cercetătorul Ştefan Olteanu de la Institutul de istorie din Bucureşti în revista „Studii"[37], unde textul latin a fost însoţit de o traducere românească şi de un facsimil al originalului. Documentul, descoperit de colegul nostru în cursul unor cercetări efectuate de el în 1961 la Arhivele naţionale din Budapesta, s-a bucurat deci de o publicare aproape simultană la Bucureşti şi la Budapesta. Însemnătatea sa a fost accentuată de amîndoi editorii săi, deşi în prezentarea lui Gy. Györffy se observă o atitudine de îndoială, care stăruie în tot cursul discuţiei asupra acestei mărturii. Această îndoială e inspirată autorului de faptul că posesiunea din districtul Sebeş, atestată de diploma rezumată în actul din 1350, care a ajuns pînă la noi, ar fi „întemeiată pe alte drepturi decît posesiunile românilor de aici". În sensul acesta e întocmit şi regestul documentului (p. 8, nr. 13): „1235-1270 (?) *Bela regele Ungariei confirmă că Tyvis, Gepu şi alte cîteva posesiuni existente în districtul Sebeş erau stăpînite pe baza de «ius hereditare»*". În spiritul acesta sînt formulate şi o serie de obiecţii formale, precum şi rezerve nu totuşi categorice. Le vom cerceta pe rînd cu toată atenţia. Mai întîi trebuie lămurit că diploma (din secolul

---

[35] Mihalyi, *Diplome maramureşene din veacurile al XIV-lea şi al XV-lea*, Sighet, 1900,p.6.

[36] Cf., de exemplu, actul din 23 octombrie 1323 pentru dăruirea moşiilor Ghermanul Mare şi Ghermanul mic din comitatul Caraş lui Pavel zis Maghar, castelan de Gymes în *Doc. Trans.*, XIV/2, nr. 203, p. 92—93 (după Pesty, III, p. 6—10).

[37] 1964, nr. 5, p. 1 141—1 146.

al XIII-lea) a lui Bela al IV-lea, care a fost înfăţişată efectiv comitelui de Caraş în 1350, nu este parafrazată de acesta în scrisoarea sa trimisă vicecastelanului său de Sebus, ci doar *rezumată în bloc şi astfel transpusă în termenii în uz în momentul redactării instrucţiunilor sale către vicecastelan*. Cum această rezumare nu este făcută de o instanţă de adeverire sau de un for judecătoresc propriu-zis avînd la îndemînă o cancelarie deprinsă cu asemenea operaţii, ci de un om de acţiune, care în elaborarea unui alt act, dat doi ani după aceea românilor Iuga şi Bogdan de Mîtnic, l-a formulat cu stîngăcie, amestecînd normele de drept public şi privat, după cum am şi observat într-un articol publicat în 1962 [38], nu trebuie să ne mai mire faptul că nu regăsim termenii înşişi folosiţi de cancelaria lui Bela al IV-lea. Nu ştim de unde se deduce existenţa unui *notar* al comitelui şi dacă prin desemnarea aceasta i se atribuie scribului respectiv un rol depăşindu-l pe cel efectiv avut. În orice caz, modul de redactare a poruncii comitelui Pousa nu indică nicidecum folosirea unui „notar". Constatăm că rezumarea substanţei diplomei a dus la următoarele nepotriviri, care au fost relevate de editorul maghiar :

1) E menţionat districtul Sebus — menţiune anacronică, întrucît prima menţiune cunoscută a unui comite de Sebus e semnalată în 1318 [39], iar cea a arhidiaconului de Sebeş e din 1332-1335. 2) E folosită expresia de posesiune ereditară, care nu apare în diplomele de dăruire sau confirmare ale lui Bela al IV-lea ; găsim numai expresia *heredes heredumque successores* lămurind că dania e făcută pe veci pentru moştenitorii şi urmaşii moştenitorului donatarului. Această obiecţie e oarecum neutralizată de observaţia ce urmează, şi anume că o posesiune astfel dăruită se transformă totuşi în *hereditas*, dîndu-se chiar exemplificări contemporane [40].

3) S-a adăugat, la cuvintele ce rezumau diploma, o precizare privind starea posesiunii la întocmirea poruncii din 1350 : „et nunc eidem de iure pertinerent quas potentialiter detinerent occupatas in preiudicium eiusdem" [41].

---

[38] *Deposedări şi judecăţi în Banat sub Angevini*, în „Studii şi materiale de istorie medie", V, 1962, p. 79—80.

[39] Cf. T. Ortváy, *Temes vármegye és Temesvár város története*, I/13.

[40] Observăm că exprimarea din document e următoarea :. . .possessiones predecessorum suorum essent et fuissent *possessiones hereditarie* et nunc eidem de iure pertinerent". Dar expresia de posesiune ereditară este folosită şi în documentele *Arpadienilor*, nu binînţeles în formula de dăruire, care e cristalizată în forma amintită, ci în diferite împrejurări, cînd se aminteşte de acea posesiune sau pămînt. De exemplu, Ştefan, regele Ungariei, califică astfel *posesiunile ereditare*, pe care le stăpînea lîngă hotarul secuilor „Laurentius filius Hylyce" şi fiul său Leustachiu şi pe care, la cererea lor, le-a îngăduit să fie scoase de sub atîrnarea tuturor comitatelor voievodatului Transilvaniei spre a se bucura de libertăţile secuilor din Tileagd, ei înşişi urmînd a fi primiţi în obştea acestor secui (circa 1270—1272, în Zimmermann, I, p. 107—108).

[41] Credem că felul în care e prezentat rezumatul magistrului Powsa se lămureşte mai bine dacă se observă o nepotrivire gramaticală din text. care a fost semnalată de Şt. Olteanu (*art. cit.*, p. 4, n. 12). „exhibuit nobis p r i v i l e g i u m domini Bele, condam incliti regis Hungarie, clare recordationis i n q u i b u s continebatur. . ." Este clar că această greşeală se datoreşte faptului că voievodul Lupchyn înfăţişase pe lîngă vechiul privilegiu, şi scrisorile (adică poruncile regelui şi ducelui Transilvaniei) şi că autorul rezumatului *se referă, de fapt, la conţinutul acestor scrisori*, el neavînd nici o cădere a se pronunţa asupra privilegiului regelui Bela, ci doar a lua act şi a executa întocmai poruncile stăpînilor săi, regele şi ducele. Corect, redactarea ar fi trebuit să fie următoarea :„. . .*exhibuit nobis privilegium. . .Bele. . .clare recordationis,* e t l i t t e r a s d o m i n o r u m n o s t r o r u m. . . *in quibus continebatur quod. . .fuissent possessiones hereditarie et nunc eidem de iure pertinerent, quos potentialiter detinerent occupatas in preiudicium eiusdem. . .et igitur ut ipsum Johannem woyuodam. . .in personis. . .dominorum nostrorum defensare deberemus.*

4) E o nepotrivire între menţionarea la început a mai multor posesiuni : *Tyvis et Gepu ac alie quamplures posesssiones*, iar la urmă doar a posesiunii Tyvis : *predictarum possessionem* Tyvis vocatam [42].

Acestea sînt obiecţiile formale. Cît priveşte cea de fond, şi anume că în secolul al XIII-lea nu poate fi vorba de o dăruire regală de pămînt ereditar făcută unui român, ea e mai degrabă enunţată decît demonstrată. Un prim argument încercat constă în confruntarea diplomei rezumate de comitele Pousa cu un document emis chiar de acest comite în 1352 pentru românii Iuga şi Bogdan, fiii lui Ştefan de Mîtnic, cărora le dă un pămînt „deşert”, pentru a fi stăpînit după aceleaşi privilegii ca satele libere ale cnejilor din districtul Sebus. Dar această încercare de a opune unei mărturii din secolul al XIII-lea cu privire la existenţa unei posesiuni ereditare a unui român o mărturie din mijlocul secolului al XIV-lea cu privire la acordarea unui pămînt „deşert” spre a fi populat şi stăpînit după dreptul cnejilor din Sebus (= Caransebeş) nu poate duce la nici o concluzie valabilă. Căci, deşi cunoaştem temeiul noii posesiuni solicitate şi obţinute de la comitele de Caraş — anume întemeierea unei aşezări prin popularea şi îmbunătăţirea pămîntului „deşert” — nu cunoaştem natura şi caracterul posesiunii atestate din secolul al XIII-lea, întrucît rezumarea în grabă a diplomei lui Bela al IV-lea nu a reţinut decît doar faptul existenţei acelei posesiuni ereditare fără a preciza temeiul ei : stăpînire dinainte recunoscută de Bela la IV-lea sau conferire regală

Explicaţia aceasta e confirmată de faptul evident că rezumatul scrisorilor regelui şi ducelui, aşa cum îl aflăm în document, e trunchiat, căci nu cuprinde decît porunca de a-l apăra pe voievodul Ioan împotriva celor ce l-ar turbura în posesie, fără nici o lămurire asupra posesiunilor revendicate. La o citire mai atentă se observă că acest rezumat a fost intercalat mai pe urmă în mod stîngaci într-un concept gata încheiat şi că mersul firesc al textului ar fi cerut ca, după arătarea faptelor în fraza terminată cu cuvintele *in preiudicium eiusdem*, să urmeze porunca magistrului Powsa, îndreptată către vicecastelanul său, ca să purceadă la punerea în posesie : „*Igitur vestre fidelitati presentibus damus in preceptis*...”. Dar, în locul acestei concluzii logice a textului, vedem cu surprindere că după acest *igitur*, al cărui rol era să introducă acea concluzie necesară, urmează o nouă expunere cu privire la prezentarea scrisorilor regelui şi ducelui, care întrerupe în mod cu totul intempestiv desfăşurarea textului. Într-o redactare normală, această parte ar fi fost înlocuită prin cuvintele : *cum in litteris dominorum nostrorum videbatur contineri*... S-ar părea că aceste anomalii nu sînt datorate numai stîngăciilor scribului, ci probabil unui amestec activ al magistrului Powsa *după redactarea textului* pe care îl modifică *in extremis* spre a scoate în relief o anumită trăsătură ce i se pare mai importantă : în cazul de faţă, porunca regelui şi a ducelui. Iar în cazul documentului din 1352, întocmit ca o scrisoare patentă adresată tuturor, acel ciudat adaos *la persoana a doua* : et si contigerit esse ⟨= latrocinium⟩ tunc ad sedem iudicis ad Sebus a d m i t t e r e d e b e a t i s.

[42] Textul defectuos : *in predictarum possessionem suam Tyvis vocatam* ... *statuatis* s-ar explica fie printr-o ezitare între pluralul *predictarum* (în posesia moşiilor de mai sus) şi singularul privind doar posesia Tyvis : *in possessionem suam Tyvis vocatam* (în posesia moşiei sale numită Tyvis), urmînd să dispară din concept varianta necorespunzătoare, fie printr-un simplu lapsus : **predictarum** în loc de **predictam** *possessionem suam*. În sfîrşit, o altă ciudăţenie. În fraza pomenind de porunca regelui şi a ducelui se spune că aceştia au poruncit comitelui să-l pună în stăpînire pe acest voievod Ioan în posesiunile *acestora* (*ut ipsum Johannem woyuodam in ipsorum possessionibus*...*statuatis*). (E probabil o inadvertenţă în loc de *in ipsis possessionibus*, deoarece genitivul plural *ipsorum* nu s-ar potrivi cu singularul *ipsum Iohannem* de la începutul acelei propoziţii.

Pluralul din specificarea cu privire la *posesiunile Tyvis, Gepu şi multe altele* e, desigur, luat tot din scrisori, în care ele sînt amintite întotdeauna la plural : *quas detinerent occupatas* ... *in ipsorum possessionibus*...*defensare deberemus*.

Rămîne însă nedumerirea cum se ajunge, după recomandările categorice cu privire la posesiunile pomenite, la porunca de a-l pune pe Ioan în stăpînirea *doar a posesiunii Tyvis*.

pentru credincioasă slujbă sau cumva recunoaşterea unei munci creatoare? Dificultatea mare constă în faptul că încă de la început constatăm în Transilvania şi în regiunile anexe existenţa a două tipuri de cneji: cnejii de tip maramureşean, de un caracter cvasifeudal, şi cnejii creatori de sate, de un tip mai degrabă popular. Nu ştim precis care e legătura iniţială dintre aceste două tipuri. Ştim însă că amîndouă modurile pot fi reunite şi asupra unei singure persoane, nobilul provenit din cneji putînd obţine şi deţine posesiuni de tip cnezal şi după trecerea sa în rîndul nobililor. Dar e foarte probabil că pentru asemenea posesiuni nu se emitea înainte de 1351 nici un fel de act, căci acela dat de Powsa de Szeer în 1352 este, precum am observat în altă parte, o vădită improvizaţie cu toate riscurile ei.

Aşadar, obiecţiile formale invocate în legătură cu aparentul anacronism al redării substanţei diplomei lui Bela al IV-lea cad de la sine. Să cercetăm acum şi temeiul obiecţiei principiale. Dar aici discuţia pare foarte şovăitoare. Se afirmă mai întîi (p.10) că, dacă diploma s-ar dovedi autentică, ea ar fi cea mai veche diplomă care atestă că un teritoriu regal a ajuns în posesiunea unui proprietar particular român, dar că această informaţie e cu totul izolată. Urmează o trecere în revistă a documentelor amintind de românii aşezaţi pe unele mari feude bisericeşti şi particulare în timpul lui Ladislau al IV-lea, în care e vorba de şi cele 60 de aşezări de români acordate capitlului de Alba-Iulia, şi de readucerea celorlalţi români pe moşia regală Szekes (= Secaş), şi de interpretarea etimologică a cuvîntului *telek*, amintită de noi mai sus, ajungînd la concluzia: „*Toate acestea ne arată că aşezarea românilor pe moşiile bisericeşti şi laice particulare a început în a doua jumătate a secolului al XIII-lea şi nu a cunoscut proporţii mari pînă în anul 1293, deoarece în caz contrar n-ar fi putut fi vorba de recolonizarea românilor pe teritoriul regal Scekas* (= = Secaş”).

Dar ce legătură e între problema în dezbatere, *a existenţei în secolul al XIII*-lea *a unor români dăruiţi prin diplomă regală cu posesiuni ereditare*, şi *problema gradului de răspîndire în acea vreme a românilor pe marile feude bisericeşti şi particulare*, care e o problemă în sine, ce nu poate fi discutată în mod subsidiar în legătură cu altă chestiune independentă de ea.

În sfîrşit, se subliniază că *prima informaţie*[43] asupra unor români cu posesiuni ereditare e din 1326 (diploma pentru posesiunea „Zurduky” = Strîmtura din Maramureş). Aşadar, în concluzie (p.11), „*autenticitatea diplomei de danie a lui Bela al IV*-lea *poate fi pusă la îndoială*”. Această îndoială e confirmată în ochii autorului de „*expresiile folosite în rezumatul din 1350*”. Formularea verdictului final e făcută într-o formă concesivă: „Deoarece . . . nu cunoaştem nici originalul diplomei lui Bela al IV-lea, nici cuprinsul textului ei, nici un extras autentic *din care să se poată constata falsul în mod indiscutabil*, nu putem s-o considerăm falsă, ci numai de o autenticitate suspectă” (!). Să însemne oare că doar vitregia condiţiilor care au împiedicat să poată fi cunoscut originalul,

---

[43] Faptul întîmplător că prima diplomă care ne-a parvenit e din 1326 nu înseamnă că nu au putut exista şi altele chiar anterioare. De observat că regele următor, Ludovic, dă unele confirmări pentru posesiuni ale căror diplome emanînd de la Carol Robert nu ne-au parvenit.

sau măcar cuprinsul textului, a dus la soluția de compromis, adoptată în locul unui verdict de constatare a falsului' *în mod indiscutabil* (!)?

Urmează o încercare de datare pe baza elementelor de geografie istorică în legătură cu numirile de „Tyvis" și „Gepu", localizate amîndouă în părțile Zăgujenilor. Cum aceste numiri corespund unor întărituri *de-a lungul graniței mai vechi*, ajunse mai puțin utile cu înaintarea spre est a acelei granițe a Arpadienilor, rămîne de stabilit momentul cînd au putut fi dăruite aceste puncte întărite. Ni se spune că asemenea dăruiri *au început în timpul lui Andrei al II-lea (1205—1235) și au continuat în vremea lui Bela al IV-lea, în perioada de după invazia tătarilor (1242—1270), cînd rolul defensiv al prisăcilor a fost preluat la granițe de cetățile construite din piatră.* Autorul se referă însă în primul rînd la locuri de graniță și de aceea nu se potrivește această informație cu încercarea nesigură de datare din fraza următoare: *În cazul nostru dăruirea pămînturilor Gepu și Tyvis ar putea fi pusă în legătură cu construirea cetății regale a Caransebeșului*, deși nu avem date despre această cetate decît la începutul secolului al XIV-lea"(!). Dar acest fel de a prezenta lucrurile nu ne duce la nici un fel de precizare în timp, ci, dimpotrivă ar părea să aducă încă un element de incertitudine în legătură cu diploma lui Bela al IV-lea. Nu știm nici care e justificarea acelui hiatus dintre suirea pe tron a lui Bela al IV-lea și retragerea tătarilor care rezultă din lămuririle ce ni se dau. Mai observăm că pentru Bela al IV-lea nu poate fi vorba de luarea în considerație a întregului interval 1242 (recte 1235) — 1270 căci din 1257 în Transilvania *lato sensu* se afirmă cîrmuirea lui Ștefan, ducele Transilvaniei, care, de pildă, în septembrie 1262 transcrie și confirmă un act al regelui Bela al IV-lea din 23. III. 1261, deci datele trebuie îndreptate în 1235—1257 (sau eventual 1235—1262). În sfîrșit în cursul acestor lămuriri se vorbește totodată de rolul acelor întărituri *la graniță* și pe „*drumul principal, care duce de la Timișoara la cetatea Severinului (Szörenyvár); înainte de ridicarea cetăților Mehadia, Caransebeș și a Severinului, aici se aflau cele mai importante puncte întărite, care apărau granița de-a lungul acestui drum*". Credem că în urmărirea acestei probleme trebuie ținut seama de lucrarea lui Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV—XII.*

Un amănunt nerelevat de editor e dublul nume al lui Lupchin, voievodul numit și Ioan, fiul lui Iuga. Prima oară e arătat cu amîndouă aceste nume, iar apoi cu cel de Ioan voievodul. E posibil să vedem aici un indiciu al trecerii sale la catolicism. Această trecere era condiționată în vremea respectivă de un nou botez, după cum reiese din scrisoarea de danie dată de regele Ludovic în 1366 românului Șerban de Aciua, care a primit la botezul său catolic numele de Ștefan[44]. De asemenea nu s-a căutat a se lămuri sensul ce trebuia dat calității sale de *voievod*. Faptul că el a înfățișat două porunci: una din partea regelui și cealaltă din partea ducelui Ștefan al Transilvaniei, îngăduie presupunerea că ar fi luat și el parte la campania din Italia — la care au participat și voievodul Transilvaniei, și banul nominal de Severin — și, înarmat cu una din aceste scrisori, adică a regelui, obținută poate în Italia, a solicitat o alta de la duce odată ajuns în țară. Evident, acestea nu sînt decît presupuneri.

---

[44] *Doc. Val.*, p. 189—190.

În 1370 e pomenit un „Radul woyvoda comes de Kuvesd", care într-o notă din *Documenta Valachorum* [45] e socotit a fi un castelan al acelei cetăţi regale şi care e declarat singurul voievod cunoscut din comitatul Caraş (*ibidem*). Cu apariţia în 1350 a voievodului Lwpchin-Ioan, el nu mai poate fi socotit ca o excepţie unică. Aceşti voievozi sînt întîlniţi de obicei în legătură cu cetăţile regale. Nu ştim nimic despre vreo înrudire foarte posibilă cu cnejii de Mîtnic, aflaţi în apropierea celor două localităţi „Tyvis" şi „Gepu" şi la care întîlnim de asemenea numele de Iwga. Cît priveşte întrebarea dacă această calitate de voievod a aparţinut şi ascendentului lui Lwpchin-Ioan, nu avem cum să-i aflăm răspunsul. În încheiere, trebuie bine accentuat că interesul principal al documentului stă în dovada existenţei în secolul al XIII-lea (adică, de fapt, pînă cel mai tîrziu în 1257 sau 1262, cînd actele din Transilvania sînt date de Ştefan cel tînăr) a unei posesiuni ereditare a unui român, recunoscută expres printr-o diplomă regală a lui Bela al IV-lea. Credem că îndoiala manifestată în discuţia diplomei analizate aici nu mai poate sta în picioare după cercetarea critică a argumentelor aduse în dezbatere.

Al treilea şi ultimul document inedit din tranşa I (p.12, nr. 14) şi privind secolul al XIII-lea e de o importanţă mult mai redusă. Este o adeverinţă dată de capitlul din Agria cu privire la achitarea unei sume de 15 mărci, conform unei înţelegeri încheiate între nişte nobili din comitatul Abauj şi comitatul Borsod în legătură cu unele drepturi de dotă. Această achitare s-a făcut prin predarea unei cantităţi de postav în valoare de şapte mărci şi a patru cai, dintre care trei cai cumani şi unul românesc. Urmează descrierea acestor cai. Cel românesc era bălţat şi de culoare sură, avînd un semn pe urechea stîngă. În jurul acestui fapt fără vreo mare însemnătate se aduc o serie de completări. De exemplu, se descrie aspectul unui cal mocănesc potrivit presupunerii că aşa trebuie să fi arătat calul amintit: „Calul românesc era fără îndoială scund, cu păr şi coadă bogată" etc. Urmează definiţia cuvîntului „mocănesc" după dicţionarul lui Tiktin, din care se citează o frază privind folosirea cailor mocăneşti, mai ales de către românii ce se îndeletnicesc cu păstoritul. Iar păstoritul ne duce în Balcani, căci, în legătură cu „rolul pe care l-a jucat calul în păstoritul transhumant din Bancani şi apoi în viaţa economică a românilor", cititorul se află deodată transportat în Peninsula Balcanică, despre care i se oferă o serie de informaţii culese din lucrarea lui M. Gyóni despre „transhumanţa vlahilor balcanici în evul mediu" [46]. Aici e vorba şi de tinerii din familii mai bogate, care folosesc calul la căruţă. De aici se ajunge la românii care se îndeletniceau cu cărăuşia. Urmînd acest filon, cititorul nimereşte pe urmele cronicarului Ioan Skylistes în plină dramă istorică: omorîrea în 976 a lui David, fratele viitorului ţar Samuil, „de către unii cărăuşi valahi". De la aceşti cărăuşi, pomeniţi de cronicarul bizantin, nu e decît un pas pînă la cei din diplomele sîrbeşti, ce „*numeau kielatori pe iobagii vlahi, a căror îndeletnicire era păstoritul transhumant*", termenul de „kielator" fiind identic cu latinescul „călător" cu sensul de cărăuş de bagaje cu calul . . . Dar toate acestea se menţin în Balcani, departe de documentul din 8.XII. 1269, ce părea că e în discuţie. În sfîrşit, se ajunge din nou în Transilvania, dar tocmai în 1326

[45] P. XXIII, nr. 28.
[46] Publicată în „Bizantino[illegible]

şi iarăşi în legătură cu chestiuni fără vreo contingenţă cu subiectul ce ne interesează. Este drept că e vorba şi aici de un cal, dar nu de un cal românesc, ci pur şi simplu de un reprezentant al rasei cabaline de un anumit preţ, şi anume de cinci mărci. Lucrul e înfăţişat cu oarecare solemnitate într-o frază introductivă, pe care o reproducem (p.13): *„Faptul că în viaţa economică a românilor din Transilvania calul a jucat un anumit rol este amintit pentru prima oară într-o precizare din 1326* etc". De fapt este vorba de o împăcare [47] încheiată între cnejii români de Filesd şi Garman, fostul castelan al cetăţii episcopale „Stînca Sf. Mihail", pentru uciderea unui frate al acestuia şi propria lui schilodire de către acei cneji. Aceştia s-au legat să plătească 50 de mărci împărţite la trei soroace *şi să dea un cal în valoare de 5 mărci.* Astfel stînd lucrurile nu ni se pare că e vorba aici de vreun rol deosebit al calului în viaţa economică a românilor din Transilvania, ci mai degrabă de obiceiuri cu caracter feudal răspîndite în tot evul mediu şi de o practică generală, care a lăsat şi la români urme concrete, ilustrate prin cuvîntul de gloabă, globire etc. Tot pentru că se pomeneşte probabil de cai, se mai invocă un document din 1334 [48], în care este vorba *„despre un cal procurat* (?) *de la unguri"*. Pentru a nu lăsa nici o îndoială asupra modului în care s-a petrecut acest fapt, se citează din textul original fraza lămurind că acel Dragomir cneazul a declarat că fii săi *au furat* un cal şi o iapă de la Ioan, fratele lui Gereu . . . Pricina e mai lungă, dar nu are absolut nici o contingenţă cu acel cal românesc amintit incidental în documentul din 8.XII.1269.

După aceste rătăciri zadarnice pe urmele unor cai ce nu aveau nimic a face cu caii româneşti, iată-ne în sfîrşit (p.14) iarăşi în subiect. E amintită o herghelie de cai ungureşti cu prilejul unei împărţeli făcute în 1354 (în comitatul Szabolcs) de membrii familiei Báthory, care, lăsînd de o parte herghelia românească, şi-au împărţit-o pe cea mai mare în trei părţi egale. Reţinem deci această mărturie, deocamdată izolată, asupra existenţei unei herghelii de cai româneşti, care nu trebuie să fi constituit un caz chiar atît de neobişnuit.

În rezumat, acest document inedit nu ne-a adus nici o contribuţie de seamă în privinţa realităţilor din 1296, căci digresiunile cărora le-a oferit prilejul aparţin de fapt unor teme cunoscute.

În schimb trebuie subliniat încă o dată deosebitul interes al celorlalte două documente inedite, care deschid perspective noi cercetătorilor asupra românilor secolului al XIII-lea.

Încheind această analiză a studiului care însoţeşte materialul nou din secolul al XIII-lea ce merită toată luarea-aminte, ne exprimăm speranţa că această dare la lumină a unor documente atît de sugestive va fi urmată şi de altele, care să îngăduie urmărirea condiţiilor de viaţă ale românilor din Transilvania înainte de instaurarea Angevinilor. Despre relaţiile lui Carol Robert cu românii de dincoace de munţi, care constituie o problemă cu totul deosebită şi care a fost tratată în partea a doua a studiului lui Gy. Györffy, va fi vorba într-o altă cercetare critică a noastră, ce urmează să apară. La capătul acestor rînduri am vrea să mulţumim colegului L. Demény pentru ajutorul său preţios, pe care nu l-a precupeţit ori de cîte ori am apelat la bunăvoinţa lui.

---

[47] *Doc. Val.*, p. 64 65 şi *Doc. Trans.*, XIV/2, nr. 367, p. 174–175.
[48] *Doc. Trans.*, XIV/3 [illegible] şi facsimil.

SESIUNEA GENERALĂ A ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

În zilele de 6—8 aprilie a.c. au avut loc lucrările sesiunii generale a Academiei Republicii Socialiste România. La deschiderea sesiunii au participat tovarăşii: Alexandru Bîrlădeanu, membru al Comitetului Executiv şi al Prezidiului Permanent al C.C. al P.C.R., prim-vicepreşedinte al Consiliului de Miniştri; Manea Mănescu, secretar al C.C. al P.C.R.,; Roman Moldovan, vicepreşedinte al Consiliului de Miniştri, preşedintele Consiliului Naţional al Cercetării Ştiinţifice; Ştefan Bălan, ministrul învăţămîntului. Cuvîntul de deschidere a fost rostit de acad. Ilie Murgulescu.

Darea de seamă asupra activităţii Academiei pe 1965 a fost prezentată de acad. D. Dumitrescu. Planul de cercetare, s-a arătat în darea de seamă, a cuprins un număr de 647 de probleme cu 2 135 teme. Obiectivele planificate au fost realizate în proporţie de 98 %. Dintre realizările mai importante obţinute în 1965 în domeniul ştiinţelor istorice, s-au menţionat: îndeplinirea unui bogat plan de săpături arheologice, redactarea unor monografii, apariţia de lucrări, ca: *Inscripţii medievale din Bucureşti*, primul volum din colecţia *Documenta Romaniae Historica*, vol. III al seriei *Nouvelles études d'histoire*, colecţia *Bibliotheca Historica Romaniae*. Rezultatele cercetărilor au fost valorificate prin publicaţii în ţară şi în străinătate, prin comunicări în cadrul unor manifestări interne sau internaţionale. Cea mai importantă manifestare internaţională la care au participat istoricii români în 1965 a fost al XII-lea Congres internaţional de ştiinţe istorice de la Viena.

Printre măsurile cu caracter organizatoric luate de conducerea Academiei pentru dezvoltarea reţelei de cercetare se înscrie înfiinţarea Centrului de istorie, filologie şi etnografie de la Craiova şi transformarea Secţiei de istorie de la Tg.-Mureş în Centru de istorie, filologie şi istorie a artei. O atenţie deosebită s-a acordat recrutării, promovării şi specializării cadrelor. S-a intensificat acţiunea de îndrumare a cercetării ştiinţifice.

Planul de activitate pe 1966 a fost apoi prezentat de acad. Ilie Murgulescu. Planul s-a elaborat avîndu-se în vedere „indicaţiile Congresului al IX-lea al partidului privind dezvoltarea ştiinţei şi după expunerea tovarăşului Nicolae Ceauşescu, secretar general al C.C. al P.C.R., cu privire la îmbunătăţirea organizării şi îndrumării cercetării ştiinţifice". El urmează „o orientare mai fermă către probleme esenţiale ale dezvoltării economiei naţionale, sănătăţii şi culturii", precum şi ridicarea muncii ideologice la un nivel mai înalt.

Planul de cercetare pe 1966 cuprinde 721 de probleme cu 2 372 de teme: planul Secţiei de ştiinţe istorice însumează 66 de probleme cu 224 de teme. În ansamblu, planul Secţiei de ştiinţe istorice prevede „continuarea cercetărilor arheologice pentru cunoaşterea istoriei străvechi şi vechi a patriei noastre, valorificarea materialului arheologic, epigrafic şi numismatic,

„STUDII", tomul 19. nr. 4 p. 783—791, 1966.

publicarea critică a izvoarelor interne și externe, adîncirea cercetărilor privind cunoașterea evului mediu românesc, monografii în probleme centrale ale istoriei noastre, teme din istoria mișcării muncitorești și istoria contemporană, precum și amplificarea cercetărilor de istorie universală". Cele mai multe dintre temele noi răspund „unor sarcini actuale ale istoriografiei românești" și „necesității de a se aborda unele probleme insuficient cercetate sau necercetate în trecut".

Valorificarea cercetărilor se va realiza prin : aplicarea rezultatelor științifice în producție ; publicarea rezultatelor în lucrări de specialitate ; comunicări la manifestări științifice interne și internaționale. Delegații de specialiști din cadrul Academiei vor participa cu comunicări la o serie de manifestări științifice internaționale, ca : al VII-lea Congres de științe pre- și protoistorice ; Congresul de studii bizantine ; Congresul de studii balcanice și sud-est europene. În încheierea expunerii prezentate de acad. Ilie Murgulescu se exprimă convingerea că „oamenii de știință de toate generațiile din Academia Republicii Socialiste România vor răspunde cu cinste încrederii pe care partidul le-o acordă, dobîndind în acest an noi succese în activitatea științifică închinată înfloririi României socialiste și ridicării continue a nivelului de trai material și spiritual la poporului nostru".

În cadrul discuțiilor pe marginea celor două documente au luat cuvîntul acad. C. Daicoviciu, președintele Secției de științe istorice și dr. C. S. Nicolăescu-Plopșor, membru corespondent al Academiei. Acad. C. Daicoviciu, reamintind sarcinile care revin istoricilor în lumina documentelor Congresului al IX-lea al P.C.R., a vorbit despre rolul științei istorice în societatea socialistă. Analizînd activitatea pe frontul istoriei, vorbitorul a arătat că sînt încă unele slăbiciuni pe linie organizatorică și în domeniul creației, unde se constată o apreciere unilaterală a cantității în dauna calității. Președintele Secției de științe istorice a atras atenția apoi asupra necesității specializării în străinătate a cercetătorilor mai tineri. În continuare, d-sa a arătat unele sarcini imediate ale istoricilor : reeditarea volumelor I—IV ale *Istoriei României* ; editarea unei istorii a României și a poporului român pentru străinătate ; elaborarea de monografii, cataloage, albume, ghiduri etc. ; colaborarea la lucrări colective sau reviste în străinătate ; participarea masivă și cu temeinică pregătire la conferințe, congrese, colocvii și simpozioane internaționale ; explorarea arhivelor străine în chip organizat ; reluarea săpăturilor arheologice într-un ritm și pe o scară mai largă, cu mijloace moderne de investigație. În continuare, acad. Daicoviciu a cerut întărirea unităților din provincie. „Vom depune cu toții, printr-o muncă colectivă, tovărășească și frățească, toți istoricii din România socialistă — a încheiat acad. Daicoviciu —, toate eforturile și întreaga noastră pricepere pentru a da științei istorice marxiste românești întreaga ei splendoare, continuînd tradițiile progresiste ale înaintașilor noștri străluciți, istoriei patriei noastre și poporului nostru întreaga strălucire de care este vrednică".

C. S. Nicolăescu-Plopșor, directorul Centrului de istorie, filologie și etnografie de la Craiova, a vorbit despre sarcinile Centrului. Folosind metoda cercetărilor complexe, se va studia contribuția regiunii la formarea, dezvoltarea și desăvîrșirea procesului național românesc.

Cu prilejul lucrărilor adunării generale s-au ales organele de conducere ale Academiei. Acad. Miron Nicolescu a fost ales președintele Academiei ; președinte al Secției de științe istorice a fost reales acad. C. Daicoviciu.

În ziua de 8 aprilie a.c. s-au decernat premiile Academiei pe 1964. Au primit premiul „N. Bălcescu"; *Istoria pescuitului și piscicultorii în România* de prof. C. C. Giurescu și *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova* de prof. P. P. Panaitescu. Premiul „Șt. Gheorghiu" a fost acordat volumului *Presa muncitorească și socialistă din România* de I. Popescu-Puțuri, N. Goldberger, A. Deac, I. Felea.

La încheierea lucrărilor, adunarea generală a adresat Comitetului Central al Partidului Comunist Român și tovarășului Nicolae Ceaușescu, secretar general al Partidului Comunist

Român o telegramă în care exprimă „recunoştinţa şi entuziasta adeziune faţă de programul de măsuri trasat de partid în scopul înfloririi ştiinţei româneşti". „În preajma aniversării a 45 de ani de luptă şi de creaţie istorică a Partidului Comunist Român — se spune în această telegramă — oamenii de ştiinţă şi cercetătorii din Academie se angajează să-şi intensifice eforturile pentru a aplica în viaţă directivele partidului în vederea sporirii patrimoniului ştiinţific naţional şi a ridicării pe o treaptă superioară a contribuţiei ştiinţei la edificarea României socialiste".

P. Oprescu

BIBLIOTECA MARELUI UMANIST ROMÂN CONSTANTIN CANTACUZINO STOLNICUL

(1640—1716). Expoziţie comemorativă. Iunie 1966

Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România a folosit prilejul comemorării a 250 de ani de la tragica decapitare a stolnicului Constantin Cantacuzino (7 iunie 1716) de către turci, pentru a organiza o expoziţie retrospectivă cu cele mai reprezentative cărţi şi manuscrise din biblioteca marelui cărturar român. Expoziţia a fost deschisă la 7 iunie a.c. şi a stat la îndemîna vizitatorilor toată luna iunie în trei mari săli ale somptuosului Muzeu de artă feudală ,,Dim. Minovici" al Academiei Republicii Socialiste România.

Faptul constituie un eveniment de o deosebită importanţă pe linia amintirii vechilor tradiţii de cultură şi ştiinţă ale poporului român. Importanţa comemorării creşte însă şi din cauza noilor împrejurări, care fac mai valoroasă azi biblioteca de acum 300 de ani a stolnicului, aşezată, pentru a fi mai ferită de primejdii, în complexul de clădiri ale mănăstirii Mărgineni, sub munte. În 1964 s-a descoperit în Arhivele statului Bucureşti un *Catalog de cărţile ce s-au aflat la sf. mănăstire Mărgineni* (dos. 95/1838, M-rea Mărgineni, f. 4. r. —9 v.). Mergîndu-se pe urmele acestui catalog alcătuit în 1838, comparat cu fişele Bibliotecii Academiei, s-a ajuns la reconstituirea bibliotecii stolnicului care conţinea circa 500 de cărţi şi manuscrise. Expoziţia pune în lumină numai o mică parte (68 de exponate) din ceea ce s-a identificat pînă acum ca aparţinînd stolnicului. În 1681 tocmai se terminase, cu banii stolnicului, reparaţiile mănăstirii, ctitoria tatălui său, „bătrînul" — cum i se zicea mai mult pentru înţelepciunea lui decît pentru vîrstă —, postelnicul Constantin Cantacuzino. „Bătrînul" puse temelia bibliotecii cu cărţi şi manuscrise aduse din părţile Levantului, dar şi cu altele primite în dar de la mari oameni de ştiinţă ai epocii ; de pildă privim într-o vitrină a expoziţiei cartea lui Lucas Osiander, *Tratat despre controversele dintre catolici şi calvini* (Württemberg, 1614), care poartă pe ea autograful omagial închinat postelnicului, „magnifico", din partea lui Martin Albrich, profesor de filozofie la Colegiul iezuit din Braşov, rectorul colegiului.

Al doilea fond al bibliotecii cantacuzineşti, şi cel mai de seamă, îl constituie cărţile numeroase cumpărate de însuşi stolnicul, în timpul celor trei ani de studiu la Padova (1667—1669) şi în anii următori, prin comenzi repetate. Iată, de exemplu, în altă vitrină, ms. Academiei nr. 1 498, care cuprinde, printre alte opere, şi lista autografă a stolnicului despre cărţile italiene cumpărate în primele zile ale sosirii lui la Padova : „1667, iulie 1". În continuare, stolnicul scrie că va trece în listă orice carte va cumpăra ,,pînă într-una, măcar cea mai mică", dar printre cărţile identificate pînă acum s-a mai găsit o altă listă de opere literar-beletristice, scrisă de mîna stolnicului, pe volumul lui Francescus Toletus, *Comentarii despre Logica lui Aristotel* (Veneţia, 1587).

Al treilea fond de cărți pe care-l dezvăluie expoziția, prin modul ei științific de organizare, îl formează cărțile aduse stolnicului de ostașii români care au luptat la Camenița (1672) și la Viena (1683). Asemenea „jafuri" de biblioteci erau obișnuite în evul mediu și ele explică de ce găsim prezente într-o bibliotecă materiale scrise în centre foarte îndepărtate de acea bibliotecă. În vitrina manuscriselor citim pe un vechi manuscris latin, datat din 1370 (este o lucrare a lui Gulielmus Duranti, *Rationale divinorum officiorum*), însemnarea stolnicului : „Ceastă carte veche și grea este adusă de oștănii noștri ce au oștit cu turcii la Beciu, deci acolo luată, mergînd la anul de la spăsenia lumii 1683, mesița mai, cînd creștinătatea au bătut toată puterea turcească și i-au gonit cu mare rușine d-acolo, luîndu-le și toată avuția și armele...".

Constantin Cantacuzino stolnicul a fost în relații strînse cu numeroase personalități contemporane, care i-au oferit, cu dedicații omagiale, alte numeroase cărți valoroase. Sînt înșiruite în vitrine cărți deschise la paginile cu dedicații, de la Gheorghe Brancovici, cronicarul sîrb, Sava Brancovici, mitropolitul Ardealului, Iacob Pylarino, medicul italian al curții domnești în vremea lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu, solul englez Edmund Chsthull ș.a.

De o rară valoare pentru metoda științifică de lucru a stolnicului este vitrina cu publicații periodice, enciclopedii și alte instrumente de informare și de documentare. Ele demonstrează scrupulozitatea informării științifice la zi a stolnicului. Totodată, ele confirmă în persoana stolnicului pe primul român care a introdus în țară și a folosit asemenea publicații în lucrările sale științifice. Revistele, ziarele, enciclopediile expuse sînt : *Il corriere ordinario*, periodic săptămînal scos la Viena (1688—1703) ; *La galleria di Minerva*, publicație cu caracter informativ bibliografic, care apărea la Veneția (1696—1716). Pentru evenimente politice curente, stolnicul avea în biblioteca sa ziarul italian *Foglio*, imprimat în Fuligro (pentru anii 1701—1703) ș.a.

Direcția Bibliotecii Academiei, pentru a face cît mai eficientă științific vizitarea expoziției, a imprimat și un catalog util, de orientare (43 p.).

Chiar din ziua deschiderii expoziției, un public numeros a arătat interes deosebit pentru încercarea reușită de a se vivifica, măcar parțial, biblioteca de mare valoare științifică a umanistului român Constantin Cantacuzino stolnicul. Acad. Andrei Oțetea, directorul Institutului de istorie „N. Iorga" al Academiei Republicii Socialiste România, a expus într-o conferință documentată direcțiile politice și științifice ale activității stolnicului, așa cum reies ele din biblioteca învățatului sfetnic și scriitor, al cărui cap a căzut în 1716 pentru că gîndise prea mult pentru patria lui iubită, pe care a dorit-o liberă.

Dan Simonescu

DEUTSCHES INSTITUT FÜR ZEITGESCHICHTE ȘI ACTIVITATEA SA

Deutsches Institut für Zeitgeschichte (D.I.Z.) — Institutul german de istorie contemporană — din Berlin a organizat în zilele de 1—3 martie 1966, cu prilejul aniversării a 20 de ani de la înființarea sa, un colocviu cu tema *Problema germană și viitorul Europei*. La lucrările colocviului, desfășurat în frumoasa clădire a Casei învățătorului din Alexanderplatz, au participat, la invitația D.I.Z., specialiști dintr-o serie de țări socialiste europene, printre care Bulgaria, Cehoslovacia, Iugoslavia, Polonia, România, Uniunea Sovietică, Ungaria. Referatul principal, susținut de prof. dr. Ștefan Doernberg, ca și coreferatele prezentate de colaboratorii săi, au ridicat probleme interesante, actuale, referitoare la dezvoltarea Republicii Democrate Germane ca stat socialist, la politica sa externă. Folosind o bogată documentare, referatele

au scos în evidență aportul adus de Republica Democrată Germană în chestiunea apărării păcii, a dezarmării, a strîngerii legăturilor de colaborare cu celelalte state socialiste, a normalizării relațiilor dintre cele două state germane. Intervențiile pe marginea referatului principal și a coreferatelor au subliniat importanța dezvoltării relațiilor între state cu sisteme social-politice diferite, apreciind rolul Republicii Democrate Germane de factor activ în lupta pentru salvgardarea păcii în Europa și în lume. Menționăm interesantele intervenții ale acad. Hvostov (U.R.S.S.), prof. Melnikov (U.R.S.S.), prof. Recsai (Ungaria), prof. Dalec și prof. Kral (Cehoslovacia). Intervenția prezentată de delegația română a fost apreciată. Colocviul a luat sfîrșit printr-o ședință festivă, la care au participat conducători de partid și de stat ai R.D.G. Profesorul Șt. Doernberg a mulțumit participanților pentru contribuția lor la lucrările colocviului.

Prilej de schimb de opinii, de cunoaștere reciprocă a preocupărilor științifice, a obiectivelor principale ale muncii, manifestarea organizată de D.I.Z. ne-a oferit posibilitatea de a ne informa asupra bogatei și multilateralei activități desfășurate de cei aproape 200 de colaboratori ai acestui institut.

Înființată la 1 martie 1946 cu numele de Zentralstelle für Zeitgeschichte, devenită în 1947 Institut für Zeitgeschichte, iar în 1949 Deutsches Institut für Zeitgeschichte, instituția și-a amplificat necontenit activitatea. Profilat pe problematica istoriei Republicii Democrate Germane, D.I.Z. a îmbrățișat însă, în diferitele aspecte ale muncii sale, multiple laturi de cercetare, oferind astăzi specialiștilor în istoria contemporană, prin arhiva, biblioteca și publicațiile sale, un cîmp larg de studiu.

Activitatea desfășurată în cadrul institutului are trei laturi importante : strîngerea, selecționarea și colecționarea în fonduri de arhivă a unui mare număr de ziare și reviste apărute în toată lumea, editarea unor periodice de specialitate bilunare, lunare și săptămînale, cercetarea științifică a problemelor majore ale contemporaneității. Un asemenea vast program de lucru este realizabil printr-o sistematică și minuțioasă organizare a muncii, un efort susținut din partea tuturor colaboratorilor institutului, o cercetare neobosită a celor mai diferite surse de informație.

În institut sînt cercetate și selecționate cu regularitate 177 de ziare și 197 de reviste în limba germană și limbi străine. Valorificarea acestora se face în primul rînd prin colecționarea tăieturilor în fonduri de arhivă, ordonate după sistemul zecimal. Arhiva D.I.Z. cuprinde azi aproape 5 000 000 de tăieturi din ziare și reviste. Un aspect deosebit de interesant al colecției îl constituie pentru cercetători bogatele fonduri de biografii ale personalităților politice din toate țările din perioada istorică dintre cele două războaie mondiale și după al doilea război mondial. Aceste biografii, abundente prin datele asupra persoanei și activității sale, asupra epocii, reprezintă o sursă de informație istorică cu totul originală și în parte inedită, de un real folos cercetărilor istorice.

Demnă de remarcat este și biblioteca institutului, care are în prezent circa 60 000 de volume, privind istoria contemporană și problemele actuale, în limba germană și limbi străine[1].

Așa cum aminteam mai sus, una dintre preocupările principale și permanente a D.I.Z. este editarea buletinelor periodice. Deja cu tradiție, avînd un trecut de 17 ani, cunoscuta revistă „Dokumentation der Zeit" se bucură de aprecierea unanimă a specialiștilor și a numeroase cercuri de cititori. Tematica vastă, subiectele variate pe care le abordează în coloanele sale asigură revistei interesul crescînd al cititorilor. Revistei bilunare „Dokumentation der Zeit" i s-au adăugat de curînd alte două reviste cu caracter enciclopedic : „Was war wann ?" și „Die Welt".

---

[1] Vezi pentru aceste date și articolele *Der Zeit auf der Spur* de dr. Werner Rosenberg, în „Berliner Zeitung", nr. 60, 1 März 1966, și *20 Jahre Deutsches Institut für Zeitgeschichte*, de Gerhard Arnold, în „Dokumentation der Zeit", Heft 350, XVIII. Jahrgang 1966, 2. Januarheft.

Activitatea de cercetare ştiinţifică a institutului, dezvoltată în special din 1963, s-a concentrat asupra problemelor politicii internaţionale şi a politicii interne şi externe a Republicii Democrate Germane şi a Republicii Federale Germane. Folosind o documentaţie vastă, lucrările apărute sub îngrijirea institutului — volumele de documente şi lucrările de interpretare — au contribuit la lărgirea sferei de cunoaştere a realizărilor primului stat socialist german, a politicii sale interne şi externe. Cele 11 volume ale colecţiei *Dokumente zur Aussenpolitik der Regierung der DDR*, Verlag Rütten & Löning und Staatsverlag, 1955—1965, *Dokumente zur Deutschlandpolitik der Sowjetunion*, Verlag Rütten & Löning, 2 volume 1957, 1963, *Polen, Deutschland und die Oder-Neisse-Grenze*, Verlag Rütten & Löning, 1959, *Geschichtliche Zeittafel der DDR von 1949—1959*, Kongress Verlag, 1959, sînt numai cîteva dintre lucrările elaborate în ultimii ani în institut. Cu un explicabil interes sînt aşteptate de specialişti şi de publicul larg noile volume pregătite de institut, dintre care am menţiona *Zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*, *Kurzer Abriss der Geschichte West-Deutschlands* şi altele.

De un real folos activităţii institutului este colaborarea sa cu specialiştii din alte ţări, concretizată atît în schimburi curente de opinii, cît şi în manifestările ştiinţifice cu caracter mai larg, la care participă istorici din străinătate. În ultimii ani, D.I.Z. a organizat colocvii internaţionale cu temele : „Die multilateralen Atomstreitkräfte der NATO bedrohen die europäische Sicherheit" (Berlin, octombrie 1965), „Befreiung und Neubeginn — der 8. Mai 1945" (Berlin, aprilie 1965), „Das Potsdamer Abkommen und das Problem der europäischen Sicherheit" (Potsdam-Cäcilienhof, iunie 1965).

V. Cheresteşiu şi *V. Moisuc*

AL DOILEA CONGRES INTERNAŢIONAL DE STUDII CRETANE

Prin civilizaţia ei străveche, Creta a exercitat timp de aproape trei milenii influenţe pozitive asupra popoarelor din bazinul Mării Mediterane. Cercetările arheologice, istorice şi lingvistice efectuate în ultimele decenii cu privire la civilizaţia cretană pun într-o lumină nouă însemnătatea Cretei ca obiect de istorie universală. Interesul manifestat de numeroşi savanţi faţă de civilizaţia cretană veche şi medievală a îndemnat pe oamenii de ştiinţă din Grecia să organizeze în septembrie 1961 la Heraclion, în Creta, primul Congres internaţional de studii cretane. Succesul ştiinţific al primului congres a determinat apoi ţinerea unui *al doilea Congres internaţional de studii cretane*, care a avut loc în zilele de 12—18 aprilie 1966 în oraşul Canea din Creta, fiind organizat de către *Asociaţia literară „Chrysostomos"* din acest oraş. Ca şi primul, acest al doilea congres a fost prezidat de bizantinistul Nicolae Tomadakis, profesor la Universitatea din Atena.

Au participat la acest congres peste 100 de oameni de ştiinţă — arheologi, istorici, lingvişti, folclorişti, jurişti, economişti — din 20 de ţări, alături de cei peste 150 de reprezentanţi ai ştiinţei greceşti. Au fost prezentate în şedinţele congresului 120 de comunicări, dintre care 54 ale delegaţilor străini. Comunicările au avut în general ca obiect cercetările proprii ale participanţilor cu privire la începuturile şi la dezvoltarea culturii cretane ca formă originală a culturii universale, precum şi expuneri de date noi referitoare la istoria medie, modernă şi contemporană a Cretei, cu relevarea rolului acesteia în istoria universală, dată fiind dezvoltarea ei proprie în cursul veacurilor.

Lucrările congresului s-au desfăşurat în trei secţii.

În *Secția arheologică* au fost prezentate și dezbătute comunicările privitoare la preistoria și la prima epocă greacă a Cretei. Au fost învederate noile rezultate ale cercetătorilor referitoare la epoca neolitică (5 000—3 000 î.e.n.), civilizația minoică (3 000—1 150 î.e.n.), epoca greacă (1150—72 î.e.n.) și epoca romană. S-au relevat noile descoperiri de inscripții, ceramică și monede cretane. Au reținut atenția participanților mai cu seamă comunicările prezentate de : profesorul suedez Paul Aström (*Date noi privitoare la cronologia minoică*), profesorul Vladimir Gheorghiev de la Universitatea din Sofia (*Așezarea grecilor în Creta în epoca minoică*), profesorul vest-german Ernest Grumach de la Universitatea din Berlin (*Discurile de la Phaistos*) și academicianul grec Spiridon Marinatos (*Distrugerea civilizațiilor egeene prin catastrofe vulcanice*).

În *Secția medievală* au fost prezentate comunicări privitoare la perioada bizantină a Cretei începînd din anul 395, cucerirea arabă și restaurarea bizantină, dominația venețiană (1204—1669) și ocupația turcă (1669—1898). Au fost relevate noi știri istorice din arhivele grecești și străine cu privire la Creta, precum și activitatea unor cărturari cretani în țările din Occident și din Sud-estul Europei. Au reținut atenția participanților cu deosebire comunicările prezentate de profesorul Freddy Thiriet de la Universitatea din Strasbourg (*Situația Cretei la începutul secolului al XV-lea*), bizantinistul Denos Geanakoplos, profesor la Universitatea din Illinois (*Despre umanistul cretan Maxim Margounios. 1549—1602*) și profesorul M. Manousakas de la Universitatea din Salonic (*Arhivele Dukas din Creta*).

În *Secția neoelenică* au fost prezentate comunicări referitoare la epoca modernă și contemporană din istoria Cretei. Numeroase au fost îndeosebi comunicările privitoare la „Răscoala cretană din 1866—1869", organizatorii congresului înțelegînd să aniverseze cu acest prilej centenarul marii mișcări populare din Creta împotriva dominației otomane. Folclorul, literatura și arhivele cretane au format obiectul unor importante expuneri. Mai mulți delegați străini au învederat ecoul luptelor cretane pentru independență în presa și literatura din țările lor. Interesante prin conținutul lor au fost expunerile prezentate de : profesorul André Mirambel de la Universitatea din Paris (*Publicul francez și Creta în operele contemporane*) și profesorul N. Tomadakis de la Universitatea din Atena (*Istoriografia cretană*).

Știința românească a fost reprezentată la acest congres printr-o delegație a Academiei Republicii Socialiste România, formată din : profesor D. Pippidi, membru corespondent al Academiei Republicii Socialiste România ; conferențiar Eugen Stănescu, șef de secție la Institutul de studii sud-est europene ; Gheorghe Cronț, șef de sector la Institutul de istorie „N. Iorga" ; Nestor Camariano, cercetător principal la același institut ; Vladimir Diculescu, cercetător principal la Institutul de studii sud-est europene.

Ca reprezentant al Asociației internaționale de studii sud-est europene cu sediul în București, a participat Virgil Cândea, directorul Secretariatului acestei Asociații. Menționăm de asemenea că între invitații din țara noastră au figurat în scriptele congresului și următorii oameni de știință : acad. Emil Condurachi, profesor Alexandru Elian, șef de secție la Institutul „N. Iorga", Adrian Fochi și Petre Năsturel, membri ai Institutului de studii sud-est europene.

Profesorul D. Pippidi, conducătorul delegației române, a rostit în limba franceză la ședința de deschidere a congresului cuvîntul de salut al acestei delegații și a participat la discutarea comunicărilor prezentate în Secția arheologică. Eugen Stănescu a prezentat la Secția medievală, în ședința din 16 aprilie, comunicarea în limba franceză *Creta în istoriografia medievală românească*. Profesorul francez Freddy Thiriet, conducătorul acestei ședințe, a apreciat elogios comunicarea delegatului român.

În ședința plenară ținută la 14 aprilie în localitatea Kastelli-Kisamou, Gheorghe Cronț a prezentat în limba greacă literară comunicarea *Cretanul Meletios Syrigos în Moldova în prima jumătate a secolului al XVII-lea*. Președintele Congresului, profesorul N. Tomadakis,

a apreciat conținutul nou al acestei comunicări și a relevat cu acest prilej aportul pozitiv al istoriografiei române, subliniind îndeosebi valoarea contribuțiilor lui N. Iorga și D. Russo în domeniul cercetărilor neoelenice. În ședințele Secției medievale din 13 și 16 aprilie, delegatul român a prezentat observații destinate să completeze cu unele referințe istorice românești comunicarea lui G. Papadimitriu despre Cronica lui Manasis și comunicarea lui L. Vranoussis despre Matei al Mirelor.

Vladimir Diculescu a prezentat în limba franceză la Secția neoelenică, în ziua de 16 aprilie, comunicarea *Poziția unor cercuri politice românești față de răscoala cretană din 1866—1869*. Conducătorul ședinței, profesorul Apostol Daskalakis, a exprimat mulțumiri pentru contribuția delegatului român la cunoașterea atitudinii favorabile a guvernului român față de lupta de eliberare dusă de poporul cretan. În aceeași ședință, Nestor Camariano a prezentat în limba greacă populară comunicarea *Ecoul răscoalei cretane din 1866—1869 în presa românească*, învederînd ajutorul concret acordat de poporul român răsculaților. Același conducător al ședinței a exprimat aprecieri elogioase pentru conținutul acestei comunicări. În aceeași ședință, Virgil Cândea a prezentat în limba franceză comunicarea *O imagine românească a Cretei*. Și această comunicare a fost primită cu mult interes de către congresiști, conducătorul ședinței exprimînd mulțumiri delegatului român.

În programul congresului au figurat vizite și excursii edificatoare în diferite regiuni ale Cretei. Am avut astfel prilejul să vizităm sate și orașe cretane, să cunoaștem muzeele de arheologie din Caneea și Heraclion și mai ales vestitele vestigii ale civilizației minoice de la Cnossos. Peste tot congresiștii s-au bucurat de primirea atentă a locuitorilor și autorităților locale.

În timpul lucrărilor congresului și al celorlalte manifestări organizate în Creta, precum și cu prilejul vizitelor la unele instituții și la unii oameni de știință din Atena, delegații români au făcut noi legături științifice sau au consolidat relațiile lor mai vechi cu învățații din Grecia și din alte țări.

Congresul a fost și un prilej pentru schimbul de publicații între membrii delegației române și unii participanți. Oamenilor de știință români li s-au solicitat colaborări la diferite publicații de prestigiu. Este de relevat faptul că „Revue des Etudes Sud-Est européennes" se bucură de o asemenea circulație internațională, încît și cu acest prilej numeroși specialiști străini s-au oferit să colaboreze la această revistă.

Și acest congres dovedește că oamenii de știință de pretutindeni pot găsi în temele istoriei universale nu numai stimulente pentru cercetările lor privitoare la fondul comun al culturii umane, ci și îndemnuri proprii pentru a promova în țările lor spiritul de colaborare internațională și de bună înțelegere între popoare.

Gh. Cronț

CRONICĂ

La sfîrșitul lunii martie 1966, prof. univ. D. Berciu, decanul Facultății de istorie a Universității din București, s-a înapoiat din Belgia, unde a ținut o serie de conferințe ca invitat al universităților din Bruxelles și Liège despre cele mai noi rezultate obținute în România în domeniul arheologiei preistorice.

Cu acest prilej, conferențiarului i-a fost înmînată Medalia Universității din Liège, iar textele expunerilor sale au fost reținute spre publicare în revistele de specialitate.

Cercetînd o seamă de acte din secolul trecut, specialiștii de la Arhivele statului din Tg.-Mureș au descoperit în martie a.c. 15 documente inedite legate de viața cărturarului arde-

lean Gh. Şincai. Ele pun în lumină date interesante şi necunoscute pînă în prezent din ultima parte a vieţii marelui cărturar, îndeosebi în ce priveşte condiţiile în care a scris vestitul său *Hronic*.

În zilele de 28, 29 şi 30 martie 1966 a avut loc sesiunea anuală a Institutului de filozofie al Academiei. La această sesiune au ţinut comunicări academicieni, membri corespondenţi ai Academiei, cadre didactice din învăţămîntul superior şi cercetători ştiinţifici atît din Institutul de filozofie, cît şi invitaţi din afara institutului.

Pe lîngă abordarea unor probleme de mare actualitate privind diferitele aspecte ale procesului de desăvîrşire a construcţiei socialiste în ţara noastră, sesiunea a dezbătut probleme legate de metodologia ştiinţelor sociale.

Comunicările au fost urmate de dezbateri. După încheierea discuţiilor a avut loc constituirea „Asociaţiei filozofilor din Republica Socialistă România".

La 20 mai 1966 a avut loc în sala de şedinţe a Institutului de istorie „N. Iorga" al Academiei conferinţa prof. univ. Marcel Emerit, *Metodele istoriei cantitative în Franţa*. Au participat cadre didactice, cercetători ai institutului.

11 — c. 3671

R E C E N Z I I

*** * * *Istoria oraşului Bucureşti*, vol. I, Muzeul de istorie a oraşului Bucureşti,**

Bucureşti, 1965, 483 p.

Lucrarea *Istoria oraşului Bucureşti* (vol. I), apărută în 1965 sub egida Muzeului oraşului Bucureşti (redactor responsabil Fl. Georgescu), reprezintă prima sinteză de proporţie, scrisă de pe poziţiile marxist-leniniste, consacrată trecutului istoric al capitalei României. Lucrarea, rodul unei îndelungate activităţi de cercetare, are o bază documentară solidă (materiale arheologice, inscripţii, documente de arhivă etc.), folosind totodată şi ultimele rezultate ale cercetării istorice româneşti. Este meritul autorilor de a fi reuşit în urma unei atente analize a materialului documentar să prezinte în mod ştiinţific problemele majore ale dezvoltării istorice a oraşului Bucureşti în cadrul general al istoriei României.

Volumul începe cu o foarte necesară caracterizare geografică-istorică a teritoriului oraşului Bucureşti (autor V. Mihăilescu), în măsură să ajute la înţelegerea multor fenomene social-economice manifestate în cadrul aşezărilor din regiunea în care avea să apară oraşul de pe Dîmboviţa; în ansamblul său, factorul geografic a favorizat apariţia oraşului şi, alături de condiţiile social-economice, politice şi militare, a concurat la dezvoltarea Bucureştilor.

Istoria societăţii omeneşti de pe teritoriul Bucureştilor înainte de formarea oraşului (autori V. Leahu, M. Constantiniu, Gh. Cazimir, P. Panait) prezintă toate formele de vieţuire omenească, din cele mai vechi timpuri şi pînă în pragul epocii feudalismului dezvoltat, oglindite în săpăturile arheologice efectuate pe teritoriul oraşului în decursul mai multor ani de zile. Prezenţa omului paleolitic pe teritoriul menţionat este documentată de descoperirea unor aşchii de cremene, nuclee, vîrfuri şi răzuitor de silex la Pantelimon, Fundeni, str. Ziduri între vii, Herăstrău, Bucureştii Noi, Măgurele, avînd o vechime de aproximativ 150 000 de ani.

Din epoca neolitică se cunosc aşezările de la Dudeşti, Cernica, Căldăraru, Roşu, Militari, Bragadiru, Domneşti, în cadrul cărora au fost descoperite diferite unelte de muncă (cuţite şi răzuitoare de silex, topoaraşe din rocă vulcanică, unele cu gaură de înmănuşare, ciocane şi dălţi din piatră lustruită, săpăligi din corn sau din os de animal, cîrlige de undiţă, împungătoare, toate prelucrate local din materie primă adusă uneori de la mari depărtări). Prezenţa lor indică o societate omenească stabilă, care trecuse de la forma de simplă culegere a produselor naturale la o economie productivă. Descoperirea unor rîşniţe de piatră pentru măcinatul grînelor atestă cultivarea primitivă a plantelor, iar descoperirea oaselor de animale domestice şi a celor de peşte indică creşterea vitelor şi pescuitul ca ocupaţii ale oamenilor din acea vreme, alături de agricultură şi practicarea unor meş-

teșuguri casnice, cum sînt olăritul și țesutul, de pildă.

Epoca bronzului (p. 30—37) este reprezentată printr-o serie de așezări situate pe terasele bucureștene ale Dîmboviței și Colentinei, ale Sabarului și Ciorogîrlei. Descoperirile de la Străulești, Bucureștii Noi, Băneasa, Tei-Pipera, Fundeni, Pantelimon, Cățelu Nou, Giulești, Ciurel, Mihai Vodă, Radu Vodă etc. scot în evidență afluența extensivă a așezărilor omenești din această vreme. Pe lîngă uneltele de producție, folosite și în epoca anterioară, din silex, piatră și os, apar acum unelte și obiecte din bronz, realizate cu ajutorul tiparelor de lut. Într-o locuință de pe malul lacului Tei și într-unul din bordeiele de la Cățelu Nou s-au descoperit seceri de bronz, a căror prezență, alături de săpăligi de corn, constituie mărturia practicării agriculturii.

Epoca fierului (p. 37—52), sub cele două epoci : Hallstatt și Latène, a survenit ca urmare a dezvoltării interne a grupurilor omenești autohtone, la care s-au adăugat unele influențe venite din zona mediteraneană.

Cele mai numeroase și importante descoperiri de pe teritoriul Bucureștilor se referă la a doua epocă a fierului, care corespunde maturizării culturii materiale a geto-dacilor. Cercetările întreprinse pe actuala rază a capitalei Republicii Socialiste România au scos la iveală interesante mărturii ale civilizației geto-dace. În așezarea dacică de la Cățelu Nou și în alte puncte, vestigiile arheologice descoperite atestă ca preocupări principale ale locuitorilor agricultura și creșterea vitelor, alături de pescuit, cultura viței de vie etc. Cercetările arheologice au pus în valoare și diferite meșteșuguri, cu care se îndeletniceau unii dintre locuitorii așezărilor dacice de pe teritoriul orașului București, ca, de pildă : olăria, prelucrarea metalelor, mai cu seamă a argintului. Tezaurele monetare scoase la iveală (Cățelu, Vîrteju etc.) demonstrează relațiile de schimb destul de întinse și bogate ale geto-dacilor, în special cu lumea romană. Privită în contextul general, civilizația geto-dacă din cîmpia munteană cunoaște maximum de înflorire din secolul I î.e.n., pe timpul lui Burebista.

Istoria teritoriului bucureștean în cursul mileniului I e.n. (p. 53—61) este reprezentată prin descoperirea așezărilor dacilor liberi din secolul al III-lea mai întîi la Tei, Militari și pe rîul Colentina, care practicau agricultura cu plugul cu brăzdar de fier, păstrînd totodată relații strînse cu provinciile Imperiului roman, cu centrele din Moesia Inferioară și cu alte centre și populații.

Descoperirile de la Cățelu Nou, str. Soldat Ghiran Nicolae, Militari, Străulești, terasa Colentinei etc. indică o populație daco-romană și romanizată începînd din secolul al IV-lea. Ele scot în evidență, în afară de legăturile strînse pe care populația autohtonă le avea cu lumea romană și romano-bizantină, continuitatea populației băștinașe pe aceste meleaguri în vremea posthunică. Așezările de pe teritoriul orașului București, încadrate în grupul cultural Ciurel, datate în secolele VI—VII e.n., reprezintă etapa de formare a poporului român, în care au loc conviețuirea și asimilarea populației slave de către populația autohtonă, daco-romană.

Perioada secolelor X—XIV, cunoscută în istoria poporului român ca etapa cristalizării raporturilor feudale, este din plin atestată pe teritoriul capitalei prin cele circa 25 de așezări pe care le cuprinde harta arheologică a Bucureștilor, marea lor majoritate datînd din secolelel X—XI (p. 62—70). Locuitorii acestor vremuri, descoperiți la Băneasa, Piața de Flori, Cringași, Militari, Giulești etc. practicau agricultura, creșterea vitelor și aveau unele îndeletniciri secundare, ca prelucrarea metalelor (extracția fierului din minereu), care le confereau un caracter de stabilitate fără putință de tăgadă.

Partea a doua a *Istoriei orașului București* prezintă procesul de formare și dezvoltare a orașului București în timpul orînduirii feudale — mijlocul secolului al XV-lea — mijlocul secolului al XIX-lea (autori P. Panait, P. Cernovodeanu, C. Șerban, D. Berindei, M. Turcu, E. Anghelovici).

Una dintre problemele cele mai importante ale istoriei orașului, căreia autorii i-au acordat o maximă atenție, este cea a procesului de constituire a așezării de tip urban de pe Dîmbovița. Deși unele aspecte minore ale genezei orașului București vor putea fi deplin clarifi-

cate de cercetări viitoare, se poate afirma că problema formării orașului a fost, în trăsăturile sale esențiale, rezolvată. Cercetările din ultima vreme mai cu seamă, canalizate spre rezolvarea acestei importante chestiuni axate pe interpretarea materialului documentar, în special a celui arheologic, au stabilit calea pe care a apărut în prima jumătate a secolului al XV-lea orașul București. Numeroase documente scrise menționează mai cu seamă activitatea de schimb, care se desfășura pe piața orașului București în a doua jumătate a secolului al XV-lea. În același timp, Bucureștiul a jucat și un rol politic-militar. Unul din capitolele acestei părți pune în lumină tocmai aceste aspecte, descriind principalele evenimente politice și militare care au avut loc în București pînă la mijlocul secolului al XVI-lea (p. 85—91). În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, viața urbană desfășurată în București capătă, în documentele scrise, o consistență mult mai mare. Autorii capitolului respectiv (p. 92—107) înfățișează pe larg situația economică a orașului (categorii de meșteșugari, activitatea de schimb cu accesoriile ei — prăvălii, dugheni, mărfuri comercializate), scoțînd în evidență stînjenirea dezvoltării economice în general din cauza monopolului turcesc.

Viața social-politică a orașului și unele probleme ale administrației municipale sînt dezbătute la p. 103—107. Aici se prezintă primul document municipal bucureștean, mărturie a organizării administrative a Bucureștilor, conducerea avînd-o județul împreună cu un sfat comunal, alcătuit din 12 pîrgari. Atît județul, cît și pîrgarii erau aleși anual, primăvara, de obștea tîrgului, fiind apoi confirmați de domnie prin reprezentanții ei (vornic, pîrcălab etc.). Acest lucru a limitat dreptul de autoadministrare a orașului.

În prima jumătate a secolului al XVII-lea puterea economică a orașului București crește ca volum și intensitate. În domeniul producției meșteșugărești se înregistrează un avînt, apărînd tot mai multe ramuri meșteșugărești noi. Numărul meșteșugarilor crește, se maturizează condițiile apariției primelor organizații profesionale ale meșteșugarilor. Schimbul produselor ia o mai mare amploare prin înmulțirea piețelor de schimb din cadrul orașului, unde erau aduse spre vînzare atît produse locale, cît și de import, și prin antrenarea pe o scară mai largă în procesul circulației mărfurilor a satelor din împrejurimi.

Dintre evenimentele politice-militare reține atenția răscoala seimenilor și dorobanților din 1655, care reprezintă prin caracterul ei social o mare ridicare a celor exploatați (p. 112—118). Au fost devastate cu acest prilej casele marilor boieri stabiliți în București, mulți dintre aceștia pierind în marea încleștare de forțe. Menționăm de asemenea războiul antiotoman din 1658—1659 sub conducerea lui Mihnea al III-lea, care a avut ca urmare mutarea definitivă a reședinței de scaun la București, împărțită pînă atunci cu Tîrgoviște.

Orașul, numărînd circa 20 000 de locuitori, cunoaște o creștere a numărului mahalalelor prin extinderea limitelor teritoriale bucureștene. Din punct de vedere administrativ, instituția județului și pîrgarilor cade în desuetudine prin apariția și întărirea rolului unor noi organe ale administrației centrale : ispravnicii de scaun.

Pînă la instaurarea regimului turco-fanariot din 1716, orașul București continuă să crească ca importanță economică-socială. Procesul de specializare, de desprindere a unor noi meșteșuguri și de subdividere în cadrul unor meșteșuguri de bază este tot mai accentuat. Se remarcă maturizarea organizării profesionale a meșteșugarilor în bresle, cu toate trăsăturile lor specifice. Se înregistrează de asemenea o evidentă înflorire a comerțului intern și extern ca rezultat al dezvoltării producției de mărfuri, proces la care participă, alături de negustorime, și o parte dintre marii boieri și chiar înaltul cler mănăstiresc (p. 123—127). Grelele obligații la care trebuiau să răspundă categoriile sociale modeste bucureștene au constituit cauza deselor frămîntări sociale, care au avut loc în această vreme în București.

Sub aspectul administrației municipale, Constantin Brîncoveanu, voievodul Țării Românești, a desființat instituția județului și pîrgarilor, sarcinile lor fiind trecute asupra marelui agă, marelui căpitan de dorobanți

şi asupra altor dregători domneşti. Sînt prezentate apoi unele aspecte ale dezvoltării edilitare şi demografice a oraşului-capitală (p. 133—138).

Dezvoltarea oraşului Bucureşti în timpul regimului turco-fanariot (1716—1821) este înfăţişată din punctul de vedere al producţiei meşteşugăreşti (la începutul secolului al XIX-lea existau în Bucureşti circa 1 500 de meşteşugari cu prăvălii pentru desfacerea mărfurilor pe ramuri specializate), cu noile ateliere de caracter manufacturier, al schimbului de mărfuri la care participau atît elemente locale, cît şi străine cu toate fenomenele economice legate de el, al evenimentelor social-politice şi organizării administrative. Reţin atenţia unele frămîntări sociale ale bucureştenilor, dintre care menţionăm răscoala rufeturilor (breslelor) din 1765 împotriva politicii interne, în special contra fiscalităţii excesive a domnilor fanarioţi (p. 150—157). Oraşul Bucureşti a cunoscut şi mare parte din evenimentele anului 1821, cînd a avut loc mişcarea revoluţionară sub conducerea lui Tudor Vladimirescu (p. 168—179). Una din proclamaţiile mişcării, care chema masele populare la luptă împotriva stăpînilor de pămînt, a fost redactată în Bucureşti (p. 169); în Bucureşti s-au desfăşurat o mare parte dintre evenimentele cele mai importante din ultima parte a episodului revoluţionar, oraşul avînd un rol important în desfăşurarea mişcării.

Ultimul capitol al părţii a doua a *Istoriei oraşului Bucureşti* descrie Bucureştiul în perioada anilor 1822—1848 (p. 180—237). Sînt prezentate pe larg aspecte ale dezvoltării economice (meşteşuguri, manufacturi, fabrici mici, comerţ), ale vieţii sociale şi politice (creşterea populaţiei orăşeneşti, evenimente politice care au avut loc în Bucureşti, activitatea societăţilor revoluţionare din oraş etc.), ale administraţiei municipale, precum şi aspecte ale dezvoltării edilitar-urbanistice şi culturale. Perioada anilor 1822—1848 reprezintă pentru Bucureşti momentul formării oraşului modern. Se dezvoltă burghezia şi, paralel cu ea, proletariatul. Sarcina înlăturării raporturilor feudale va reveni revoluţiei burghezo-democratice din 1848.

Partea a treia a volumului cuprinde istoria oraşului Bucureşti între anii 1848—1918.

În primul capitol (autor Florian Georgescu) sînt expuse concentrat, dar cu claritate, evenimentele anului revoluţionar 1848 în Bucureşti. Capitolul are meritul că examinează amănunţit începutul şi desfăşurarea revoluţiei, zdrobirea comploturilor contrarevoluţionare din 19 şi 29 iunie 1848, activitatea legislativă şi administrativă a guvernului provizoriu, precum şi înfrîngerea revoluţiei.

Folosind rezultatele vechii şi noii istoriografii a problemei, autorul înfăţişează condiţiile în care a izbucnit revoluţia. Încă din luna martie 1848 apăreau pe zidurile capitalei manifeste, în care se cereau abolirea generală a privilegiilor boierimii, formarea unei gărzi civice, libertatea presei etc. În prima jumătate a lunii mai s-a constituit Comitetul revoluţionar, alcătuit din Ion Ghica, fraţii Nicolae şi Costache Bălcescu, Al. Gh. Golescu, C. A. Rosetti, fraţii D. şi I. C. Brătianu, Cezar Bolliac, fraţii Ştefan, Nicolae, Alexandru şi R. C. Golescu, I. Heliade Rădulescu şi Cîmpineanu, comitet care a adoptat proclamaţia revoluţiei şi declanşarea ei.

Evenimentelor istorice petrecute în Bucureşti în lunile iunie-iulie 1848 autorul le acordă o atenţie deosebită, subliniind rolul maselor participante la revoluţie.

Imixtiunea străină şi mai ales intrarea trupelor otomane pe teritoriul Ţării Româneşti, sprijinite de reacţiunea internă, au dus la înăbuşirea revoluţiei. Se găsesc în această ultimă parte a capitolului pagini pline de vioiciune, antrenante, în care sînt descrise evenimentele din tabăra Cotrocenilor, atacul sîngeros de la bariera podului de pămînt, eroismul pompierilor din Dealul Spirii etc. În ziua de 13 septembrie, capitala Ţării Româneşti a fost cucerită prin forţa armelor, iar Fuad-efendi şi comisarul ţarist Duhamel luau primele măsuri de guvernare în oraş. Revoluţia începută la 11 iunie lua astfel sfîrşit.

De oraşul Bucureşti în perioada unirii şi a formării statului naţional român (1848—1864) se ocupă Şt. Ionescu în capitolul al II-lea al acestei părţi. Prezentînd dezvoltarea economică a oraşului, autorul subliniază că în

această vreme au luat ființă Arsenalul armatei, Imprimeria statului etc., au fost înființate Banca României, prima societate de asigurări „Providenţe", primele linii telegrafice electrice Braşov-Bucureşti, Bucureşti-Giurgiu, Bucureşti-Brăila etc.

Un loc important în capitol îl ocupă lupta pentru unire, care a căpătat un caracter decisiv după 1857. Masele populare din Bucureşti au înfrînt uneltirile reacţiunii, au silit pe conservatori să renunţe la candidaţii lor şi au impus la 24 ianuarie 1859 soluţia îndoitei alegeri a lui Alexandru Ioan Cuza. Sînt înfăţişate apoi acţiunile politice întreprinse, precum şi reformele făcute de Cuza şi de cel mai apropiat sfetnic al său, Kogălniceanu, printre care principală a fost reforma agrară din 1864.

Oprindu-se asupra dezvoltării edilitar-urbanistice a oraşului Bucureşti, care a devenit la 24 ianuarie 1862 capitala României, autorul descrie numeroasele măsuri luate pentru modernizarea sa. Se deschid noi artere de circulaţie, se amenajează grădina Cişmigiu, se construieşte Teatrul Mare, se introduce petrolul lampant pentru iluminarea oraşului etc.

În capitolul al III-lea, Matei Ionescu se ocupă de viaţa politică şi de dezvoltarea oraşului Bucureşti între anii 1864—1878. Descriind dezvoltarea economică a oraşului, autorul pune în circulaţie o serie de date mai puţin accesibile cu privire la înfiinţarea principalelor întreprinderi industriale. Astfel, în 1864 iau fiinţă Manufactura de tutun, Fabrica de foiţe de ţigări, în 1872 Atelierele centrale ale C.F.R. şi Fabrica de timbre, în 1874 Fabrica de conserve „D. Staicovici", în 1876 Fabrica de zahăr de la Chitila etc.

O oglindire fidelă dă autorul şi vieţii sociale şi politice, începuturilor mişcării muncitoreşti şi celei socialiste. În Bucureşti, primele detaşamente ale proletariatului care s-au organizat au fost cele ale lucrătorilor tipografi şi din întreprinderile statului. Astfel, în 1865 se încearcă reorganizarea „Casei de ajutorare şi prevedere a lucrătorilor tipografi", înfiinţată în 1858, acţiune ce a prilejuit apariţia primei gazete muncitoreşti din Bucureşti şi din ţară, „Tipograful român". În toamna anului 1872 a luat fiinţă „Asociaţia generală a tuturor lucrătorilor din România", cu organul său de presă „Lucrătorul român". Sînt expuse şi unele acţiuni greviste de amploare din Bucureşti. Paralel cu mişcarea muncitorească s-a dezvoltat şi mişcarea socialistă. Referirile în presa bucureşteană, după 1860, la teoriile proudhoniste, anarhiste sau narodnice au devenit tot mai dese; după Comuna din Paris s-a resimţit în opinia românească pătrunderea ideilor socialiste şi revoluţionare, mai întîi în rîndurile intelectualităţii progresiste şi mai apoi în rîndurile proletariatului. În 1875 sînt semnalate în capitală primele forme organizate de activitate socialistă: „Societatea studenţilor medicinişti din Bucureşti", „Societatea de cultură şi solidaritate între studenţi" şi un cerc revoluţionar secret.

Deşi în perioada războiului de independenţă ideile socialiste cunosc o răspîndire tot mai mare, totuşi abia după acesta va începe procesul unirii socialismului cu mişcarea muncitorească.

În primăvara anului 1877, oraşul a fost teatrul unor mari evenimente istorice, care au sfîrşit la 9 mai cu proclamarea independenţei. Sînt evidenţiate entuziasmul şi atmosfera de însufleţire ce au existat în acea vreme în rîndurile populaţiei bucureştene.

Cucerirea independenţei de stat şi recunoaşterea ei de către puterile europene au impulsionat întreaga dezvoltare istorică a României, capitala ţării fiind centrul unor transformări importante în perioada 1878—1900. Autorii acestui capitol — Matei Ionescu şi Victoria Ionescu —, înfăţişînd dezvoltarea economică a oraşului, inserează unele date cu privire la înfiinţarea unor fabrici, ca: fabrica de pîine, „Viaţa", fabrica de uleiuri „Phoenix", fabrica de bere „Bragadiru" etc. În ramura pielăriei se creează întreprinderi mari, întreprinderile metalurgice „Haug" şi „Steaua română", tipografiile „Iosif Göbl", „Mercur", „Adevărul" etc. Tot în această perioadă iau fiinţă „Bursa", Banca Naţională a României, Banca agricolă, Banca generală română etc. Sistemul monetar bimetalist este schimbat în 1892 cu cel monometalist, singurul etalon rămînînd aurul.

O atenţie deosebită acordă autorii dezvoltării vieţii sociale şi mişcării muncitoreşti. Se aduc date interesante privind condiţiile de muncă şi nivelul de trai al muncitorilor. Sînt relatate diferite episoade din activitatea „Cercului socialist”, inserate datele de apariţie a unor gazete şi ziare ca „România viitoare”, „Înainte” (1880), „Critica socială” (1891), „Lumea nouă” (1894) etc. La sfîrşitul anului 1887 şi începutul anului 1888 a fost creată în Bucureşti prima organizaţie politică a clasei muncitoare, „Cercul muncitorilor”, iar în 1893 s-a înfiinţat Partidul Social-Democrat al Muncitorilor din România.

Autorii constată o mai mare stabilitate — în comparaţie cu perioada anterioară — în conducerea treburilor oraşului. Din acea epocă datează edificii impunătoare, ca palatul Băncii Naţionale (1885), palatul Bursei şi al Camerei de comerţ, Ateneul român (inaugurat în 1888), Spitalul militar (1889), Liceul Lazăr (1891), actualul local al Academiei etc.

Aurel Duţu se ocupă în capitolul al V-lea de istoria oraşului Bucureşti între anii 1900—1918. După 1900, oraşul a cunoscut transformări evidente, aici concentrîndu-se cea mai mare parte a industriei, a treia parte din întreaga forţă industrială a ţării. Printre întreprinderile înfiinţate citâm : fabrica metalurgică „Vulcan” (1904), Societatea română pentru industria de bumbac (1905), bumbăcăria „Colentina” (1906), fabrica de ciment „Titan” (1910), fabrica de acumulatori „Tudor” (1910) etc.

Înfăţişînd mişcarea muncitorească din Bucureşti, autorul arată că în 1902 a apărut la Bucureşti seria I a gazetei „România muncitoare”, care, suspendată în 1904, apare din nou în 1905 în seria a II-a. În 1905 se constituie primul sindicat din Bucureşti, Sindicatul muncitorilor tîmplari, după care se înfiinţează şi altele. Sînt descrise şi grevele muncitorilor din Bucureşti din anii 1900—1910, precum şi atitudinea mişcării muncitoreşti faţă de războaiele balcanice (1912—1913).

Autorul evidenţiază totodată viaţa politică bucureşteană, care a fost bogată în evenimente în perioada 1900—1914.

În vara anului 1914, cînd a izbucnit primul război mondial, muncitorimea bucureşteană s-a situat şi de astă dată în fruntea acţiunilor antirăzboinice. Au loc numeroase mitinguri şi manifestaţii antirăzboinice. La 15 august 1916 şi România a fost angrenată în război. Către sfîrşitul lunii septembrie şi începutul lunii octombrie o parte a populaţiei bucureştene, în special burghezia, a început să părăsească oraşul şi să se îndrepte spre Moldova. Marea majoritate a muncitorilor, funcţionarilor, meseriaşilor au rămas în capitală.

Autorul se opreşte asupra principalelor acţiuni revoluţionare ce au avut loc pînă la 1 decembrie 1918, cînd oraşul Bucureşti devine capitala României, stat care şi-a desăvîrşit unitatea naţională.

Interesante sînt şi datele privind dezvoltarea edilitar-urbanistică a oraşului între 1900 şi 1918. În 1907, oraşul se întindea pe o suprafaţă de 5 500 km, avea 1 026 de căi de comunicaţie, 15 bulevarde, 29 de străzi principale, 616 secundare şi 306 nepavate. Populaţia de 282 071 în 1899 a crescut la 420 544 în 1918.

În ultimul capitol al părţii a III-a, Ştefan Ionescu se ocupă de dezvoltarea culturii între anii 1848 şi 1918. Autorul începe prin descrierea situaţiei învăţămîntului de toate gradele, numărul elevilor sau studenţilor, al cadrelor didactice etc. din Bucureşti. Prima facultate, de drept, a fost înfiinţată în 1850 , dar a început să funcţioneze abia în 1858. La 4 iulie 1864 a fost înfiinţată Universitatea din Bucureşti avînd la început 3 facultăţi. În 1881 iau fiinţă Şcoala naţională de poduri şi şosele şi Şcoala Politehnică, iar în 1883 Şcoala de medicină veterinară.

În 1865 iau fiinţă „Societatea de ştiinţe naturale” şi „Societatea Ateneul român”. În 1866 se creează „Societatea literară”, care prin legea din 29 martie 1878 avea să devină Academia Română. În 1875 este organizată „Societatea română de geografie” şi mai apoi se vor crea mai multe instituţii ştiinţifice. Către sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea apar numeroase reviste de specialitate şi lucrări.

Presa a fost strîns legată de viaţa politică şi socială. Publicaţiile anului 1848, ca şi cele

din alţi ani, sînt ilustrative. Între anii 1848 şi 1918, presa bucureşteană a cunoscut o intensă dezvoltare; au apărut numeroase periodice cu orientare diferită, unele reprezentînd poziţii înaintate şi progresiste, altele avînd un caracter reacţionar. Autorul citează în această privinţă marea majoritate a organelor de presă din Bucureşti şi subliniază şi acţiunile întreprinse pentru organizarea corpului de gazetari.

Strîns legată de viaţa social-politică a fost şi literatura, mişcarea literară bucureşteană reflectînd în general tendinţele şi curentele în luptă, caracteristice fiecărei epoci. Pleiada de mari scriitori, Mihail Eminescu, I. L. Caragiale, Al. Odobescu, Barbu Delavrancea şi mulţi alţii, a creat opere literare nemuritoare.

Progrese remarcabile s-au făcut şi în teatru, după ce în 1852 se termină lucrările Teatrului Mare. Generaţia de actori, în frunte cu Matei Millo, fraţii Caragiale, N. Pascaly, Gr. Manolescu, C. Nottara etc., a creat o adevărată şcoală de artă românească. Autorii subliniază de asemenea dezvoltarea artelor plastice, a muzicii etc.

Încheind prezentarea noastră, remarcăm efortul lăudabil al autorilor de a fi pus accentul pe cercetarea problemelor majore din cadrul societăţii de pe teritoriul bucureştean. Cu toate acestea, unele aspecte importante ale trecutului istoric al capitalei nu sînt întotdeauna suficient de explicite. Cercetarea evoluţiei forţelor de producţie, de pildă, nu pune totdeauna în valoare diferitele procedee şi mijloace tehnologice folosite în cadrul producţiei sociale. Se remarcă, pe de altă parte, lipsa unor studii de analiză asupra unor probleme din trecutul istoric al capitalei. Istoria teritoriului bucureştean în secolele IV–IX şi XII–XIII, de pildă, constituie un exemplu în această privinţă. Numărul mic de pagini afectat acestor capitole de o deosebită însemnătate pentru problema continuităţii, a persistenţei elementului autohton trebuie să atragă atenţia asupra necesităţii concentrării pe viitor a eforturilor cercetătorilor pentru studierea acestor perioade în contextul general al întregului teritoriu al ţării. În prezentarea perioadei de descompunere a relaţiilor feudale pe teritoriul Bucureştilor, lipsesc unele teoretizări ale unor probleme, cum ar fi, de pildă, caracterul înnoitor al relaţiilor de producţie şi rolul politic incipient al viitoarei burghezii bucureştene din acea vreme.

În partea referitoare la istoria modernă şi contemporană există unele repetări, şi anume la tratarea dezvoltării economice şi cea edilitar-urbanistică. Tot aici ar fi fost necesară şi descrierea mai pe larg a unor acţiuni de luptă ale muncitorimii bucureştene, care a stat în fruntea luptei maselor muncitoare din întreaga ţară.

Editată în condiţii grafice excelente, scrisă într-un stil limpede şi vioi, este neîndoielnic că lucrarea se va bucura de atenţia atît a marelui public, cît şi a specialiştilor.

Şt. Olteanu şi *M. Rusenescu*

VALENTIN AL. GEORGESCU, *Preemţiunea în istoria dreptului românesc. Dreptul de protimisis în Ţara Românească şi Moldova*,

Bucureşti, Edit. Academiei, 1965, 420 p., in 8°

Lucrarea este precedată de o expunere în care autorul se ocupă de apariţia şi dezvoltarea instituţiei pînă la desfiinţare în Moldova şi Ţara Românească, cercetările asupra Transilvaniei fiind în curs. Plecînd de la faptul cunoscut că vechile studii şi monografii asupra dreptului de preemţiune sînt fragmentare sau prea generale, iar concluziile necorespunzătoare, prof. Val. Al. Georgescu ...idice au îndeplinit simultan cercetarea pe baza celor mai sigure izvoarea Totodată, folosind o bogată documentaţie, a urmărit în fiecare din cele două state româneşti particularităţile semnificative ale instituţiei, lăsînd la o parte pe cele neinteresante, punînd în lumină legăturile ei cu diferitele clase şi pături sociale. Paralel cu aceasta, autorul a ţinut seama şi de împrejurarea că

sau succesiv funcţii de clasă diferite, subliniind vasta şi originala aplicare a dreptului de preemţiune ca formă de condiţionare a proprietăţii fudale.

În prima parte a lucrării se tratează dezvoltarea instituţiei pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, în a doua este urmărită aceeaşi instituţie în perioada destrămării feudalismului şi apariţiei relaţiilor de producţie capitaliste şi, în sfîrşit, în a treia sînt expuse condiţiile economice-sociale care au dus la dispariţia dreptului de protimisis în Ţara Românească şi în Moldova.

Evident că protimisisul îşi are originea în obştea sătească, apariţia lui — după cum susţine autorul — fiind strîns legată de formele de stăpînire privată, care se impuneau şi care anunţau organizarea statului. Deşi s-ar putea presupune că au existat anumite forme de protimisis în obştile de pe teritoriul Daciei dintre secolul al II-lea î.e.n. şi al X-lea e.n., totuşi informaţiile nu sînt concludente. De asemenea, în secolele X–XIV, deşi procesul de destrămare al obştilor s-a accelerat, crearea şi dezvoltarea dreptului de preemţiune a fost mult împiedicată de popoarele în migraţie, care au încercat să impună formele lor de viaţă şi organizare.

Sigur după cum afirmă autorul — , dreptul de preemţiune în Moldova şi Ţara Românească îşi are originea în acel *jus fraternitas* sau *propinquitatis*, în perioada cînd ceata cnezială era formată din *fratres condisionales*. De asemenea, dreptul de stăpînire cnezială l-a comportat şi pe acela de a vinde, dona sau schimba, limitat însă, ceea ce duce în mod clar la indicarea existenţei unor forme de protimisis. O dată cu întemeierea statelor, protimisisul devine o instituţie de drept domnesc, indicat în actele de donaţie. Marea majoritate a acestor acte prevedeau şi succesorii. Formula cea mai des întrebuinţată pentru indicarea acestora este următoarea: „să-i fie lui şi copiilor lui şi nepoţilor lui şi strănepoţilor lui şi răsstrănepoţilor lui şi întregului neam al lui, cine i se va alege mai aproape, nestricat niciodată în veci".

Prin actul de donaţie, succesorii nu dobîndeau numai dreptul de a moşteni, ci şi un drept de posesiune, concomitent cu titlul... Deci, din momentul acordării dreptului de proprietate, fiii, fraţii etc. erau indicaţi ca eventuali cosuccesori şi aveau vocaţia reciprocă la posesiunea întregii concesiuni. Urmaşii obţineau astfel un monopol exclusiv asupra succesiunii, iar domnitorii următori, fie prin reînnoirea privilegiului, fie de frica sancţiunii religioase, a blestemului, pus de autorul actului de donaţie, urmărind să-şi păstreze susţinătorii, au căutat să respecte asemenea convenţii. Fiecare succesor al primului beneficiar avea drept la întregul bun. Domnitorul, ca urmaş al celui care donase, era obligat să lase proprietatea succesorilor primului concesionar, stipulaţi în pactul succesoral. Ei trebuiau preferaţi, datorită contractului preexistent, oricărui străin, fiindcă proprietatea li se dăruise pentru serviciile prestate de înaintaşii lor, urmînd bineînţeles ca şi ei să aibă obligaţii similare. Acest drept de preferinţă al descendenţilor primului beneficiar la obţinerea bunului este dreptul de protimisis, ca instituţie de drept domnesc, spre deosebire de cel consuetudinar, de origine populară şi care provine din obştea sătească, sinteza făcîndu-se probabil în secolul al XV-lea.

Autorul a sesizat just că în perioada feudalismului dezvoltat „dreptul consuetudinar, sub formă de lege a ţării (obiceiul pămîntului), îşi păstra un rol dominant, îmbrăcînd într-o formă cutumiară, tradiţională şi norme sau instituţii de altă origine decît populară" (p. 31). Sigur că pînă în a doua jumătate a secolului al XVI-lea protimisisul a avut o aplicare mai largă decît cea menţionată în documentele care ni s-au păstrat.

Bazat pe informaţii certe, autorul tratează dezvoltarea protimisisului în raport cu diferitele categorii sociale, evidenţiindu-se în mod special poziţia domniei, boierimii, bisericii, ţăranilor şi orăşenilor, între care s-a făcut cea mai intensă circulaţie de bunuri. Controlul a devenit efectiv prin dreptul de preemţiune, care în esenţă a impus privilegiul de răscumpărare. Domnia — după cum a subliniat autorul — a întărit prevederile dreptului de protimisis cu ocazia oricăror acte de domnii, transferuri etc., orice atitu-

dine contrară putînd fi atacată sub altă domnie şi obişnuit anulată.

Referitor la danii în general, şi la cele făcute bisericii în special, credem că dreptul de protimisis era inaplicabil, spre deosebire de vînzări şi schimburi.

Urmărind evoluţia istorică a instituţiei, autorul a sesizat şi precizat în acelaşi timp că, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi în secolul al XVII-lea, se cristalizează şi stabilizează toate formele şi trăsăturile caracteristice ale protimisisului. Acestea sînt tratate sistematic, cu numeroase exemple scoase din izvoare, mai ales în lumina practicii juridice. În secolul al XVII-lea şi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, clasa dominantă a folosit din plin protimisisul pentru afirmarea „solidarităţii" de familie aristocratică pentru a menţine moşiile în aceeaşi familie. Aceeaşi clasă s-a prevalat de prevederile aceluiaşi drept şi pentru a acapara alte pămînturi. Reiese de asemenea clar din expunere că, la rîndul lor, răzeşii şi moşnenii îşi pot apăra proprietatea devălmaşă, ca şi celelalte bunuri individualizate, folosind prevederile dreptului de protimisis.

Autorul atrage atenţia şi asupra faptului că şi orăşenii, cu ajutorul aceluiaşi drept, au rezolvat probleme similare. Importanţa şi aplicarea protimisisului în oraşe au crescut pe măsura înmulţirii actelor de circulaţie, ca : vînzări, schimburi, zălogiri etc. S-a insistat, ceea ce era şi necesar să se facă, asupra faptului că în oraşe protimisisul de vecinătate a dobîndit, alături de cel de rudenie, o însemnătate deosebită. Observăm că autorul se referă permanent la oraşe şi tîrguri, dar nu indică nicăieri care a fost, cel puţin pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, deosebirea dintre ele.

Capitolul „Procedura protimisisului" (p. 58—72) este nou, în sensul că nu a fost tratat cum trebuie în studiile monografice anterioare. Prof. Val. Al. Georgescu se referă în special la principiul şi extinderea protimisisului la satele confiscate pentru viclenie, la întrebarea de preemţiune şi iscălirea zapisului, la răscumpărare, la întoarcerea, aruncarea şi lepădarea banilor, la prescripţie şi clauzele de garanţie.

Observăm că zavesca şi ferlia (p. 71) nu au fost similare. *Zavesca* este o amendă care se plătea de către cei care ar fi redeschis un proces, deşi se obligaseră să nu o facă, sau ar fi cerut revizuirea unei hotărîri judecătoreşti, ca şi pentru nerespectarea unei obligaţii, iar *ferlia*, o taxă care se plătea judecătorului sau instanţei de către partea care cîştigase procesul. În acelaşi timp, ferlia a fost şi o amendă judiciară plătită de partea care nu se prezenta în instanţă la data fixată.

Titularii dreptului de protimisis şi formele corespunzătoare au fost : rudele, fără limită de grad, deci atît descendenţii, cît şi ascendenţii, rudele devălmaşe avînd poziţia cea mai favorabilă şi de primă clasă, urmînd devălmaşii de baştină, la care intervin însă raporturile de megieşie, de hotar şi, în sfîrşit, înstrăinaţii. Sînt tratate, de asemenea, cu o bogată documentaţie, actele de înstrăinare (p. 94—105), ca : vînzarea, schimbul, darea în plată, zălogirea, executarea silită etc., care au impus intervenţia protimitarilor.

Partea a doua a lucrării tratează *Dreptul de preemţiune în perioada destrămării feudalismului şi apariţiei relaţiilor de producţie capitaliste*. În primul rînd, autorul face o succintă şi clară prezentare a dezvoltării economice şi sociale a Ţării Româneşti şi Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi prima jumătate a secolului al XIX-lea. Acest paragraf este urmat de un altul, indispensabil înţelegerii evoluţiei instituţiei tratate, intitulat „Structura generală a dreptului şi politica legislativă". S-a precizat în continuare că din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi în prima jumătate a secolului următor, regimul juridic din Moldova şi Ţara Românească se caracterizează prin pluralitatea sistemului de drept, care cuprindea obiceiul pămîntului, pravilele, dreptul domnesc încorporat în hrisoave, cărţi domneşti, codificări etc. Dreptul de protimisis a fost adaptat la noile cerinţe locale, fiind aplicat de aceleaşi clase de protimitari, mai ales cu ocazia vînzărilor de bunuri de către rude, devălmaşi şi megieşi.

S-a tratat, în continuare, cu multă exigenţă funcţia de acaparare şi apărare a protimisisului în procesul de cotropire a devăl-

moșiei moșnenești și răzășești. Referindu-se la danii, autorul susține că regimul lor a continuat „să fie agitat de aceleași contradicții ca și pînă acum" (p. 135). Presupunem însă că în această materie nu s-a putut invoca protimisisul; ba, mai mult încă, s-a observat că prevederile lui erau ocolite prin practica daniilor.

Știindu-se că în această epocă practica arendării moșiilor indică apariția formelor premergătoare relațiilor capitaliste, autorul a studiat foarte atent, folosind un bogat material documentar, edit și inedit, selectat cu multă atenție, aplicarea protimisisului la arendarea moșiilor. De asemenea a tratat competența în pricinile de protimisis și prescripția, evidențiindu-se contradicțiile dintre pravilă și obicei, observînd că în orașe megieșia „nu mai este titlu necontestat de protimisis", că zestrea devine supusă protimisisului de rudenie etc., deși „familia feudală rămâne încă un grup cu un anumit caracter agnatic".

La sfîrșitul acestei părți, orice cercetător își poate face o idee clară — claritatea fiind una din marile calități ale acestei lucrări — despre aspectele caracteristice ale dezvoltării protimisisului pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, folosit de obști împotriva acaparatorilor dinafară, dar și împotriva celor interni, și despre faptul că totuși ambele grupuri de acaparatori au reușit să-l ocolească cu ajutorul daniilor, constrîngerii extraeconomice etc.

Tratînd dezvoltarea consuetudinară a protimisisului în Moldova, de la reforma lui Constantin Mavrocordat (1749) și pînă la Sobornicesul hrisov (1785), autorul a scos în evidență particularitățile moldovene ale stăpînirii pămîntului și robilor. A subliniat just că în Moldova, pînă la mijlocul secolului al XIX-lea, protimisisul a continuat să fie o instituție esențial obișnuielnică, deși se recurgea uneori la dispoziții de origine bizantină, și că formele de protimisis și categoriile de protimitari au rămas aceleași ca în perioada precedentă. S-au analizat, folosindu-se un bogat material documentar, protimisisul de vecinătate, al stăpînului anterior al bunului în cadrul relațiilor de bezmen, operațiile juridice supuse protimisisului, procedura protimisisului, termenele de decădere și prescripția. Se remarcă apoi că și în Moldova marea majoritate a daniilor s-au executat fără contestație, ceea ce justifică părerea noastră că erau exceptate de la protimisis, exceptarea fiind chiar consacrată juridic.

Tratarea dreptului de protimisis în evoluția lui istorică s-a făcut, în continuare, urmărindu-se consemnarea lui în culegerile și manualele de legi, ca: nomocanonul lărgit din 1745 al lui Iacob de Ianina, manualele de legi ale lui Mihail Fotino din 1765 și 1766 în Țara Românească, hrisovul din 1 noiembrie 1775 și manualul de legi din 1777 al lui Mihail Fotino, Pravilniceasca condică a lui Alexandru Ipsilanti, cu modificările care i-au fost aduse, practica judiciară a Țării Românești de pînă la 1818, Sobornicescul hrisov din 1785, practica perioadei de pînă la intrarea în vigoare a Codului Calimach, Manualul de legi al lui Teofil al Cambaniei (1788), Îndemînoasa adunare (1804), „Pandectele" lui Toma Carra, Manualul juridic al lui Andronachi Donici, Codul Calimach și anaforaua din 1819, Codul Caragea și legislația de pînă la 1840.

Capitolul „Protimisisul la arendarea în Moldova pînă la desființarea lui în 1815" (p. 271—285), excepțional de interesant prin problemele puse și prin tratarea lui sintetică, poate că trebuia plasat imediat după capitolul „Dreptul de protimisis în Codul Calimach", deoarece, așa cum a fost încadrat, întrerupe cursul normal al expunerii.

În lumina proiectelor de organizare a statului după 1821 și a Regulamentelor Organice, autorul a studiat cu multă atenție apariția și impunerea unor noi reforme de protimisis, cu caracter de tranziție, mai ales cu privire la relațiile dintre clăcași și stăpînii de moșii. S-au analizat, de asemenea, și elementele care indică începutul dispariției instituției. Problema desființării protimisisului a fost pusă în dezbaterea Adunării obștești din Țara Românească încă de la 26 februarie 1837, ducînd la 5 mai 1839 la votarea unei legi „pentru mărginirea dritului de protimisis". Paralel cu procesul de desființare a protimisisului în Țara Românească, se arată că în dreptul moldovenesc de tranziție

s-au creat forme noi, netratate pînă acum cum se cuvine.

Spre deosebire de Ţara Românească, unde în 1840 dreptul de protimisis a fost desfiinţat, în Moldova s-a luat o măsură oarecum similară prin Codul civil, care a intrat în vigoare la 1 decembrie 1865 şi care mai cuprindea încă unele prevederi specifice raporturilor de bezmen.

Lucrarea se încheie cu capitolul „Dreptul de preempţiune în dreptul burghez şi poziţia dreptului socialist".

În concluzie, prof. Valentin Al. Georgescu, folosind o excepţional de bogată informaţie documentară, a tratat instituţia protimisisului în evoluţia ei istorică, în toată bogăţia ei de forme şi funcţii, importanţa ei social-economică, funcţia de clasă cu variaţiile şi schimbările de conţinut, cu limitările şi chiar desfiinţarea ei, de cînd nu a mai fost în concordanţă cu relaţiile de producţie capitaliste, devenind o stavilă în circulaţia bunurilor. Lucrarea se remarcă în mod special prin profunzimea analizei, noutatea tezelor şi claritatea expunerii. Ca atare, o apreciem ca o monografie extrem de folositoare pentru cunoaşterea şi studierea uneia din instituţiile principale ale dreptului românesc.

N. Grigoraş

O. L. VAINŞTEIN, *Западноевропейская средневековая историография*, Москва — Ленинград, Изд. „Наука", 1964, 484 p.

La sfîrşitul anului 1964 a apărut în Uniunea Sovietică o nouă monografie a cunoscutului cercetător soviectic Osip Lvovici Vainştein despre evoluţia gîndirii istorice medievale în Europa apuseană. O. L. Vainştein a mai publicat şi pînă acum studii ample şi chiar o monografie referitoare la această temă, care au primit aprecieri pozitive binemeritate în literatura de specialitate sovietică şi străină. Dacă monografia amintită era o lucrare în care dezvoltarea istoriografiei medievale propriu-zise ocupă un loc mai restrîns, căci ea cuprindea şi istoriografia evului mediu pînă la primul război mondial, noua lucrare a profesorului O. L. Vainştein este consacrată în întregime istoriografiei epocii feudale din cîteva ţări apusene. Însuşi autorul precizează în prefaţă că lucrarea are menirea să înfăţişeze în partea întîi tabloul concret al istoriografiei feudale-clericale în secolele VI-XIII şi decăderea ei în secolele XIV şi XV. Partea a doua a cărţii este consacrată în întregime istoriografiei epocii Renaşterii, cuprinzînd secolul al XVI-lea şi prima jumătate a secolului al XVII-lea, de fapt pînă la revoluţia burgheză din Anglia. În această parte a lucrării sale, O. L. Vainştein şi-a pus ca obiectiv principal urmărirea procesului de eliberare a gîndirii istorice de superstiţiile medievale şi de prezentarea religioasă, scolastică a istoriei, a procesului apariţiei ştiinţei istorice laice, raţionalist-burgheze.

În ansamblu deci, alături de istoria cunoştinţelor istorice medievale, se încearcă o prezentare unitară a procesului de transformare a acestor cunoştinţe în ştiinţă. Evident că autorul ţine seama de faptul că istoria gîndirii istorice şi acumularea cunoştinţelor istorice fac parte integrantă din dezvoltarea culturii spirituale, determinată în ultimă instanţă de schimbările survenite în evoluţia social-economică şi de lupta politică. Gîndirea istorică se afla tot timpul în strînsă legătură cu dezvoltarea gîndirii social-politice, fapt care l-a obligat pe autor să facă paranteze interesante şi în acest domeniu.

Subliniem de la început că monografia lui O.L. Vainştein nu este un manual şi nu se reduce la un instrument de lucru care să fie încărcat cu date biobibliografice. Ea abordează tema sub două aspecte strîns legate între ele : dezvoltarea gîndirii istorice, pe de o parte, şi acumularea cunoştinţelor istorice, evoluţia metodelor de investigaţie, apariţia

criticii izvoarelor și primele începuturi ale științelor auxiliare istoriei, pe de altă parte. Valoarea deosebită a lucrării constă tocmai în aceea că aceste două aspecte sînt expuse în mod sintetic pentru prima dată în literatura de specialitate marxistă.

Este cunoscut că în ultimul timp cercetările făcute de istoricii marxiști cu privire la gîndirea istorică medievală au luat în țările socialiste — inclusiv în țara noastră — o deosebită amploare. De la studii parțiale, consacrate unor cronicari, în ultimii ani se fac încercări de a prezenta sinteze ale dezvoltării gîndirii istorice feudale în ansamblul ei dintr-o țară sau alta. O. L. Vainștein încearcă să ne prezinte o sinteză și mai cuprinzătoare prin studierea trăsăturilor generale ale întregului proces de dezvoltare a istoriografiei medievale apusene, pornind de la exemplul celor patru mari țări europene : Franța Italia, Germania și Anglia. Dacă în primele capitole referitoare la istoriografia secolelor VI-XI procesul este privit în ansamblu, fără să se pună accentul pe unele trăsături specifice ale dezvoltării sale în țările enumerate mai sus, în capitolele privind secolele XI-XVII este expusă evoluția istoriografiei pe țări în paragrafe sau capitole separate. Și aici însă un loc foarte important îl ocupă stabilirea liniilor generale de dezvoltare, precum și a influențelor reciproce.

Pornind de la constatarea că în dezvoltarea istoriografiei în întreaga epocă studiată un rol important l-au jucat tradiția literaturii antice și cea a gîndirii istorice patristice din secolele IV—V, autorul rezumă într-un capitol succint : istoriografia în societățile antice din Orientul Apropiat, istoriografia greco-romană și cea patristică. Abia după acest capitol introductiv trece autorul la expunerea temei.

Dintre cele cinci capitole ale părții întîi, primul este consacrat definirii trăsăturilor generale ale istoriografiei medievale feudale-bisericești. După o scurtă prezentare a felului în care este studiată istoriografia medievală de către istoricii burghezi, O. L. Vainștein se oprește înainte de toate asupra trăsăturilor de clasă ale istoriografiei feudale-bisericești. El arată că cronicarii medievali, cu extrem de rare excepții, sînt convinși de justețea structurii sociale în care trăiesc, determinată — după ei — de voința dumnezeiască, și orice încercare de a o schimba, de a se ridica împotriva nedreptăților sociale este o crimă îndreptată contra acestei voințe sacrosancte. Numai nobilii, feudalii sînt considerați de cronicarii medievali cetățeni cu drepturi în stat. Principala lor trăsătură este *virtus*. Prin *țară*, *stat* sau *regat*, orice cronicar medieval înțelege doar pe cei cu drepturi. Regatul ideal, desigur, nu poate fi conceput fără servi, care au datoria să lucreze pămîntul și să fie puternici fizicește, dar slabi din punctul de vedere al capacității mintale, *deficientes rationis*, ca să nu se poată ridica împotriva domnilor lor.

În ce privește răscoala împotriva suveranului, ea este justificată numai în cazuri excepționale și numai pentru „cetățenii" care au dreptul la *insurectio*. Orice răscoală populară este considerată ca rezultat al activității diavolului, ea trebuie să fie condamnată. Cei care înăbușă o asemenea răscoală sînt executorii voinței dumnezeiești. Dușmănia față de mișcări populare, disprețul față de munca fizică făceau ca acești cronicari să acorde o atenție extrem de redusă istoriei maselor populare. Și mai clar se definește caracterul de clasă al istoriografiei medievale în perioada marilor războaie țărănești din secolele XIV-XV, dar tot atunci apar și cronicari care au cuvinte de înțelegere la adresa celor oropsiți.

Desigur că apariția cronicilor orășenești a adus un suflu nou în istoriografia medievală și sub acest aspect, dar și ele exprimă în cea mai mare parte interesele patriciatului.

Caracterul de clasă al istoriografiei medievale a determinat și o anumită unitate a concepțiilor și metodologiei, avînd la bază doctrina filozofică augustiniană și metodologia literaturii istorice religioase patristice.

Este interesantă expunerea lui O. L. Vainștein cu privire la cele două curente în istoriografia medievală privitoare la doctrina despre *predestinatio*, elaborată de Augustin. Cronicarii medievali renunță la căutarea cauzalității în istorie, căci ei explică faptele istorice prin amestecul personal al lui Dumnezeu

în treburile lumeşti. Acest amestec apare la cronicari sub forma semnelor cereşti, a miracolelor şi a visurilor. Interesant însă că adesea acelaşi semn ceresc este interpretat în chip deosebit de diferiţi cronicari şi exemplele pe care le dă autorul sînt deosebit de lămuritoare.

La capătul studierii caracteristicilor generale ale gîndirii istorice medievale, O. L. Vainştein arată că aceasta în mai multe privinţe reprezintă un pas înapoi faţă de gîndirea istorică laică, raţionalistă a antichităţii. Istoriografia feudală-ecleziastică a părăsit aceste tradiţii înaintate şi s-a îndepărtat de înţelegerea realităţii, a introdus în istorie voinţa lui Dumnezeu ca factor primordial şi constant, transformînd omul într-o unealtă lipsită de voinţă şi putere. Astfel, stăruinţa de a înţelege mersul istoriei, caracteristică omului, a îndreptat-o pe calea greşită a misticii şi a semnelor cereşti. Aceasta, de fapt, a fost continuarea ideilor retrograde ale istoriografiei antice din epoca sa de decadenţă. Ar fi însă unilateral să constatăm numai această latură negativă a gîndirii istorice medievale ; ea a avut totuşi importante trăsături noi, progresiste chiar faţă de gîndirea istorică antică. Încă Augustin s-a ridicat împotriva teoriei istorice antice a ciclismului şi a pus la bazele expunerii istorice credinţa optimistă în progresul neîncetat al procesului istoric spre fericirea umană, înţeleasă, desigur, într-un spirit mistic-religios. Totodată, istoriografia medievală a lărgit înţelegerea istoriei umane prin *istorii universale*. Cronicile universale sînt creaţii ale noii gîndiri istorice. Gîndirea istorică medievală a făcut primele încercări de periodizare a istoriei umane, pornind de la ideea străină antichităţii că „era de aur” este nu punctul de pornire, ci punctul terminus al procesului istoric.

Legat de aceasta, O. L. Vainştein ne oferă unul din cele mai interesante paragrafe ale lucrării sale, anume cel referitor la problemele de periodizare a istoriei în istoriografia feudală-bisericească. El arată că încă istoriografia patristică a creat trei sisteme de periodizare a istoriei umane : periodizarea pe cele patru monarhii şi, legată de ea, teoria *translatio imperii* ; teoria celor şase zile ale creaţiei ca model (*praefiguratio*) celor şase epoci istorice şi periodizarea pe cele „trei epoci universale”.

Un interes aparte prezintă şi analiza făcută de autorul monografiei atitudinii istoricului medieval faţă de adevăr şi falsificarea lui în cronicile medievale. Sînt atinse în paragraful referitor la această temă o serie de probleme majore ale criticii moderne a izvoarelor narative medievale. Acest amplu capitol se încheie cu două paragrafe referitoare la formele operelor istorice, organizarea muncii şi metodele de lucru ale cronicarului, precum şi influenţa literaturii antice şi a şcolii retorice asupra istoriografiei.

O. L. Vainştein încearcă să propună o nouă periodizare a dezvoltării istoriografiei feudale-bisericeşti, corespunzătoare cu etapele dezvoltării social-economice ale orînduirii feudale. Această periodizare porneşte de la ideea că există o concordanţă, mai mult sau mai puţin deplină, între etapele dezvoltării orînduirii feudale şi principalele perioade în evoluţia gîndirii istorice. Conform cu această concepţie se pot stabili următoarele perioade mari în dezvoltarea istoriografiei feudale-clericale : istoriografia perioadei de formare a relaţiilor feudale (secolele VI-VIII), istoriografia perioadei feudale timpurii (secolele IX—mijlocul secolului XI), în cadrul căreia un loc aparte îl ocupă perioada carolingiană — aşa-zisa renaştere carolingiană —, istoriografia perioadei feudalismului dezvoltat (sfîrşitul secolului al XI-lea — secolul al XIII lea), şi, în sfîrşit, istoriografia perioadei de destrămare şi de decădere a orînduirii feudale (secolele XIV—XV). Acest principiu este aplicat însă doar parţial şi numai în ce priveşte istoriografia definită de autor ca feudală-clericală. Cît priveşte istoriografia secolului al XVI-lea şi a primei jumătăţi a secolului al XVII-lea, ea este definită după criteriul curentelor culturale europene dominante şi de aceea partea respectivă poartă denumirea : istoriografia epocii Renaşterii, a Reformei şi Contrareformei. În cadrul acestei epoci se adoptă o periodizare fie pe secole, fie în funcţie de un eveniment politic mai important în istoria ţării respective sau de

evoluţia uneia dintre mişcările culturale amintite mai sus.

Această pluralitate de concepţii în ce priveşte periodizarea dezvoltării gîndirii istorice în epoca studiată demonstrează şi ea că problemele periodizării în domeniile istoriei culturii şi gîndirii filozofice şi social-politice medievale nu au găsit încă o rezolvare satisfăcătoare. Relativa independenţă a fenomenelor de cultură şi ştiinţă, care se poate manifesta mai pronunţat sau mai atenuat în funcţie de epocă, este un fenomen care nu ne permite să identificăm pe deplin periodizarea evoluţiei cultural-ştiinţifice cu periodizarea dezvoltării social-economice. Astfel este şi cazul epocii Renaşterii, Reformei şi Contrareformei.

Anumite greutăţi creează şi perioada secolelor XIV şi XV, care este definită de O. L. Vainştein drept perioada destrămării şi a decadenţei. În istoriografie, această perioadă reprezintă într-adevăr o decădere şi o destrămare aproape totală a scrierilor cronicăreşti medievale, mai ales pe linia cronicilor mănăstireşti. Secularizarea gîndirii istorice şi laicizarea ei se dezvoltă vertiginos. Sînt atacate principiile fundamentale ale gîndirii istorice feudale-clericale şi în unele ţări această istoriografie este redusă la minimum atît ca importanţă, cît şi ca răspîndire. Se dezvoltă însă istoriografia laică în oraşe şi la curţile suveranilor ; ea rămîne în esenţă feudală prin conţinutul de clasă, dar, fiind legată de puterea centrală şi de oraşe, netezeşte drumul pentru noua istoriografie a Renaşterii. O. L. Vainştein găseşte că decăderii gîndirii istorice clericale îi corespunde pe deplin o decădere generală a întregii orînduiri feudale în apusul Europei şi deci cele două periodizări s-ar suprapune perfect. Pentru a-şi demonstra teza, autorul recurge la teoria crizei orînduirii feudale. El afirmă că „începînd cu secolul al XIV-lea, ţările cele mai dezvoltate din punct de vedere economic ale Europei intră într-o perioadă de criză prelungită, care marchează începutul destrămării modului de producţie feudal în aceste ţări" (p. 202). Enumerînd o serie de fenomene din domeniul dezvoltării economice, O.L. Vainştein constată semnele evidente ale crizei economice a feudalismului. Criza economiei feudale a atras după sine o criză „socială", manifestată prin ascuţirea luptei de clasă. Apar semnele evidente ale crizei organizării bisericeşti, în frunte cu papalitatea. „În aceste împrejurări de criză generală, care anunţa trecerea la evul mediu tîrziu şi la « începutul erei capitaliste » (Marx), are loc descompunerea treptată a istoriografiei medievale tradiţionale" (p. 205). După două veacuri de destrămare, această istoriografie rămîne totuşi în secolele XVI şi XVII, după definiţia dată de O. L. Vainştein, în titlul lucrării sale, o istoriografie medievală, ceea ce de fapt nu corespunde nici concepţiei autorului privitoare la esenţa burgheză, nemedievală, a istoriografiei Renaşterii.

Partea a doua a lucrării lui O. L. Vainştein este consacrată — după cum s-a mai amintit — în întregime istoriografiei epocii Renaşterii, a Reformei şi Contrareformei. Materia este împărţită în capitole concepute pe ţări : Italia, Germania, Franţa şi Anglia. În capitolul al şaselea, foarte bogat documentat, sînt prezentate : Renaşterea italiană, trăsăturile generale ale istoriografiei umaniste, istoriografia umanistă din Italia în secolul al XV-lea şi începutul secolului al XVII-lea şi filozofia istorică a umaniştilor italieni. Pe larg sînt expuse înnoirile pe care le-a adus Renaşterea în gîndirea istorică pe drumul transformării cunoştinţelor istorice în ştiinţă burgheză, pornindu-se de la concepţia nouă, umanistă asupra istoriei pînă la crearea unor forme de organizare a cercetărilor, de academii, tematica lucrărilor de istorie, teoria istoriei, critica surselor şi a textelor în general, începuturile ştiinţelor auxiliare (diplomatică şi paleografie în special), aparatul critic etc. Un loc important în expunere ocupă noua periodizare a istoriei, elaborată de umanişti. Alături de o serie de precursori ai istoriografiei umaniste italiene, un rol central îl are în acest capitol prezentarea operei istoriografice a lui Niccolo Machiavelli şi Francesco Guicciardini. O. L. Vainştein încearcă o nouă abordare a concepţiei istorice a lui Machiavelli punîndu-şi ca sarcină revizuirea concepţiilor tradiţionale încetăţenite în istoriografia burgheză despre acest

mare istoric. Contrapunerea însă atît de subliniată a lui Machiavelli față de Guicciardini, primul progresist, al doilea reacționar, nu ni se pare cu totul îndreptățită, deși poziția de clasă și concepțiile politicii celui din urmă sînt, fără îndoială, mult mai retrograde.

Umaniștii aduc pe scena istoriografică noi genuri de opere, printre care un loc foarte important îl ocupă biografiile laice, mult deosebite față de scrierile hagiografice medievale. Apar culegeri de biografii ale oamenilor mari.

Istoriografia umanistă a reprezentat un pas hotărîtor pe drumul transformării istoriei, care tocmai în această perioadă devine o știință. Secularizarea gîndirii istorice, nașterea criticii izvoarelor, lărgirea sferei de surse folosite de umaniști în lucrările lor, concepția despre istorie ca un proces natural de activitate a oamenilor, fără amestecul forțelor transcendentale, crearea genurilor de biografii și portrete istorice, o legătură mult mai strînsă între istoric și viața politică, încercarea de a generaliza din punct de vedere teoretic sarcinile și esența istoriei ca știință sînt trăsături apărute o dată cu Renașterea și ele marchează crearea istoriografiei burgheze moderne.

Aceste trăsături și idei, elaborate în fond de giganții Renașterii italiene, au găsit un larg ecou în toată Europa și au deschis întregii gîndiri istorice perspective noi, chiar dacă ulterior, în perioada Contrareformei, și în știința istorică se va manifesta un anumit regres.

Este foarte interesant și capitolul consacrat istoriografiei germane din perioada Renașterii, Reformei și Contrareformei. Atrage atenția în mod deosebit încercarea lui O. L. Vainștein de a sintetiza și defini trăsăturile specifice ale umanismului german, dar mai ales expunerea detaliată a corelației dintre gîndirea istorică umanistă germană și gîndirea istorică reformată. Acestei ultime teme îi este consacrat paragraful intitulat „Istoriografia germană în slujba Reformei" (p. 340–358). Conflictul dintre luteranism și umanism în domeniul gîndirii istorice din Germania este surprins cu măiestrie de autor. Caracterul în ansamblu retrograd al gîndirii istorice luterane față de cea umanistă este, după părerea noastră, convingător demonstrată de O. L. Vainștein. Evoluția luteranismului spre conservatorism explică ruptura dintre umaniști și teoreticienii gîndirii istorice reformate în Germania, faptul că dintre umaniștii germani de vază numai Filip Melanchthon și-a pus pana în slujba Reformei luterane.

În ultimele două capitole ale lucrării sale, O. L. Vainștein studiază istoriografia umanistă în Franța și dezvoltarea gîndirii istorice în Anglia în secolul al XVI-lea și prima jumătate a secolului al XVII-lea. Pe bună dreptate, subliniază autorul că în dezvoltarea gîndirii istorice europene din perioada amintită un rol deosebit au jucat filozofia istoriei, teoria și istoria istoriografiei, discipline care își au începuturile în lucrările lui Jean Bodin și Voisin de la Popelnière.

Trebuie să subliniem faptul că lucrarea lui O. L. Vainștein se bazează pe o vastă literatură de specialitate. Bogatul aparat critic constituie totodată și un îndreptar bibliografic util cercetătorilor. Am putea spune că din acest aparat critic nu lipsește nici o lucrare mai importantă referitoare la temă.

În ansamblu, cartea lui O. L. Vainștein va suscita interesul specialiștilor, care primesc din ea informații utile.

L. Demény

JEAN DELUMEAU, *Naissance et affirmation de la Réforme*,

Paris, Presses Universitaires, 1965, 417 p. („Nouvelle Clio", L'histoire et ses problèmes, nr. 30)

Ca toate celelalte volume ale acestei noi colecții de inițiere în istoria universală, lucrarea istoricului Jean Delumeau se prezintă ca un diptic în care părții expozitive, întemeiată pe cele mai recente rezultate ale cercetărilor, îi urmează o amplă secțiune consacrată dez-

baterilor istoriografice şi direcţiilor în care urmează să se angajeze în viitor cercetările de specialitate.

Prima parte înfăţişează liniile generale de dezvoltare în veacurile XVI—XVII a *Reformei* şi a *Contrareformei* (pentru care tinde tot mai mult a se încetăţeni — şi nu justificat — în istoriografia apuseană formula de *reformă catolică*).

Cercetarea se deschide cu o explorare a complexului de cauze care au transformat tendinţele de reformă — permanent prezente în societatea medievală — în marea Reformă care, în cursul veacului al XVI-lea, avea să provoace o reînnoire a ansamblului vieţii societăţii europene. Întreaga viziune a autorului în ceea ce priveşte geneza Reformei se menţine în limitele istoriei spirituale. Lăsînd la o parte toate fenomenele social-economice şi politice care au provocat declanşarea mişcării reformatoare sau i-au înlesnit succesul, autorul se limitează la prezentarea curentelor dominante în viaţa spirituală a evului mediu tîrziu, care alcătuiesc, după opinia sa, cauzaţia esenţială a Reformei.

Preocupărilor spirituale şi anxietăţilor evului mediu agonizant le-au venit în întîmpinare principiile fundamentale ale concepţiei protestante : doctrina justificării prin credinţă, a sacerdoţiului universal şi a infailibilităţii recunoscute exclusiv Bibliei. Reluînd cercetările istoricului olandez J. Huizinga şi ale continuatorilor săi în domeniul psihologiei sociale a evului mediu tîrziu, autorul pune în lumină proporţiile sentimentului culpabilităţii şi profunzimea acţiunii sale sociale. Calamităţile care s-au abătut asupra societăţii europene în veacurile XIV—XV — ciuma neagră cu imensele ei repercusiuni demografice şi sociale, Războiul de 100 de ani şi Războiul celor două roze, seceta şi foametea endemică, expansiunea otomană etc. — s-au reflectat în conştiinţa contemporanilor ca revers al păcatelor umane şi au dat deosebită intensitate sentimentului vinovăţiei şi fricii colective ; psihoza şi-a lăsat puternic amprenta asupra creaţiei artistice şi literare a epocii, dovadă frecvenţa în arta plastică şi în literatură a temelor apocaliptice, a reprezentării judecăţii de apoi, dar mai ales a reprezentării morţii — cu variate personificări — şi a viziunilor macabre (însuşi termenul de macabru aparţine secolului al XV-lea). Corolar al acestei psihoze patetic pesimiste este efortul de eliberare de teamă şi încercarea de a găsi calea mîntuirii.

Intensificarea devoţiunii faţă de intercesori, fenomen pe care autorul nu ezită să-l asimileze cu o adevărată „renaştere a politeismului", este însoţită de credinţa tot mai puternică în existenţa unui tezaur de merite, din care se puteau împărtăşi toţi credincioşii prin intermediul indulgenţelor. Tezaurul de indulgenţe, „această bancă de depozit şi virament de conturi, fundată de biserica romană pe temeiul tezaurului de graţii ale lui Hristos şi ale sfinţilor, cameră de compensare a excedentelor păcatului şi a excedentelor meritelor, concepute după modelul sistemului de plăţi din iarmaroace şi care punea public în vînzare în imperiu, prin intermediul Fugger-ilor, cupoanele de dividente asupra mîntuirii în lumea de apoi"[1], era modalitatea bisericească de exploatare a psihozei colective evocate mai sus. Dar explicabilul sentiment de incertitudine, de îndoială pe care l-a lăsat să subziste sistemul indulgenţelor a dat imbold căutării altor modalităţi de satisfacere a exigenţelor conştiinţei colectivităţii medievale. Răspunsul cel mai adecvat la această căutare s-a dovedit a fi doctrina luterană a justificării prin credinţă, teza fundamentală a mişcării de reformă, care postula abandonarea cultului sfinţilor şi a indulgenţelor. Formulată răspicat şi cu toate implicaţiile ei în opera lui M. Luther, doctrina a avut antecedente în gîndirea teologică a evului mediu tîrziu, la Wycliff, Gerson şi în genere în opera tuturor celor care se încadrau în gîndirea augustiniană.

Concomitent şi convergent a acţionat tendinţa de afirmare a individualismului şi a spiritului laic. Apariţia marilor figuri ale capitalismului incipient, Cosimo de Medici, Jacques Cœur, Jacob Fugger etc., a căror activitate însemna negarea tezelor fundamentale ale eticii sociale a bisericii catolice,

---

[1] H. Lüthy, *La banque protestante en France de la Révocation de l'Edit. de Nantes à la Révolution*, vol. II, Paris, 1960, p. 763.

larga difuzare a portretului în pictură și sculptură sînt două dintre cele mai pregnante manifestări ale spiritului individualist pe planul vieții economice și al creației artistice. Afirmarea individualității însemna însă cu necesitate lărgirea sferei de acțiune a spiritului laic. Îngrădind zona divinului, tendințele noi făceau loc unui întreg sector, acela al fenomenelor terestre, care începe de acum înainte să constituie obiect de cercetare științifică. Rupînd unitatea dintre revelație și rațiune — postulat fundamental al încercării lui Toma de Aquino de a concilia religia și știința —, Wilhelm de Occam deschide larg poarta raționalismului și spiritului științific.

Incapacitatea bisericii de a stăvili afirmarea forțelor noi era agravată de ceea ce autorul numește „devaluarea sacerdoțiului", rezultată nu numai din larga constatare de către contemporani a abuzurilor clerului, dar și din perspectiva nouă în care constatarea își găsea toată gravitatea. La capătul procesului de neîncredere sporită față de cler, se află condamnarea ierarhiei ecleziastice și doctrina sacerdoțiului universal (care, parțial, triumfase și înainte de Luther, în Boemia, prin formula utraquistă).

Dominați de iluzia restaurării creștinismului evanghelic, pe care o împărtășeau cu toți precursorii lor medievali, reformatorii veacului al XVI-lea s-au adresat izvorului esențial singurul căruia îi recunoșteau autenticitatea, și deci infailibilitatea : Biblia. Dar în această privință ei nu au inovat, ci doar au dat un nou impuls și o mai mare amploare unui curent care i-a precedat (autorul combate, cu drept cuvînt, ideea, foarte răspîndită în istoriografie, potrivit căreia traducerea și răspîndirea Bibliei nu ar fi început decît sub impulsul mișcării de reformă. În fapt, în Italia, Spania, Franța și Germania, cele mai vechi traduceri aparțin ultimelor decenii ale veacului al XV-lea și începutului veacului al XVI-lea).

Adresîndu-se izvorului fundamental pe care-l doreau restabilit în puritatea sa originară, preocuparea reformatorilor s-a îmbinat cu aceea a umaniștilor, adeseori în una și aceeași persoană. Efortul de a desprinde „adevărurile originare și autentice" din haina deformantă care le-a fost impusă de-a lungul veacurilor de biserica oficială a constituit zona de întîlnire între umanism și Reformă. Dar convergența nu s-a produs decît pe un sector restrîns, în vreme ce divergențele numeroase dintre cele două curente spirituale aveau să se transforme repede într-un conflict puternic, al cărui moment culminant l-a oferit polemica dintre Erasm și Luther în problema liberului-arbitru. Deismul optimist al umaniștilor punea toată greutatea pe funcția morală a religiei, lăsînd în umbră problemele teologice și în primul rînd pe cea a păcatului originar. Insistînd asupra acestuia și transformîndu-l în aspect central și dominant al întregii existențe umane, luteranismul nega rolul efortului liber al omului în lupta împotriva păcatului. Soluție de cabinet a unui grup relativ restrîns de intelectuali, formula umanismului creștin a ieșit înfrîntă și a lăsat teren liber celor două forțe a căror încleștare va constitui în deceniile următoare unul din aspectele dominante ale istoriei europene : Reforma și Contrareforma [2].

După considerațiile referitoare la geneza Reformei urmează o expunere succintă, dar cuprinzătoare asupra începuturilor și expansiunii diverselor formule reformatoare în Europa centrală și occidentală, asupra vicisitudinilor lor politice și asupra unora dintre implicațiile lor sociale. Mult prea sumare sînt însă indicațiile privitoare la Reforma în Polonia, Ungaria și Transilvania.

În cadrul secțiunii consacrate „dezbaterilor" — istoriografia temei, critic prezentată —, autorul reia trei din marile probleme ale istoriei Reformei : cauzele mișcării de reformă și ale triumfului ei, „cazul Luther" și raportul dintre capitalism și protestantism.

În linii generale, două sînt tendințele fundamentale în interpretarea genezei Reformei : cea dintîi raportează fenomenul la procesele social-economice ale epocii, considerîndu-l o manifestare pe plan spiritual a mari-

[2] Surprinde absența din bibliografia lucrării a celei mai ample și temeinice cercetări consacrate efortului irenic al umanismului creștin : F. Heer, *Die dritte Kraft. Der europäische Humanismus zwischen den Fronten des Konfessionellen Zeitalters*, Frankfurt am Mein, 1960.

lor transformări petrecute în societatea europeană în veacul al XVI-lea ; cea de-a doua — căreia îi aparţine şi autorul lucrării recenzate — caută explicaţia exclusiv în spiritualitatea evului mediu tîrziu şi a veacului al XVI-lea.

Dintre aderenţii, marxişti sau nemarxişti, ai primei tendinţe sînt discutaţi Oscar Martin, *Economic Causes of the Reformation in England*, Corrado Barbagallo, *Storia Universale*, M. M. Smirin — a cărui lucrare consacrată Reformei populare a lui Th. Münzer şi războiului ţărănesc german îi este cunoscută autorului datorită traducerii germane apărute la Berlin — şi H. Hauser, *Naissance du Protestantisme* (1940).

Discutînd şi combătînd în bloc încercările acestor istorici de a căuta în zona vieţii social-economice explicaţia Reformei, autorul îşi argumentează poziţia invocînd faptul că tocmai în Italia — adică ţara cu cel mai înalt grad de dezvoltare a economiei capitaliste în veacul al XVI-lea — Reforma nu a depăşit stadiul larvar, anterioritatea faţă de Reformă a unor forme de organizare capitalistă în activitatea de producţie şi de schimb, triumful Reformei tocmai în unele ţări cu economie mai înapoiată, participarea la mişcarea de reformă şi a claselor sau a unor pături ale claselor conducătoare. Fără a intra în discuţia fiecăruia din aceste argumente în parte — discuţie care ar revendica un spaţiu mai larg —, ne mărginim la constatarea că Reforma a avut drept rezultat un imens transfer de mijloace şi autoritate din sfera ecleziastică în cea laică şi că, prin secularizarea unei zone însemnate a stăpînirilor bisericii şi prin laicizarea unui larg sector al vieţii social-politice, anterior supus autorităţii clerului, ea a fost una din etapele majore ale triumfului spiritului laic. Este evident însă că acest complex de consecinţe nu putea rezulta din simpla necesitate de reîmprospătare a vieţii spirituale, oricît de puternic s-ar fi manifestat aceasta în evul mediu tîrziu, şi că fără acţiunea unor factori de reînnoire din însăşi sfera vieţii social-economice şi politice, imensa deplasare de putere din zona ecleziastică în cea laică nu ar fi fost cu putinţă. Fără intervenţia acestor factori, Reforma veacului al XVI-lea s-ar fi înscris în lungul şir al curentelor de reformă medievală, care nu au amputat cu nimic sau prea puţin poziţia bisericii în societate şi a catolicismului ca factor politic de conducere în lumea europeană.

Nu este mai puţin adevărat că înţelegerea largă a genezei şi a triumfului Reformei presupune o amplă cercetare a tuturor factorilor determinanţi, economici, sociali, politici, spirituali etc. şi că încercarea de a disocia în interpretare aceşti factori nu poate duce decît la o viziune schematică, incompletă şi deci, prin forţa lucrurilor, eronată. În cadrul unei asemenea cercetări, care rămîne încă un deziderat de viitor, va putea fi apreciată separat, de la ţară la ţară şi de la provincie la provincie, ponderea fiecăruia din aceşti factori în triumful sau eşecul Reformei.

În acest cadru larg, discuţia în jurul a ceea ce autorul numeşte „cazul Luther" îşi va recăpăta, desigur, proporţiile fireşti. În cadrul imensei bibliografii consacrate părintelui Reformei, autorul distinge două etape decisive despărţite de descoperirea în arhivele Vaticanului a manuscrisului cursului lui Luther asupra *Epistolei către romani*. Înaintea acestei descoperiri, studiile asupra lui Luther se întemeiau în chip covîrşitor pe propriile sale amintiri cu caracter autobiografic — *Tischreden* —, în care ruptura de biserica romană apărea ca o urmare a călătoriei la Roma (1510—1511) şi a spectacolului depravării clerului catolic. Descoperirea cursului asupra *Epistolei către romani* a oferit un document de excepţională valoare pentru înţelegerea evoluţiei spirituale a reformatorului german înainte de afişarea tezelor la Wittenberg. În perspectiva nouă, deschisă de această descoperire, călătoria la Roma nu mai apare — ca în mărturia tîrzie a lui Luther însuşi — momentul hotărîtor, de cotitură, în evoluţia antiromană a lui Luther, ci un simplu episod secundar, dacă nu chiar total lipsit de însemnătate. Începută cu lucrarea polemică a dominicanului Denifle, *Luther und das Luthertum*, noua orientare a cercetării a dus, prin apropieri succesive, dacă nu la „descoperirea adevăratului Luther" (cum îşi intitulează autorul subcapitolul), cel puţin la o viziune

mult mai complexă şi mai profundă a personalităţii reformatorului german. Deosebit de bogate au fost rezultatele cercetărilor care, în ultimele decenii, s-au străduit să încadreze gîndirea lui Luther în marile curente ale teologiei medievale tîrzii.

Un întreg capitol cercetează principalele poziţii în istoriografia recentă în problema, atît de discutată în ultimele decenii, a raportului dintre protestantism şi capitalism.

Problema esenţială a raportului dintre capitalism şi spiritualitatea protestantă, cercetării căreia şi-au consacrat activitatea personalităţi eminente ale istoriografiei contemporane — H. Hauser, M. Weber, E. Troeltsch, W. Sombart, A. Fanfani etc. —, continuă să se afle încă în centrul interesului investigaţiei. Deschisă încă din veacul al XVIII-lea de Bossuet, pentru care raportul de filiaţie de la „erezie" la camătă era indiscutabil — „camăta e fiica ereziei !", exclama el —, discuţia, sustrasă controversei confesionale, avea să se dovedească deosebit de fecundă pe plan istoriografic. Dacă teza lui Max Weber, care, răsturnînd datele problemei, vedea în capitalism un produs al spiritului protestant, nu putea cîştiga adeziunea cercetătorilor, studiile din ultimele decenii au relevat tot ceea ce a fost inovaţie — şi chiar revoluţionară — pe planul gîndirii economice a lumii protestante. Este suficient să menţionăm preceptele economice ale lui B. Franklin : „aminteşte-ţi că timpul înseamnă bani" ; „aminteşte-ţi că creditul înseamnă bani" ; „aminteşte-ţi că banul e prolific şi productiv" (*Advice to a young tradesman*, 1748), şi să le raportăm la principiile fundamentale ale scolasticii medievale („pecunia non parit pecuniam"), pentru a înţelege imensitatea drumului parcurs. Pentru mentalitatea protestantă — cea calvinistă şi puritană în primul rînd —, cîştigul şi goana după cîştig nu mai sînt drumul damnaţiei, ci dimpotrivă, semnul vocaţiei divine. Calvinismul a conciliat activismul economic modern cu preocuparea fundamentală a bisericii şi a înlăturat una din piedicile ideologice majore din calea capitalismului.

Cercetările din ultimii ani, fără a infirma aceste teze, au adus un şir de rectificări de detaliu şi de întregire, care vor îngădui cu timpul o reluare de ansamblu a discuţiei pe baze noi. Două categorii de obiecţii se opun interpretării tradiţionale : pe de o parte, lumea medievală a făcut loc, în ciuda interdicţiilor oficiale şi ale scolasticei, spiritului de cîştig şi a găsit modalităţile de ocolire a interdicţiei dobînzii (justificate prin paguba suferită de creditor, *damnum emergens*, prin riscul capitalului investit într-o întreprindere, *periculum sortis*, şi prin imobilizarea capitalului, *lucrum cessans*) ; pe de altă parte, protagoniştii Reformei nu au renunţat cu toţii la tradiţia medievală a ostilităţii faţă de dobîndă (Luther, Bucer, Zwingli) [3].

În acest cadru general al raporturilor dintre capitalism şi etica protestantă se situează şi discuţia asupra caracterului revoluţiei burgheze din Anglia. Considerată în trecut — şi astăzi încă unii istorici englezi perseverează în această interpretare — ca produs al convulsiilor religioase, revoluţia engleză a format în ultimele decenii obiectul a numeroase studii care au adîncit multiplicitatea elementelor ei componente. Istoricul englez R. H. Tawney a dat la iveală, în urma unei investigaţii de adîncime — în epoca dintre cele două războaie mondiale —, corespondentul sociologic al teologiei puritane, capitalismul. Materialul documentar invocat de Tawney a revelat identitatea dintre clasele mijlocii ale societăţii urbane şi rurale engleze şi radicalismul religios (cu corectivul că radicalismul autentic în cadrul revoluţiei engleze nu a aparţinut claselor mijlocii). Progresele rapide şi paralele ale capitalismului şi puritanismului în intervalul 1540 1650 au împins aceste clase la rebeliune împotriva restricţiilor impuse de stat activităţii economice şi teologiei oficiale. Nobilimea mică, *gentry*, care introdusese principiile exploatării capitaliste pe domeniile în stăpînirea cărora intrase în urma imensului transfer de proprietate bisericească efectuat de Reforma engleză, era suficient de puternică la mijlocul veacului

[3] Lacună regretabilă în bibliografia autorului cu privire la gîndirea economică a lui Luther, omisiunea studiului lui Günther Fabiunke, *Martin Luther als Nationalökonom*, Berlin, 1963.

pentru a înfrunta cu succes marea nobilime și coroana.

Cercetările ulterioare au confirmat unele din punctele de vedere formulate de Tawney și au îngăduit corectarea altora dintre ele. Școala istorică marxistă engleză — reprezentată în privința studiilor referitoare la revoluția engleză de Ch. Hill și M. Dobb — a adus o contribuție însemnată la analiza crizei clasei dominante, a marii nobilimi, fenomen a cărui cunoaștere este indispensabilă pentru înțelegerea cursului revoluției. Studii recente au cercetat fenomenul acumulării primitive a capitalului și al începuturilor capitalismului industrial în Anglia; zăgăzuit în afirmarea sa de politica economică a clasei dominante și a monarhiei — monopolurile regale —, el și-a impus interesele răsturnînd puterea de stat ostilă și biserica anglicană în plin proces de reconstituire a averii sale funciare și de reînviere a dijmei ecleziastice.

Ultimele două capitole ale lucrării sînt consacrate temelor și direcțiilor propuse cercetărilor viitoare, și anume: personalitatea și opera reformatorilor, curentele eterodoxe în cadrul mișcării de Reformă, raportul și influența reciprocă exercitată de catolicism și lumea protestantă, relațiile dintre biserică și stat în epoca Reformei și a Contrareformei etc. Volumul este precedat de o excelentă bibliografie, egal de utilă atît pentru cei ce se inițiază în istoria Reformei, cît și pentru specialiști.

Ș. Papacostea

REVISTA REVISTELOR

„История СССР", Изд. Академии наук СССР,

1965, nr. 1—6, Москва, 1 380 p.

Articolele apărute în „Istoria U.R.S.S.", revista Institutului de istorie a Academiei de ştiinţe a U.R.S.S., în 1965 se ocupă de domeniile puţin cercetate ale istoriei popoarelor Uniunii Sovietice. Se cuvine să relevăm de la început faptul că revista a consacrat un spaţiu amplu, aproape trei sferturi din fiecare număr, discuţiilor, comunicărilor, recenziilor şi notelor bibliografice (asupra lucrărilor apărute în străinătate cu privire la istoria U.R.S.S. şi a lucrărilor istoricilor sovietici), precum şi relatărilor despre viaţa ştiinţifică din institutele de cercetare şi de învăţămînt din U.R.S.S.

O serie de articole şi de comunicări sînt consacrate genezei feudalismului, din care menţionăm studiul lui A. A. Zimin *Holopii Rusiei vechi* (nr. 6), în care autorul analizează procesul apariţiei robiei în secolele VI—IX şi dezvoltarea instituţiei holopilor în stadiul ei timpuriu, adică pînă în secolul al XII-lea. A. L. Sapirov reia sub un nou unghi de vedere problema: *Despre rolul istoric al războaielor ţărăneşti din secolele XVII—XVIII* (nr. 5), aducînd precizări interesante de ordin teoretic şi istoric.

Istoricii sovietici continuă discuţia cu privire la diferitele laturi ale destrămării orînduirii feudale şi genezei capitalismului în Rusia.

Aducînd în circuitul ştiinţific noi date, Z. N. Konel se ocupă *Despre natura aşa-numitei năimeli silite* (nr. 4), iar M. I. Volkov şi S. M. Trviţki *Despre diferenţierea ţărănimii şi formarea pieţei interne în Rusia în prima jumătate a secolului al XVIII-lea* (nr. 4). N. V. Golikova, în *Din istoria formării cadrelor de lucrători salariaţi în primul pătrar al secolului al XVIII-lea* (nr. 1), urmăreşte pe bază de date statistice, grupate cu multă pricepere, procesul răspîndirii muncii salariate în transporturile şi în industria din regiunea Volgăi.

Continuînd o veche tradiţie, S. M. Trviţki şi A. Horoşkevici fac o amplă trecere în revistă a literaturii apărute în 1964 privitoare la istoria U.R.S.S. în perioada feudalismului (nr. 3). Observaţiile critice, ca şi privirea de ansamblu, dau posibilitate de a se preciza mai bine liniile directoare ale viitoarelor cercetări ştiinţifice.

Articolele din nr. 2 al revistei sînt consacrate studierii diferitelor aspecte ale activităţii şi creaţiei lui V. I. Lenin.

V. S. Mociolov, în studiul *Cu privire la apariţia leninismului*, analizează lupta revoluţionarilor marxişti ruşi, în frunte cu V. I. Lenin, împotriva socialismului mic-burghez şi a revizionismului de la sfîrşitul secolului al XIX-lea.

M. E. Naidenov, pe baza analizei lucrărilor lui V. I. Lenin, se străduieşte să surprindă în articolul *V. I. Lenin şi istoria patriei* cum s-a format concepţia leninistă despre procesul

istoric rus. Printre comunicări semnalăm pe aceea a lui S. M. Gribokova, *V. I. Lenin și fracțiunea bolșevică din cea de-a patra Dumă de Stat*, care aduce noi contribuții de valoare.

Problema djadidilor — ideologii naționalismului burghez în Asia mijlocie — constituie una dintre temele viu dezbătute în istoriografia sovietică. I. S. Braginski se ocupă *Despre natura djadidismului din Asia mijlocie în lumina activității literare a djadidilor* (nr. 6).

Analizînd literatura în limba uzbecă și tadjică a djadidilor, autorul aduce noi mărturii în favoarea tezei rolului pozitiv exercitat de acești ideologi ai naționalismului burghez în luptă împotriva anumitor excese ale feudalismului și obscurantismului clerical.

Temele legate de istoria imperialismului rus fac obiectul unor studii și comunicări interesante.

V. V. Timoșenkov supune criticii teza istoricilor bieloruși cu privire la situația de colonie a Bielorusiei. La întrebarea : *A fost din punct de vedere economic Bielorusia o colonie pe timpul țarismului?* (nr. 1), autorul, pe baza comparării volumului operațiilor de credit al băncilor din Bielorusia cu cel al băncilor din Rusia din anii 1900—1904, precum și a analizei ponderii capitalului străin în economia bielorusă, ajunge la concluzia că Bielorusia nu a fost din punct de vedere economic nici colonie, nici semicolonie.

I. M. Kamenețkaia se preocupă de *Apariția monopolului în industria zahărului* (nr. 6). Format în 1887 sub formă de sindicat, monopolul zahărului a reușit, încă în primii săi ani de la înființare, să exercite un control efectiv asupra producției și desfacerii zahărului.

A. D. Stepanski analizează pe larg *Grupările politice în Consiliul de Stat din anii 1906—1907* (nr. 4), relevînd geneza tacticii folosite de contrarevoluție în anii primei revoluții populare din epoca imperialismului.

N. A. Malțeva, în comunicarea *Despre numărul acțiunilor țărănești în perioada reformei agrare stolipiniste (3 iunie 1907 — 1 august 1914* (nr. 1), precizează numeric fiecare formă de împotrivire a țărănimii, precum și aria lor geografică.

V. S. Basinkov se ocupă de *Eșecul aventurii militare-politice a guvernului provizoriu în vara anului 1917* (nr. 5), aducînd date utile și interesante despre cauzele și țelurile ofensivei armatelor ruse din iunie 1917, precum și despre factorii care au determinat catastrofa din Galiția.

O serie de studii sînt consacrate problemelor legate de istoria Marii Revoluții Socialiste din Octombrie. S. M. Korolovski tratează despre *Mișcarea națională ucraineană în perioada pregătirii și înfăptuirii revoluției din octombrie* (nr. 5), relevînd esența și caracterul acestei mișcări, amplasarea forțelor motrice și rolul ei în situația revoluționară din acea vreme.

H. M. Astrahan aduce precizări interesante *Despre batalionul de femei care au apărat Palatul de iarnă* (nr. 5). Compania de femei cu care Kerenski se pregătise să apere Palatul de iarnă era formată din 137 de femei, majoritatea de origine muncitorească, care fuseseră aduse prin înșelăciune.

V. P. Gherasimink, în comunicarea *Împărțirea egalitară a pămîntului în partea europeană a Federației Ruse în 1918* (nr. 1), analizează rezultatele aplicării Decretului asupra pămîntului, adoptat de Congresul al II-lea al Sovietelor, care — în conformitate cu dorința țăranilor — stabilea folosirea egalitară a pămîntului după norma de muncă sau de consum.

Studiul lui V. V. Garmiz atacă o problemă puțin cercetată : *Eșecul politicii celei de-a treia căi în revoluție* (nr. 6). Autorul reconstituie desfășurarea Consfătuirii de stat din septembrie 1918 de la Ufa. Convocată din inițiativa socialiștilor-revoluționari cu scopul de a se alcătui un guvern capabil să coordoneze și să diriguiască asaltul tuturor forțelor contrarevoluționare pentru răsturnarea și lichidarea Puterii sovietice, consfătuirea s-a soldat cu înfrîngerea partidelor mic-burgheze, înlesnind stabilirea dictaturii fățișe a lui Kolceak.

L. B. Ghenkin, în articolul *Nașterea disciplinei socialiste a muncii (sfîrșitul anului 1917 — vara lui 1918)* (nr. 1), analizează

amănunţit conţinutul şi formele luptei constante duse de clasa muncitoare rusă în primele luni după Revoluţia din Octombrie pentru întărirea disciplinei muncii în industrie. Sînt prezente în paginile revistei şi diferitele aspecte ale eforturilor depuse pentru refacerea ţării sovietice după victoria asupra intervenţiei şi contrarevoluţiilor interne.

S. A. Fedinkin ilustrează *Lupta pentru reeducarea vechii intelectualităţi tehnice în perioada de refacere* (nr. 4). Autorul relevă politica judicioasă dusă de statul sovietic pentru a-şi apropia intelectualitatea tehnică. Creînd în jurul specialiştilor o atmosferă de încredere şi preţuire, de grijă faţă de nevoile lor materiale, Puterea sovietică a reuşit să-i determine de a se integra activ în viaţa obştească şi în construcţia socialismului.

I. N. Kalinin, în comunicarea *Cu privire la istoria tratativelor pentru normalizarea relaţiilor sovieto-japoneze (1924—1925)* (nr. 5), trece în revistă punctele de vedere controversate şi dificultăţile întîmpinate în cursul negocierilor, subliniind modul cum au fost ele rezolvate prin concesii reciproce. Tratativele, încheiate cu semnarea convenţiei despre principiile de bază ale raporturilor dintre U.R.S.S. şi Japonia, a protocoalelor N. şi B. şi a altor documente, au avut o mare importanţă în dezvoltarea ulterioară a relaţiilor sovieto-japoneze.

N. I. Guşcin, în comunicarea *Muncitorii din Leningrad şi din Moscova în lupta pentru colectivizarea agriculturii sovietice* (nr. 6), relevă pe baza datelor statistice că muncitorii din Leningrad şi din Moscova au dat contingentul cel mai numeros, mai călit şi mai disciplinat din corpul de 25 000 de muncitori voluntari care s-a organizat la apelul P.C. al U.R.S.S. pentru ridicarea economică a Siberiei.

Numărul trei al revistei este consacrat istoriei participării U.R.S.S. în cel de-al doilea război mondial. Mareşalul de artilerie N. N. Voronov publică amintirile sale cu privire la *Faptele de arme ale poporului sovietic* (nr. 3 şi 4), aducînd mărturii preţioase despre marile operaţii militare din anii 1944 şi 1945, culminate în asaltul Berlinului. M. Z. Danilink, în studiul *Clasa muncitoare din Ucraina în anii Marelui război pentru Apărarea Patriei* (nr. 3), analizează eforturile depuse de populaţia civilă pentru trecerea economiei pe picior de război, asigurarea aprovizionării frontului, precum şi refacerea regiunilor pustiite de armatele fasciste.

V. I. Neidgolberg, în comunicarea *Traseul pe apa Ladoga în 1941—1942* (nr. 3), redă evenimentele legate de navigaţia pe Ladoga în primii ani ai războiului, aducînd precizări importante.

Studiul deosebit de interesant al lui V. G. Boborikin se ocupă de *Munca lui A. A. Fadeev la romanul Tînăra gardă* (nr. 4). Autorul stabileşte cum s-a documentat A. A. Fadeev cu privire la drama eroică din Krasnodor şi cum a folosit materialele adunate. Eroii principali, personajele secundare, ca şi evenimentele, toate au fost luate din istoria autentică a grupelor ilegale de tineret. Evident, A. A. Fadeev nu şi-a propus o cercetare strictă de istorie şi a urmărit oamenii şi faptele lor ca literat.

L. I. Arapova supune unei critici judicioase *Publicaţiile de documente privind istoria Marelui Război pentru Apărarea Patriei* (nr. 3), iar A. A. Kursanov trece în revistă *Izvoarele cu privire la istoria rezistenţei poporului în spatele cotropitorilor germano-fascişti (1941—1945)* (nr. 3).

A. E. Ioffe face o analiză a lucrărilor memorialistice ale diplomaţilor sovietici publicate pînă în prezent (nr. 5), subliniind valoarea lor ca izvoare istorice. Se relevă, printre altele, ecoul puţin obişnuit pe care l-a avut în străinătate, cu deosebire în Anglia, lucrarea memorialistică *Cine l-a ajutat pe Hitler*? Polemica politică dintre acad. I. I. Maiski, autorul acestei lucrări, şi criticii lui a dovedit autenticitatea faptelor şi observaţiilor diplomatului sovietic.

Printre articolele de istoriografie se cuvine să menţionăm studiul lui N. L. Rubinştein: *Ivan Egorovici Zobelin. Concepţiile istorice şi activitatea ştiinţifică (1820—1908)* (nr. 1), care

pune în valoare importanta moştenire ştiinţifică a cunoscutului istoric rus.

Revista „Istoria U.R.S.S." a Institutului de istorie a Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S. formează, prin modul cum se pun şi se rezolvă problemele, un organ viu de prezentare, discutare şi difuzare a preocupărilor şi realizărilor istoriografiei sovietice.

Al. Vianu

„Československý časopis historický" (Revista cehoslovacă de istorie), Praga, XIII, 1965, nr. 1–6, 936 p.

Seria studiilor care formează contextul acestei reviste pe 1965 o deschide František Graus cu un articol despre *Drujinele din evul mediu timpuriu şi rolul lor în formarea statelor din Europa centrală* (nr. 1). Autorul s-a ocupat în ultimul timp cu problema apariţiei statelor în această parte a Europei [1] şi articolul de faţă constituie un aspect al acestei problematici. De la început, Graus încearcă să disocieze termenul de „drujină", care, în actuala istoriografie europeană, nu prezintă o definiţie unitară. Cu acest prilej el constată că în secolul al X-lea existau în Europa diferite tipuri de drujine, cu o îndelungată evoluţie istorică în urma lor. În acelaşi timp, drujinele nu constituie un fenomen instituţional caracteristic numai anumitor zone geografice, ci ele trebuie considerate ca o formă primitivă de organizare socială, a cărei apariţie nu-i legată de timp şi de spaţiu. Din această cauză, între drujine existau numeroase deosebiri mai ales din punctul de vedere al apariţiei şi structurii interne de organizare. Pe Graus îl interesează numai faza finală din evoluţia acestei instituţii şi anume măsura în care drujinele au jucat un rol în apariţia şi în stabilizarea statelor medievale.

Pornind de la cercetările de pînă acum, autorul socoate că în secolele al IX-lea şi al X-lea au existat patru tipuri de drujine. Materialele arheologice şi textele narative ale timpului îl îndreptăţesc pe Graus să presupună existenţa istorică a drujinelor atît în imperiul Marii Moravii, cît şi în ţările cehe. Nu poate fi însă vorba de o „drujină slavă", tipică, cu totul deosebită de celelalte, aşa cum a existat „drujina de stat" în Scandinavia. În ciuda afirmaţiilor de pînă acum, Graus admite că din punct de vedere etnic n-a existat între drujine deosebiri esenţiale. Cele patru tipuri s-au format pe cale de evoluţie, fie pe baza organizării teritoriale a drujinei, fie prin felul în care suveranul sau marii feudali le acordau recompense, aur, argint nestemate etc. În sfîrşit, autorul socoate că rolul drujinelor în formarea statelor din Europa centrală nu poate fi încă definit, de aceea multe dintre problemele instituţionale ale acestei perioade nu sînt încă soluţionate. Articolul său poate fi considerat ca un început în această privinţă.

În 1964, împlinindu-se 500 de ani de la elaborarea cunoscutului proiect de coaliţie europeană lansat de G. de Poděbrad, rege al ţărilor cehe (1458–1471), evenimentul a fost comemorat sub auspiciile organizaţiei U.N.E.S.C.O. Pe marginea acestei festivităţi, Josef Macek publică un studiu *Despre politica externă a lui G. de Poděbrad* (nr. 1), în care subliniază îndeosebi importanţa internaţională a acestui proiect. Autorul afirmă că proiectul se sprijină în primul rînd pe concepţia medievală despre pace şi nu are nimic comun cu toleranţa religioasă a timpului. Actul nu constituie numai un document programatic al păcii, ci mai curînd unul de politică internaţională faţă de presiunea bisericii catolice. În partea a doua a studiului său,

[1] Teza autorului în legătură cu apariţia statelor în Europa Centrală a format obiectul unei comunicări la cel de-al XII-lea Congres Internaţional al istoricilor de la Viena, 1965. Expunerea completă a apărut în limba germană sub titlul *Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa*, „Historica", Praga, *X*, p. 5–65.

autorul lămureşte chestiunea că nu moartea neaşteptată a acestui „rege eretic” a împiedicat curia papală de a recunoaşte Cehia husită, aşa cum a susţinut vechea istoriografie, ci lipsa de sinceritate şi politica antiCehă a papii Paul al II-lea.

Cu prilejul comemorării lui Dante Alighieri (700 de ani de la naşterea marelui poet florentin), Josef Macek publică o contribuţie intitulată *Renaşterea, umanismul şi Dante* (nr. 5), în care defineşte mai întîi caracterele specifice ale acestor două mari curente de idei de la începutul evului mediu. Renaşterea s-a născut din condiţiile celei dintîi crize a sistemului feudal, care n-a dus totuşi la descompunerea feudalităţii, însă a dat naştere unui nou stil de viaţă, la noi manifestări ale spiritului uman. Ştiinţele şi artele cunosc o nouă înflorire. Gîndirea filozofică, disciplinele sociale, atitudinea faţă de viaţă, concepţia despre rolul omului şi umanităţii, toate acestea constituie ideologia Renaşterii şi deci umanismul. Dante apare la limita dintre evul mediu italian şi începuturile Renaşterii ; el este produsul epocii dintre scolastică şi umanism, iar ideile lui generoase despre libertate, limba naţională, nobilime şi biserică, intrate în contextul istoriei, au deschis căi de lumină scriitorilor şi eruditţilor din epoca Renaşterii italiene.

Cu unele aspecte din istoria mişcării muncitoreşti se ocupă Jan Méchýř în articolul său *Începutul mişcării socialiştilor independenţi în ţările cehe* (nr. 2). Autorul îşi propune să urmărească etapele ideologice prin care au trecut în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea atît mişcarea muncitorească din Austria, cît şi cea din Cehia. Expunerea frămîntărilor care au avut loc în sînul social-democraţiei din Austria, unde numai după trei ani şi jumătate de la Congresul de la Hainfeld (1889) au început să se manifeste tendinţe ideologice centrifugale, formează într-un fel partea introductivă a acestei contribuţii. Deja la al doilea congres al social-democraţilor austrieci (iulie 1891) s-au făcut încercări de a anihila nemulţumirile dinăuntrul partidului. Cea dintîi grupare a fost aceea a socialiştilor independenţi care, fără să aibă un program pozitiv, a încercat imediat în anul următor, chiar în zilele celui de-al treilea congres al social-democraţiei (5—6 iulie 1892), să se organizeze ca un partid politic. Evoluţia mişcării muncitoreşti din Austria a avut influenţă şi asupra stărilor de lucruri din ţările cehe. Mai ales între 1891 şi 1892 s-au manifestat în sînul mişcării socialiste cehe tendinţe opoziţioniste, chiar de tip anarhist. Una dintre primele mişcări de opoziţie o constituie cunoscuta organizaţie de tineri „Omladina”, care ideologic înclina spre social-democraţie şi spre principiile programului de la Hainfeld. „Omladiniştii” au acceptat programul socialist, însă în acelaşi timp îl considerau prea îngust faţă de problemele epocii, cum erau problema naţională, culturală ş.a. De unde la început împotrivirea tineretului avea aparenţa unui conflict între generaţii, mai apoi s-a transformat într-o opoziţie de idei, programatică. Însă prin 1893 „Omladina” a fost desfiinţată de către autorităţile austriece şi o dată cu ea şi organizaţia secretă a „Independenţilor”. În anii următori continuă să se producă noi sciziuni în sînul social-democraţiei şi să apară noi grupări (socialişti independenţi, anarhişti sindicalişti), al căror program nu era destul de bine definit, încît, în general, ele purtau pecetea anarhismului. De altfel, concluzia finală a autorului este aceea că modalitatea în care s-a produs socialismul independent de după 1890 îl situează în categoria mişcărilor anarhiste.

Împlinindu-se treizeci de ani de la semnarea *tratatului cehoslovaco-sovietic din 1935*, Věra Olivová îşi propune ca pe baza materialului din arhiva Ministerului de Externe să definească problemele principale care au format obiectul negocierilor diplomatice începînd din octombrie 1934 şi pînă în mai 1935 (nr. 4). Un articol intitulat *În drum spre cel de-al VII-lea Congres al Cominternului* semnează F. Hrbata şi L. Nikliček (nr. 5), în care autorii încearcă să sintetizeze cele ce s-au scris pînă acum despre poziţia antifascistă a Internaţionalei Comuniste.

Mila Lvová tratează o problemă de politică externă, care, deşi parţială, este totuşi foarte importantă pentru lămurirea relaţiilor diplomatice dintre Cehoslovacia şi Franţa la începutul toamnei 1938. Este vorba de

Problema așa-zisului ultimatum solicitat de guvernul de la Praga în zilele tragice de 19 și 21 septembrie 1938 (nr. 3). Autoarea afirmă că evenimentele care au precedat dictatul de la München n-au fost încă pe deplin lămurite, deși istoriografia cehă marxistă n-a ocolit acest moment istoric. Sprijinindu-se pe cercetările de pînă acum, ca și pe materiale de arhivă, autoarea reia teza lansată de diplomația și de presa franceză că, în zilele amintite mai sus, guvernul din Praga, în frunte cu președintele Beneș, a fost dispus să capituleze în fața amenințării germane. Pentru a justifica actul capitulării față de opinia publică cehoslovacă, și deoarece între Cehoslovacia și Franța exista un pact de asistență mutuală, primul ministru, Milan Hodža, ar fi solicitat guvernului francez un ultimatum în sensul capitulării. Afirmația de mai sus se bazează pe o pretinsă telegramă a lui de Lacroix, la data aceea ministrul Franței la Praga, în care se relata o convorbire cu Hodža. Însă, după război, în urma declarației lui de Lacroix însuși, a ieșit la iveală faptul că telegrama a fost în parte falsificată la Paris. Pentru a aduce lumină în această chestiune, foarte importantă de altfel, autoarea urmărește pas cu pas desfășurarea evenimentelor din zilele de 19—21 septembrie 1938, căutînd să precizeze din cursul discuțiilor, întrevederilor și consultărilor dintre Praga, Paris și Londra sursa acestei idei. Însă firul cercetărilor se frînge și autoarea nu poate merge pînă la capăt. Faptele, nefiind consemnate imediat din cauza încordării politice, după aproape trei decenii nu mai pot fi reconstituite în toată înlănțuirea lor. Cu toate acestea, din analiza situației politice internaționale, cel puțin sub aspect diplomatic, autoarea ajunge la concluzia că presiunea puterilor occidentale s-ar fi produs asupra Cehoslovaciei și fără cererea acesteia din urmă, iar lui Bonnet, ministrul de externe al Franței, i-a convenit ca această trădare să fie acoperită de o pretinsă cerere din partea guvernului cehoslovac. În sfîrșit, autoarea admite că foarte probabil în acest moment linia politică a factorilor politici din Occident care au pregătit dictatul de la München să se fi întîlnit cu tendințele cercurilor reacționare din Cehoslovacia.

O importanță locală prezintă expunerea lui Vladislav Kroupa despre *Mișcarea grevistă din Ucraina transcarpatică între 1935 și 1938 și aplicarea tacticii frontului unic* (nr. 5). Autorul denumește această perioadă drept una dintre etapele importante din istoria mișcării revoluționare a clasei muncitoare din Ucraina transcarpatică, deoarece, pe baza concluziilor trasate la al VII-lea congres al Internaționalei Comuniste (din vara anului 1935), organizația regională a Partidului Comunist Cehoslovac a elaborat la conferința din martie 1936 un program revoluționar de luptă contra fascismului și pentru apărarea Republicii Cehoslovace. Ținînd seama de acest fapt, autorul își propune să lămurească un aspect din activitatea partidului comunist, și anume conducerea luptelor greviste duse de proletariatul industrial și agricol pe baza noilor orientări strategice și tactice stabilite la al VII-lea Congres al Cominternului.

O contribuție interesantă, menită să provoace, desigur, discuții, publică Jan Křen despre *Dr. Beneș în timpul războiului* (nr. 6). Este vorba, se înțelege, de perioada ultimului război mondial, cînd atitudinea politică a fostului președinte al Cehoslovaciei este caracterizată de actuala istoriografie cehă ca ambiguă. Autorul recunoaște că și-a luat o sarcină dificilă, deoarece în literatura istorică de pînă acum, de altfel foarte bogată, Beneș apare sub semnul unor contradicții ireconciliabile. Interpretarea dată personalității și activității politice a lui Eduard Beneș este deficientă și nedefinitorie. Și, fiind un „participant important la realitățile revoluționare" din timpul celui de-al doilea război mondial, „problema Beneș — cum îi spune autorul — trebuie reabilitată". Însă este numai o enunțare de principiu, fără a se trece în acest articol, nici măcar la o reabilitare parțială a fostului președinte al Cehoslovaciei. După ce scoate în evidență caracterul contradictoriu al opiniilor de pînă acum, autorul constată că o problemă centrală străbate etapele cercetărilor anterioare, și anume : care este adevăratul profil al lui Beneș? Pentru a da un răspuns

parţial la această întrebare, Jan Křen se ocupă de atitudinea lui Beneş faţă de revoluţia cehoslovacă şi de U.R.S.S.; de alianţa cu U.R.S.S. şi relaţiile lui cu revoluţia, de atitudinea faţă de comunişti, de greşelile săvîrşite de fostul preşedinte al Cehoslovaciei, mai ales în ce priveşte ţelurile politice ale U.R.S.S. şi de rolul lui Beneş (se înţelege, în perioada ultimului război mondial). E interesant că nici acest articol, în care autorul îşi propune să definească profilul lui Eduard Beneş, nu aduce precizări categorice pe marginea activităţii acestuia din timpul războiului, ci se mulţumeşte să enunţe unele probleme, lăsîndu-ne impresia că personalitatea fostului preşedinte al Cehoslovaciei continuă să rămînă încercuită de aprecieri diametral opuse.

Un alt articol de strictă istorie contemporană semnează Deyl Zdeněk, în care tratează *Calea către socialism şi problemele economice ale micii burghezii orăşeneşti între anii 1945—1948* (nr. 4). Autorul arată îndeosebi procedeele folosite de partidul comunist în selecţionarea problemelor economice elementare ale micilor producători şi negustori în anii 1945—1948. Expunerea, însoţită de statistici şi tabele, este axată în jurul acestor două teze : *a*) forţa numerică a micii burghezii orăşeneşti şi problemele economice ale producţiei meşteşugăreşti de după mai 1945 şi *b*) linia partidului comunist privind sectorul micilor producători în perioada desfăşurării revoluţiei naţionale şi democrate şi a aplicării principiului metodei diferenţiate pînă în februarie 1948.

În sfîrşit, K. Kaplan se ocupă de *Rezultatele primului plan cincinal* din Republica Cehoslovacă (nr. 3). Este vorba de planul economic dintre 1949 şi 1953, ale cărui rezultate n-au fost dintre cele mai fericite. Pe de o parte, succesele din dezvoltarea rapidă a forţelor de producţie, alături de unele transformări structurale în economia naţională, ca şi prefacerile din sînul societăţii cehoslovace, au alternat cu insuccese, provocate de presiunea internaţională şi de dogmatism în teoria economiei politice. Nu s-a realizat pe deplin baza tehnică — materială necesară industriei şi agriculturii, bază care să corespundă economiei socialiste dintr-o ţară cu industrie înaintată ca Cehoslovacia.

O problemă din domeniul istoriografiei sovietice formează obiectul articolului semnat de Jaroslav Kladiva, şi anume *Problematica revoluţiei culturale în istoriografia sovietică* (nr. 2). Revoluţia socialistă din U.R.S.S. a ridicat pe primul plan problematica revoluţiei culturale, ale cărei sarcini şi conexiuni cu programul construirii noii societăţi au fost definite deja de Lenin în ultimii ani ai vieţii sale. În prima perioadă a statului sovietic, adică pînă la 1930, de problemele revoluţiei culturale s-au interesat îndeosebi personalităţi marcante, aflate în fruntea statului, ca de pildă : N. K. Krupskaia, A. V. Lunacearski, M. N. Pokrovski, M. Gorki ş.a. Analizînd o serie de lucrări apărute după aceea, autorul constată că problemele revoluţiei culturale au format şi continuă să formeze obiectul unor cercetări istorice, astfel că în momentul de faţă problematica revoluţiei culturale constituie una dintre sarcinile importante ale istoriografiei sovietice.

Rubrica „Discuţii" începe cu un articol interesant despre *Carol al IV-lea, patriciatul şi breslele* (nr. 2), datorat lui Jaroslav Meznik. Personalitatea lui Carol al IV-lea (1346 1378) se bucură în istoriografia cehă de aprecieri cu totul controversate. Nici analiştii contemporani nu l-au văzut altfel. Cel puţin, în secolele XIX—XX s-a purtat o îndelungată dispută între catolici, protestanţi, clericali, liberali, istorici reacţionari şi progresişti, fără a se ajunge la un acord în această privinţă. Abia istoriografia marxistă din ultimii zece ani a izbutit să ofere o soluţie definitivă în această problemă. Astfel, unele aspecte din activitatea acestui împărat din dinastia luxemburgheză au fost apreciate pozitiv. Este vorba de eforturile lui pentru stabilizarea statului, limitarea puterii nobililor şi contribuţia lui la dezvoltarea culturii, însă această activitate e adumbrită de concepţia lui politică şi de ajutorul acordat bisericii şi patriciatului, socotite cele mai reacţionare instituţii ale societăţii feudale.

După cum se vede, discuţia însă continuă, şi de astă dată, lăsînd la o parte alte probleme,

autorul își propune să se ocupe numai de atitudinea politică a lui Carol al IV-lea față de luptele pentru putere, care se desfășurau înăuntrul orașelor cehe. Însă autorul recunoaște că nici de astă dată nu se poate formula o concluzie definitivă și deci datele prezentate completează numai într-o oarecare măsură profilul politic al acestui suveran, așa cum a fost conturat în cercetările anterioare. Pentru aceasta, autorul parcurge o serie de studii și monografii mai vechi, privitoare la istoria claselor sociale din orașe, precum și un text narativ al lui Johannes von Guben din secolul al XIV-lea, urmărind amestecul împăratului în conflictele dintre bresle și patricieni. Modul inegal în care Carol al IV-lea intervine în conflictele din sînul orașelor, așa-zise „imperiale", îl îndreptățește pe autor să conchidă totuși că, în general, nu era un apărător al patricienilor. O constatare se impune : Carol al IV-lea n-a ajutat în mod unilateral patriciatul din orașe și deci din acest punct de vedere politica lui orășenească nu poate fi dedusă din simpatia față de una sau de alta din păturile urbane. Conflictele din orașe le-a folosit nu pentru a-și întări puterea, ci pentru sporirea veniturilor personale.

O contribuție interesantă la această rubrică aduce J. Kořalka, în care vorbește despre *Importanța internațională a mișcării muncitorești din Cehia în perioada dintre Internaționala I și a II-a* (nr. 6). Chiar din titlu se poate vedea că nu este vorba de o contribuție în legătură cu istoria mișcării muncitorești, ci în primul rînd de criteriile de apreciere pe plan internațional a acestui fenomen social, începînd din 1860 pînă la 1914. Aceasta cu atît mai mult, cu cît chiar unii dintre istoricii străini, ocupîndu-se cu problematica social-democrației din Austria, au atras atenția asupra „specificului ceh în mișcarea muncitorească internațională înainte de 1914" (Hans Mommsen, Jacques Droz ș.a.). Kořalka socoate că două sînt problemele esențiale care formează temeiul acestei afirmații : importanța problemei cehe ca un prim exemplu de dezacord între evoluția statului și națiunii pentru înțelegerea problemei naționale în cadrul mișcării muncitorești internaționale și însemnătatea experiențelor practice ale mișcării muncitorești din țările cehe pentru lărgirea noțiunii internaționalismului proletar. Autorul dezvoltă aceste două idei, aducînd noi interpretări, chiar dacă punctul său de vedere contrazice unele concluzii de pînă acum. Una dintre problemele atinse în cursul acestei expuneri este și aceea dacă criteriile folosite în judecarea activității unei personalități istorice pot fi utilizate în majoritatea lor și atunci cînd este vorba de un grup bine definit, de pildă guvern, partid politic etc. Autorul pledează pentru aplicarea aceleiași metode în ambele situații, deși există cazuri cînd e necesar să se precizeze responsabilitatea politică a unora dintre membrii grupului respectiv. Contribuția lui Kořalka pune cîteva probleme interesante de metodologie istorică.

Tot aici se cuvine să semnalăm și contribuția lui Fr. Graus despre *Istoria universală și sarcinile istoriografiei cehoslovace* (nr. 4). Articolul constituie obiectul unei comunicări ținute de autor în ziua de 20 aprilie 1965 la Institutul de istorie și publicarea lui înseamnă un îndemn la discuții. După ce arată importanța unei astfel de lucrări pentru istoria Cehoslovaciei, Graus propune elaborarea unei monografii în cinci volume, care să cuprindă epoca antică, veche, evul mediu, epoca modernă, cu trei mari capitole : a) destrămarea sistemului medieval ; b) revoluția franceză și suveranitatea poporului ; c) revoluția industrială și apariția societății industriale ; d) marxismul și apariția mișcărilor muncitorești ; e) desăvîrșirea sistemului colonialist, și, în sfîrșit, epoca contemporană, de la 1914 la 1945.

Un interes deosebit prezintă și articolul lui Jan Novotný despre *Periodizarea istoriei slovace în perioada de la destrămarea feudalismului la apariția capitalismului, inclusiv, mișcarea de redeșteptare națională* (nr. 3), în care, pornind de la discuțiile din 1952 în legătură cu periodizarea istoriei cehoslovace, afirmă că anii 20 și 30 ai secolului al XIX-lea formează un prag important în decursul procesului de periodizare a acestei epoci. Pentru această compartimentare pledează nu numai luptele antifeudale tot mai crescînde ale clă-

caşilor, ci şi evoluţia economică, socială, politică şi culturală a poporului slovac. De aceea autorul supune discuţiei propunerea ca jumătatea celei de-a treia decade (1825) să fie admisă ca prag despărţitor între două perioade oarecum diferite în istorie.

În sfîrşit, Václav Kotyk pune în discuţie problema cercetărilor privitoare la *Istoria sistemului socialist mondial* (nr. 3). Autorul arată că astfel de cercetări nu sînt numai o chestiune de istorie, ci ele pot forma obiectul altor discipline sociale, în primul rînd sociologia şi ştiinţele economice. Însă, fără discuţie, istoria, ca o ştiinţă complexă, ocupă în acest proces un loc important.

Rubrica „Materiale" este de asemenea destul de bogată, însă majoritatea nu prezintă un interes deosebit pentru noi. Cu toate acestea, citez cîteva titluri mai cuprinzătoare. Astfel, Renata Wohlgemuthová vorbeşte despre *Participarea femeilor la mişcarea social-democrată din ţările cehe pînă la 1914* (nr. 3); Zdenka Hledíková prezintă o *Scriere antihusită necunoscută* (nr. 3); Sládek ne informează despre *Studiile şi cercetările privind relaţiile cehoslovaco-sovietice în perioada dintre cele două războaie mondiale* (nr. 1): o bogată *Bibliografie a numismaticii cehoslovace din anii 1955—1964* publică Petrtyl Josef (nr. 1); Zdeněk Šolle pune în circulaţie un document inedit de la Karl Kautsky, cel la origine, *Despre Congresul social-democraţiei din ţările cehe, care s-a ţinut în 1878* la Břevnov, lîngă Praga (nr. 2), iar B. Budura ne pune la dispoziţie o foarte bogată bibliografie despre *Premisele şi evoluţia studiilor de istorie din America de sud şi din Spania* (nr. 4).

Fiecare dintre cele şase numere ale revistei se încheie cu cîteva recenzii şi numeroase însemnări bibliografice pentru o cît mai completă informare a cititorilor.

Tr. Ionescu-Nişcov

„Zeitschrift für Geschichtswissenschaft"

an. XIII (1965), nr. 1—8, Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1 512 p.

Revista istoricilor din R.D.G. cuprinde, în cele opt numere ale sale apărute în 1965, un variat şi bogat material privind diferitele perioade istorice, probleme teoretice în discuţie, izvoare, inedite, chestiuni de metodologie şi studiere a istoriei.

Dintre materialele privind **istoria mişcării muncitoreşti**, se remarcă în mod deosebit articolul lui H. Köller: *Maurice Thorez-pionier al unităţii muncitoreşti şi al Frontului popular* (I, p. 5—16), articol consacrat vieţii şi activităţii marelui conducător al clasei muncitoare din Franţa. Pe baza unei bibliografii bogate din lucrările remarcabilului fruntaş comunist şi din documentele Congresului al XVIII-lea al P.C.F., autorul ne prezintă principalele momente din viaţa şi lupta lui M. Thorez, a cărui activitate începe o dată cu crearea partidului de tip nou al clasei muncitoare din Franţa, partid în care a avut de la început munci de înaltă răspundere, ajungînd în 1924 secretar general. În perioada stabilizării relative a capitalismului a condus cu multă competenţă lupta împotriva războiului colonial din Maroc şi din Siria, iar în perioada crizei ciclice mondiale de supraproducţie a capitalismului şi de ascensiune a fascismului el îşi concentrează efortul pentru realizarea unui front unic al forţelor progresiste, avînd în vedere în acest scop tradiţiile republicane şi democratice ale poporului francez şi demascînd pactizarea marii burghezii din ţară cu fascismul italian şi german. În anii grei care au urmat catastrofei din 1940, el organizează cu succes rezistenţa împotriva ocupanţilor germani, lupta de eliberare şi, în sfîrşit, aportul clasei muncitoare la refacerea ţării.

Combaterii ideologiei burgheze îi este consacrat studiul lui I. Streisand, *Eliberarea de fascism în istoriografia şi ideologia istorică a celor două state germane* (III, p. 381—395). În Germania apuseană, arată autorul, istorici

ca G. Ritter, Fr. Meinecke, L. Dehio caută să justifice calea antinațională urmată de marea burghezie germană, sprijinitoarea directă a aventurii hitleriste, și care încearcă în zilele noastre să-și mențină pozițiile dominante în cadrul statului federal cu ajutorul cercurilor imperialiste occidentale. Aceiași istorici se caracterizează și prin apologia politicii partidului lui Adenauer și a încercărilor de reînviere a militarismului și fascismului, deosebit de semnificativă fiind în această privință cartea lui E. Nolte *Fascismul în epoca sa*.

În opoziție cu aceste tendințe, istoriografia din R. D. Germană arată rădăcinile de clasă ale fascismului german, învățămintele ce trebuie trase din catastrofa națională pricinuită de hitleriști, precum și nesocotința celor care promovează o politică agresivă față de R.D.G. și lagărul socialist. Așa cum arată în *Scurtă istorie a R.D.G.* St. Doernberg, „întemeierea Republicii Democrate Germane a fost nu numai răspunsul necesar la dezbinarea Germaniei și la necesitatea națională creată prin aceasta, ci totodată și încununarea luptei de eliberare antifascistă și democratică, expresia, pe tărîmul dreptului de stat, a faptului că imperialismul și militarismul au fost smulse din rădăcini în Germania răsăriteană și că întreaga putere, atît cea politică cît și cea economică, a trecut în mîinile poporului muncitor" (p. 395).

G. Klaus și H. Schultze, în *Windelband și metodologia științelor istorice* (VII, p. 1125—1147), supun — cu ocazia împlinirii unei jumătăți de veac de la moartea acestuia — unei discuții critice o serie de aspecte legate de concepția istoricului german, creator al școlii de la Baden și promotor al curentului neokantian în istorie, curent care a influențat și pe unii istorici români (Xenopol, Iorga ș.a.) și care avea să formeze baza ideologică a „sintezelor cultural-istorice" de mai tîrziu [1].

În cartea sa *Geschichte und Naturwissenschaft*, Windelband formulase cunoscuta sa teză că în opoziție cu științele naturii, care se bazează pe cunoștințe abstracte și generale, istoria are la bază cunoștințe concrete și individuale, stabilind ca atare numai ceea ce au faptele particular, pe cînd științele naturii iau în considerație ceea ce este comun la cazurile individuale ale unui grup general. Totuși, arată autorii în continuare, în concepția lui Windelband nu exista o prăpastie de netrecut între natură și societate, științele sociale nu exclud metoda inductivă și, ca atare, au un anumit grad de generalitate, ceea ce ar permite trecerea de la treapta de cunoaștere, reprezentată schematic prin : III pl, p2,..., pn la : III' Gl, G2 și : IV E pe baza unui proces de abstractizare reprezentat schematic : $[(pl \wedge p2 \wedge \ldots pn) \ (Gl \wedge G2 \wedge \ldots)] \rightarrow E$, așa cum admite știința istorică marxistă.

Concepția istorică a lui Windelband a fost însă absolutizată de discipolii săi, unii declarînd conceptele abstracte ca simple „ideografii" (Ritter), iar alții neadmițînd decît existența individualului în faptul istoric (Rickert, Anderle). Istoriografia burgheză contemporană din R.F.G., la rîndul ei, face din concepția lui Windelband principalul temei în negarea legității în istorie, fapt care marchează, pe de o parte, rădăcinile de clasă ale ideologiei acestui istoric german, iar pe de altă parte poziția care trebuie luată față de el în cadrul luptei împotriva istoriografiei burgheze reacționare.

În sfîrșit, E. Werner, în *Panturchismul și unele tendințe ale istorigorafiei turce moderne* (VIII, p. 1342—1354), prezintă critic poziția istoricilor burghezi din Turcia modernă. După un scurt istoric al acestor tendințe, începînd cu mișcarea națională a junilor turci, cu mișcarea de eliberare națională a lui Atatürk, se arată situația din vremea noastră, insistîndu-se asupra tezelor susținute în special de ideologul Ziya Gökalp. Mergînd pe această cale, o serie de istorici turci se străduiesc să demonstreze că actualii locuitori ai Anatoliei ar fi urmașii vechilor hitiți, că fac parte din familia indo-europeană, că la venirea lor în Balcani ar fi avut o organizare economică și politică superioară bizantinilor și slavilor, că ar fi eliberat pe aceștia de jugul propriilor exploatatori, introducînd un regim care apăra interesele tuturor supușilor, fapt dovedit prin

[1] Cf. *Critica unor aspecte ale istoriografiei burgheze* (Buc.), p. 77 și urm. Vezi și *Istoria filozofiei*, vol. V, Buc., Edit. științifică, 1963, p. 393 și urm.

lipsa antagonismelor sociale, în sfîrşit că populaţii de limbă turcă s-ar fi stabilit aici încă de timpuriu — bogomilii n-ar fi decît o astfel de populaţie creştinată şi opunînd pozitivismul asiatic creştinismului bizantin —, iar aceste populaţii ar fi facilitat venirea turcilor în Balcani, justificînd-o totodată. În încheiere se arată că în anii din urmă, după înlăturarea regimului reacţionar al lui Menderes, un număr tot mai mare de istorici turci — H. Inalcik, M. T. Gökbilgin, M. H. Yinanc, O. L. Barkan — au o orientare ştiinţifică, mergînd spre o analiză cît mai critică a izvoarelor şi spre un schimb de păreri cît mai larg cu istoricii marxişti.

Dintre materialele referitoare la **istoria antică** se impune atenţiei comunicarea lui G. Härtel la al XII-lea Congres internaţional de istorie, tratînd despre *Începutul crizei generale în vestul imperiului roman* (II. p. 262—276). Autorul prezintă transformările economice şi sociale petrecute între domniile lui Marc Aureliu şi Septimiu Sever (161—211 e.n.), supunînd unei aprecieri critice întreaga literatură a problemei şi subliniind, de pildă, diferenţa apreciabilă dintre elogiul Romei făcut de retorul Aelius Aristides şi expunerea istorică critică a lui Herodian. Ca o caracteristică a acestei epoci, autorul arată lipsa de productivitate a economiei bazate pe sclavaj, extinderea colonatului şi, o dată cu aceasta, creşterea numărului *saltus*-urilor faţă de cel al *villae*-lor bazate pe muncă servilă, în sfîrşit procesul de aservire în fapt a colonilor. Creşterea numărului oraşelor a avut ca urmare, după părerea autorului, înmulţirea „proletarilor” neproductivi, iar distrugerile pricinuite de desele atacuri ale vecinilor şi inflaţia tot mai accentuată au sporit dificultăţile economice. În felul acesta, criza politică din secolul al III-lea apare ca o urmare directă a crizei sociale şi economice din a doua jumătate a secolului al II-lea.

Privitor la **istoria evului mediu** sînt de semnalat în primul rînd articolele lui B. Töpffer, *Cu privire la unele probleme fundamentale ale feudalismului* (V, p. 785—809), şi H.-J. Barthmuss, *Geneza feudalismului în Germania* (VI, p. 1 001—1 010). Primul articol cuprinde o privire de ansamblu asupra discuţiilor purtate în legătură cu raportul dintre feudalismul „clasic” din Occidentul Europei şi cel din alte părţi, formulîndu-se părerea că, atît în privinţa orînduirii feudale propriu-zise, cît şi în aceea a căilor de trecere de la feudalism la capitalism, nu trebuie pierdute din vedere particularităţile locale ale fiecărei ţări şi nu trebuie căutate raporturi de producţie feudale şi instituţii feudale acolo unde ele nu există.

Al doilea articol este consacrat unei noi ipoteze formulate de istoricul german E. Müller-Mertens cu privire la geneza feudalismului în Germania. După acest istoric ar fi existat aici în secolele VI—IX o perioadă de tranziţie, în care relaţiile de producţie sclavagiste s-au împletit cu cele feudale în cadrul unor raporturi deosebit de complexe : sclavie patriarhală, raporturi de şerbie şi tributare, precum şi o infinitate de legături de dependenţă a unui om faţă de altul [2]. Părerea lui Barthmuss, formulată pe baza unei analize amănunţite a izvoarelor, este că, indiferent de natura acestor relaţii complexe, concluzia care se impune este că, dacă nu se pierde din vedere ansamblul, relaţiile acestea prezintă o calitate vădit nouă, o esenţă care — cel puţin cu începere din secolul al VIII-lea — se deosebeşte fundamental de cea veche şi în cadrul căreia nu-şi poate afla loc nici un fel de „relaţii de producţie sui-generis”.

Tot în legătură cu această discuţie, W. Bleiber, în *Observaţii cu privire la aportul instituţiilor ecleziastice la feudalizarea francilor răsăriteni* (VII, p. 1206—1219), dezvoltă teza lui E. Müller-Mertens, după care, în cadrul condiţiilor sui-generis ale formării feudalismului în Germania, un rol de seamă revine şi bisericii. Autorul urmăreşte, pe bază de izvoare, modul în care diferitele instituţii religioase participă la însuşirea rentei feudale

---

[2] E. Müller-Mertens, *Vom Regnum Teutonicum zum Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation. Reflexionen über die Entwicklung des deutschen Staates im Mittelalter*, în „ZGW”, 1963, nr. 2; idem. *Die Genesis der Feudalgesellschaft im Lichte schriftlicher Quellen. Fragen des Historikers an der Archäologen*, în „ZGW” 1964, nr. 8. Vezi şi „Studii” an. XVII (1964), nr. 2, p. 406—407, şi tom., 18, nr. 1, 1965, p. 219.

alături de rege şi nobili, donaţiile făcute de regii franci diferitelor aşezăminte religioase, în special mănăstirilor — Becha, Capella, Lutta, Gestina, Fustia —, în sfîrşit sprijinul ideologic acordat de acestea întăririi puterii politice şi consolidării relaţiilor de producţie feudale.

Lui B. Töpffer îi datorăm studiul *Propunerile privind reforma imperiului făcute de Nicolaus Cusanus* (IV, 617 637), în care se arată sensul măsurilor preconizate de acest gînditor cu privire la Germania lui Sigismund şi în general la întărirea puterii centrale. Se subliniază poziţia sa cu privire la caracterul condiţionat al puterii suverane şi al conducerii bisericii, însemnătatea dreptului natural şi a suveranităţii poporului, concepţii care îl apropie de Marsiliu din Padova. Soluţiile preconizate de Cusanus nu şi-au putut însă găsi aplicarea în epoca sa, datorită profundei fărîmiţări a Germaniei şi puternicei autorităţi a feudalilor locali.

Mişcarea „armleder"-ilor, o răscoală ţărănească din anii 1336—1339, formează obiectul unui articol semnat de S. Hoyer (I, p. 74—89). Premisele sociale şi economice ale acestei mişcări, care şi-a luat numele de la bucata de piele cu care îşi protejau braţul participanţii, sînt stabilite pornindu-se de la situaţia ţărănimii din sud-estul Germaniei şi de la rolul capitalului cămătăresc în feudalism, mai cu seamă datoriile ţăranilor faţă de cămătari. De aici şi caracterul anticămătăresc al răscoalei, deşi, sub influenţa unor membri ai clerului inferior, ea a îmbrăcat pe alocuri şi un veşmînt religios şi antisemit.

S. Epperlein se ocupă de *Carol cel Mare în istoriografia germană burgheză* (II, p. 235—261), arătînd că punctele de vedere formulate în jurul personalităţii acestuia au variat în funcţie de concepţiile politice ale diferiţilor istorici. În secolul al XVIII-lea, reprezentanţii curentului romantic, care idealizau societatea feudală, îl prezentau pe Carol cel Mare ca „arhitect" al Occidentului (W. Schieblich, H. Hostenkampf, Fr. Schneider), ca „întemeietor al lumii europo-germanice" pe baze creştine (Novalis, W. Menzel); L. Ranke considera ca principal merit al său „întemeierea unei mari puteri spirituale-temporare în Occident" şi găsea întemeiat războiul de exterminare purtat împotriva saxonilor. Dimpotrivă, reprezentanţii curentului liberal din istoriografia burgheză germană au condamnat acest război ca pe o cruzime inutilă, arătînd totodată şi limitele politicii lui Carol cel Mare. După primul război mondial se scoate îndeosebi în evidenţă politica răsăriteană urmată de acest împărat, „misiunea" germanilor în această parte a Europei (de exemplu Brackmann), idee preluată apoi de nazişti pentru a justifica războiul lor de cotropire în Răsărit. În istoriografia vest-germană actuală se promovează teza potrivit căreia numai începînd cu Carol cel Mare „conceptele de Europa şi Occident capătă răspîndire" (Rassow, G. Tellenbach).

Dintre materialele de **istorie modernă** semnalăm în primul rînd *Congresul de la Viena din 1814/1815*, care este analizat de K. Obermann într-un interesant studiu (III, p. 474—492), prezentat la Congresul internaţional de istorie de la Viena din 1965. Luînd poziţie critică faţă de încercările de a supraestima importanţa acestui congres, autorul arată că denumirea de „sistem poliţienesc" dată sistemului preconizat de cei prezenţi aici este cît se poate de justificată. Pe bază de material din arhivele din Praga şi Viena, K. Obermann reuşeşte să stabilească adevărul în legătură cu acest congres, cunoscut de obicei doar din memoriile lui Metternich, care, pentru a-şi sublinia meritele, îl prezenta ca pe cel mai important eveniment din istoria universală. În ciuda contradicţiilor ivite între participanţi, Habsburgii au reuşit să-şi impună planurile lor de dominaţie politică, mai cu seamă după admiterea lui Talleyrand în comitetul celor cinci. Actul final de la 9 iunie 1815 constituie astfel „un document al fărîmiţării şi împărţirii Europei", care „ridică la rangul de principiu politic împărţirea Poloniei, fărîmiţarea Germaniei şi Italiei şi reprimarea tuturor năzuinţelor naţionale şi liberale" (p. 491). În încheiere se reproduce cunoscuta caracterizare făcută de F. Engels în „Neue Rheinische Zeitung" din 7 septembrie 1848: „Tratatele încheiate la Viena sînt rezumatul victoriei repurtate de

Europa reacționară asupra Franței revoluționare".

Prezintă de asemenea interes și comunicarea lui K. Obermann la al XII-lea Congres internațional de istorie despre *Solidaritatea internațională în timpul revoluției din 1848—1849* (V, p. 826—842), solidaritate care, după părerea sa, s-a manifestat îndeosebi în rîndurile muncitorilor și micii burghezii și s-a făcut simțită încă din 1845, cînd, la 22 septembrie, a avut loc la Londra sărbătoarea națiunilor. Cu ocazia izbucnirii revoluției în Polonia, Italia, Boemia, Ungaria, ea s-a manifestat pe o scară largă prin publicații și manifestări de simpatie, fapt care a umplut de îngrijorare cercurile reacționare. În Germania, mișcarea revoluționară s-a bucurat de un sprijin deosebit din partea gazetei „Neue Rheinische Zeitung", care a dus o largă campanie de lămurirea a maselor și de înfierare a măsurilor de reprimare luate de reacțiune. Tradițiile acestei solidarități revoluționare au continuat mult timp după aceea, manifestîndu-se, de pildă, cu ocazia luptei democrației americane conduse de Lincoln contra Sudului reacționar.

În nr. 1 al revistei, H. Bleiber are un interesant articol: *Cu privire la problema căii prusace de dezvoltare a capitalismului în agricultură* (p. 57—73). Urmărind critic bibliografia problemei, autorul arată că în Prusia s-a urmat o cale tranzitorie între feudalism și capitalism; păstrarea unor puternice rămășițe feudale în agricultură se datorește, pe de o parte, faptului că sumele mari cerute la răscumpărarea din șerbie au împiedicat formarea unei țărănimi înstărite, iar pe de altă parte capitalul cămătăresc a permis și după reforma din 1848 o exploatare accentuată a micilor producători rurali. Păstrarea puterii politice de către iuncheri se datorește faptului că această clasă, spre deosebire de nobilimea franceză în 1789, nu era o clasă parazitară, ci a reușit să se adapteze noilor condiții economice create de capitalism. Pe de altă parte, programul revoluționar din Germania nu cuprindea revendicarea cea mai de seamă a țărănimii: împroprietărirea. În concluzie se subliniază faptul că „urmările negative ale căii prusace de dezvoltare a capitalismului în agricultură s-au manifestat în istoria Germaniei secolului al XIX-lea în trei domenii: economic, social și politic" (p. 62).

Istoria începuturilor partidelor burgheze din Germania este prezentată într-un articol sub semnătura lui S. Schmidt (VI, p. 973—991). Se arată condițiile social-politice care au dus la apariția partidelor și a organizațiilor politice burgheze din Germania la începutul secolului al XIX-lea, precum și lipsa de consistență a teoriilor care văd începuturile acestor partide încă din antichitate, precum și a acelora care încearcă să supraaprecieze rolul lor, în special al partidelor „liberale", chiar în perioada aceasta de început, cum fac, de pildă, Schieder, Conze, Bussmann ș.a.

G. Willibald, în *Benthmann Hollweg și politica „noii orientări"* (II, p. 209 234), abordează problema strategiei și tacticii politice interne a guvernului imperialist german în timpul primului război mondial. Se arată cum, după insuccesul de la Marna, imperialiștii germani încep să-și dea seama de eșecul războiului-fulger și de necesitatea realizării unei „unități naționale" în vederea unui război de lungă durată. În aceste condiții, dictatura militară a fost camuflată în dosul unei politici de conciliere a partidelor, pe baza unei „noi orientări" politice interne, realizată cu sprijinul partidelor burgheze de stînga și a liderilor reformiști din mișcarea muncitorească și preconizîndu-se în acest scop și o serie de reforme limitate. În realitate, cu ajutorul „majorității liberale" s-a ajuns la o politică de apărare a intereselor dreptei, la prelungirea războiului imperialist și la trecerea poverii lui pe umerii maselor.

În cadrul materialelor de **istorie contemporană** apărute în revistă, Irene și W. Wilhelms se ocupă de *Lupta pentru soluționarea problemelor naționale și sociale în Finlanda în perioada 1917 1918* (I, p. 36—56). După o trecere în revistă a luptei clasei muncitoare din Finlanda în timpul stăpînirii țariste din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se arată condițiile organizatorice noi în care se desfășoară această luptă după crearea Partidului Muncitoresc din Finlanda în 1899. Un moment important din această luptă și

totodată şi o verificare a forţelor a fost acţiunea de solidaritate a clasei muncitoare din această ţară cu revoluţia rusă din 1905. Poziţia oscilantă a Partidului Social-Democrat, ajuns la guvernare în 1917, a permis reacţiunii, ajutată de militariştii germani, să se organizeze şi să treacă la acţiuni teroriste împotriva organizaţiilor muncitoreşti. Ca răspuns, clasa muncitoare preia puterea politică şi proclamă republica muncitorească, care are însă o scurtă durată, fiind înăbuşită de forţele reacţiunii interne în unire cu trupele germane. În încheiere se arată că lupta pentru soluţionarea problemelor sociale din această ţară ia o formă nouă, mai înaltă, o dată cu crearea Partidului Comunist din Finlanda în august 1918.

Luptei antifasciste din Germania în timpul celui de-al doilea război mondial îi sînt consacrate două articole : *Calea spre crearea Comitetului naţional „Germania liberă" la Leipzig* (I, p. 18—35) şi W. Wolff, *Prima conferinţă a ofiţerilor germani antifascişti în U.R.S.S.* (II. p. 277—289). În primul articol se arată lupta comuniştilor germani pentru reuşita strategiei şi tacticii P.C.G. în organizarea rezistenţei la Leipzig între anii 1939—1944, conform liniei de acţiune stabilite la Bruxelles şi Berna. Al doilea studiu cuprinde o serie de date deosebit de interesante extrase din protocolul conferinţei care a avut loc la 30—31 mai 1942 în lagărul de prizonieri nr. 95 din Ielabuga, document aflat în Arhiva militară germană din Potsdam. Sub conducerea comuniştilor se iniţiază în rîndul celor 200 de ofiţeri germani şi 100 români din acest lagăr o intensă muncă de lămurire, se organizează discuţii în jurul apelului celor 158 de soldaţi germani, asupra situaţiei frontului, a intereselor generale ale poporului german, se citesc cărţi ideologice din bibliotecă, ziarul „Die freie Wort", care apare din noiembrie 1941. Se ţin de asemenea şi o serie de conferinţe cu subiecte de actualitate, între care se remarcă şi cea a caporalului român Costache despre suferinţele aduse poporului român de războiul antisovietic şi de politica antinaţională a regimului antonescian.

Dintre materialele de istorie contemporană semnalăm şi materialele lui O. Grochler, *Planurile postbelice anglo-americane faţă de Germania în timpul celui de-al doilea război mondial* (III, p. 430—445), F. Fagan, *Cea de-a treia guvernare a Partidului Laburist în Anglia între anii 1945—1951* (V, p. 757—769) şi S. Percy, *Bomba şi „marea politică"* (VI, p.933—956). În primul articol se aduc o serie de materiale noi privind planurile cercurilor imperialiste apusene de a păstra forţa militarismului german pentru a-l opune ţărilor socialiste. H. Fagan scoate în relief politica reformistă dusă de Partidul Laburist în perioada celei de-a treia guvernări, încadrarea Angliei în diferite organizaţii militare agresive, fapt care a impus populaţiei noi sacrificii. S. Percy prezintă politica de şantaj şi de intimidare dusă de cercurile imperialiste şi militariste din S.U.A. după cel de-al doilea război mondial pe baza monopolului armei atomice, politică care a dat faliment o dată cu încetarea acestui monopol.

Un interes deosebit îl prezintă în revista istoricilor germani pe 1965 articolele consacrate diferitelor probleme de **metodologie a ştiinţelor istorice.** G. Schilfert, în *Ştiinţele istorice în sistemul ştiinţelor sociale* (IV, p.581—596), supune unei discuţii critice diferitele soluţii propuse în legătură cu locul istoriei în cadrul ştiinţelor sociale şi arată că, după părerea sa, trebuie făcută o distincţie, în lumina categoriilor dialectice de logic şi istoric, între „ştiinţele structurilor singulare" şi „ştiinţele de dezvoltare a structurilor", adică între tehnică şi istoria tehnicii, ştiinţa statului şi istoria statului, ştiinţa dreptului şi istoria dreptului, ştiinţa militară şi istoria militară etc. ; faptul că ştiinţa istoriei are un loc al ei bine stabilit în sistemul marxist al ştiinţelor constituie totodată şi un element de superioritate faţă de alte sisteme ale ştiinţelor.

Tratînd *Principiile şi problemele unei documentări privitoare la ştiinţele istorice* (III, p. 419—429), P. Wick subliniază deosebirea care există între documentare şi informare şi arată modul în care trebuie să fie ele aplicate în ştiinţele istorice atît în depistarea materialului, cît şi în analiza conţinutului lui şi într-o judicioasă clasificare. *Filmul ca izvor în cercetarea istorică* este studiat de W.

Zällner (IV, p. 638—647), arătîndu-se, pe baza unui bogat material bibliografic, valoarea documentară a filmului în general și a celui cu caracter istoric în special, precum și însemnătatea și rolul arhivelor de filme. Tot în acest domeniu trebuie semnalat și articolul lui H. Walther, *Importanța și metodica cercetărilor științifice privitoare la onomatologia și la istoria așezărilor* (V, p. 770—784), care prezintă interes atît pentru filolog, cît și pentru istoric.

În sfîrșit se impun atenției și cele două articole ale lui D. Fricke, *Unele probleme de organizare și de îndrumare a unui colectiv de cercetare* (VI, p. 957—972) și *Probleme metodologice privind istoria partidelor burgheze din Germania* (II, p. 189—208). Dacă primul este axat mai cu seamă pe problemele generale ce se pun în fața unui conducător de colectiv științific — coordonarea muncii, îndrumarea ideologică, combaterea formalismului, a automulțumirii —, în al doilea se enunță un număr de principii fundamentale pentru cercetarea istoriei partidelor burgheze : studierea integrală a acestei istorii, privirea politicii acestor partide în raport cu a altor partide, și în primul rînd cu cele ale clasei muncitoare, adoptarea unei poziții partinice.

Fiecare număr conține de asemenea prezentări de documente, discuții legate în special de tema „Știința istoriei și predarea ei", dări de seamă, recenzii și note bibliografice, bibliografii din toate domeniile istoriei. Revista istoricilor din R.D.G. pune astfel la dispoziția cititorilor material cuprinzător, cu un înalt nivel științific și deosebit de util muncii de cercetare.

L. P. Marcu

Î N S E M N Ă R I

ISTORIA ROMÂNIEI

* * * *Armata română în războiul antihitlerist*, Bucureşti, Edit. politică, 1965, 558 p.

Lucrarea, apărută sub îngrijirea unui colectiv format din col. C. Nicolae, lt.-col. I. Petre, lt.-col. M. Dumitru şi V. Gheorghe, este o culegere de articole memorialistice, publicate în reviste şi ziare, ale unor participanţi la insurecţia armată din august 1944 şi la războiul antihitlerist.

Cartea cuprinde patru părţi. În prima parte sînt grupate articolele care înfăţişează aspecte ale luptelor duse împotriva armatei hitleriste de către unităţile militare şi formaţiunile de luptă patriotice în timpul insurecţiei armate din august 1944.

Pregătirea militară a insurecţiei armate a fost făcută sub conducerea Partidului Comunist din România, care, desfăşurînd o muncă politică şi organizatorică multilaterală pentru realizarea ţelurilor sale, a reuşit să atragă alături de forţele patriotice o serie de cadre de conducere din rîndurile armatei. La consfătuirea conspirativă din 13—14 iunie 1944, ţinută din iniţiativa P.C.R., a fost constituit un comitet militar, care avea sarcina să se ocupe de pregătirea armatei în vederea insurecţiei. Potrivit planului de acţiune elaborat de partidul comunist, încă din vara anului 1943 s-a prevăzut constituirea unor detaşamente înarmate ale proletariatului — formaţiunile de luptă patriotice.

Imediat după arestarea guvernului Antonescu la 23 august, în seara aceleiaşi zile, unităţile militare şi formaţiunile de luptă patriotice au ocupat Preşedinţia Consiliului de Miniştri, Ministerul de Interne, Ministerul de Război, Palatul telefoanelor etc. În dimineaţa zilei de 24 august au început atacul şi cucerirea obiectivelor militare germane. Pînă în seara zilei de 25 august, întreg teritoriul capitalei a fost complet curăţat de trupele hitleriste. Lupte îndîrjite s-au dat la Băneasa, Otopeni, Mogoşoaia, Cotroceni etc. Concomitent cu luptele pentru zdrobirea rezistenţei hitleriştilor în capitală şi împrejurimi s-au desfăşurat şi acţiunile armatei şi formaţiunilor de luptă patriotice în Valea Prahovei (Ploieşti, Moreni, Băicoi etc.), Buzău, în împrejurimile din zona Braşovului, Cernavodă, Călăraşi, Turnu Severin, Giurgiu, în văile Malin şi Suha, Timişoara etc.

Partea a doua a lucrării cuprinde 14 articole referitoare la luptele pentru desăvîrşirea eliberării teritoriului României de sub ocupaţia fascistă. Răspunzînd chemării înflăcărate a Partidului Comunist din România şi însufleţită de victoria insurecţiei armate, întreaga armată română a participat cu elan, alături de trupele sovietice, la luptele glorioase pentru eliberarea Transilvaniei de sub jugul ocupanţilor hitlerişti-horthişti. În şirul marilor bătălii se înscriu cele din zona oraşului Sf. Gheorghe, în Carpaţii răsăriteni, pe direcţia Ghimeş-Praid-Reghin, în zonele Oarba de Mureş, Aricşul, Arad, Cluj, Salva-Coşbuc, Oradea, Carei-Satu Mare etc. Alături

de neînfricaţii ostaşi români şi sovietici a stat şi populaţia din satele şi oraşele Transilvaniei, care a sprijinit prin diferite acţiuni lupta pentru eliberare. În ziua de 25 octombrie, întregul teritoriu al României a fost eliberat de sub jugul hitlerist.

Partea a treia a lucrării conţine un grup de articole privitoare la luptele duse de armata română pentru zdrobirea trupelor fasciste de pe teritoriul Ungariei, începută la 6 octombrie 1944. În cadrul marilor operaţii în cursul cărora au fost eliberate oraşele Debreţin şi Budapesta, în cele 81 de lupte mai importante la care au luat parte pe teritoriul ungar, trupele române au eliberat 1 237 de localităţi, dintre care 14 oraşe, au străbătut prin luptă masivii muntoşi Matra, Bükk şi Hegyalja, au forţat rîurile Tisa, Bodrog, Ipoly, Hernad. Numai în luptele purate în interiorul oraşului Budapesta, Corpul VII a cucerit peste 1 000 de blocuri şi case, printre care obiective de o deosebită importanţă în sistemul apărării oraşului, ca : Poşta centrală, cazarma „Franz Joseph", Facultatea de medicină veterinară, Fabrica de cauciuc, gara de est etc., a nimicit rezistenţele fasciste pe un mare număr de străzi şi bulevarde, dintre care Bulevardele Hungaria, Rottenbiller, Rákoczi şi altele. Jertfele de sînge ale armatei române în această etapă a războiului antihitlerist s-au ridicat la peste 42 000 de oameni. Numai Corpul VI armată, care a acţionat efectiv pe valea Hernadului, a pierdut peste 2 000 de oameni.

În ultima parte a lucrării se găsesc articole referitoare la luptele armatei române pe teritoriul Cehoslovaciei. Acţiunile întreprinse de către armata română pe teritoriul Cehoslovaciei cuprind trei etape principale. În prima etapă, care a durat de la 18 decembrie 1944 pînă la 12 ianuarie 1945, trupele române au luptat în zona frontierei ungaro-cehoslovace. În a doua parte, cuprinsă între 12 ianuarie şi 25 martie, trupele române au acţionat în cadrul marii ofensive sovietice din iarna anului 1945. În timpul celor cinci luni cît au acţionat pe teritoriul cehoslovac, trupele române au pătruns în dispozitivul inamiç pe o adîncime de 400 km, au străbătut prin lupte 10 masivi muntoşi, au forţat 4 cursuri mari de apă (Hronul, Nitro, Vahul şi Morava), au eliberat 1 722 de localităţi, între care 31 de oraşe, au luat 20 478 de prizonieri şi au capturat o mare cantitate de materiale de război.

Efectivul total al armatei române care a participat la luptele împotriva hitleriştilor de pe teritoriul cehoslovac s-a ridicat la 248 000 de oameni. Pe pămîntul Cehoslovaciei, armata română a avut ca pierderi peste 66 000 de oameni — morţi, răniţi sau dispăruţi.

În slujba cauzei drepte a războiului antihitlerist, poporul român şi-a pus toate forţele şi resursele. Efortul economic al României pentru susţinerea frontului antihitlerist s-a cifrat, după calcule incomplete, la mai mult de un miliard de dolari (valută 1938), ceea ce echivalează cu aproximativ de 4 ori cheltuielile bugetare ale statului român pe anul financiar 1937—1938.

Împletirea analizei principalelor momente ale luptei armatei române în războiul antihitlerist, pe baza documentelor de arhivă, cu amintirile participanţilor conferă o mai mare autenticitate problemelor prezentate. Din acest punct de vedere, culegerea de articole însoţite de schiţe se înscrie pe linia lucrărilor memorialistice editate în ultimii ani, fiind chemată să joace un rol în elucidarea anumitor probleme ştiinţifice, ca şi în educarea patriotică a cititorilor.

M. R.

ISTORIA UNIVERSALĂ

F. D. VOLKOV, *СССР — Англия 1929—1945 гг. Англо-советские отношения накануне и в период второй мировой войны*, Москва, Изд-во „Международные отношения", 1964, 560 p.

Autorul volumului *U.R.S.S.—Anglia. 1929—1945*, F. Volkov, a cercetat un bogat material documentar : atît colecţii de documente, memorii şi lucrări publicate, cît şi unele fonduri din arhivele sovietice referi-

toare mai ales la relaţiile economice dintre cele două ţări.

În primele două capitole ale lucrării, care cuprind perioada între 1929 şi februarie 1934 — data încheierii acordului economic anglo-sovietic —, autorul se ocupă efectiv de relaţiile politice şi economice dintre U.R.S.S. şi Marea Britanie. În perioada 1934—1939, analizată în capitolele III-VII, relaţiile anglo-sovietice s-au integrat în mai mare măsură în dinamica relaţiilor internaţionale, ceea ce îl determină pe autor să analizeze mai pe larg întreaga politică externă a celor două ţări în legătură cu toate evenimentele internaţionale importante petrecute în acel timp.

În sfîrşit, aproape jumătate din lucrare (p. 287—554) este consacrată studierii relaţiilor dintre cele două ţări în perioada celui de-al doilea război mondial.

Autorul aduce de asemenea precizări la unele probleme care au fost deja discutate în istoriografia sovietică. Astfel, el susţine punctul de vedere că iniţiativa Pactului oriental fusese luată de către partea sovietică în timpul tratativelor franco-sovietice din toamna anului 1933, că iniţiatorul pactului celor patru n-a fost Mussolini, ci diplomaţia engleză, că propunerea iniţială pentru încheierea pactului de asistenţă mutuală franco-sovietic a fost făcută de guvernul francez.

Considerăm că prezintă interes încercarea autorului de a urmări în Anglia lupta celor două tendinţe — proprii întregii lumi capitaliste — faţă de primul stat socialist din lume : pentru aventuri militare împotriva Uniunii Sovietice sau pentru menţinerea unor relaţii paşnice cu U.R.S.S.

În această ordine de idei, F. Volkov delimitează două grupări principale în sînul cercurilor conducătoare engleze. Prima grupare, militar-reacţionară, agresivă şi care avea o influenţă decisivă asupra politicii externe a ţării, era compusă din reprezentanţi ai oligarhiei financiare, ai aristocraţiei funciare — strîns legată de producţia capitalistă — şi ai burgheziei coloniale. Un rol hotărîtor în această grupare l-au jucat cinci din cele mai mari bănci engleze şi monopolurile petrolifere în frunte cu „Royal Dutsh-Shell". Promotorii politicii interne şi externe a acestei grupări erau marea majoritate a liderilor conservatori (G. N. Curzon, N. Chamberlain, J. Hicks, S. Hoare, J. Simon, Londonderry, Halifax ş.a.) şi membrii „grupului politicii imperiale" din parlament, condus de lorzii Bertie of Thame, Fillimor ş.a.

A doua grupare, care se orienta spre relaţiile paşnice şi dezvoltarea comerţului cu U.R.S.S., cuprindea reprezentanţi ai burgheziei comerciale şi industriale, legată în special de acele domenii ale producţiei care erau interesate în dezvoltarea exportului : industriile constructoare de maşini, navală, carbonіferă, textilă, electrotehnică etc. În fruntea acestei grupări se situau Lloyd George, H. Samuel, Beaverbrook, A. Eden, Cooper, Elliott ş.a.

Poziţia acestor grupări faţă de Uniunea Sovietică determina şi poziţia lor faţă de ţările mici şi mijlocii din Europa centrală, orientală şi sud-estică, care stăteau în calea agresiunii germane.

În ciuda interpretării inegale şi uneori unilaterale a problemelor — ne referim, de exemplu, la tratarea insuficientă a contradicţiilor imperialiste dintre Anglia şi Germania şi, în consecinţă, omiterea din lucrare a unor probleme importante ca aceea a garanţiilor acordate unor ţări în 1939 ş.a. —, lucrarea lui F. Volkov prezintă interes prin punerea în circulaţie a unor noi date şi fapte.

A.L.

A. DZIUBIŃSKI, *Drogi handlowe polsko-tureckie w XVI stuleciu* (Căile de comerţ dintre Polonia şi Turcia în secolul al XVI-lea), în „Przegląd Historyczny", XVI, nr. 2, 1965, p. 232—259.

Expansiunea otomană în Balcani, foarte activă în a doua jumătate a secolului al XV-lea, a provocat o stagnare temporară a comerţului levantin. În urma cuceririi Bulgariei, a înfeudării unor teritorii româneşti, apoi, cu începere din 1517, a ocupării Siriei şi Egiptului, Turcia a devenit principalul intermediar în comerţul european pe uscat cu Orientul. În secolul al XVI-lea, statul oto-

man a știut să asigure acestui comerț o securitate oarecare pe căile sale de comunicație. Fiscul sultanului, care trăgea venituri importante din taxele vamale, n-avea nici un interes să împiedice schimbul de mărfuri cu țările străine. Politica lui Selim I și a lui Soliman al II-lea a reușit să concentreze parțial la Stambul schimbul celor mai importante articole dintre Europa și Orient. Căile comerciale terestre care ajungeau la Stambul, devenit principalul debușeu în această parte a Levantului, au dobîndit o importanță deosebită. Aceasta explică preponderența, în secolul al XVI-lea, a noului drum comercial terestru, care lega Liovul cu Stambulul, via Galați-Adrianopol. Decăderea Cetății Albe după 1484 și instalarea turcilor în Dobrogea au avut ca rezultat părăsirea vechii căi comerciale continentale-maritime Liov-Cetatea Albă-Stambul și înlocuirea ei prin drumul continental Liov-Galați-Büjük-Pazargik-Adrianopol-Lüleburgaz-Stambul.

Problema căilor de comerț care legau Polonia de Orient este prezentată destul de amplu din punct de vedere teritorial, căci se ia în considerare întregul teritoriu cuprins între Liov și Golful Persic, aceasta pentru a se scoate mai bine în evidență importanța segmentului polon al marelui drum comercial, ale cărui puncte extreme în Europa erau pentru anumite mărfuri Nürnberg și Moscova.

Din comparația timpului necesar pentru transportul unei mărfi (mirodenii) din țările riverane ale Oceanului Indian în Polonia pe cale terestră cu timpul consumat la transportul aceleiași mărfi pe cale maritimă împrejurul Africii, trecînd prin Portugalia, pînă la Danzig, rezultă că transportul continental nu dura mai mult decît cel maritim și că uneori el necesita chiar mai puțin timp.

Alte probleme tratate se referă la mijloacele de transport, la taxele vamale percepute în Polonia, Moldova și Turcia și la contrabanda dintre Podolia și Moldova.

De problema securității personale a negustorilor și a comerțului în general este strîns legată lupta pe care Moldova a dus-o pentru obținerea rolului de intermediar comercial între Polonia și Turcia, luptă care a luat uneori proporțiile unui conflict internațional.

În sfîrșit, se analizează cele trei proiecte polone din a doua jumătate a secolului al XVI-lea privind deschiderea de noi căi comerciale. Primul și cel mai important dintre ele se referea la exportul grîului Podoliei pe Nistru, Marea Neagră și prin ținuturile turcești către Veneția. Foarte avantajoase pentru polonezi, proiectele n-au fost realizate nicicînd.

Articolul, care utilizează un important material bibliografic și de arhivă străin, precum și literatură istorică românească, se recomandă atenției cercetătorilor noștri.

I.C.

G. L. ARȘ, I. G. SENKEVICI, N. D. SMIRNOVA, *Краткая история Албании*, sub redacția lui A. F. Miller, doctor în științe istorice, Москва, 1965, 261 p. + 1 h (Academia de Științe a U.R.S.S., Institutul de istorie)

Istoria scurtă a Albaniei, prima lucrare de acest fel în istoriografia sovietică, tratează perioadele de istorie medie, modernă și contemporană a acestei țări, adică începînd de la sfîrșitul secolului al XV-lea și terminînd cu anii premergători celui de-al doilea război mondial. La elaborarea acestei sinteze au fost folosite materiale din arhivele sovietice și albaneze, publicații de documente, memorii și știri din presa vremii.

Expunerea este împărțită în opt capitole, cartea avînd la sfîrșit un indice de nume și locuri.

În capitolul I este vorba de *Invazia turcească în Albania și lupta poporului albanez pentru eliberare, sub conducerea lui Scanderbeg*. Se arată mai întîi aspectele variate ale feudalismului albanez din secolele VIII-XI pînă la începutul secolului al XV-lea. După fărîmițarea țaratului lui Dușan (al sîrbilor), care înglobase și teritoriul Albaniei, se formează aici mai multe principate feudale, cei mai de seamă stăpîni ai acestora fiind din neamurile Topia și Balș. Puțin mai tîrziu se ridică Dukagjinii, Arianiții, Castrioții ș.a. Unii dintre aceștia își mențin posesiunile cu prețul recunoașterii suzeranității turcești (Balșii, Castrioții).

Mai multe pagini din acest capitol sînt consacrate luptei glorioase antiotomane dusă sub conducerea lui Scanderbeg. Momentul prielnic declanșării luptei se ivește în urma înfrîngerii turcilor la Niș (1443) de către Iancu de Hunedoara. În acțiunea sa, Scanderbeg se bizuie pe masele largi populare, pe țărănimea liberă. O mare însemnătate politică și militară o are formarea Ligii prinților albanezi. Turcii nu reușesc să supună Albania decît în urma morții lui Scanderbeg (1468) și mai cu seamă după căderea cetății Cruia (1479).

În capitolul al II-lea se vorbește despre *Albania în secolele XVI—XVIII*. Una dintre urmările imediate ale restaurării stăpînirii otomane a fost, pe de o parte, formarea unei pături de feudali albanezi islamizați, prin sistemul *devșrim*-ului (recrutarea forțată a copiilor pentru corpul ienicerilor), iar pe de altă parte conservarea și consolidarea organizației *fis*-ului (tribul), condus de *kuvend* (sfatul capilor de familie). Condițiile de viață grele în munții Albaniei, accentuate datorită jugului turcesc, au făcut din locuitorii lor ostași de meserie, mercenari vestiți, solicitați de pașalele din Turcia europeană și asiatică, de beii Algeriei, de domnii Moldovei și ai Țării Românești.

Unele părți ale Albaniei (Himara, Malesia și Dukagjinii) și-au menținut autonomia. Acestea vor constitui puncte de rezistență activă necontenită față de turci. Pentru a pune capăt acestei rezistențe stînjenitoare și pentru a-i lega pe albanezi de destinele imperiului, turcii au adoptat față de ei politica de islamizare forțată. În secolul al XVII-lea, ei reușesc islamizarea unei părți din Albania de nord, iar în secolul următor este islamizat sudul Albaniei. Trecerea la islam a avut drept urmare izolarea albanezilor de celelalte popoare balcanice, și astfel ei au putut fi utilizați în războaiele de cucerire sau în acțiunile de înăbușire a răscoalelor. Dar acest fapt nu a anihilat năzuința poporului albanez spre eliberare.

Dezvoltarea relativă a comerțului face să apară forțe sociale noi, mai active. De reținut faptul (p. 49) că în secolul al XVII-lea negustorii albanezi întrețineau legături comerciale cu Țara Românească, de unde procurau cantități însemnate de ceară. Negustorii moscopoleni ajungeau pînă în Bosnia și Țara Românească, aveau legături la Cattaro și la Raguza (p. 50). Dar feudalismul otoman era o frînă în calea dezvoltării negoțului și a burgheziei, cum se vede și din exemplul Moscopolei, invocat în carte (p. 53), care a devenit victima anarhiei feudale.

În perioada anarhiei feudale pe teritoriul Albaniei se formează două *Pașalîcuri mari semiindependente*, despre care tratează G. L. Arș în capitolul al III-lea. Este vorba de pașalîcul de Skodra, stăpînit de familia Bușatli, și de pașalîcul de Ianina, legat de numele lui Ali-Pașa. Formarea pașalîcului de Skodra începe în 1756, cînd familia Bușatli acaparează puterea și dă semne de nesupunere față de Poartă. Aceasta este nevoită să întreprindă campanii militare neizbutite împotriva Skodrei, una în 1787 și alta în 1793. Abia în 1831, Poarta va reuși să anihileze semiindependența acestui pașalîc. Pașalîcul de Ianina se constituie ca o putere semiindependentă cu începere din 1787, cînd Ali-Pașa, pînă atunci guvernator al Tricalei și derbengi-bașa, supune puterii sale pe micii feudali vecini, precum și obștile himarioților și sulioților. Abia în 1820, Poarta a fost în stare să întreprindă o expediție serioasă împotriva lui Ali-Pașa și să lichideze pașalîcul de Ianina (în ianuarie 1822).

În fond, după cum bine se subliniază în carte, luptele pașalelor de Skodra și Ianina, la care participă poporul albanez, constituie o continuare, în condiții specifice epocii, a luptei lui pentru scuturarea jugului otoman. În perioada acestor lupte s-a făcut un pas important înainte pe calea unificării politice și economice a Albaniei.

Acest fapt a influențat *Făurirea mișcării de eliberare națională* în perioada tanzimatului (cap. IV). Atunci apar primii iluminiști albanezi, printre ei remarcîndu-se Naum Vekhilharxhi, care a trăit în Principatele Române, a luat parte la mișcarea Eteriei și la răscoala din 1821 în principate.

Ideile de emancipare capătă mai multă consistență printre albanezi în vremea crizei orientale din 1875—1878. Cînd albanezii de

la Dibra se ridică (1875) împotriva noului recensămînt, ei sînt sprijiniţi de macedoneni, de grecii şi aromânii din Bitolia. Un puternic centru de răscoală devine (august 1876) regiunea Mirdit. În aprilie 1877, cînd începe războiul ruso-româno-turc, Poarta se vede obligată să ducă un adevărat război împotriva mirdiţilor, în vederea asigurării spatelui frontului.

În condiţiile interne şi externe din preajma deschiderii Congresului de la Berlin se naşte ideea alcătuirii unei ligi albaneze după pilda Ligii din vremea lui Scanderbeg. Liga se constituie la Prizren. Problema autonomiei, pe care o pune liga, stîrneşte frămîntări puternice printre albanezi şi turcii procedează la lichidarea ei (1881). Această măsură nu poate potoli lupta poporului albanez, care se manifestă intens printr-o serie de răscoale. La propagarea ideilor naţionale printre albanezi au contribuit mult societăţile culturale albaneze din străinătate. Astfel, grupul de intelectuali albanezi de la Istanbul, în frunte cu Samy-bey Frasheri, a alcătuit noul alfabet albanez şi abecedarul, organizînd totodată „Asociaţia pentru tipărituri albaneze", cu scopul de a propaga limba şi literatura. După o existenţă scurtă la Istanbul, asociaţia a trebuit să-şi continue activitatea la Bucureşti, în condiţii mai prielnice. Aici, ea începe să publice (1884) ziarul „Drita", intitulat apoi „Dituria". Atît asociaţia din Bucureşti, cît şi cele asemănătoare din Bulgaria şi Egipt răspîndeau în Albania abecedare şi cărţi de literatură. „Dituria" din Bucureşti a stat în fruntea luptei albanezilor ortodocşi din sudul Albaniei, desfăşurată în 1888, pentru introducerea limbii albaneze în biserică şi în şcoli. O filială a „Dituriei" din Bucureşti ia fiinţă la Korcea, dar este îndată dizolvată de turci. În general, ţara noastră a avut un rol important în dezvoltarea mişcării de eliberare albaneze.

Această mişcare capătă un avînt puternic în 1903—1908, cînd de asemenea nu-i lipseşte ajutorul coloniilor din străinătate, inclusiv al celei din România. Aici există acum trei societăţi albaneze, care în 1906 se contopesc într-o singură organizaţie, „Bashkimi", se arată în cap. V. Organizaţiile albaneze din Statele Unite au ţinut legătura cu cea din Bucureşti, prin fruntaşul Fan Noli, fapt nemenţionat în carte. Delegaţii albanezi din România participă la Congresul albanezilor de pretutindeni ţinut la Bitolia în 1908. În 1910, albanezii din România organizează mitinguri de solidaritate cu cei din Albania, în sprijinul revendicării de a se admite limba albaneză în şcoli.

În continuare (cap. VI), este vorba de răscoalele din 1911 şi 1912 pentru proclamarea statului albanez independent. Unul dintre cele mai importante centre de propagandă naţională albaneză este Bucureştiul. Reprezentanţii organizaţiilor albaneze întruniţi aici au hotărît să adreseze marilor puteri un memorandum pentru recunoaşterea Albaniei autonome. O delegaţie condusă de Ismail Kemal a plecat de aici la Congresul naţional de la Durres. Acest congres proclamă Albania independentă la 28 noiembrie 1912.

În capitolul următor (VII), este analizată *Mişcarea democratică şi de eliberare naţională dintre 1918 şi 1924*.

Ultimul capitol ne înfăţişează situaţia Albaniei în vremea regimului dictatorial al lui Zogu şi ocuparea ei de către fasciştii italieni, cîteva pagini fiind consacrate mişcării democratice şi muncitoreşti din Albania.

S. I.

LEWIS BERNARD, *The emergence of modern Turkey* (Ridicarea Turciei moderne), London, New York, Toronto, Oxford University Press, 1965, XV + 511 p. + 3 f.h.

Lucrarea este o republicare revăzută a ediţiilor tipărite anterior, în 1961 şi 1962. Schema tematică a monografiei determină următoarele principale probleme : I. *Sursele civilizaţiei turce*, II. *Fazele ridicării Turciei moderne* (Declinul Imperiului otoman, Conflictul cu occidentul, Germenii revoluţiei, Despotismul şi iluminismul, Republica kemalistă, Situaţia republicii după Kemal), III. *Diferite aspecte ale înnoirilor vieţii social-politice* (Comunitate şi naţiune, Stat şi guvernămînt, Religie şi cultură, Clase sociale, Revo-

luţia turcă). În afara capitolelor indicate, lucrarea mai cuprinde o bibliografie selectivă privind în general istoria modernă a Turciei, indicaţii grafice asupra situaţiei politice şi militare a Imperiului otoman în 1792, 1908 şi în anii republicii, precum şi o scurtă introducere explicativă.

Autorul determină nu numai principalele etape istorice ale constituirii noului stat „modernizat şi europenizat", ci şi principalele elemente de ordin social şi ideologic, care au creat într-un timp relativ scurt noua structură politică a statului turc.

Cu o scurtă prezentare introductivă a principalelor evenimente istorice anterioare secolului al XIX-lea, autorul semnalează etapele istoriei moderne şi contemporane, analizînd principiile constitutive ale Turciei republicane şi influenţa ideilor înnoitoare ale revoluţiei franceze asupra acesteia, lupta partidei „tinerilor turci", precum şi rolul important pe care l-a avut Mustafa Kemal în organizarea noului stat.

În genere, se cunosc principalele evenimente care s-au succedat de la începutul secolului al XIX-lea şi care au grăbit şi determinat în parte structura social-politică a noii Turcii: Independenţa Greciei (1829), Războiul Crimeii (1853—1856), Tratatul de la Berlin (1878), Independenţa României, Serbiei şi Bulgariei, Adoptarea unui regim de tip contituţional în 1908, Războiul cu Italia (1911—1912) şi pierderea Tripolitaniei, Războaiele balcanice (1912), Primul război mondial, Regimul republican kemalist.

Primele încercări de reformă, „modernizare şi europenizare" a vieţii de stat, aşa cum arată şi autorul lucrării, s-au făcut simţite încă din secolul al XIX-lea, în perioada aşa-numitului Tanzimat. Mişcarea revoluţionară din 1908 a adîncit însă sensul mişcării de emancipare, progres, liberalizare şi democratizare în sensul constituţionalismului parlamentarist occidental. În acest sens, autorul remarcă în studiul său diferitele aspecte şi principalele momente ale mişcării revoluţionare a „tinerilor turci" din 1908. Mişcarea revoluţionară, organizată în parte la Paris încă de la sfîrşitul secolului al XIX-lea de Ahmed Riza, s-a desfăşurat mai ales în prima perioadă în Macedonia, sub conducerea lui Enver-bei şi Niazi-bei. La 24 iulie 1908, sultanul Abd ul-Hamid a fost forţat să restabilească ordinea constituţională din 1876. Constituţia garanta, cel puţin formal, libertatea individuală, egalitatea în drepturi politice, controlul puterii executive prin Senat şi Camera reprezentanţilor etc. Noul Parlament s-a deschis la 17 decembrie 1908. Deşi finanţele statului şi armata au fost reorganizate după principii moderne, totuşi puterea politică şi militară a continuat să scadă în aşa măsură, încît, în urma conflictului cu Italia din 1911 şi a războaielor balcanice din 1912, Turcia a pierdut definitiv Tripolitania şi aproape în întregime Peninsula Balcanică.

Tendinţele de reformă generală a vieţii social-politice, economice, militare, culturale, religioase au continuat să se adîncească şi s-au radicalizat mai tîrziu, în perioada de după primul război mondial, o dată cu proclamarea republicii şi alegerea lui Mustafa Kemal ca preşedinte. Autorul subliniază în continuare rolul determinant pe care Mustafa Kemal l-a deţinut în perioada de după primul război mondial. El poate fi considerat exponentul principal al mişcării revoluţionare în sensul adoptării şi impunerii în viaţa social-politică a Turciei, a principalelor instituţii de tipul democratismului occidental (suprimarea califatului, separarea religiei de stat, adoptarea unui cod civil etc.).

Analizînd principalele probleme ale structurii social- politice, economice, culturale şi religioase ale noului stat turc, autorul, remarcînd interesante aspecte ale problemelor cercetate, conturează în cadrul diferitelor teme enunţate (stat şi guvernare, naţiune, clase sociale, religie, cultură etc.) perspectiva înţelegerii istorice a datelor şi instituţiilor tratate. Este însă adevărat că autorul nu face, în cursul prezentării sale, o analiză ştiinţifică a structurii economice şi a gravelor probleme generate de această structură, care au determinat procesul statului de tip feudal.

P. S.

A. D. LIUBLINSKAIA, *Французский абсолютизм в первой трети XVII в.*, Издательство „Наука", Москва — Ленинград, 1965, 362 p.

Cunoscuta specialistă în istoria medievală a Franței, A. D. Liublinskaia, a publicat o nouă monografie consacrată absolutismului francez în primele trei decenii ale secolului al XVII-lea [1]. Spre deosebire de lucrările sale anterioare, care se opreau în general la sfîrșitul celui de-al doilea deceniu al secolului, în noua sa monografie autoarea atinge și primii ani de guvernare a marelui reprezentant al absolutismului francez, Richelieu. În felul acesta, cartea constituie continuarea studiilor și a lucrărilor publicate anterior de A. D. Liublinskaia.

Problema formării absolutismului francez, ca formă clasică a absolutismului european, este tratată pe larg de autoare, atingîndu-se aspectele esențiale ale dezvoltării economice, sociale și politice a Franței în epoca amintită. A. D. Liublinskaia enunță de la început ideea interesantă conform căreia trăsăturile specifice ale absolutismului francez au împiedicat Franța să devină țara clasică a capitalismului, dar i-au asigurat cea mai lungă pregătire pentru o revoluție burghezo-democratică radicală și clasică. Ea consideră că primele trei decenii ale secolului al XVII-lea au jucat un rol decisiv în dezvoltarea Franței, asigurîndu-i hegemonia politică în secolul al XVII-lea în Europa.

Evenimentele din Franța sînt studiate în strînsa lor legătură cu evenimentele europene.

În primele două capitole sînt analizate foarte pe larg teoriile „crizei generale" și „revoluției generale" formulate în istoriografia apuseană și se tratează problema trăsăturilor specifice ale perioadei manufacturiere în dezvoltarea capitalismului în Franța. Pe lîngă critica concepțiilor lui M. Dobb, P. Vilar, E. J. Hamilton, P. Deyon, P. Goubert, P. Jeannin, F. Mauro, R. Romano, P. Chaunu, L. Stone și ale altor istorici apuseni, în cele două capitole sînt analizate, pe larg, mai ales următoarele trei lucrări : *Les XVIe et XVIIe siècles. Les progrès de la civilisation européenne et le déclin de l'Orient (1492—1715)* de R. Mousnier, *The general crisis of the European economy in the 17th century* de E. I. Hobsbawn și *The general crisis of the seventeenth century* de H. R. Trevor-Roper. Aceste lucrări au dat un mare impuls cercetărilor secolului al XVII-lea și în multe privințe au determinat concepția actuală despre acest secol, dominantă în istoriografia apuseană contemporană, așa precum a dovedit-o și Congresul recent al istoricilor de la Viena. De aceea, analiza largă a concepțiilor acestor istorici nu este întîmplătoare și competența cu care este ea realizată de A. D. Liublinskaia merită toată atenția specialiștilor.

Capitolul al treilea este consacrat prezentării succinte a trăsăturilor de bază ale dezvoltării economice a Franței în anii 1610—1620. În expunerea sa, autoarea se bazează mai ales pe tratatul deosebit de interesant al lui A. de Montchrétien și pe unele memorii inedite consacrate problemelor economice ale timpului respectiv. Liublinskaia constată greutățile ivite în dezvoltarea economică a Franței, faptul că ea rămînea în urmă față de Anglia și Olanda. Concurența acestor țări atingea interesele de bază ale burgheziei franceze, care cerea o politică protecționistă, dar înainte de aceasta trebuiau să fie rezolvate două probleme decisive în politica internă : lichidarea „statului hughenot în stat" și rezolvarea greutăților financiare. Acestea sînt expuse în următoarele două capitole. Din vastul capitol consacrat luptei puterii centrale din Franța împotriva republicii hughenote, subliniem în mod special noua concepție despre republica hughenotă și despre însemnătatea istorică a lichidării ei. Spre deosebire de cele două puncte de vedere tradiționaliste, dominante și astăzi în istoriografia apuseană

[1] A. D. Liublinskaia a mai publicat lucrări despre istoria Franței în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Dintre acestea amintim monografia *Franța la începutul secolului al XVII-lea (1610-1620)*, Leningrad, 1959 și studiul privind *Concepția contemporană burgheză despre monarhia absolută*, în culegerea *Critica istoriografiei burgheze contemporane*, Moscova-Leningrad, 1961, p. 374—403, precum și alte studii apărute în „Средние века".

şi care îşi au originea în lupta confesională dintre reformă şi contrareformă, A. D. Liublinskaia arată că dezvoltarea naţională a Franţei impunea lichidarea republicii hughenote. Franţa se dezvolta pe calea capitalistă şi deci între burghezia hughenotă şi monarhia absolută nu existau contradicţii de împăcat. Totodată, autoarea analizează pe larg şi compoziţia social-politică a taberei hughenote.

Cu toate acestea, războiul cu republica hughenotă a durat mult, deoarece Războiul de treizeci de ani nu permitea puterii centrale să-şi concentreze forţele în această direcţie.

Materialul arhivistic foarte bogat, existent în Secţia de manuscrise a Bibliotecii publice „M E. Saltîkov — Şcedrin“ din Leningrad, cu privire la istoria Franţei din perioada absolutistă, dar mai ales din timpul lui Richelieu a permis autoarei să dea o interpretare cu totul nouă primilor trei ani ai guvernării acestui om politic. Un loc aparte în această privinţă ocupă prezentarea adunării Statelor generale din anii 1626—1627. Este foarte interesantă concluzia, bine argumentată, că instituţia Statelor generale a dispărut în urma faptului că ea nu mai era folositoare pentru guvern şi nu putea să prezinte nici un interes pentru stări. Drumul de întărire a absolutismului şi de eliberare a lui de sub controlul parlamentului s-a dovedit a fi curăţat nu atît în urma stăruinţelor lui Richelieu în această direcţie, ci datorită eşecului pe care l-a înregistrat în obţinerea sprijinului din partea Statelor generale pentru efectuarea reformelor propuse. Încercarea a eşuat, şi Richelieu a fost pus astfel în situaţia să renunţe pentru totdeauna la sprijinul Statelor generale. Acest punct de vedere reprezintă o totală revizuire a concepţiei tradiţionaliste dominante în istoriografie, şi anume că Richelieu a lichidat cu forţa Statele generale, că el de la început ar fi fost duşmanul hotărît al acestei instituţii.

Interesanta carte semnată de A. D. Liublinskaia ne face să aşteptăm cu nerăbdare continuarea studiilor sale, publicarea mult planificatei monografii despre epoca lui Richelieu, care — sîntem convinşi — va aduce în circuitul ştiinţific multe materiale inedite şi idei noi.

L. D.

RENÉ FÉDOU, *Les hommes de loi lyonnais à la fin du Moyen âge. Étude sur les origines de la classe de robe*, Paris, Les Belles Lettres, 1964, XXIV + 526 p.

Tema tratată de R. Fédou se încadrează in actualele preocupări ale istoriografiei franceze privind cercetarea diferitelor clase şi structuri sociale din trecut. Este vorba de acea parte a burgheziei franceze, cunoscută sub numele de „la classe de robe”, care, în noile condiţii social-economice şi politice ale dezvoltării urbane, s-a consacrat activităţii juridice şi legislative.

La început, autorul prezintă cadrul local lyonez in care a apărut acest grup al burgheziei. Spre anul 1300, oraşul Lyon ajunsese la o populaţie de 20 000 de locuitori cifră considerabilă pentru evul mediu — şi la o mare prosperitate economică, datorită comerţului, meşteşugurilor şi legăturilor permanente de schimb cu regiunea rurală înconjurătoare. Contribuia apoi la această prosperitate şi poziţia sa geografică, graţie căreia Lyonul a devenit un punct important în comunicaţiile Franţei cu Italia sau cu cantoanele elveţiene. Interesant de notat că, cu toate aceste condiţii economice favorabile, Lyonul nu a reuşit să devină „comună”, încercările făcute în acest sens în secolele XII—XIII terminîndu-se printr-un eşec. În 1320, pentru a slăbi preponderenţa capitlului catedralei locale şi în speranţa de a dobîndi autonomia municipală, oraşul se puse sub autoritatea directă a regelui Franţei.

În aceste condiţii, după anul 1350, o parte din oamenii de lege lyonezi grupul notarilor — se constituiră în corporaţie aparte. Ataşat intereselor regalităţii, dar şi libertăţilor municipale, grupul notarilor polariză în jurul său tot mai multe din elementele populaţiei lyoneze ocupate cu activităţile judecătoreşti şi administrative. Astfel arată R.

Fédou —, spre 1360 se poate vorbi de existența în Lyon a unei „bourgeoisie de robe". Această burghezie s-a dezvoltat în perioada 1370—1450, și autorul enumeră următoarele cauze care au determinat ascensiunea ei : marele număr al funcțiilor oferite de episcopatul de Lyon — una din cele mai mari dioceze ale Franței — și de instituțiile administrative regale stabilite în oraș ; imigrația dregătorilor notariali de la sate la oraș ; adoptarea din ce în ce mai frecventă a profesiunii juridice de către fiii oamenilor de lege, acest factor dînd naștere — spune R. Fédou — la „adevărate dinastii" de juriști. Autorul arată apoi resursele materiale care stăteau la baza bunăstării burgheziei de „robe" : onorarii și salarii, diferite activități marginale constînd din practicarea unor meșteșuguri și a comerțului, precum și profesiunea — la țară — a unor exploatări de tip seniorial. Îndeosebi spre 1450, investirile de bani ale „robinilor" în bunuri funciare au luat o mare extindere. În felul acesta, clasa de „robe" a dobîndit o putere din ce în ce mai mare, pe care o exercita în cadrul adunărilor urbane, în administrația municipală, în diferitele instituții judiciare și fiscale ale orașului. Oamenii de lege devin — grație acestei puteri — elementul preponderent în guvernarea orașului ; mai mult, ei izbutesc să preia funcția consulatului din mîna marii burghezii comerciale, constituind astfel o oligarhie întemeiată pe ereditate și pe sistemul venalității funcțiilor.

Perioada de după 1450 este apogeul clasei de „robe". Autorul ilustrează prin numeroase exemple individuale poziția dominantă ocupată de „la noblesse de robe" în societatea lyoneză. În același timp, mulți dintre „robini" devin slujbașii devotați ai monarhiei, cu toate că ei se tem de tendințele autoritare ale acesteia și manifestă o oarecare preferință pentru vechile privilegii municipale.

Ar fi fost interesant dacă autorul ar fi căutat să definească cu o mai mare precizie contribuția adusă — în cadrul orașului Lyon, bineînțeles — de categoria juriștilor la întărirea monarhiei centralizate și a instituțiilor ei.

Îndeosebi în Franța, juriștii au fost cei care au elaborat motivarea legală a consolidării puterii regale în lupta ei cu o nobilime încă turbulentă și recalcitrantă.

Spre sfîrșitul secolului al XV-lea, noblețea de robă începe să cedeze pasul în fața noii pături de negustori care se ridică. Mulți dintre juriștii care au făcut din Lyon unul din bastioanele cele mai puternice ale păturii funcționărești franceze din evul mediu părăsesc orașul, ducîndu-se pe la alte curți europene, oferindu-și serviciile lor de buni cunoscători ai problemelor ridicate de politica de centralizare a statului feudal.

S.C.

LOUIS TRÉNARD, *Les représentations collectives des peuples*, „Bulletin de la Section d'Histoire Moderne et Contemporaine", Paris, 1962, IV, p. 9—23

Autor al mai multor sinteze privitoare la viața socială franceză, al unei interesante lucrări : *De l'histoire sociale des idées* (Paris, 1958), director al publicației istorice de la Lille : *Revue du Nord*, profesorul Louis Trénard prezintă în acest studiu cîteva probleme și obiective ale metodei de cercetare istorică, propunîndu-și să investigheze mentalitatea colectivă în anumite etape. De altfel, istoricul mentalității a ocupat un capitol special în volumul recent editat la Pléiade, în 1961 : *L'Histoire et ses méthodes*.

Autorul prezintă la început cîteva aspecte de un deosebit interes istoric, ce sînt aduse la lumină studiindu-se imaginea pe care, la un moment dat, un popor și-o face despre celelalte popoare sau o colectivitate și-o face despre alte colectivități : rezultatele obținute indică atitudinile ce sînt luate în relațiile internaționale, după cum permite precizarea istoricului „grupelor sociale" (cum le denumește autorul). „Evocarea țării străine nu este decît un reactiv sau un revelator analog acelor produse folosite de chimist sau de fotograf pentru a face să apară un fenomen, care are o origine ce nu datorează nimic acestora". Astfel, se arată exemplificator, cercetarea opiniei pe care țărănimea din Auvergne o avea despre Spania în secolul al XVII-lea,

a felului în care bretonii își reprezentau Anglia în secolul al XVIII-lea sau în care parizienii își imaginau Rusia în timpul revoluției permite surprinderea elementului viu și concret al unei părți din opinia franceză dintr-un anume moment. Alegerea temei trebuie să țină seama de trei condiții : ca țara respectivă să fie destul de bine cunoscută, ca opinia generală să nu fie unanimă și să fie într-o evoluție vizibilă. Cercetarea se impune a fi exhaustivă, oprindu-se nu numai la grupul intelectualilor — „scriitori, politicieni, ziariști" —, ci să înglobeze cît mai multe domenii pentru a izbuti să cunoască „starea de spirit a masei populației", și aceasta cu atît mai mult, cu cît „pentru istoric, testul real al opiniei nu este expresia verbală, ci acțiunea" (p. 15). Cu alte cuvinte, această metodă își propune să reconstituie mentalitatea colectivităților care s-au afirmat la un moment dat pe plan istoric; cercetarea se dovedește astfel fructuoasă, explicînd motivele unor acțiuni importante, deoarece explicarea atitudinilor mărunte se poate înfunda în argumentări oțioase (pericol ce pîndește, de altfel, orice studiu care nu pornește de la stabilirea clară a factorilor determinanți ai istoriei). În acest sens, autorul menționează faptul că reprezentarea colectivă „poate deriva din masă" sau poate fi creată de o elită care este „adeseori interpreta sau mesagera acesteia". Documentarea trebuie să cuprindă sursele literare, documentele politice, documentele școlare și celelalte „mijloace de expresie și de difuzare : teatru, cîntece, almanahuri, corespondența particulară, proverbe, legende...".

Fructuoasă pentru studiul relațiilor internaționale, metoda poate dezvălui importante aspecte ale ideologiei de-a lungul etapelor ce marchează istoria unui popor, și utilizarea ei poate, astfel, contribui la înțelegerea procesului istoric. Imaginea pe care poporul român și-a făcut-o în anumite momente despre celelalte popoare europene (și ne-am referi, cu precădere, la transformările ce pot fi urmărite în special într-un moment de răscruce, cum a fost veacul luminilor) poate să fie surprinsă pe baza unor numeroase texte de epocă și ea este capabilă să contribuie la întregirea istoriei mentalității, care, la rîndul ei, se integrează organic în istoria patriei. Amintim de referirea la „nemți" din *Cronica anonimă brîncovenească*, de datele referitoare la Italia, pe care stolnicul Cantacuzino le insera în cronica sa, de aluziile repetate pe care Dionisie Eclesiarhul le face la popoarele vecine, ca și de alte pasaje ce apar în prefețele la tipărituri, în acte, și care sînt utilizate ori de cîte ori este înfățișată „prezența" unei țări, a unui popor, în „conștiința română" ori atitudinea colectivă sau a unei clase față de un popor străin.

Sugestiile pe care articolul profesorului de la Lille le prezintă în vederea grupării acestor date și în vederea stabilirii atitudinii opiniei publice române, în diferite momente istorice, față de celelalte popoare, cu o deplină obiectivitate (explicări subiective apărînd adesea în istoriografia mai veche), sînt demne de a fi reținute.

Al. D.

* * * *Les grandes voies maritimes dans le monde, XVe — XIXe siècles*, Paris, S.E.V.P.E.N., 1965, 330 p. (Bibliothèque générale de l'École Pratique des Hautes Études, VIe section)

Cu prilejul celui de-al XII-lea Congres internațional de științe istorice de la Viena (29 august — 5 septembrie 1965), Comisia internațională de istorie maritimă, care și-a ținut în cadrul lucrărilor congresului cel de-al VII-lea colocviu, a prezentat un volum de rapoarte consacrate unor interesante probleme din istoria navigației maritime, datorate unei echipe de istorici „efectiv internațională", din Africa, cele două Americi, Asia și Europa. În afară de o scurtă „Présentation", care aparține președintelui comisiei, Michel Mollat (Franța), volumul cuprinde trei părți. Prima parte, cea mai întinsă (p. 11—292), tratează tema : *Liaisons et concurrences des voies maritimes et des voies terrestres dans le commerce international du XVe au XIXe siècle*, la care și-au dat contribuția mai mulți autori. Jacques Heers (Franța), în *Rivalité ou collaboration de la terre et de l'eau ? Posi-*

tion générale des problèmes (p. 13–63), a cercetat raporturile dintre căile de apă și de uscat din unghiul de vedere al „concurențelor” și al „legăturilor” care se stabilesc între ele, punînd în discuție, în funcție de spațiul geografic, epoca și împrejurări istorice, rolul condițiilor fizice, al tehnicii de transport, al factorilor economici, politici, strategici si psihologici și al punctelor de contact (guri de fluvii, porturi etc.) între căile maritime, fluviale și terestre. Amplul studiu al lui Hermann Kellenbenz (R. F. G.): *Landverkehr, Fluss- und Seeschiffahrt im europäischen Handel (Spätmittelalter — Anfang des 19. Jahrhunderts)* (p. 65–171) constituie o prezentare de sinteză a evoluției și rolului principalelor drumuri de uscat, fluviale și maritime care deserveau comerțul european din secolele XIV–XV pînă la începutul secolului al XIX-lea, a cărui evoluție este periodizată astfel: pînă la 1500, de la începutul secolului al XVI-lea pînă la mijlocul secolului al XVII-lea, de la 1618 la 1789, de la 1789 la 1815. În cadrul fiecărei perioade sînt tratate evoluția și rolul drumurilor comerciale din principalele zone ale negoțului european, în legătură cu nivelul dezvoltării economice, al tehnicii și mijloacelor de transport și cu evoluția politică. Articolul cuprinde și referiri privitoare la rolul jucat de unele orașe și porturi din țările române în cadrul comerțului universal (p. 35, 132, 152, hărțile de la p. 152–153).

Intrarea mai intensă a Africii în circuitul maritim și comercial mondial în perioada cuprinsă între marile descoperiri geografice și începutul secolului al XX-lea a făcut obiectul temei: *Le déblocage d'un continent par les voies maritimes. Le cas africain*, la care au colaborat Raymond Mauny (Franța) cu articolul: *Aperçu général: les deux Afriques* (p. 175–190) și J. C. Anene (Nigeria) cu studiul *Liaison and competition between sea and land routes in international trade from the 15th century. The Central Sudan and North Africa* (p. 191–207).

Însemnătatea căilor de comunicație în dezvoltarea economică a Americii de Nord în secolele XVIII–XIX și începutul secolului al XX-lea a fost trat[ată de Douglas] C. North (S.U.A.) în articolul: *The role of transportation in the economic development of North America* (p. 209–216).

Urmările economice și sociale ale deschiderii unor noi drumuri, îndeosebi maritime, și ale intrării în circuitul comercial mondial a unor noi zone comerciale au făcut obiectul temei: *Structures économiques des faits de circulation*, la care au colaborat Alvaro Jara (Chile) cu articolul: *Estructuras de colonizacion y modalidades del trafico en el Pacifico Sur hispano-americano* (p. 217–275) și W. E. Cheong (Hong-Kong), cu articolul: *Trade and finance in China: 1784–1834. A reappraisal.* În „Conclusions” (p. 291–292), Jacques Heers subliniază complexitatea temei privitoare la raporturile dintre căile maritime și de uscat și perspectivele promițătoare de cercetare pe care le oferă.

Partea a doua cuprinde un *Rapport sur la bibliographie de l'histoire des grandes routes maritimes* (p. 293–305), alcătuit de Ch. Verlinden (Belgia); pornind de la principii realmente universale de elaborare, autorul arată că scopul colectivului de istorici și bibliografi este de a întocmi „o nouă bibliografie, care să îmbrățișeze toate expansiunile maritime, din evul mediu pînă către mijlocul secolului al XIX-lea, cînd apariția corăbiilor mînate de forța aburului a început să revoluționeze navigația”.

Partea a treia cuprinde un *Rapport sur la revision du Glossaire Nautique de A. Jal*, de Christiane Villain-Gandossi (Franța), în care sînt înfățișate principiile de revizuire ale acestui repertoriu de termeni maritimi, alcătuit la mijlocul secolului trecut și încă deosebit de util cercetătorilor în domeniul istoriei navigației, tehnicii, descoperirilor geografice, comerțului etc.

R. M.

LOUIS DERMIGNY, *Les mémoires de Charles de Constant sur le commerce à la Chine*, Paris, 1964, 491 p.

Memoriile lui Charles de Constant despre China cuprind informații comerciale cunoscute în linii mari, însă noutatea constă în multi[ple preci]zări în legătură cu desfășurarea

relațiilor cu europenii, asupra diferitelor tipuri de mărfuri și taxelor de la Canton, în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea.

Manuscrisele lui Charles de Constant „Chinezul" au fost depuse de Frédéric Rilliet și Edmond Rigaud (ginerii săi) la biblioteca din Geneva în 1835; începînd din 1860—1875, a fost pusă la dispoziția publicului numai partea referitoare la corespondența familială. În timp de 20—30 de ani de la data cînd puteau fi consultate, au apărut mai multe extrase în unele publicații ale vremii, care au suscitat un deosebit interes.

Informațiile, fiind strînse în timpul staționării lui la Canton în calitate de agent comercial, nu reprezintă o situație de ansamblu asupra comerțului străin în China. Constant a fost în această țară de trei ori, între 1779—1793, și a stat în total opt ani la Canton. Astfel, mărturiile sale sînt prețioase, dar limitate atît în spațiu, cît și în timp. Pe de altă parte însă, perioada de 24 de ani în care Constant a vizitat China a fost dominată de importante transformări, la care autorul nostru a fost martor. Astfel, Constant arată că preponderența engleză în comerțul extern al Chinei a devenit deosebit de apăsătoare, ceea ce a determinat o înăsprire a atitudinii chineze față de străini. Această atitudine este în legătură cu problema plății datoriilor negustorilor chinezi către creditorii lor vest-europeni și, mai ales, cu atmosfera de criză care începe să apese asupra imperiului chinez în deceniul 1780—1790, deceniu marcat prin foamete aproape permanentă și prin revolte numeroase. În contextul acestor împrejurări, relatările și impresiile lui Constant — cu toată limitarea lor, subliniată mai sus — capătă un interes particular, constituind un prețios izvor asupra situației social-economice a Chinei la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

Lucrarea lui L. Dermigny cuprinde două părți distincte. În prima parte sînt incluse date geografice, călătoriile la Canton, indicații și chiar unele manuscrise reproduse. În partea a doua, întîlnim descrierea orașelor Canton și Macao, informații asupra Chinei și despre populație. Autorul vorbește despre necesitatea marilor vapoare, prezintă situația statistică a mărfurilor importate și exportate cu prețurile respective, sistemul de guvernămînt chinez față de comerțul european, caracteristicile comerțului chinez etc.

Cartea prezintă interes și mai mare în măsura în care completează cealaltă lucrare (în trei volume)[1] a lui Louis Dermigny referitoare la relațiile comerciale cu China la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

A. I.

GEORGE F. SCHEER și HUGH F. RANKIN, *Rebels and Redcoats*, New-York, Published by The New American Library, 1963, 639 p.

După multe lupte preliminare, prima revoluție americană a izbucnit în 1775 sub forma unui conflict armat între cele 13 colonii engleze din America de Nord și Anglia.

Autorii își încep narațiunea cu dramaticele evenimente din noaptea de 18 aprilie 1775, cînd meșterul argintar Paul Revere, însoțit de muncitorul William Dawes, a ridicat la luptă pe fermierii din împrejurimile Lexingtonului împotriva „tunicilor roșii". Autorii nu se ocupă decît de evenimentele strict militare, lasînd la o parte latura politică, socială și diplomatică a revoluției americane. Din păcate, se trece sub tăcere sprijinul activ al negrilor în anii războiului. Rolul revoluționarilor veniți din Europa pentru a se alătura cauzei americane este oarecum minimalizat. G. F. Scheer și H. F. Rankin consideră — după părerea noastră, pe nedrept — că luptele din ambele Caroline și din Georgia dintre „sălbaticele bande de whigi și de thory" aveau mai mult un caracter de jaf „decît de principii" (p. 448). Este cunoscut că îndeosebi în coloniile din sud o bună parte din aristocrația plantatorilor, grupată în partidul thory, a sprijinit pe englezi, sabotînd pe multiple căi lupta de independență națională. Trădarea thorilor a generat adesea ciocniri sîngeroase.

---

[1] Cf. *La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton au XVIII*[e] *siècle. 1719 — 1833*, în „Studii", 1966, nr. 1.

Micii fermieri, muncitorii și meseriașii care au format grosul forțelor revoluționare — partizani ai *whigilor* — s-au răfuit fără cruțare cu thory trădatori.

Scrisă alert, pe bază de izvoare de primă mînă și în special de literatură memorialistică, scrisori, jurnale de zi etc., monografia lui G. F. Scheer și H. F. Rankin reușește, în ciuda lipsurilor semnalate mai sus, să dea un tablou viu al războiului revoluționar american de la primul foc de armă tras la Lexington și pînă la încheierea păcii în 1783. De subliniat, bogata bibliografie și indicii alcătuiți cu acuratețe.

A. V.

BIZANTINOLOGIE

Θησαυρίσματα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν (Tezaurizări ale Institutului grec de studii bizantine și postbizantine), Veneția, tom. I (1962), 187 p.; tom. II (1963), 180 + 48 p.; tom. III (1964), 178 p.

Publicația intitulată Θησαυρίσματα, editată de Institutul grec de studii bizantine și postbizantine din Veneția, apare anual și se tipărește în tipografia „Estia" din Atena. Expunerea introductivă din volumul I (p. V—XXXV), semnată de Sofia A. Antoniadis, ne informează că institutul care editează această publicație a fost înființat în 1951 de către guvernul grec, cu scopul de a face cercetări privitoare la istoria elenismului în perioada bizantină și postbizantină și de a studia relațiile dintre Bizanț și Occident. În acest scop, membrii institutului cercetează arhivele italiene, și în special cele venețiene, identifică și editează manuscrise grecești și publică studii istorice, filologice și de artă bizantină.

Activînd sub egida Academiei Atenei, Institutul grec din Veneția pregătește tineri în vederea specializării, dar mai ales acordă sprijin învățaților greci care fac în Italia cercetări în domeniile respective. Veneția a fost aleasă ca sediu al acestui institut datorită importanței arhivelor ei pentru studiul istoriei Bizanțului și datorită bogatei activități culturale desfășurate de comunitatea greacă din acest oraș, începînd din secolul al XVI-lea.

Din 1955, Institutul grec din Veneția este condus de către Sofia A. Antoniadis, care funcționase pînă la acea dată ca profesoară titulară la catedra de limbă și literatură greacă medie și modernă a Universității din Leiden (Olanda). A fost stabilit un amplu program de cercetări. Volumele editate oglindesc caracterul savant și variat al cercetărilor întreprinse de acest institut, care are în prezent reputația unui remarcabil centru de studii bizantine și postbizantine.

Volumul I debutează cu două articole semnate de K. Dimaras, primul intitulîndu-se *Texte inedite privitoare la Veneția* (p. 1—13), iar al doilea *Cercetări bibliografice referitoare la Capodistria, Mustoxidis și Chtlumusioanos* (p. 11—62). A. Xingopoulos studiază *Miniaturile unui manuscris bizantin din secolul al XIII-lea* (p. 63—88). Agata Nicocavura cercetează *Operele și manuscrisele lui Mustoxidis* (p. 89—108), iar M. Manusacas *Actul Senatului venețian din 1456 privitor la biserica greacă din Veneția* (p. 109—118). Articolul de istorie juridică semnat de D. Seremetis pune în lumină *Unele acte judiciare din secolul al XVII-lea* (p. 119—141).

Important pentru cercetătorii români este articolul intitulat *Patriarhatul lui Dionisie al II-lea într-o variantă a Cronicii lui Pseudo-Dorotei* (p. 142—161). Autoarea acestui articol, Elisabeta A. Zahariadis, cercetează de mai multă vreme izvoarele și variantele Cronicii lui Pseudo-Dorotei. Cititorii revistei „Studii" (XV, 1962, nr. 5, p. 1 347—1 348) cunosc faptul că această cercetătoare a descoperit un izvor italian necunoscut al Cronicii lui Pseudo-Dorotei, descoperire importantă pentru istoria culturii românești, deoarece, după cum se știe, cronica atribuită lui Dorotei al Monenbasiei a fost alcătuită din îndemnul lui Petru Șchiopul, domnul Moldovei. Noul articol al Elisabetei Zahariadis învederează

o altă variantă a aceleiaşi cronici, studiind codicele 215 ce se păstrează la Ann Arbor din Michigan (Statele Unite ale Americii).

Studiind *Relaţiile Bizanţului cu Veneţia* (p. 162—178), Elena Antoniadis-Bibicu reexaminează izvoarele şi propune unele interpretări noi, cu o periodizare personală a istoriei acestor relaţii. Autoarea consideră că pînă la mijlocul secolului al VIII-lea Veneţia era o parte integrantă a Imperiului bizantin, că apoi, pînă la mijlocul secolului al IX-lea, relaţiile Veneţici cu Bizanţul se caracterizează prin autonomie şi alianţă, că în secolele X—XII Veneţia s-a comportat ca o putere independentă, iar de la sfîrşitul secolului al XII-lea pînă în 1264 a devenit rivala şi duşmana imperiului. Pînă la căderea imperiului sub dominaţia otomană, Veneţia a fost prezentă în cuprinsul Bizanţului pentru a exploata sistematic resursele acestuia.

În volumul al II-lea se publică articolul Mariei Hairetis cuprinzînd *Ştiri despre trei mănăstiri din Candia la începutul secolului al XVII-lea* (p. 1 35), articolul semnat de K. Docos despre *Pirateria în secolul al XVII-lea* (p. 36—62), articolul lui M. Manusacas intitulat *Manuscrise veneţiene inedite din anii 1618 1639* (p. 63 82), expunerea Amaliei Spurlacos cu privire la *O scriere atribuită lui Manuil Hrisoloras* (p. 83 117), o prezentare bibliografică a *Scrisorilor lui Andrei Mustoxidis* (p. 118—142) şi articolul lui N. Kontosopoulos intitulat *Diagrama foneticii dialectului venețian* (p. 113 153). Volumul se încheie cu expunerea Sofiei Antoniadis despre activitatea ştiinţifică a institutului. În *Suplimentul* cu paginaţie proprie (p. 1—48) se publică trei articole cu privire la *Mileniul Athosului*, semnate de Sofia Antoniadis, Hamilcar Alivizatos şi Paul Mylonas.

Dintre articolele cuprinse în volumul al III-lea menţionăm expunerea semnată de Z. Tsirpanlis, bazată pe documente veneţiene din 1481 privitoare la *Ioan Plousiadinos şi biserica sinaitică din Candia* (p. 1—28); articolul lui N. G. Moshonas referitor la *Situaţia defensivă a insulei Tinos la începutul secolului al XVII-lea* (p. 29—61), articolul Mariei Hairetis, *Un catastif cretan din 1365* (p. 62—72); articolul lui M. Manusacas, *Documente notariale greceşti din 1374—1446 provenite din arhivele Candiei* (p. 73 102); articolul lui N. A. Livadaras, *O descriere de călătorie din 1468* (p. 103 139) şi articolul Ecaterinei Koumarianu despre *Idiomul veneto-grec din secolul al XVI-lea* (p. 140—145). Volumul se încheie cu rezumate în limba italiană, recenzii şi liste bibliografice (p. 149 178).

★

Publicaţia editată de Institutul grec din Veneţia este încă o mărturie a interesului pe care îl prezintă studiile bizantine pentru cercetările istorice privitoare la formele universale ale culturii umane. Urmărind cercetările care pun în lumină răspîndirea culturii bizantine, apreciem activitatea ştiinţifică a acestui institut. Cu interesul firesc al noilor ştiri documentare referitoare la trecutul poporului nostru, aşteptăm volumul de *Documente privitoare la relaţiile Veneţiei cu ţările dunărene*, care figurează pentru anii viitori în planul de lucrări al institutului.

Gh. Č.

J. LONGNON, *La vie rurale dans la Grèce franque*, Journal des Savants, ianuarie-martie 1965, p. 343—357

Pentru relaţiile agrare pe teritoriile greceşti cucerite de latini după 1204 avem numai două studii: unul cu caracter general în volumul lui B. T. Gorcanov *Feudalismul în Bizanţul tîrziu* (Moscova, 1962, p. 51—60) şi un altul numai pentru Moreia de P. Topping („L'Hellénisme contemporaine", X (1956), p. 255 295). Aceste studii folosesc materialul legiuirii france „Assises de Romanie" şi cîteva acte publicate de Buchon şi Gerland. Contribuţii noi aduce acestei probleme J. Longnon în articolul de faţă, utilizînd o serie de acte inedite găsite în bibliotecile din Florenţa, Neapole şi Paris.

În genere, relaţiile agrare după cucerirea latină nu suferă modificări importante. Cuceritorii au confirmat privilegiile aristocraţiei bizantine rămase în teritoriul ocupat (autorul evită să folosească cuvîntul de feudalitate). Pînă şi termenii folosiţi de bizantini au fost menţinuţi de cancelaria latină: gospodăria

ţărănească se numeşte *stasia* sau *stasium* (στάσις), iar ţăranii aserviţi pareci. Pentru stabilirea veniturilor funciare a fost folosit cadastrul bizantin. S-au constituit fiefuri pentru cuceritori din pămîntul imperial şi din cel confiscat aristocraţilor greci fugiţi — un fief de cavaler corespundea unui venit de 1 000 de perperi. Au fost atribuite nobililor franci un număr variabil de fiefuri, potrivit cu însemnătatea fiecăruia şi cu numărul de ostaşi aduşi de el. Fieful cuprindea gospodării de villani (pareci sau yparici), oameni liberi care plăteau arendă feudalului şi vasali obligaţi la serviciu feudal.

Mai departe, autorul se ocupă de diversele obligaţii care împovărau persoana şi gospodăria parecului : renta în bani, care era de 1—12 perperi anual, potrivit cu importanţa gospodăriei, corvezi, apoi *exenium gemorum, mostophoria, ycomodium, ycometrium* şi alte diferite dijme. Parecul era legat de pămînt, el putea fi reclamat şi readus pe domeniu timp de 30 de ani. Nu se putea căsători fără învoirea feudalului şi soţia dobîndea situaţia juridică a soţului în timpul căsătoriei. Parecul putea dispune liber numai de bunurile sale mobile, totuşi numai cu învoirea feudalului de animalele de muncă destinate prestaţiilor. Actele menţionează şi alte categorii de ţărani aserviţi : unii cu o situaţie mai grea decît a parecilor (nicarii şi juraţii), alţii bucurîndu-se de unele avantaje (arcaşii).

În urma cuceririi france, cele mai importante atribute ale suveranităţii, deţinute în Bizanţ încă de împărat, trec asupra seniorului feudal.

Pămîntul exploatat direct de feudal prin munca parecilor şi a argaţilor este destul de întins : alături de pămînt arabil existau vii, livezi, iazuri, saline, mori, prese de ulei, ateliere de ţesut mătasea şi inul. Creşterea vitelor s-a dezvoltat pentru a se asigura caii necesari cavaleriei feudale france.

În concluzie, autorul consideră că Grecia a cunoscut sub franci, în special în primii 60 de ani de la cucerire, o perioadă de prosperitate economică, pretinzînd că ar fi dispărut incuria administrativă bizantină, abuzurile arhonţilor şi pirateria sub înţeleapta guvernare a principiilor din familia Villehardouin. Numai cînd armatele bizantine au trecut la recucerirea Moreii, situaţia s-a înrăutăţit din cauza prădăciunii trupelor şi creşterii impozitelor. De aceea, susţine autorul, dominaţia francă, moderată şi tolerantă, ar fi fost privită cu ochi buni de autohtoni.

Nu putem împărtăşi acest punct de vedere. Abandonarea gospodăriilor de localnici şi sprijinul acordat de ei în cele mai multe cazuri trupelor bizantine dovedesc contrariul (de exemplu *Cronica Moreii*, versiunea greacă în Buchon, *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle*, Paris, 1841, p. 109). Cuceritorii franci au prădat populaţia şi au inspirat groază acesteia, după cum recunoaşte chiar papa Inocenţiu al III-lea (Migne, P. L., vol. CCXV, col. 957, 1142, 1372—3). Oraşele au decăzut din cauza acaparării întregului comerţ de apuseni (B. T. Goreanov, *op. cit.*, p. 8), aşa încît nu se poate vorbi de o prosperitate în Moreia în vremea dominaţiei france şi nici de o uşurare a situaţiei ţărănimii.

E. Fr.

BIBLIOGRAFIE, ARHIVISTICĂ, MUZEOGRAFIE

FLORIAN GEORGESCU, PAUL CERNOVODEANU, ALEXANDRU CEBUC, *Monumente din Bucureşti. Ghid*, Edit. Meridiane, Bucureşti, 1966, 215 p. + 163 ilustr. + 1 h.

Lucrarea, concepută sub forma unui ghid, este menită să înlesnească marelui public cunoaşterea oraşului prin monumentele sale, oferind în acelaşi timp imagini ale prezentului şi ale trecutului istoric. Legîndu-şi numele de marile evenimente istorice de-a lungul unui semimileniu, devenind încă de la jumătatea secolului al XVII-lea cel mai însemnat centru economic, politic şi cultural al ţării, oraşul Bucureşti, mai mult decît oricare alt oraş din ţară, reuneşte pe teri-

toriul său numeroase monumente de seamă. Lucrarea de care ne ocupăm prezintă 163 de momente, grupate în două mari capitole: în primul sînt descrise, în ordine cronologică, cele mai importante monumente de arhitectură din oraş, iar în al doilea, monumentele de artă plastică, în special statui şi busturi ale unor personalităţi politice, culturale etc., prezentate în ordine alfabetică. Întrucît este vorba de un ghid, monumentele dispărute n-au fost incluse în sumar.

Fiecare monument este descris, în unele cazuri destul de amănunţit, în forma în care se prezintă astăzi, indicîndu-se destinaţia, data construcţiei şi arhitectul (atunci cînd este cunoscut), precum şi principalele evenimente legate de istoricul lui. Ilustraţiile care însoţesc textul completează imaginea monumentelor, iar harta anexată înlesneşte posibilitatea vizitării lor. Pentru orientare, la sfîrşitul lucrării este dată o bibliografie generală.

Printre monumentele prezentate în capitolul I, deosebim monumentele de arhitectură religioasă şi cele de arhitectură civilă. Au fost reţinute numai acele monumente de arhitectură religioasă al căror trecut istoric sau valoare artistică prezintă un interes deosebit, ca, de exemplu, cea mai veche biserică din oraş, cea de la Curtea Veche, mănăstirea Plumbuita, de numele căreia se leagă una din bătăliile purtate de Matei Basarab, frumoasa mănăstire Mărcuţa, patriarhia, mănăstirea Antim, unde după 1715 a funcţionat o tipografie, biserica Stavropoleos — „adevărată bijuterie a arhitecturii" — etc. Dintre monumentele de arhitectură civilă sînt amintite curţile şi palatele domneşti şi boiereşti, casele vechi, diverse aşezăminte publice vechi etc. Sînt cuprinse, de asemenea, şi unele din marile realizări arhitectonice din zilele noastre, ca, de pildă, „Casa Scînteii", Teatrul de Operă şi Balet, Sala Palatului, Pavilionul Economiei Naţionale etc.

Capitolul al II-lea înfăţişează monumente de artă plastică de pe teritoriul oraşului Bucureşti, reprezentînd personalităţi politice şi culturale, precum şi unele evenimente din trecutul ţării (Arcul de triumf, Monumentul eroilor pompieri din 1848, Monumentul eroilor din 1916—1918, Monumentul eroilor luptei pentru libertatea poporului şi patriei, pentru socialism etc.). Ceea ce aduce nou această lucrare faţă de celelalte de acelaşi gen este tocmai această inserare a monumentelor de artă plastică şi redarea biografiilor personalităţilor înfăţişate, ca şi prezentarea monumentelor create în anii puterii populare.

Deşi s-au strecurat unele mici erori, textul este, în general, bine documentat, autorii dispunînd de o bogată bibliografie de specialitate existentă astăzi. Lucrarea atrage atenţia şi prin modul de prezentare superior, cu fotografii artistice reuşite.

Pe lîngă utilitatea practică pe care o are, ghidul *Monumente din Bucureşti,* accesibil maselor largi de cititori, contribuie la popularizarea valorii şi frumuseţii monumentelor vechi şi noi ce împodobesc capitala ţării noastre.

I. C.

Rubrica „Însemnări" a fost întocmită de: M. Rusenescu, Alvina Lazea, I. Corfus, S. Iancovici, P. Simionescu, L. Demény, S. Columbeanu, Al. Duţu, R. Manolescu, Ana Ioachim, Al. Vianu, Gh. [illegible] Ioana Constantinescu.

„Studii", revistă de istorie, publică în prima parte studii, note şi comunicări originale, de nivel ştiinţific superior, din domeniile istoriei medii, moderne şi contemporane, universale şi a României. În partea a doua a revistei — de informare ştiinţifică — sumarul este completat cu rubricile : *Probleme ale istoriografiei contemporane* (*studii documentare*), *Discuţii*, *Viaţa ştiinţifică*, *Recenzii*, *Revista revistelor*, *Însemnări*, în care se publică materiale privitoare la manifestări ştiinţifice din ţară şi străinătate şi sînt prezentate cele mai recente lucrări şi reviste de specialitate apărute în ţară şi peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sînt rugaţi să trimită studiile, notele şi comunicările, precum şi materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rînduri, trimiterile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustraţiile vor fi plasate la sfîrşitul textului.

Numele autorilor va fi precedat de iniţială. Titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanţelor internaţionale.

Autorii au dreptul la un număr de 50 de extrase gratuit.

Responsabilitatea asupra conţinutului materialelor revine în exclusivitate autorilor.

Corespondenţa privind manuscrisele, schimbul de publicaţii etc. se va trimite pe adresa Comitetului de redacţie, B-dul Aviatorilor, nr. 1, Bucureşti.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII — REVISTĂ DE ISTORIE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE—CLUJ

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE-IAŞI

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI

– SERIA ARTĂ PLASTICĂ

– SERIA TEATRU – MUZICĂ – CINEMATOGRAFIE

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART

STUDII CLASICE

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

* * * **Istoria României,** vol. I, 1960, 891 p. + 190 fig. + 16 pl., 45 lei; vol. II, 1962, 1159 p. + 20 pl., 45 lei; vol. III, 1964, 1259 p. + 11 pl., 45 lei; vol. IV, 1964, 863 p. + 16 pl., 45 lei.

* * * **Din istoria Transilvaniei,** vol. I, ed. a 3-a, 336 p. + 15 pl.; vol. II, ed. a 2-a, 552 p. + 1 pl., 1963, 65,60 lei.

Sub redacția acad. C. DAICOVICIU și MIRON CONSTANTINESCU, **Destrămarea monarhiei austro-ungare,** „Bibliotheca Historica Romaniae 1", 1964, 263 p., 9,25 lei.

D. M. PIPPIDI și D. BERCIU, **Din istoria Dobrogei,** vol. I, „Bibliotheca Historica Romaniae II", 1965, 344 p., 13 pl., 20 lei.

* * * **Brève histoire de la Transylvanie,** „Bibliotheca Historica Romaniae. Monografii III", 1965, 468 p., 38 lei.

VALENTIN AL. GEORGESCU, **Preemțiunea în istoria dreptului românesc. Dreptul de protimisis în Țara Românească și Moldova,** „Biblioteca istorică XII", 1965, 418 p., 23 lei.

* * * **Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695—1754,** ediție îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, „Cronicile medievale ale României V", text grecesc însoțit de traducere, glosar și indice, 1965, 809 p., 38 lei.

* * * **Inscripțiile medievale ale României,** vol. I, **Orașul București, 1395—1800,** 1965, 936 p., 62 lei.

ION POPESCU PUȚURI et collab., **La Roumanie pendant la deuxième guerre mondiale,** „Bibliotheca Historica Romaniae 2", 1964, 143 p., 5,25 lei.

A. PETRIC et GH. ȚUȚUI, **L'instauration et la consolidation du régime démocratique populaire en Roumanie,** „Bibliotheca Historica Romaniae 4", 1964, 139 p., 5,25 lei.

ȘTEFAN PASCU, **La révolte populaire de Transylvanie des années 1437—1438,** „Bibliotheca Historica Romaniae 7", 1964, 110 p., 4,50 lei.

ION POPESCU-PUȚURI et collab., **La contribution de la Roumanie à la victoire sur le fascisme,** „Bibliotheca Historica Romaniae 8", 1965, 160 p., 5,25 lei.

ALEXANDRU GRAUR, **La romanité du roumain,** „Bibliotheca Historica Romaniae 9", 1965, 68 p., 2,75 lei.

V. CURTICĂPEANU, **Die rumänische Kulturbewegung in der österreichisch-ungarischen Monarchie,** „Bibliotheca Historica Romaniae 10", 1966, 191 p., 5,76 lei.

N. ADĂNILOAIE și DAN BERINDEI, **La réforme agraire de 1864 en Roumanie et son application,** „Bibliotheca Historica Romaniae 11", 1966, 128 p., 4,25 lei.

* * * **Die Agrarfrage in der österreichisch-ungarischen Monarchie 1900—1918. Mitteilungen auf der Konferenz der Geschichtswissenschaftler, Budapest, 4.—9. Mai 1964,** 1965, 211 p., 23 lei.

* * * **Die Frage des Finanzkapitals in der österreichisch-ungarischen Monarchie 1900—1918. Mitteilungen auf der Konferenzder Geschichtswissenschaftler, Budapest, 4.—9. Mai 1964,** 1965, 88 p., 17,50 lei.

* * * **La désagrégation de la monarchie austro-hongroise 1900—1918. Communications présentées à la Conférence des Historiens du 4 au 9 Mai 1964 de Budapest,** „Bibliotheca Historica Romaniae. Monographie I", 1965, 291 p., 12 lei.

* * * **Nouvelles études d'histoire, IIIe vol., publiées à l'occasion du XIIe Congrès des sciences historiques. Vienne, 1965,** 1965, 508 p., 29 lei.

* * * **Documenta Romaniae Historica,** B. **Țara Românească,** vol. I. **(1247—1500),** 1966, 633 p., 31 lei; vol. XXI, **(1626—1627),** 1965, 596 p., 28 lei.

* * * **Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII,** vol. II. Moldova, 1966, 795 p., 41 lei.

GEORGE KRAUS, **Cronica Transilvaniei 1608—1665,** 1965, 606 p., 27 lei.

D. PROTASE, **Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii,** „Biblioteca de arheologie IX", 1966, 251 p., 21 lei.

* * * **Cronici turcești privind țările române. Extrase,** vol. I, sec. XV — mijlocul sec. XVII, „Izvoare orientale privind istoria României I", 1966, 563 p., 27 lei.

I. P. I. — c. 3904 43856 Lei 15